

317031

29/2005

A NÓGRÁD MEGYEI
MÚZEUMOK
ÉVKÖNYVE

2005

A
NÓGRÁD
MEGYEI
MÚZEUMOK
ÉVKÖNYVE

2005

29
2005

317.034

**A NÓGRÁD MEGYEI
MÚZEUMOK ÉVKÖNYVE
XXIX.**

Salgótarján

2005

**MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA**

A NÓGRÁD MEGYEI MÚZEUMOK ÉVKÖNYVE

Szerkesztő
BAGYINSZKY ISTVÁNNÉ
DR. MATITS FERENC

Támogató

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

nka

Nemzeti Kulturális Alapprogram

Borítóterv
PRESITS ANTAL

Készült 500 példányban a Polar Stúdió gondozásában
Felelős vezető: Bencze Péter
Nyomdai előkészítés: Horváth Zsolt

Kiadja a Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága
Felelős kiadó: dr. Kovács Anna

HU ISSN 0133-0802

Tartalomjegyzék

KOVÁCS ANNA: Sexagenarius	7
KAPROS MÁRTA: Főköttők és főköttőhasználat a Karancs vidékén	11
Publikációs jegyzék	32
SZVIRCSEK FERENC: A nógrádi szénbányászat az első öt éves terv időszakában (1950-1954) ..	35
Publikációs jegyzék	66
TÖRTÉNELEM	
PETERCSÁK TIVADAR: Nemesi és paraszti közbirtokosságok Nógrád megyében	77
KAZARECZKI NOÉMI: Bertha István zeneszerző-karnagy életútja	87
V. BENE ORSOLYA: Egy inas visszaemlékezése az első világháború idejéből	107
FODOR MIKLÓS ZOLTÁN: Nyilaskeresztes pártok jelenléte az 1930-as évek Nógrád megyéjében	119
RÉGÉSZET	
TANKÓ KÁROLY: Pásztó-Csontfalva Előzetes jelentés a 21-es út négysávosítását megelőző régészeti feltárásról	137
VADAY ANDREA: Kazár (többkorszakú régészeti lelőhely feltárásának előzetes jelentése II)	147
NÉPRAJZ	
FLÓRIÁN MÁRIA: Gerezna	157
LENGYEL ÁGNES: Rózsaszimbolika a népi imádságokban és kultuszban	171
UJVÁRY ZOLTÁN: Gyulai Pál két versének folklór párhuzamai	185
IRODALOMTÖRTÉNET	
PRAZNOVSZKY MIHÁLY: Egy XIX. századi hölgy – Mauks Ilona emlékirata	193
MŰVÉSZETTÖRTÉNET	
MATITS FERENC: Madarász Victor festőművész és rézárkereskedő	203
K. PEÁK ILDIKÓ: Egy kis „szocmodern” (Albumok a Nógrádi Történeti Múzeum képzőművészeti gyűjteményében) ..	211
SHAH GABRIELLA: Részletek Csohány Kálmánné és Csohány Kálmán levelezéséből	221
TERMÉSZETTUDOMÁNY:	
DR. HÍR JÁNOS: Potenciális korai- és középső miocén őserinces lelőhelyek Észak -Magyarországon	239
PÁSZTI ANDREA: Az Eger környéki oligocén Tardi Agyag halmaradványai	255
KÖZLEMÉNYEK	
KERÉNYI FERENC: Velünk élő klasszikusok?	273

SEXAGENARIUS

**Kollégáik, barátaik e kötettel köszöntik
hatvanadik születésnapján
dr. Kapros Márta néprajzos főmuzeológust és
dr. Szvircsek Ferenc történészt, címzetes múzeumigazgatót**

A múzeum nem pusztán egy intézmény sajátos feladatokat végző szakemberekkel, nem is egy műemléki jellegű, vagy ritkábban modern épület, amelyben műkincseket őriznek, de szellemi építmény is.

Szellemi arculatát meghatározó egyéniségek formálják, alakítják, rávésve jellegzetes, időtálló, karakteres vonásaikat.

A nógrádi múzeumok alapvonásait Nagy Iván határozta meg a XIX. század végén. Múzeumtörténetet írt, történelmi tettet hajtott végre amikor – a megyei múzeum szervezések országos sodrában – Nógrádban vármegyei múzeumot hívott életre. Nagy Iván korá elismert történésze, kiváló, modern szaktudós, a Magyar Tudományos Akadémia tagja volt. Élete végén a nógrádi közügyért fáradozva magánvagyonát, többek között könyvtárát ajánlotta fel közcélra, egy közgyűjtemény létrehozására.

E nagy elődöt méltó utódok követték a megyei múzeumügyben: dr. Fényes Dezső zoológus, dr. Manga János folklorista, dr. Patay Pál régész, Liptay Béla br. biológus, dr. Zólyomi József etnográfus, és a történészek: dr. Dornay Béla, dr. Gajzágó Aladár, dr. Belitzky János, dr. Szabó Béla, dr. Molnár Pál, dr. Horváth István, dr. Praznovszky Mihály. Az impozáns, természetesen megközelítően sem teljes névsor két név nélkül már hiányos lenne. Dr. Kapros Márta és dr. Szvircsek Ferenc mindennapi fáradozásaikkal, munkájukkal, alkotásaikkal hitelesen csatlakoznak e csapathoz.

A múzeumügy meghatározó egyéniségei más-más szakterületen, eltérő kutatási módszerekkel, különböző emberi hozzáállással, egyéni szellemi és érzelmi habitussal, önálló értékrenddel tevékenykedtek. Vannak azonban - építő munkájuk eredményeként - a múzeum szellemi arculatát meghatározó közös vonásaik: felkészültség, alapos szakismeret, rátermettség, elkötelezett hivatástudat, a szakma szeretete.

Van miért tisztelnünk, becsülnünk őket, van mit tanulnunk tőlük, és van mit szeretni bennük...

A kollégák, barátok nevében köszönöm:

Dr. Kovács Anna
megyei múzeumigazgató

FŐKÖTŐK ÉS FŐKÖTŐHASZNÁLAT A KARANCS VIDÉKÉN

KAPROS MÁRTA

A szakirodalomban általánosságban a Karancs vidékéhez kapcsolt viseletcsoport¹ több is, kevesebb is, mint amit a megnevezés földrajzi értelemben fed. Bizonyítottan beletartoznak Szécsény fölött egy darabon Ipoly menti települések is. A Zagyva völgye és a Cserhát falvainak viseletétől jól elkülönült, északi, északkeleti irányban azonban bizonytalanabb az elhatárolás. Az utóbbiba belejátszik az alap kutatások egyenetlensége, amit természetesen motiváltak az országhatár-változások. A vidék viselete a gyorsan fejlődő Losonc kisugárzása, a Salgótarjáni medence bányászatának fellendülése, iparának kibontakozása függvényében korán, a 19. század végére mind jobban közelített a városias öltözködéshez. Immár a női viseletre szűkítve a kérdést: a kivetkőzés folyamata az első világháborút követően megkezdődött, s bizonyos fáziseltolódásokkal, néhol hosszabbra nyúlt bomlási szakaszt követően, legkésőbb az 1960-as évek elejére mindenütt lezárult. Flórián Máriának, amikor komplex, átfogó kutatásai eredményeként rekonstruálta a nógrádi viseletcsoportok határait, a szóban forgó területen belül még sikerült további kistáji tagolódást regisztrálnia – azzal a megszorítással, hogy a különbségek kevésbé élesek, sok a hasonlóság. A Karancs vidéki viseletként emlegetett csoporton belül tehát az alábbi kisebb falucsoportok körvonalai rajzolódtak ki, a 20. század elejére vonatkozólag:

- I. Nógrádszakál, Ludányhalászi, Szécsényfelfalu, Endrefalva, Piliny, Szalmatercs, Karancsság
- II. Nógrádmegyer, Magyargéc
- III. Ságújfalu, Etes, Kishartyán, Sóshartyán
- IV. Karancsalja, Karancslapujtő, Karancsberény, Karancskeszi, Egyházasgerge, Mihálygerge, Litke, Ipolytarnóc.²

Amit e táj viseletéből szinte minden rá kiterő munka kiemel, az asszonyok fejviselete, azon belül is leggyakrabban a hímzett fehér gyolcsfőkötő kapott említést. Az érdeklődő nagyközönség számára sem volt ez ismeretlen. Elsőnek nem kisebb személyiség hívta fel rá a figyelmet, mint Petőfi Sándor: „Útba esett Ludány helység, hol a legszebb parasztféjkötőket láttam életemben. Ha megházasodom, onnan hozatok fejkötőket feleségem számára”- olvashatjuk Úti jegyzeteiben. S a későbbi, szélesebb olvasóközönségre számító néprajzi írások, kiadványok szerzői szívesen hivatkoztak a költő fenti soraira.³ Hozzájárult immár konkrétan a hímzett főkötő népszerűsítéséhez utóbb a Gyöngyösbokréta mozgalom is: a bocsárlapujtői (ma Karancslapujtő része) csoport illet

¹ Magyar Néprajzi Lexikon III. 1980: 70.

² FLÓRIÁN 1997: 743, 2000: 171-172.

³ FARKAS 1911: 146; MALONYAY 1922: 146; FÉL 1962: 31; MANGA 1979: 115; FLÓRIÁN – URAI 1980: 56; VARGA 1989: 508.

viselt fellépésein a székesfővárosban. Nem csoda, ha megakadt rajtuk az ún. magyaros stílust követő fotóművészek, a falu világa iránt érdeklődő amatőr fényképészek szeme, s szívesen csatlakoztak egy-egy Karancs vidékére szervezett túrához, hogy a helyszínen készítsenek felvételeket. Ezek közül több napvilágot látott képes hetilapokban. Például a Pesti Napló 1929. július 28-i számának címlapján a karancssági Jekkel Rozi és Demény Mari látható slingelt főkötőben „Menyecskék a búzában” címmel, Balogh Rudolf felvételén.⁴ A Nógrádi Hírlap a 30-as években ilyen főkötőt viselő menyecskét ábrázoló rajzos reklámmal népszerűsített egy állattápszert.

Visszatérve a tudományos forrásokhoz, már a 19. század közepéről rendelkezünk adalékokkal Reguly Antal révén, akinek palóc kutatóútja a Karancs vidékén is keresztül vezetett. A viseletre vonatkozó összegzésén túl, antropológiai méréseihez kapcsolt sommás megjegyzései az egyes személyek ruházatáról, tartalmaznak adatokat a főkötőről.⁵ Pintér Sándor életrajza ismeretében biztos állíthatjuk, hogy belülről ismerte ennek a vidéknek a népeletét. 1880-ban közreadott népismertető munkájában azonban a menyecskék főkötőjéről mindössze annyit jegyzett meg, hogy „aran vagy üst csipkés” díszítésű.⁶ Kevéssel utána Findura Imre ugyanezt tartja jellemzőnek általában a palócokra, de feltűnik neki, hogy a főkötőknek „néhol eredeti alakja van”, s elsőként Ludány községet említi példaként.⁷ Pápai Károly 1890-ben Lapujtőn és Somosújfaluban (Somoskőújfalun) végzett kutatása során néprajzi megfigyelésén túl igyekezett a korábbi időszak gyakorlatára vonatkozó visszaemlékezésekből is meríteni. A viselet leírásánál kellő figyelmet szentelt az asszonyok fejviseletének.⁸ Szintén számunkra fontos részletekről kapunk információkat Nyáry Alberttől Piliny községből,⁹ aki az egyes főkötőfélék ismertetése mellett arra is kitér, milyen alkalomra viselték azokat. Ugyanerre az időszakra esnek Farkas Pál kutatásai a Borovszky-féle megyemonográfiához. Ennek népeletről frott fejezetében rávilágít a nógrádi menyecskefőkötők formai változatosságára, s az általa megállapított típusokból négy éppen területünkről való.¹⁰ Mindhárom utóbbi szerző szót ejt a főkötőkészítőkről is. Újabb ide vonatkozó információkat nemigen találunk Malonyay palóc kötetében, a munkatársként közreműködő Farkas Pál ismereteire támaszkodott.¹¹ Fontos azonban, hogy az 1890-es évektől már főkötős menyecskéket ábrázoló rajzokat, fényképeket is közölnek publikációk erről a vidékről.¹²

A két világháború közötti időszakból Kerékgyártó Adriennek a magyar női haj- és fejviseletről frott átfogó munkája említendő. Témánkhoz azonban új adatokkal kevésbé szolgál, noha nyilvánvaló, hogy mindent tudott róla, amit a szakirodalomból tudni lehe-

⁴ MÁTHÉ 1978.

⁵ REGULY 1994: 162-165. Az általunk vizsgált vidékről pontosan lokalizálható megfigyelést közöl Lapujtőről (Karancslapujtó) és Liptagergéről (Egyházasgerge). (REGULY 1994: 71, 99, 162)

⁶ PINTÉR 1880: 75.

⁷ FINDURA 1885: 196.

⁸ PÁPAI 1891: 237.

⁹ NYÁRY 1909: 130.

¹⁰ FARKAS 1911: 146-147.

¹¹ MALONYAY 1922: 100, 145, 146.

¹² Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. Magyarország VI. kötetének (Budapest 1900) 183, 187, 191. oldal táblái; PÁPAI 1891: 236; NYÁRY 1909: 131, 140; FARKAS 1911: 150; MALONYAY 1922: 136., 137. (a megadott felirat téves!), 150., 167. kép.

tett, s a kutatott múzeumi gyűjteményekben találkoznia kellett innen származó főköttőkkel. A palóc vidék akkor jelen idejű példái közzé felvett Bocsárlapujtő községből csak a slingelt főköttőt tárgyalja.¹³ Tovább lépést jelent viszont a palócokról írott kismonográfiában Manga János tömör jellemzése a ludányhalászi viseletről, amelyben a főköttőhasználatnak is figyelmet szentel.¹⁴ Flórián Mária a nógrádi paraszti ruházat két évszázados változásának elemzése során egyebek között a pilinyi főköttővarró, Jutka asszony példájával is illusztrálja a ruhakészítő specialisták ez irányú szerepét.¹⁵ Az utóbbi évtizedekben öröndetesen szaporodó tudománynpszerűsítő munkákban,¹⁶ néprajzi kézikönyvekben, a palóc vagy nógrádi viseletcsoportok között többnyire találunk a Karancs vidékéről is rövid leírást, benne utalást, illusztrációt a főköttőkről. Külön említést érdemel a szlovákiai magyarság viseletét bemutató munka, amely az Ipoly jobb oldalán fekvő falvakból gazdagítja ismereteinket, tárgyítván egyes főköttőfajták elterjedési határait.¹⁷ A kérdéskörhöz legfontosabb forrásként szolgál a Nógrád megye népművészete kötetben Flórián Mária készítette viselet fejezet, amelyben a szerző összegzi e területen az 1960-70-es években végzett gyűjtéseinek alapuló tapasztalatait.¹⁸ Más megközelítésből pedig a népviseleti összefoglalásokban a fejviselet tárgyalása során az egyik típusra, a fejkendőből főköttővé merevedett formára hozott gyakori példa a Karancs vidéki slingelt főköttő.¹⁹

A Karancs vidékéhez tartozó község, falucsoport viseletéről monografikus célú feldolgozás nem készült. Magam az 1970-es évektől elsősorban tárgygyűjteményeimhez kapcsolódva figyeltem a főköttőviseletre. Majd az 1980-as évek elején az etesi kutatás néven számon tartott, megyei múzeumi kutatási program keretei között e község parasztviseletét igyekeztem az emlékezet alapján feltárni, s ehhez összehasonlító gyűjteményeket végeztem Karancskesziben és Karancslapujtőn. Elsősorban e tapasztalatok és a balassagyarmati múzeum gyűjteményi anyaga alapján szerzett ismereteimet összegzem a továbbiakban, támaszkodva a Néprajzi Múzeum textil- és fotógyűjteményére is. Segítségemre van két szakdolgozat kézírata: Bereczkyné Máthé Judit a Dobroda-völgy falvainak haj- és fejviseletét, Babcsan Ágota a határon túli érintkező terület, benne a jelen témához kapcsolódó Ipolykér (Kiarov), Bussa (Bušince) és Szécsénykovácsi (Kovačovec) viseletének szakszókincsét dolgozta fel.²⁰ Terepmunkájukat, a gyűjtéseik rendszerezését helyi konzulensként igyekeztem volt segíteni.

* * *

Vegyük sorra, milyen főköttőfajták meglétéről vannak ismereteink a Karancs vidéki falvakból. Elöljáróban annyit, hogy valamennyinek a helyi neve *fékető* (egyes változatoknál megtalálható még a *trotya*), ha szükséges, megkülönböztető jelzőt tettek elé. Egyféle főköttőnek egy községen belül több ilyen jelzője is használatos volt. Utalhattak vele annak formájára, legjellemzőbbnek tartott, vagy szövegösszefüggésben fontossá váló dí-

¹³ KERÉKGYÁRTÓ 1937: 36, 51.

¹⁴ MANGA 1979: 128-130.

¹⁵ FLÓRIÁN 1970: 93.

¹⁶ FÉL 1962: 22; FLÓRIÁN - URAI 1980: 56.

¹⁷ JÓKAI - MÉRY 1998: 295-296, 298-299.

¹⁸ FLÓRIÁN 2000: 171-172.

¹⁹ FLÓRIÁN 1997: 705, 2001: 91.

²⁰ MÁTHÉ 1978; BABCSAN 1987. Az utóbbi tömörített változata megjelent a Néprajzi Közlések IV. kötetében (Bratislava, 1988: 64-76) „Az Ipoly mente régi női viselete és szakszókincse” címen.

szítésére, a viselt főköttők rangsorában elfoglalt helyére. A jelzők közül önkényesen kiválasztottam egyet, s a dolgozatban az egyértelműség érdekében következetesen ezt használok.

Rakott főköttő

Kontyfőköttő. Három részből szabott. Előlapja a füleknél lekerekített téglalap, patkó alakú hátlapja a tarkón korbca fűzött pertli segítségével szűkíthető. Jellemző, hogy a hátlapon a kelmét függőleges rakásokba rögzítették. Kéregfőköttő: merevítéséhez maguk keményítette tüllt, készen vett közbélés anyagot, és csomagoló vagy kartonpapírt használtak.²¹ Az erősebb merevítésű példányoknál a hátlapot úgy alakították, hogy annak felületi síkja alsó harmadának vonalában vízszintesen megtörik, a többinél a hátlap ívelten hajlik a konty alá. Ide rögzítették a *hátróját (szállító, csüngő, szárnya)*: széles, a főköttőrészsel azonos kelméből szabott csík szalagcsokorra formázva, aminek két szára valamivel a hátközép alá ért le. A szalagcsokor jobb tartását laza szövésű közbélés anyaggal biztosították. A forma a 20. század elejétől – ameddig ismereteink alapján kellő részletességgel ráláthatunk²² – alig változott. Mindössze a szalagcsokor lecsüngő végei lettek hosszabbak, s a merevítés erősödött az első világháborút követően. A 30-as évektől a szűkítést szolgáló pamut pertlit keskeny, magában mintázott selyem szalagfélére (*zsugorinka*) cserélték, amit azonban a megkötést követően már nem gyűrtek a főköttő alá, hanem hosszabbra hagyva végeit, viseléskor látni engedték.

Anyaga minden esetben selyem, az atlaszselyem mellett az 1930-as évektől egyéb selymfélék, műselymek is megjelentek. Végben árult kelme helyett korábbi gyakorlat szerint használhattak hozzá széles selyemszalagot is, szükség szerint összetoldva. Az 1920 előtt készült múzeumi példányok színei: élénk lilás-rózsaszín, középkek és fekete. Ez a visszaemlékezések s az irodalom szerint még kiegészíthető a pirossal.²³ A két világháború között egyre változatosabb a kép. A fekete hasonló intenzitással szerepel, eltűnik viszont a piros, a rózsaszínnak és kéknek is csak világos árnyalatait (*gyenge színek*) sorolták az emlékezők, s legáltalánosabb a fehér lett. Feltűntek új színek, különlegesebb árnyalatok is, mint a *vajszín, barackszín, narancsszín, dohányszín*, valamint a bordó, zöld, lila, *kávészín*, sötétkék. A főköttőket belül mintás kanavással, később hasonló pamutkelmével bélelték. Az előlap keskeny selyemszalag szegést kapott, amelynek színe a főköttő anyagával, vagy valamelyik díszítmény színével harmonizált. A főköttők kézi varrással készültek, mindössze a késői daraboknál van rá példa, hogy egy-egy részletnél (pl. a csüngő szélének elszegése) használtak varrógépet.

Díszítésük karakteres jellemzője, hogy az előlap szélén körbe, valamint az előlap és hátlap összeillesztésének vonalában a főköttő síkjából kiemelkedő, másfél-két centi szé-

²¹ Pápai drótmerevítésű főköttőről ír. Ez lehetett korábbi gyakorlat, de utalhat táji különbözősége is, ha az általa kutatott két község gyakorlata ebben esetleg különbözött környezetétől – ezt azonban nem tudjuk (PÁPAI 1891: 237).

²² Jó volna tudni, mióta volt része a szalagcsokor e főköttőnek, illetve mióta azon formában, ami a 20. század elejétől megkülönböztető jegye a rakott főköttőnek a litkei csoport, illetve az inkább Medvesaljához kapcsolódó Somoskő, Somoskőújfalú nagyfőköttőjéhez viszonyítva.

²³ NYÁRY 1909: 130; MÁTHÉ 1978.

Menyecske rakott főkötőben. Etes, 1954
(Manga János felvétele, Palóc Múzeum Fotótára: 3133.)

les *taraj* fut. Ez szorosan egymás mellé felvarrt, ráncba szedett, keskeny selyemszalagok soraiból áll, amelyeknek szabadon maradó végei tömött, látszatra egységes felületet adnak. A felhasznált szalag színe azonos, esetleg árnyalatában tér csak el a főköttő színétől; az 1930-as években a főköttő kelméjéből való, kettéhajtott csíkokat használtak így a szalag helyett. Régi divatként tartják számon, hogy a tarajba *galáriszos cifra*, azaz foncsorozott üveggyöngyökkel gazdagított sor is került, s szívesen alkalmazták másutt is a felületre szemenként felvarrt gyöngyöket. Az első világháborúig készült példányokon meghatározó volt a fémcspike (*rézcsipke*)²⁴, majd a beszerzés nehézségei miatt – a kísértőként egyébként addig is kedvelt – flitterekkel (*pillangó*), apró gyöngyökkel gazdagított, fémszál as gyári paszománycsíkok vették át a szerepét. Megjegyzendő, hogy e díszek közül mindig csak ezüstszínűt, illetve a gyászos változatokon feketét alkalmaztak. A sordíszek a viseletdarab szerkezetét hangsúlyozták: az előlapon fültől fülig futnak, a hátlapon annak körvonalát követik, a szalagcsokor lecsüngő végei közepén hosszában vezetve, illetve szélein keretезve, alján hangsúlyosan lezárva azt. A szalagcsokor fölé nagyméretű – de színösszetételében a környékbeli viseletcsoportok főköttőihez viszonyítva visszafogott – művirág bokréta került.

A rakott főköttő elkészítése feltétlenül többlettudást igényelt. Nem is volt minden faluban főköttővarró, időről időre változott, mikor, honnan, hova jártak csináltatni. Feltehetőleg ez áll a fennmaradt főköttők díszítésének a részleteket illetően gazdag változatosága mögött. Az első világháború előtti időből Ludányt, Szécsényhalászt (Ludányhalászi), Endrefalvát említik a gyűjtések, a két világháború között Sóshartyánból és Pilinyből tudunk főköttővarróról. Leghíresebb kétségtelenül az utóbbi volt. Már Nyáry Albert írja 1909-ben, hogy „...a Bohókék [pontosan Bollók] fiatal menyecskéje, Julka annyira eltanulta készítésük [a főköttőknek] módját, hogy a közelebbi faluk menyasszonyait már ő látja el”.²⁵ Flórián Mária a két világháború közötti időszakra jóval szélesebb megrendelői körzetével számolt.²⁶ A későbbi gyűjtések révén még tovább bővült a kör. S fény derült arra is, hogy a *pilinyi Jutka* utóbb quasi márkanév lett: a mesterséget öröklő lánya Marika által készített főköttőről is csak úgy mondták, „Jutkánál varrattuk Pilinybe” – akkor is, amikor Bollók Jutka már nem volt az élők sorában.

A főköttőhöz szükséges hozzávalókat legtöbbször Szécsényben vásárolták meg, az Ungár vagy Roth nevű kereskedőknél. A két világháború között ide jártak azokból a falvakból is, amelyek korábban Losonc vonzáskörzetéhez tartoztak. Ha úgy adódott, a ballassagyarmati Kalmár-féle *parasztboltban*²⁷ szintén megkaptak mindent. A kereskedők tudták, miből, mennyi kell a kérdéses faluban hordott főköttőhöz, a vásárlók elképzelésük és a rászánt pénztől függően válogattak a készletből. A beszerzést az asszonyok intézték. A hozzávalókkal keresték fel Jutkát, amikor már ki volt tűzve a lakodalom időpontja. Ilyenkor ment velük a menyasszony is, hogy mértéket vegyenek róla. Egyszer el

²⁴ A korábbi díszítésre vonatkozó emlékek teljesen egyeznek azzal, amit Pápai a *magyar főköttőről* leírt (PÁPAI 1891: 237). Az is bizonyos, hogy a pántlikákból, tüllből alakított taraj már Reguly kutatásai idején is jellemző volt az általa bejárt nógrádi községek főköttőire, csakúgy, mint a fémszál as csipke (REGULY 1994: 91, 94, 99, 103, 162, 164-165).

²⁵ NYÁRY 1909: 120.

²⁶ FLÓRIÁN 1970: 93.

²⁷ Az üzlet falusi vásárlókra szakosodott részlegéről részletesen ld. KAPROS 1987: 204-207.

kellett még mennie megpróbálni a készülő főkötőt.²⁸ Akinek szerényebb lehetőségei voltak, nem varratott újat, „megvették kéztől”, vagy örökölt darabot újíttattak fel a főkötővarróval. Volt ilyenre példa anyaghiány miatt is, közvetlenül az első világháború után.

A rakott főkötőt – az északi négy falu kivételével – mindenütt hordták vidékünkön, legalábbis a kivetkezés előtti utolsó időszakban;²⁹ a határ másik oldalán Ipolykérrel és Bussáról van rá adat.³⁰ Elnevezései változatosak: a *rakott*, *kerek*, *tarajos* jelző általánosnak tekinthető, a régebbi díszítésre utaló *rezes*, *galárizsos* úgyszintén. Bussán egyik, gazdagabb díszítésű változatát *ludányi fekető*ként különböztették meg, emlékezet szerint a ludányi főkötővarró készítette így.³¹ További terminológiák az irodalomból: *magyar fekető*, *gyöngyös főkötő*, *ludányi csárdás főkötő*, *nagyfőkötő*.³²

A ruhatáron belül a rakott főkötők száma a menyecske családjának vagyoni helyzetére utalt. Úgy emlegették, annak volt sok főkötője, akinek gazdag rokonsága volt. Ugyanis e vidék szokásgyakorlata szerint nemcsak a keresztanya, hanem más közeli rokon is ajándékozott főkötőt lakodalomkor a menyasszonynak. A mindenkori eredményt igyekeztek a közösség tudomására hozni: a cifra főkötők ott sorakoztak a lakodalmi felvetett ágy tetején. Ha az ajándékozók között volt a vőlegény anyja, ő általában sötétebbet, lilát vagy feketét rendelt. Erre a későbbiekben is sor kerülhetett: „ha az anyósnak vót rá tehetsége”, vagy „ha szerette a menyit”. Volt olyan is, aki magának varratott asszony korában újabb főkötőt, „hogy lássák, neki mennyire van [rá módja]”. Amikor már kitolódott a rakott főkötők viseletének életkori határa, ha valamelyik darab *megcsúnyúlt*, készítették másikat helyette, többnyire inkább sötétebb színűt. Etesen emlegettek olyan menyecskét, aki az 1940-es években hét különböző színű rakott főkötő közül is válogatott; Bussán ennyi nem is számított ritkaságnak.³³ Gyűjtési tapasztalataim szerint azonban átlagos a 2-3 darabos készlet volt.

A főkötők rangsorában ez számított az elsőnek. Általános vélemény, hogy a szegényebb asszonyok ruhatárában is volt legalább egy belőle, amit az egyházi év nagy ünnepein és minden hónap első vasárnapján viseltek a nagymisén. Ennek, vagy a készlet-

²⁸ Több gyűjtés is tartalmaz konkrét adatot az árakról, de pontos viszonyítás hiányában csak annyit mondhatunk, hogy költséges darabja volt a ruhakészletnek, nem véletlen, hogy ez volt mindenkor a legrangosabb lakodalmi ajándék.

²⁹ A Néprajzi Múzeum néhány régi, közvetítő révén bekerült, s így szűkösen adatolt darabja megerősíteni látszik a későbbi egységesülés jelenségét. Egy kishartyáni példány (leltári szám: 4318; Pintér Sándor nővérenek ajándéka) szerint a 19. század vége felé másfajta főkötőt (is?) viseltek erre felé. Leszámítva a merevítés gyakorlatának, a díszítmények anyagainak általános időbeli változásait, ez a főkötő karakteres eltérést elsősorban fémszálás beszövésű brokátból készült, jóval szélesebb hátlapjával mutat, továbbá a fejtetőn nagyobb méretű jacquard szalagcsokor díszíti. (Sajnos a tárgyat régebben restaurálták, s ennek dokumentációja hiányában a tarkóra rögzített, ugyancsak sajátosnak mondható, de anyagában későbbi szalagcsokor forma bizonyítékként nem egyértelmű.) A gyűjteménybe 1927-ben Kungazda János kereskedő közvetítésével bekerült szalmatercsi (ltsz.: 127284, 127285) és sőshartyáni (ltsz.: 127280) főkötők az előbbihez hasonló formájából a rakott főkötő irányába történő átmenetet látszanak igazolni.

³⁰ BABCSAN 1987; JÓKAI – MÉRY 1998: 295-296, 299.

³¹ BABCSAN 1987.

³² PÁPAI 1891: 237; NYÁRY 1909: 130; FARKAS 1911: 147; JÓKAI – MÉRY 1998: 296.

³³ JÓKAI – MÉRY 1998: 296.

ből egynek az első világháborút követően fehérnek kellett lennie, a rakott főkötőkön belül ugyanis a fehér volt a legünnepélyesebb. Ezt először a lakodalmat követő vasárnapon tette fel a menyecske. Akinek volt több, a *kettes ünnepek* első napján fehér főkötőben ment a templomba, második nap már válogathatott a színesek közül. A piros főkötő első felvételére a lakodalmat követő asszonyavatáskor került sor. A 20. században a fekete főkötő egyértelműen gyászosnak minősült.³⁴ Mély gyászhoz maga a rakott főkötő, mint viseletdarab túl cifra lett volna, csak a hagyományos viselet bomlási fázisa idején kezdtek egyesek közeli hozzátartozót ilyenben gyászolni. A fekete *gyászos* főkötőt nagybőjt, advent vasárnapjain tették fel a nagymisére. Az egyházi év utóbb említett időszakában a fekete mellett más sötétebb színű (sötétkék, barna, lila) főkötőt is viselhettek. A fentiek a fiatal menyecskékre vonatkoztak. A hagyományos viseleti rendben az első gyermek világra jöttéig illette meg ez a főkötő az asszonyt, tehát újmenyecske főkötőnek számított. Az első világháborút követően azonban egyre megengedőbb lett a gyakorlat, utóbb már az sem volt ritka, ha *tízéves menyecske* is feltette még. Többször az azal magyarázták a sötétebb színárnyalatú főkötők megjelenését, szaporodását, hogy tovább viselték a rakott főkötőket, ugyanakkor a színeknek általában az életkorhoz igazításának szabálya még érvényben maradt.

A korábbi gyakorlatot megőrkítő fényképfelvételek szerint e vidéken a T-alakú vászasték volt szokásban, s az előhajat fonva, majd sodorva vezették a fülnél hátra.³⁵ A 19-20. század fordulójától terjedt, hogy csak simán hátrafésülték a homlokból, a fejhát közepén összekötött hajcsomóból készített két fonatot egymással ellentétes irányban vezetve tekerték körbe, s rögzítették a sárgaréz *kontyvassal*. Pontos elterjedési határait nem tudjuk, de az első világháború követően viseltek *fésűs-kontyot* is. A felül félkörívben végződő, nagyfogú fa-, később szaruból majd műanyagból készült fésű nemcsak arra szolgált, hogy a hajfonatokat köré tekerjék, hanem jól megtámasztotta a főkötőket is. A konty miatt kissé hátracsúszottnak hatott a feltett rakott főkötő, az arc körül meglehetősen széles sáv kilátszott a hajból. A főkötő előlapját fölül kalaptúvel (*nagyfejú-*, *cifravégű gombostű*) átszúrva rögzítették a kontyhoz.³⁶

A rakott főkötők nem egyszerre szorultak ki a használatból. Ez nemcsak falvakénti eltérést jelent, bár tény, hogy az Ipoly bal partján fekvő, Losonc vonzáskörében korán polgárosodó falvakban az 1920-as években már letűnőben volt a divatja. A folyó túlsó oldalán valószínűleg az új határ megvonásából adódó marginális helyzet lassította a folyamatot. Általános azonban az, hogy egy falun belül is változatos volt a kép a társadalmi rétegződés függvényében. A *parasztok*, azaz a földből megélni tudó családok asszonyai tovább hordták, mint láttuk, presztízs szempontoktól is motiválva. A helyi érték-

³⁴ Máthé Judit szerint a fekete, mint az ünnep színe felfogásra utalhat az ilyen főkötők gyakorisága, csak később kapott gyászos tartalmat. Ezt látszik erősíteni, hogy Reguly főkötővel kapcsolatos megjegyzéseiben a fekete szín valamilyen formában mindig szerepel, legtöbbször vörössel kísérve (REGULY 1994: 91, 92, 94, 99, 162).

³⁵ Ld. még REGULY 1994: 164.

³⁶ A korai források szerint a főkötő fölé fehér patyolatkendőt kötöttek, tűztek (REGULY 1994: 162, 165; PÁPAI 1891: 236-237), ennek azonban már emléke sem volt elérhető a 20. század második felének terepgyűjtései során.

rendben mögéjük sorolt státuszú bányászok, salgótarjáni üzemekben munkát találó férfiak asszonyai könnyebben lemondtak a drága viseletdarabról. Ha tehát úgy tettem fel a kérdést, hogy meddig hordtak rakott főkötőt az adott faluban, a válasz, hogy a két világháború között feltétlenül, s a gyűjteményi tárgyak adatai szerint Etesre, Karancsságára, Ságújfaluba az 50-es években is varrattak belőle. Ha a megkérdezettek saját gyakorlatára irányult a kérdés, a 30-as években férjhez ment asszonyok körében is mind gyakoribb az a válasz, hogy neki már nem volt rakott főkötője. Bár legtöbbjük szükségét érezte, hogy mindjárt magyarázatot is fűzzön hozzá, egyéni helyzetére, sorsa alakulására (pl. özvegyemberhez ment férjhez; gyászolt, amikor férjhez ment; kellett a pénz, hogy a szülőktől külön költözhessenek) hivatkozva.

Tutris főkötő

A rakott főkötő elterjedési területétől elkülönült a Litke-Ipolytarnóc-Egyházasgerge-Mihálygerge falucsoport. Farkas Pál a litkei *tutrit* külön típusnak tartja, „mely inkább olyan csinált virágokból tornyosra rakott magas fejdíszféle”, aminek selyem szalagja leér a földig.³⁷ A főkötőt részletesebben Máthé Judit gyűjtéséből ismerjük. Alapformája az emlékezet szerint megegyezett a rakott főkötővel. Anyaga egyszínű selyem, itt is a rózsaszínt, világoskéket és fehérét kedvelték elsősorban. A hátlap azonban nem rakott, hanem széles, laza hajtásokba szedett, és vízszintes irányban. A tarkóra illesztett szalagcsokor feltűnően széles, 30 cm körüli selyemcsíkból formázott, végei leértek – az itt bokáig érő – szoknya aljáig. A főkötő drótvázzal merevített, a szalagcsokor csíkjá béleletlen. A tarajos szalagsáv hasonlóan keretezi az előlapot, mint a rakott főkötőknél. Feltűnő különbség a művirágos díszítésében volt. Az előlap arc felé eső részén körbefutó, keskeny koszorún és hátul a szalagcsokor fölé rögzített, laposabb bokrétán túl, az előbbi mögé még egy széles, tarka színösszetételű, közepén akár 15 centire is felmagasodó művirágkoszorút erősítettek (*torony, koszorú*). Sokféle néven emlegették: *koszorús, gyöngyös, tornyos, tutris, püspöki* vagy *füleki fékető*ként. Az utóbbi jelzőkből Máthé Judit arra következtet, hogy Fülekpüspökből terjed el ez a forma.

Saját litkei gyűjtéseim szerint Dudás *pál* Mari helybeli varrónő nevéhez kötötték az 1910-es évektől elterjedő új főkötődivatot. Azelőtt hasonlóat hordtak, mint Ludányban, csak a jacquard szalagból készült csokor szárai leértek a szoknya aljáig. S ez a forma is megmaradt a tutris mellett addig a rövid ideig, amíg még viseltek főkötőt, mindössze

³⁷ FARKAS 1911: 147. – A „tutró”-t Reguly is említi egy rapi (Rapovce) asszony főkötőjének leírásában virágbokréta valószínűleg helyi elnevezéseként (REGULY 1994: 94).

utóbb egyszínű szalagból volt a szállítója.³⁸ Rangsorát tekintve a tutris főkötő a nagyünnepnek templomi öltözetéhez tartozott, s az első gyermek születéséig illette meg a fiatalasszonyokat. Utána itt már csak kendőt hordtak, amelynek anyagminősége igazodott az adott alkalomhoz, színe pedig viselője életkorához.

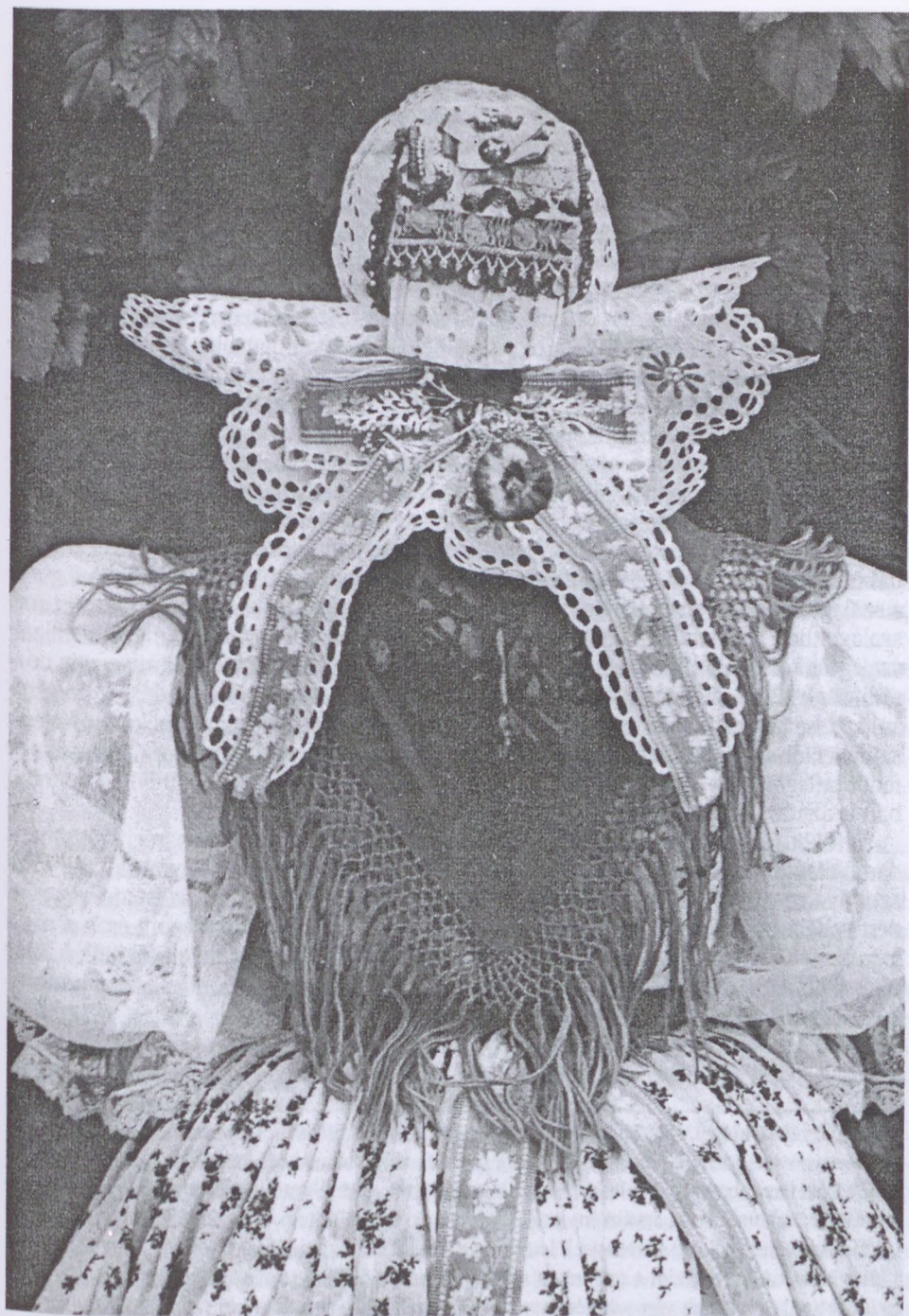
Visszatérve Máthé Judit adataihoz: a tutris főkötőt mind a négy községben viselték, legtovább Ipolytárnócon az 1940-es évekig. Litkén előbb maradt el. A „két Gergén” pedig az 1970-es években már csak halvány emlékei éltek. Az utóbbi községekben a két világháború között volt rá eset, hogy egy-egy menyecske – a szomszédos Karancseszki példájára – varratott Jutkánál rakott főkötőt, ez azonban nem vált általánossá.

Slingelt főkötő

A gyolcsból szabott főkötő áll a tulajdonképpeni főkötőből és egy tenyérszerű széles pántból, amelyből csokrot formáztak a hátuljára. Az utóbbi elem újabb lehet, az első világháború előtti időből olyan darabok is fennmaradtak, amelyeknél csak széles jacquard szalagból volt a csokor. A részleteiben bonyolultabb elkészítésű alapforma lényegében egy fekvő téglalap, amelynek felső két sarkát összefordítva az anyagszéleket olyan hosszban varrták egymáshoz, amennyi a főkötő fejtetőre eső sávjának szélességéhez kell. A fennmaradó részt pedig, a középebe iktatott gyári slingelt betét két oldalán ráncolással szűkítették, s végül a nyílást az előbbi varrásra merőlegesen összevarrták. Ez a varrás adja a főkötő fejtetőre, illetve a fejháttra kerülő oldalának találkozási vonalát. Egyébként kézi és gépi varrású példányok egyaránt ismertek. A főkötő bőségét a tarkó magasságában korcra fűzött pertlivel összehúзва a viseletdarab majd a fej formájához igazítható, s a korc alatti rész fodorrá alakul.

Előbb azonban *kivarrták* az alapot. A szabadrajzú lyukhímzéshez vékony fehér pamutot használtak. A körbe vezetett, karéjos minta egyben a főkötő széleinek eldolgozását is adta. Hasonló hímzés került a gyolcs pántra.

³⁸ Adódik a felvetés: a tutris változat nem azt jelentette-e, hogy – mint a megyében több helyen – a rakott főkötőre ráerősítették a menyasszonyi koszorút, s ez lett az újmenyecske főkötő? Erre azonban bizonyítékunk nincs. A szóban forgó négy községből közgyűjteményben egyetlen főkötőről tudunk (sajnos gyűjteménybeli fényképek sem könnyítik meg a tájékozódást): a Palóc Múzeum régi, 1944 előtti anyagából megmaradt egy litkei lelőhellyel nyilvántartásba vett darab (ltsz.: 64.31.1.). Egyéb adatait nem ismerjük, de a felhasznált anyagfélék alapján az első világháború után már aligha készülhetett. Formájában, megjelenésében rokonságot mutat a régebbi rakott főkötőkkel, amiben különbözik, hogy dróttal merevített, s az előlap és a hátlap síkja egymással nem derék, hanem tompaszöget zár be. Továbbá a szalagsokor a főkötő anyagával egyező színű (de csak 13 cm széles) moaré selyemszalag keskeny ezüstszerű fémcsipkével körbeszegve, hossza leérhetett a szoknya aljáig. Az ismertetett tornyos koszorú azonban nincs rajta, fémcsipke és a korabeli rakott főkötőkkel egyező, szerényebb művirág díszítése van. - Egyébként e főkötőtől alig eltérő, legfeljebb variánsként felfogható darabok viszonylag távol fekvő községekből kerültek múzeumi gyűjteményekbe, valamennyi mindenképpen az első világháború előtt készült: Bárna (Palóc Múzeum, ltsz.: 63.41.13), Somoskő (Néprajzi Múzeum, ltsz.: 93560), Poltár (Novohradské múzeum, Fülek, ltsz.: 2628). E tárgyak mindegyikénél beleütközünk a szegényes vagy bizonytalan adatolásba. Ezzel együtt valószínű, hogy a litkei kistáj főkötőtípusának kapcsolatai az első világháborúig északi, észak-keleti irányba mutattak.

Menyecske slingelt főkötőben. Karancslapujtő, 1910
(Farkas Pál felvétele, Néprajzi Múzeum Fényképgyűjteménye: 23099)

Ezt követte a főköttő *vasalása*, amikor az erősen keményített főköttőt nedvesen vasalva, megadták tulajdonképpeni formáját. Az arcot keretező, látványában a kontyfőköttők előlapját idéző részre merőleges a hátoldal, amelynek síkját alul keresztben ugyanúgy megtörték, mint a rakott főköttőknél. A törésvonal alatt rögzítették rá a hímzett golyos pántból alakított, dupla csokrot. A fodor-rész a korc összehúzásával megemelkedett, „mint a kacsza farka”, a golyos masli két vége is mereven szétállt.

Noha az áttört hatású hímzés volt e főköttők meghatározó díszítése, további *cifrák*-kal is gazdagították. Ehhez ugyancsak fémcspikét, fémszálas, flitteres gyári paszománycsíkokat használtak fel, s az alább bemutatásra kerülő kispőköttőkéhez hasonlóan formázott, gyöngyözött szalagsorokat alkalmaztak. A fejtetőn át fültől fülig futó, sima szalagrávét, gyöngyözött szalagdísz sor, esetleg keskeny művirág koszorú összefoglaló neve: *örzők* volt. A slingelt főköttők díszítésénél a hátoldal kapott nagyobb hangsúlyt, amit a *vasalás* során úgy alakítottak, hogy gyári slingelésű betoldása két oldalt kissé kiugrott a főköttő síkjából (*hátróka*). Itt keresztirányban futottak a szorosan egymást követő sordíszek, a legelső szélén a szabadon csilingelő *ördöglakattal*. Az utóbbi apró gyöngyökből fűzött rojtféleség, ami flitterhez hasonló, pikkelyszerű lemezekben végződött. A golyos szalagszokor fölött megmaradt a jacquard szalag is, amivel harmonizált a többi szalagdísz színe. Utóbb mintázatlan taftszalag vette át ennek a szerepét (*csüngő*), ismertek olyan példányok is, ahol a szalagot belefűzték golyospánt lyukhímzésébe. Az első világháborút követően a masli végei megnyúltak, s egy nagyméretű művirág bokréta fogta le a szalagszokor közepét. A hátoldal tetejét a *bukrozó* (*sarvacska*) zárta le; a többsoros, szalagokból, csipkéből álló, gyöngydíszítésű, két végén domborúra formázott, stilizált szalagszokor a főköttőnek a fejcsúcson szögletesebb formát adott. Összevetve más nőgárádi viseletekkel, a slingelt főköttők esetében is érzékelhető a Karancs vidékiek polgárosuló ízlése: a kizárólag ezüstszerű fémszálas és gyöngy díszítések mellé a korábbi élénk színeket elhagyva, az első világháborút követően már csak rózsaszínű, világoskék vagy fehér taftszalagot – egy darabon legfeljebb kétfélet – alkalmaztak, s a művirág bokrétában is az utóbbi három szín dominált.³⁹

A főköttő alapot ügyesebb lányok, asszonyok maguk is elkészítették: régi szétbontott darab alapján kiszabták, a hímzés mintáját másik főköttőről, golyos ágyravalókról, alsószoknyáról „levették kanálval”.⁴⁰ Ha kellett, volt helybeli hímző specialista is, aki pénzért vállalta.⁴¹ A főköttő formájának kialakításához, feldíszítéséhez viszont csak a *vasalóasszonyok* értettek. Ilyen minden faluban volt; több is, mert a slingelt főköttők hamar elpiszkolódtak, időről időre fel kellett újítani azokat. S bár a szétbontást, az alap mosá-

³⁹ Megjegyzem, hogy Lapujtón a bokrétás csoport körében a 30-as évek második felében megjelent a *magyaros* változat: a fehér golyos alapra piros és zöld szalagokból készültek a cifrák. Az ilyen főköttőket azonban a szerepléseken kívül nemigen tették fel. Ugyanitt a 80-as évek pávaköri fellépéseihez rekonstruált – egyébként hiteles másolatoknak tekinthető – slingelt főköttők díszítésének színösszetétele is jóval harsányabb lett, mint a két háború közti időszak viselete.

⁴⁰ Bár Nyáry Albert szerint a mustrákat maguk találták ki, a kevésbé változatos mintakincs eredete inkább a környékbeli városok kézimunka előnyomáinak irányába mutat. (NYÁRY 1909: 140; KAPROS 2000: 232-233)

⁴¹ Etesen Zámbo Józsefné Szabó Vilma nevét emlegették leggyakrabban.

sát ki-ki elvégezte otthon, egy-egy nagyobb ünnep előtt alig győzték ezek a specialisták a megrendeléseket teljesíteni.⁴²

A slingelt főkötő elterjedési területe egybe esett a rakott főkötőjével;⁴³ a Litke környéki négy faluban nem viselték ezt sem. Megkülönböztető jelzői: *farkas* (~*farkos*), *kacsafarkú* (~*kacsafarkas*), *slingelt* (~*singött*, ~*singelt*), *lukas*, *csipkés*.⁴⁴ Gyűjtési tapasztalataim szerint az elnevezések falvakhoz kevésbé köthetők, a *farkas féketőt* tartják régiesnek, legáltalánosabb a *singelt fékető*, *slingelt trotya*. A 20. század elejétől már részleteiben ismerhetők főkötők, azóta szinte alig változott.⁴⁵ Kisebb táji csoporthoz köthető formai különbségre egyetlen példát találtam: a hátul lecsüngő selyemszalag „[Karancs]Ságon, meg itt másutt is csak a tomporukig ért. Etesen úgy vót szép, ha leért a szoknya aljáig.”

A hagyományos viselet keretei között a visszaemlékezések szerint egy menyecske ruhakészletében egyidejűleg három slingelt főkötőnek lennie kellett, ezt még a szegényebb sorsú családok is igyekeztek kiállítani. E főkötők között a hátul lecsüngő selyemszalag színe szerint tettek különbséget. Legünnepélyesebbnek a fehér csüngőjű számított. Karancsságon figyelembe vették a bukrozót is. „Első vót a fehér csüngőjű, kék bukrozóval”, a többi között már nem tettek ünnepélyesség szempontjából különbséget; lehetett kék csüngőjű rózsaszín bukrozóval, rózsaszín csüngőjű rózsaszín bukrozóval – és így tovább, „kinek mi tetszett”. A két világháború között egyre több városias darabot magába foglaló ruhatárakban is fellelhető volt egy-egy, igaz, jobbra örökölt vagy használtan vett, felújított példány. Az egyik etesi családnál például az 1930-as években a két lánynak közösen csináltattott anyjuk még egy slingelt trotyát, amit aztán hol egyikük, hol másikuk tett fel.

A hagyományos viseleti rendben a slingelt főkötő rangsorban a rakott főkötő után következett. Ettől eltérő gyakorlatra mindössze Bussáról van adat: itt a hétköznapi viselethez tartozott.⁴⁶ Első alkalommal lakodalom éjszakáján a felkontyoláskor került a hímzett gyoicsfőkötő az új asszony fejére. Ilyet viselt azután vasárnap délutánonként „falu-

⁴² A 20. század utolsó harmadának témagyűjtései alapján a következő vasalóasszonyokat ismerjük név szerint: Zsidai Jánosné (Karancskeszti), Deák Mihályné (Endrefalva), Gyüre Andrásné sz. Jekkel Rozi, Gyüre Jánosné, Jekkel Józsefné (Karancsság), Ferenc Istvánné (Kishartyán), Kucsera Istvánné, Kucsera Antalné *Kapca Katyi nene* (Etes).

⁴³ Megjegyzem, elképzelhető, hogy ez esetben is számolhatunk egységesülési folyamattal. Ugyanis a Jankó János által 1900-ban fényképezett sóshartyáni menyecske (Néprajzi Múzeum, ltsz.: 1829) főkötője formájában a slingelt főkötővel azonosnak látszik, anyaga is világos (fehér?, gyoics?), viszont nem hímzett, csipkével szegettnek látszik. De az sem zárható ki, hogy a továbbiakban bemutatásra kerülő selyem farkas főkötőhöz kapcsolható.

⁴⁴ Az utóbbira csak a határon túli községekben van adat (JÓKAI – MÉRY 1998: 296).

⁴⁵ A slingelt főkötő korábbi története szintén bizonytalan. Reguly viseleti összefoglalójában a „mindennapi” főkötők anyagaként említi a „patyolatot” a selyem mellett. A leírás folytatásából azonban nehéz eldönteni, melyik 20. századi főkötőfajta előzményét lássuk benne (REGULY 1994: 164-165). Máthé Judittal ellentétben a Pápainál „érdekes”, régebbi gyakorlatként említett, fehér „patyolat vagy gyoics” kendőviselet leírásából (PÁPAI 1891: 237) én inkább a főkötő fölött viselt fejkendőre következtetek. Mindenesetre a 20. század elején már kész formában találta a slingelt főkötőt Farkas Pál és Nyáry Albert (NYÁRY 1909: 130; FARKAS 1911: 147).

⁴⁶ BABCAN 1987; JÓKAI – MÉRY 1998: 296.

ba jární”, multságba, ha vendékként lakodalomba, keresztelőbe volt hivatalos. Temp-
lomba ünnepkor litániára vette fel, de a hónap második vasárnapjától – ha nem volt csak
egy rakott főkötője – a délelőtti nagymisére is mehetett benne, sorra véve egymás után
a ruhatárába tartozó példányokat. Bizonyos jeles napokon kimondottan slingelt főkötő
volt az előírt templomi viselet: karácsonykor az éjféli misére, nagyszombaton *feltáma-
dás*ra. Ez egyben szimbolizálta a vallási gyász feloldását, adventban, nagybőjtben
ugyanis nem illett feltenni a slingelt főkötőt. Sajátos jelenség, hogy Etesen a 30-as évek-
ben megjelent *magyar ruhához*, ami az országosan közismert formát követte, itt saját vi-
seletükből a slingelt főkötőt társították. Akinek volt ilyen öltözete, ebben ment a nagy
nemzeti ünnepeken a templomba. Az életkor oldaláról közelítve: ez a főkötő is az újme-
nyecskét illette meg, ha gyermeke lett, „letette”. Az első világháborút követően azon-
ban már ezt a szabályt sem tartották be olyan szigorúan, aki akarta, szülés után újra fel-
vette, ha ritkábban is. – A slingelt főkötő alá egyébként ugyanúgy fésülködtek, mint a ra-
kotthoz, s a főkötőt kalaptűvel, gombostűkkel rögzítették a hajukhoz minden oldalról.

A slingelt főkötő viselete többnyire valamivel túlélte a rakott főkötőkét. Leghamarabb
ez is az Ipoly menti falvakban maradt el az 1920-as 30-as évtized során. A szorosabb ér-
telemben vett Karancs alji falvakban még viselték ugyan a második világháború után is
egy darabig, de nem a régi rendszerességgel. Mind többen és mind gyakrabban helyette-
sítették a praktikusabb viseletnek bizonyuló hátra kötött fejkendővel. Egyszer-egyszer a
kivetkőzést követően is elővették még. Ludányi lakodalmakban a második világháború
után is volt, hogy felkontyoláskor rákerült az új asszony fejére, s legalább egyet-kettőt for-
dult benne.⁴⁷ Karancsságon az 1950-es években a már városiasan öltözködő fiatalas-
szonyok feltették vasárnap a templomba néha: „Mán csak úgy passzióbul. Összebeszél-
tek, akik úgy barátkoztak. Egyedül mán nem merte, kinézték vóna ugye”.⁴⁸

Farkas főkötő

Szabása megegyezik a slingelt főkötőjével, a kész főkötő azonban megjelenésében lénye-
gesen különbözik attól. Anyaga színes atlaszselyem, aminek kikeményített tüllből való
bélés ad némi tartást. A fejhátra kerülő rész itt nem ráncolt, hanem függőleges rakások-
ba szedett, de alsó harmadának magasságában szintén megtaláljuk a keresztirányú törés-
vonalat, amellyel a konty alá igazítható volt a tarkó magasságában futó korcra fűzött sza-
lag segítségével összehúzott főkötő. A korc alatti rész lazán hullott a vállra. A főkötő szé-
lén körbevezetett, szélesebb selyemszalag megnöveli a főkötő felületét; a szalagra ezüst-
színű fémcsipke rátét került. További díszítményei lehetnek fémszálas, gyöngyös paszo-
mánycsíkok, hajtogatott szalagsorok, amelyek elhelyezése a viseletdarab szerkezetét
hangsúlyozza: fut fültől fülig keresztben a fejtetőn, s hátul a rakott rész felső sávjában. A
tarkóra szintén került egy szalagsorok, aminek végei azonban nem, vagy csak alig nyúl-

⁴⁷ MANGA 1979: 129.

⁴⁸ A slingelt főkötő sajátos identitáshordozó tartalmat is kaphatott. Egy, a század elején kívándo-
rolt etesi család fotográfiát küldött az otthoniaknak Amerikából. A képen karosszékekben ülő öltö-
nyös, mellényes, vastag óraláncos, szivart tartó férfiak mögött sorakozó asszonyok mindegyike a
szintén ott és akkor divatos ruhájához slingelt főkötőt visel.

nak túl a főköttő alsó szélén. A szalag gyárilag festett vagy beszótt mintája színeiben harmonizál a főköttő egészével. A szalagcsokor fölé kerülhetett művirág bokréta is.

A főköttőt két, korai bekerülésű múzeumi példányból ismerjük, *farkas fékető* néven, származási helyük az Ipoly menti Rárósmulyad (Mu'la) és Ludányhalászi.⁴⁹ Ezt a formát bizonyosan azonosíthatjuk a Farkas Pál által a slingelt főköttő virágos selyemből készült változatának tekintett *farkasfékető*vel.⁵⁰ Témagyűjtések során utóbb nem került felszínre róla adat, mindössze csak az Ipoly túloldalán fekvő Bussáról. A rendelkezésre álló, bár szűkszavú leírások alapján ugyanis minden bizonnyal ide kapcsolható az ottani, színes selyemből készült, csipkével díszített *pirpi* nevű főköttő, aminek a slingelt főköttőhöz hasonló *bukrozója* is volt.⁵¹ A főköttő előzményeire megbízható adatokkal a korábbi források nem szolgálnak,⁵² a 20. század elején létezik; feltételezhetően a slingelt főköttőnek egy szűkebb tájon kialakult variánsával állunk szemben, aminek divatja nem volt hosszú életű. A múzeumi darabok szűkszavú adatolása nem ad támpontot a főköttő használatát illetően. A bussai *pirpir*ről azonban tudható, hogy rangsorban megelőzte az ott hétköznapiaknak számító slingelt főköttőt. A *pirpi* a félünneplő kategóriába tartozott, s nagyjából is feltehetjük, amennyiben szalagdíszeit kicserélték lilára.⁵³

Kisfőköttő

Formája hasonló a rakott főköttőhöz. Szintén két részből szabott, az előlap két oldala azonban nagyobb ívben lekerekített, s hiányzik hátul a szalagcsokor. Merevítését karton- vagy csomagoló papírral oldották meg. A készítésükhöz használt kelmék anyagban, színben egyaránt változatosak, javarészt olcsóbb fajták, bélének megfelelt maradék gyolcs. A hátlap függőleges rakásokba szedett, vagy csak ráncolták, s a ráncokat keresztirányban a főköttő visszáján több sorban letűzték. Az előlap széle szintén selyemszalaggal szegett. Hátul a szűkítő pertlin felvételkor egy *zsugorinka* szalagot fűztek át, megköttették, s két vége leért a hát közepéig.

Az ismert példányok díszítése nem sok változatosságot mutat. Az előlap külső szélén gyári csipkét vezettek végig rátétként, mögötte fültől fülig az alapanyagtól eltérő, de javarészt csak egy színű szalagdíszek futnak. De nem tarajjá formázva, hanem a felületből kevésbé kiemelkedő, lazán ráncolt, szimpla sorokban (*kukorgós*, *bubolyás*, *béka-nyelves*), melyeket a szalag össze- vagy leöltésénél egy-egy ezüstszerű gyöngy díszít. Lehet köztük fémszálal gyári paszománycsík, szerényebb művirágkoszorú. A hátlap körvonala mentén egyszerűbb-cifrább gyöngy és paszománydíszítés fut. Előállítására nem

⁴⁹ Néprajzi Múzeum, ltsz.: 86610; Palóc Múzeum, ltsz.: 50.342.1.

⁵⁰ FARKAS 1911: 147. (Egyébként a rárósmulyadi példány Farkas Páltól került a Néprajzi Múzeumba 1910-ben.)

⁵¹ BABCSAN 1987; JÓKAI – MÉRY 1998: 296. (Az utóbbi munka 295. oldalán közölt rajzos táblájának 3. ábrája valószínűleg ezt a főköttőfajtáról kívánja bemutatni, s téves a bussai rezes főköttő aláírás.) Ld. még Györffy István 1911-es, többalakos bussai felvételét (Néprajzi Múzeum, ltsz.: 13597), amelyen a menyecske ilyen főköttőt visel.

⁵² Itt ismét csak Reguly nehezen értelmezhető leírására hivatkozhatunk a „mindennapi” főköttőről (REGULY 1994: 164-165).

⁵³ BABCSAN 1987; JÓKAI – MÉRY 1998: 296.

*Menyecske kisleány. Kishartyán, 1939
(Dincsér Oszkár felvétele, Néprajzi Múzeum Fényképgyűjteménye: 85311)*

került sokba, javarészt maradék anyagok felhasználásával megcsinálták maguk, vagy egy-egy ügyesebb kezű asszony a rokonságból. Közepes gazdasági állású asszony ruhá-tárába egyidejűleg 5-6 kislekötő tartozott.

Erre a lekötőfajtára az Ipoly völgyéből nem emlékeztek. Régi viseletként tartották számon Karancsszágon, Ságújfaluban, Kishartyánban, Sósartyánban.⁵⁴ A közvetlenül szomszédos falvakból is vannak rá elszórt adatok. Etesen úgy emlegették, hogy Sósartyánból hozott menyecske révén terjedt el az 1930-as években a fiatalasszonyok körében, de nem lett általános, a többség hátra kötött kendőt viselt helyette. Múzeumi gyűjteményekben az érintett községekből nem maradt fenn csak 1940 után készült példány. Így nyitva marad a kérdés: eredetileg szűkebb sugarú, később terjedő helyi divattal állunk szemben, vagy ellenkezőleg: a korábban elterjedtebb gyakorlat szorult vissza lokális értelemben a kikötött kendő javára. Neve általában *kislekető*, előfordulnak még: *kistrotya*, *trotya*, Etesen *fityula*.

Ez számított a legkisebb rangú lekötőnek. Újmenyecske otthon és hétköznapi faluban viselte. Ha már túl volt a gyermekszülésen, vasárnap délután is inkább ez volt illendő, litániára úgyszintén, ilyenkor azonban kendőt kötött fölé. A kor előrehaladtával, így kendővel fedve, ez lett az ünneplő templomi viselet. A *hitványabb*, viseltesebb példányokat elhordták otthonra. Az asszony korához igazodott a kislekető színe és díszítettsége is. Művirág, flitteres paszomándy az újasszonyokéra került, az idősebbek sötét színű lekötőre csak lapos, *békanyelven* cífrát varrtak gyöngyözés nélkül. 40-50 éves korig hordhatták. Utána már a felső kendő alatt csak egy kisméretű kendővel kötötték le a hajukat, vagy azzal sem. Többen úgy emlegetik, hogy fiúk vagy lányuk lakodalmára csináltattak még egy utolsó darabot. Az érintett falvak viselésében a lekötők közül ez a fajta maradt fenn legtöbbször, a teljes kivetkezésig hordták az idősebbek.

Alsólekötő

Erről a lekötőről nagyon keveset tudunk. Nyáry Albert 1909-ben még jelen időben szól a pilinyi menyecskék hétköznapi „suta vörös lekötőcskéjéről”, amely a kontyukat fedte, s fölé még otthon is kendőt kötnek.⁵⁵ Múzeumi gyűjteménybe e vidékről ilyen tárgy

⁵⁴ 1928-ban ilyen lekötőt viselő menyecskét fényképezett Györfly István Sósartyánban, két világháború közötti meglétéről karancssági és kishartyáni felvételek tanúskodnak (Néprajzi Múzeum Fényképgyűjteménye, ltsz.: 174911, 157678, 85311), bár az utóbbiak kisebb méretűek, kimondottan csak a kontyot fedték. Lapujtóit elterjedtségéhez korai bizonyító adat lenne Pápai 1900-es felvétele (Néprajzi Múzeum Fényképgyűjteménye, ltsz.: 1960) melyen a lekötő formája megegyezik az ismert kisleketőkével, díszítése azonban gazdagabb – amire magyarázatként kínálkozna, hogy viselője egy 22 éves fiatalasszony. De bővebbet a képről nem tudunk, mint ahogy az is bizonytalan, mikor jelent meg itt a tarkóra erősített jellegzetes szalagsor az ünnepi lekötőkön.

⁵⁵ NYÁRY 1909: 130. Ugyanakkor az sem zárható ki, hogy az előbb tárgyalt kisleketőről van itt szó. Pápai 1890-ben, mint régebbi gyakorlatot említi a főleg idősebb asszonyok viselte „egyszerű lekötőt”, ami „különböző színű kelmékből” készült, de további részletekre azonban ő sem tér ki (PÁPAI 1981: 237). Reguly méréseinek egyik alanya, a 27 éves lapujtó Torák Erzsébet öltözetének leírását fekete „fejkötővel” kezdi, majd a díszítés részleteinek leírását követően hozzáteszi: „továbbá vörös fejkötő” (REGULY 1994: 99). Itt gondolhatunk alsólekötőre.

nem került be. A múlt század utolsó harmadának gyűjtői közül Máthé Judit Litkén találta meg halvány emlékét a valamikori egyszerű, puha alsó főkötőnek, amelynek *sapka* volt a neve. Olcsó, többnyire használt anyagból készült. A kontyot takarta, alján korba fűzött pertli segítségével rögzítették. Főkötő, kendő alatt egyaránt viselték.⁵⁶ Az Ipoly jobb partjáról Babcsan Ágota az *alsó fékető, puha fékető, kissapka, kontyfogó* terminológiákat jegyezte fel. Szómagyarázataiból annyit tudunk meg, hogy gyolcsból készült, díszítetlen, igénytelen viseletdarab volt, a konty leszorítását, lefedését szolgálta; Bussán a slingelt főkötő alatt is viselték, Szécsénykovácsiban kendőt kötöttek fölé.⁵⁷ Számolva bár azzal a közismert jelenséggel is, hogy az ilyen egyszerű főkötőféleségre általában kevesebb figyelem jutott a gyűjtések során, valószínűsíthető, hogy vidékünkön, vagy legalábbis annak nagyobb részén az első világháborút követő időszakban a kontyra kötött kiskendő töltötte be az alsó főkötő szerepét.⁵⁸

* * *

A tanulmány megírásával elsődleges célom az volt, hogy összegyűjtsem mindazon – a későbbiekben a lényegét illetően már aligha bővíthető – ismereteket, amelyek a különböző jellegű forrásokból az adott táj parasztviseletének egy hangsúlyos elemére, a menyecske főkötőkre és azok használatára vonatkoznak. A vizsgálat alapján részint levonható az a módszertani tanulság, hogy ilyen részletekbe menő elemzés csak a 20. századi gyakorlatról adható, azon belül is inkább csak az első világháborút követő időszakból van rá lehetőség. A korábbi leírások fontosak, az adott jelenség folytonossága esetén időben tágitják egy-egy részlet dokumentálhatóságának határait. Összehasonlításra alkalmas képet azonban olyan mélységben, amelyet a módszeres néprajzi anyaggyűjtés lehetővé tesz, hiába is várnánk tőlük, számos kérdés marad megválaszolatlanul. A gyűjteményi tárgyak a formai elemzést nagymértékben segítik, a mai muzeológiai gyakorlat adatolásának hiányában azonban a korai bekerülésű példányok a készítést, használatot illetően kevés támponttal szolgálhatnak. S esetenként a korábbi tárgy (fénykép), s a később emlékezet alapján feltárt adatok között is felmerül ellentmondás.

Másrészt kíváncsi voltam arra, hogy a viseletcsoportok elkülönítésében a menyecske főkötők általában elfogadott, meghatározó szerepe hogyan érvényesül egy konkrét példán. Még akkor is, ha a 3-5 falut magába foglaló, nógrádi kistáji csoportok között a Karancs-vidék viszonylagosan nagy területével kevésbé ígérkezett tipikus példának. A vizsgált területen a menyecske főkötők formájukat és a funkciót tekintve változatos képet mutatnak. Külön-külön is, valamint egymással korrelációban érvényesítve a két szempontot, s még inkább, ha az időtényezőt is bekapcsoljuk. A vizsgálat megerősítette, hogy a legszélesebb elterjedtségű rakott és slingelt főkötőket sem viselték az egész területen, s immár mind a hatféle főkötőt nézve: egyik elterjedtsége sem feltétlenül esik egybe a női viselet egésze alapján a 19-20. század fordulójára kirajzolódott kistáji tagolódással. Ami nem kérdőjelezi meg a női fejviselet jelentőségét a lokális elhatárolás kérdésében, inkább arra hívja fel a figyelmet, hogy az ilyen törvényszerűségeket tendencia jelleggel kell ke-

⁵⁶ MÁTHÉ 1978.

⁵⁷ BABCSAN 1987.

⁵⁸ Szintén kiveszett az emlékezetből is – ha egyáltalán az általunk vizsgált területre is vonatkozott – a Reguly által jól értelmezhetően leírt, keményítővel merevített vászonból való, „csinált konty”-nak nevezett alsó főkötő, és a magyarázat nélkül említett „papirkonty” (REGULY 1994: 163, 164).

zelnünk, hiszen a viselet térben, időben, esetenként a társadalmi rétegződés vonatkozásában is állandó mozgásban volt – különböző tényezők hatására következtében.

Ezek előrebocsátásával röviden összegezzük a vizsgálat tartalmi tapasztalatait. Feltehetőleg a 19. század közepe táján a Karancs vidéki falvak női főköttőviselete egy – elsősorban északi irányban – nagyobb kiterjedésű területen hasonló volt. A jobbágyfelszabadítást követően itt is fokozatosan alakult ki az a kistáji változatosság, ami a nógrádi parasztviseletet országos összevetésben jellemzi. Ebben szerepe volt a helyi varróasszonyokból specializálódott, a szomszédos falvakat is gyakran ellátó főköttővarróknak. Sajátos helyzetet jelentett viszont vidékünkön, hogy miközben egyik oldalról folyt a viseletcsoportok elkülönülése, ezzel párhuzamosan korán megindult a paraszti életmód keleteinek lazulásából adódó egységesülési folyamat is.

A trianoni határ meghúzásával viseleti csoportok kettészakadtak, összességében a vidék falvainak orientációja megváltozott. Ebbe beletartozott – sok egyéb mellett –, hogy a viselethez szükséges alapanyagok beszerzési lehetőségei módosultak. Losonc helyét Szécsény és Balassagyarmat igyekezett pótolni, s valamelyest megnőtt a helyi falusi üzletek ez irányú szerepe is. A főköttők külső megjelenésében fontos szerepet játszó anyagféleségek, díszítő kellékek egy része (pl. gyöngyök, szalagfélék, fémcsipke) a Monarchia felbomlásával immár nehezen vagy sehogy be nem szerezhető, külföldi termék lett, pótlásukat eltérő módon oldották meg, ami egyébként a részleteket illetően a variálódás irányába hathatott.

A két világháború között érzékelhető új jelenség, hogy az összességében mind erőteljesebben városiasodó Karancs vidéki női viseletekben a menyecske főköttők cifra, költséges változatai viselőjük falun belüli társadalmi hovatartozását jelző, s – ez fontos: – társadalmi rangot jelentő funkciója felerősödött, az önmagában ambivalensebb jeltartalmú kendő ellenében.⁵⁹ Ez a főköttő, mint viseletdarab formai értelemben vett fennmaradását meghosszabbította az egyébként bomló, hagyományos rendszerét mindinkább elvesztő öltözködési kultúrán belül, egyes helyeken a viselet teljes megszűnéséig. Azonban a korlátozott gyakoriságú, módosult szerepben már megcsappant a kereslet mértéke, egyre kevesebb specialista ki tudta elégíteni az igényeket, s a nagyobb körzetnek dolgozó főköttővarró készítményein a karakteres kistáji eltérések idővel mindinkább egybemosódtak.

⁵⁹ A kendő a hagyományos viseleti rendben egyrészt életkor és alkalomjelző, másrészt állapotra utaló (gyász; vénlányok, megesettek) tartalma volt. A felbomló viseletekben viszont a „parasztos” főköttővel szemben jelentett visszafogottságot, átmenetet a város(i szegénység) öltözködési szokásai irányába. Ugyanakkor a 19. század végétől az úri, polgári divat felől közelítve: a faluhoz, városi szegényebb rétegekhez tartozást jelezte a kalap, illetve a fej elfedését már fölöslegesnek tartó „frizura” ellenében.

Irodalom

- BABCSAN Ágota
1987 Négy Ipoly menti község – Ipolyvarbó, Ipolykér, Kovácsi és Bussa – viseletének szakszókincse. Szakdolgozat (Bratislava, Filozofická Fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, Katedra Maďarského Jazyka a Literatúry). Kézirat
- FARKAS Pál
1911 Nógrád vármegye népe. In: BOROVSZKY Samu (szerk.): Nógrád vármegye. 137-174. Budapest, Országos Monografia Társaság
- FÉL Edit
1962 Népviselet. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata
- FINDURA Imre
1885 A Palóczokról. Földrajzi Közlemények XIII. 191-206. Budapest
- FLÓRIÁN Mária
1970 A paraszti ruházat változása Nógrád megyében. Néprajzi Értesítő LII. 85-97. Budapest
- 1997 Öltözködés. In: BALASSA Iván (főszerk.): Magyar Néprajz IV. Anyagi kultúra 3. Életmód. 585-767. Budapest, Akadémiai Kiadó
- 2000 Parasztviselet. In: KAPROS Márta (szerk.): Nógrád megye népművészete. 112-184. Balassagyarmat, Nógrád Megyei Múzeum
- 2001 Magyar parasztviseletek. Budapest, Planétás Kiadó
- FLÓRIÁN Mária – URAI Erika
1980 Magyar népviseletek. Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó
- JÓKAI Mária – MÉRY Margit
é.n. [1998] Szlovákiai magyar népviseletek. Bratislava, AB-ART
- KAPROS Márta
1987 Az őrhalmi menyecskefőköttő és készítője. Agria (Az Egri Múzeum Évkönyve) XXIII. 201-221. Eger
- 2000 Paraszti szőttesek és hímzések. In: KAPROS Márta (szerk.): Nógrád megye népművészete. 185-236. Balassagyarmat, Nógrád Megyei Múzeum
- KERÉKGYÁRTÓ Adrienne, Újváryné
1937 A magyar női haj- és fejviselet. Budapest, A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézete
- MALONYAY Dezső
1922 A magyar nép művészete V. Hont, Nógrád, Heves, Gömör, Borsod magyar népe. A palócok művészete. Budapest, Franklin-Társulat
- MANGA János
1979 Palócföld. Budapest, Gondolat
- MÁTHÉ Judit, Bereczkyné
1978 Női haj- és fejviselet a Nógrád megyei Karancs-alján. Szakdolgozat (ELTE Btk Tárgyi Néprajzi Tanszék). Kézirat. Palóc Múzeum Néprajzi Adattára 765-78.
- NYÁRY Albert
1909 Piliny néprajzi vázlata. Néprajzi Értesítő X. 129-152. Budapest
- PÁPAI Károly
1891 A Karancs és a karancsaljai palócok. Földrajzi Közlemények XIX. 217-248. Budapest

- PINTÉR Sándor
1880 A palócokról. Népismertető tanulmány. Budapest, Aigner Lajos
- REGULY Antal
1994 Magyarországi jegyzetek. Szerkesztette és közreadja SELMECZI KOVÁCS Attila. Series Historica Ethnographiae 8. Budapest, Néprajzi Múzeum
- VARGA Marianna
1989 Palóc népviseletek és textilek. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): Palócok III. Termelés és a javak felhasználása. 497-676. Eger, Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága

PUBLIKÁCIÓS JEGYZÉK

KAPROS MÁRTA

Önálló kötet:

A születés szokásai és hiedelmei az Ipoly mentén. *Studia Folkloristica et Ethnographica* 18. Debrecen, 1986

Tanulmányok:

- A karácsonyi kántálás formái és funkciói a dél-nyírségi falvakban. In: *Műveltség és Hagyomány* X. 219-230. Debrecen, 1968
- A gyermekre vonatkozó preventív és produktív mágikus szokások az Ipoly menti néphagyományban. In: *Nógrád Megyei Múzeumi Közlemények* 20. 75-95. Salgótarján, 1974
- Naptári ünnepek a visontai néphagyományban. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): *Visonta. Fejezetek egy falu történetéből.* 69-84. Eger, 1975
- A keresztelés szokásai az Ipoly menti falvakban. In: *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* I. 127-167. Salgótarján, 1975
- Hiedelmek és szokások a gravitítás kezdetétől az anya avatásának szertartásáig az Ipoly menti falvakban. In: *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* III. 147-181. Salgótarján, 1977
- Megesett lányok az Ipoly menti falvak társadalmában. In: *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* X. 319-341. Salgótarján, 1984
- Szlovák kapcsolatok a születés szokáskörének nógrádi hagyományaiban. In: SZABADFALVI József-VIGA Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*, II. 63-67. Miskolc, 1985
- Az őrhalmi menyecskefőköltő és készítője. In: *Agria (Az Egri Múzeum Évkönyve)* XXIII. 201-221. Eger, 1987
- Születés. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): *Palócok* IV. Ritus és folklór. 7-91. Eger, 1989
- A születés és kisgyermekkor szokásai. In: DÖMÖTÖR Tekla-HOPPÁL Mihály (szerk.): *Magyar Néprajz* VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság. 9-31. Budapest, 1990
- Sajátosságok a Nógrád megyei németek női viseletében. In: EPERJESSY Ernő-KRUPA András (szerk.): *Nemzetiség - Identitás. A IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségtudató Konferencia előadásai.* 244-250. Békéscsaba-Debrecen, 1991
- „Jönni-menni” viselet a Nógrád megyei Patak községben 1985-ben, I. In: *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* XVII. 207-243. Salgótarján, 1991
- A gyászos öltözködés rendje egy nógrádi falu (Patak) példáján. In: VIGA Gyula (szerk.): *Kultúra és Tradíció. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére*, II. 765-777. Miskolc, 1992
- „Jönni-menni” viselet a Nógrád megyei Patak községben 1985-ben, II. In: *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* XIX. 113-125. Salgótarján, 1994
- Szöttes ágyiruhák Nógrád megyében. In: FLÓRIÁN Mária (szerk.): *Szöttesek tegnap és ma. A Hevesen, 1993. augusztus 11-14-én tartott konferencia előadásai.* 59-70. Heves, 1994

- A gyermek családon belüli nevelésének változása a nógrádi falvakban. In: T. BERECSKI Ibo-
lya (szerk.): Gyermekvilág a régi magyar falun II. 459-474. Szolnok, 1995
- „Jönni-menni” viselet a Nógrád megyei Patak községben 1985-ben, III. In: A Nógrád megyei
Múzeumok Évkönyve XX. 117-127. Salgótarján, 1995
- Kéziszőttés vagy gyári kelme? Anyagfelhasználás a lakástextíliákon Nógrád megyében. In:
FLÓRIÁN Mária (szerk.): Kéziszövés az ipari társadalmakban. A Hevesen 1996. au-
gusztus 17-19-én tartott konferencia előadásai. 93-102. Heves, 1997
- Manga János a Palóc Múzeum etnográfusa. In: A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XXI.
1996-1997. 213-219. Salgótarján, 1998
- Értelmiség, középosztály és a palóc népművészet Nógrád megyében. In: SZVIRCSEK Ferenc
(szerk.): Köszöntés. 13-14. [Salgótarján] 1998
- Paraszti szöttek és hímzések. In: KAPROS Márta (szerk.): Nógrád megye népművészete.
185-236. Balassagyarmat, 2000
- A szokások tárgyainak népművészete. Az emberi élet fordulói. In: KAPROS Márta (szerk.):
Nógrád megye népművészete. 237-253. Balassagyarmat, 2000
- Fejezetek Kazár néprajzából. In: SZVIRCSEK Ferenc (szerk.): Kazári évszázadok. 107-130.
Kazár, 2000
- Időszakok és ciklusok a viselet rendjében. Egy terepvizsgálat tanulságai. Tabula 2001. 4(2)
221-230. Budapest
- Feliratos paraszti textíliák Nógrád megyében. In: A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve
XXV. 165-182. Salgótarján, 2001
- A Nógrád vármegyei múzeum néprajzi anyaga 1891-1944. In: A Nógrád Megyei Múzeumok
Évkönyve XXVI. 193-233. Balassagyarmat-Salgótarján, 2002
- A matyó kézimunkák a nógrádi falvak textil kultúrájában. In: A Nógrád Megyei Múzeumok
Évkönyve XXVII-XXVIII. 2003-2004. 225-238. Salgótarján, 2004
- Néprajzi fényképezés Nógrádban - múzeumtörténeti megközelítésből. In: FEJŐS Zoltán
(szerk.): Fotó és néprajzi muzeológia. Tanulmányok. Tabula könyvek 6. 135-147. Bu-
dapest, 2004
- Főköttők és főköttőhasználat a Karancs vidékén. [a Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyvébe;
megjelenés alatt]
- „A palóc kézimunkák sikere”. Adatok a népművészet felfedezéséhez Nógrádból. [az Agriába
(Az Egri Múzeum Évkönyve); megjelenés alatt]

Szerkesztés:

- Nógrád megye népművészete. Balassagyarmat, 2000
- Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XXI. Salgótarján, 1998 [SZVIRCSEK Ferencsel]
- Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XXVI. Balassagyarmat-Salgótarján 2002. [LENGYEL
Ágnessel és LIMBACHER Gáborral]

Válogatás ismeretterjesztő, tudományszerűsítő, muzeológiai írásokból:

- Visonta község társadalomtörténete és néprajza az egyházi anyakönyvek alapján 1692-1945-
ig. In: Előzetes beszámoló a Visontán folyó régészeti és monografikus kutatásokról.
Eger, 1969 [KOVÁCS Bélával]

- Kérdőív a szerelmi életről a keresztelőig témakör kutatásához. Palóc Kutatás, módszertani közlemények XXI. Eger, 1975 [UJVÁRY Zoltánnal]
- Az I. Nógrádi Ifjúsági Honismereti Tábor. Honismeret, 1976. 5. szám 14-17.
- Nógrádi népelet a XVIII. század elejétől napjainkig. Kiállításvezető. Salgótarján, 1976 [ZÓLYOMI Józseffel]
- Hollókői parasztház. Élet és Tudomány XXXIII. (1978) 49. szám 1563.
- Népi hagyományok ápolása a Palóc Népművészeti és Háziipari Szövetkezetben. Kiállításvezető. Szécsény, 1978 [ANTAL Károllyal, FAJCSIK Józseffel]
- A hollókői Falumúzeum. Múzeumi Mozaik, 1979. 1. szám 16-17. Salgótarján
- Új szerzemények. Múzeumi Mozaik, 1979. 2. szám 18-19. Salgótarján
- Halottas lepedő Rimócra. Múzeumi Mozaik, 1985. 34-35. Salgótarján
- Heti étrend századunk elején Órhalomból. Múzeumi Mozaik, 1986. 28. Salgótarján
- Családi fényképek a néprajzi gyűjteményben. Múzeumi Mozaik, 1986. 34-36. Salgótarján
- A születés szokásai és hiedelmek az Ipoly menti falvakban. Balassagyarmati Honismereti Híradó, 1986. 1-2. szám 18-30.
- Kisgyermek népviselete az Ipoly menti falvakban. Palócföld, XX. (1986) 1. szám 32-38. Salgótarján
- A ház ünnepi öltözte. Népi lakástextíliák Nógrád megyében. Kiállításvezető, Balassagyarmat, 1996
- Néprajz és iskola. Nógrádi Művelődés, 1987. 1. szám 75-82. Salgótarján
- Így látta egy kortárs a balassagyarmati múzeumot fél évszázaddal ezelőtt. Múzeumi Mozaik, 1987. 40-42. Salgótarján
- A Nógrád megyei németek néprajzi kutatása. Múzeumi Mozaik, 1988. 45-46. Salgótarján
- Néprajzi gyűjtőtevékenység a Palóc Múzeumban. Múzeumi Mozaik 1991. 1. szám 10-15. Salgótarján
- A ház ünnepi öltözte. Népi lakástextíliák Nógrád megyében. Kiállításvezető. Balassagyarmat, 1996
- Palóc Múzeum. In: Múzsák kertje. A magyar múzeumok születése. 56-59. Budapest, 2002
- A bölcsőtől a sírig. Paraszti ünnepek és hétköznapiak Nógrád megyében. In: Ismertető a Palóc Múzeum állandó kiállításaihoz. 1-10. Balassagyarmat, 2004
- Nógrádi parasztház az Ezredéves Kiállításon. Palócföld LI. (2005) Csohány Kálmán külön-szám 377-383.

A NÓGRÁDI SZÉN BÁNYÁSZAT AZ ELSŐ ÖTÉVES TERV IDŐSZAKÁBAN (1950–1954)

Az extenzív fejlesztés évei*

SZVIRCSEK FERENC

A nógrádi szénmedence a szénbányászat extenzív fejlesztésének az időszakában – az álamosítást követő két évtizedben – meghatározó szerepet töltött be az ország energiaellátásában. A gyors ipari fejlődés igényelte a szénbányászat termelésének nagyarányú növelését, mely a nógrádi szénmedence termelésének gyors ütemű fejlődését indította el. A fejlődés erre a szakaszára az extenzív elemek voltak a jellemzőek, melynek során egyre több új bányát nyitottak, ám a szénbányák termelése nem emelkedett. A bányákban több bányamezőből, sok kisteljesítményű munkahelyről, alacsony gépesítési fokkal fejtették a szenet. A jövesztést, rakodást, biztosítást, szállítást, fenntartást a keskeny-homlokú fejtésekben szinte kizárólag emberi munkaerővel végezték. A munkahelyek jellemző gépei a fejtőkalapácsok, kézi fúrógépek, robbantógépek, szellőztetők, szivattyúk, rázócsúszdák voltak. A gépek és berendezések nagyobb arányát, a bánya üzemelését biztosító főszállító, szellőztető és vízemelő valamint az energiaellátást biztosító gépek tették ki. Az egyes bányák termelési kapacitásának jobb kihasználása érdekében egyre több munkahelyet létesítettek, s a termelésirányítók felé alapvető követelményként írták elő, a tartalék munkahelyek biztosítását.

Az extenzív fejlesztés időszakában a termelés növelése és a létszám növelése szoros összefüggésben volt. A termelés növekedésének extenzív útja jelentős létszámtöbbletet igényelt, amit csak nagy nehézségek árán, többek között más területekről ideiglenesen átvézenyelt létszámmal, toborzással, hűségpénz bevezetésével, bányatelepi lakások építésével, valamint katonák, nők és egyes bányavidékeken a rabok munkába állításával volt lehetséges teljesíteni. Az „utóbbi mintegy kényszermunkává minősítette és társadalmilag is leértékelt a bányászati szakmát, valamint egy oldalról tovább növelte a nehéz és veszélyes munkához képest elégtelen társadalmi megbecsülést, más oldalról pedig fokozta a nélkülözhetetlenség érzéséből fakadó, túlzott önbizalmat” – írta Tóth Miklós a magyar szénbányászat sajátos hazai helyzetét elemezve. A szénbányászatban már a heti 48 órás munkaidejű, nyolc órás műszakidejű, három harmados munkarend volt alkal-

* Részlet az Új bányászkönyv című készülő monográfiából.

mazásban, sőt rendszeresek voltak a vasárnap délelőtti, esetenként a délutános első és második szakokban dolgozók túlműszakos igénybevétele is.¹

1949. december 31-én, fél évvel a határidő előtt sikeresen befejeződött az újjáépítés három éves terve. Az ipar nettó termelése már 30%-al meghaladta az 1938. évi szintet. Szerkezeti változások következtek be a gazdaságban, melynek során nőtt az alapanyag- és energiatermelő ágazatok aránya. Az első hároméves terv sikeres befejezése biztosította az alapot, az első ötéves terv (1950. január 1.-1954. december 31.) megindításához. Ennek a tervidőszaknak a közvetlen célja – nem számolva az ország gazdaságföldrajzi adottságaival – hazánkban a szocializmus alapjainak a lerakása és az ország népgazdaságának átalakítása ipari agrárállamból fejlett mezőgazdasággal rendelkező ipari állammá, azaz a „vas és acél országává” tenni. Az 1950-es évek első felében a gyors iparosítás, a nehézipar erőteljes fejlesztése indult meg. Darvas József írta egy 1949-ben kiadott, az eredményeket fotókkal dokumentáló képes könyv előszavában, melyben azt szeretnék volna bemutatni, hogy „a háborús pusztulás apokalipsziséből az infláció nyomorúságán át hogyan vitt fölfelé az út a hároméves terv hatalmas eredményei s az új ötéves terv széles távlatai felé. De mi, akik átéltük, mi tudhatjuk igazán, hogy mennyi harc, mennyi munka, mennyi kétkedés s mennyi hit van ezek mögött a képek mögött!”

A terv az ipari termelés évi növekedési ütemét 26%-ban irányozta elő, s ennek következtében súlyos aránytalanságok keletkeztek a nemzetgazdaságban. A szén jelentősége tovább növekedett a nagyarányú iparosítás igényei szerint, s ezzel a fejlesztés fő iránya a bányászat és a kohászat lett. A megemelt feladatok, a mennyiségi növekedés büvköre szükségessé tették a régi vezetési formák átalakítását. A decentralizációs szemlélet került előtérbe, mely a vezetést egyre kisebb egységekre bízta azzal a szándékkal, hogy a felelős irányítás közelebb kerüljön a termeléshez. Ez a szemlélet tette lehetővé azt a folyamatot, mely során a termelő egységeket igyekeztek megtisztítani az alaptermeléssel közvetlenül össze nem függő tevékenységektől. A szénbányászatnak kizárólagos feladata a széntermelés lett, míg az értékesítéssel közvetve, kiutalások formájában az állam foglalkozott.

A tervgazdálkodás bevezetése lassan megszüntette az önálló kezdeményezéseket s szükségtelenné vált a különféle egységek átfogó, egyszemélyi irányítása. Nógrád megyében a szénbányászat fő feladata az lett, hogy egyre nagyobb termelési volumennel vegyen részt az ország energiahordozó igényeinek kielégítésében. Ismételten szerephez jutott a gyengébb minőségű szenek kitermelése. Érdekes egy közszájon forgó történetet feleleveníteni ebből az időszakból. Még az ötvenes évek elején, a baglyasaljai területen szénkutatással bízták meg Hegyi Kálmánt, a megbecsült s csak „Kálmán bácsiként” emlegetett bányafőmérnököt. A fúrások azonban mind meddők lettek, ezért a pártbizottságon szabotázzsal vádolták meg. Ekkor Hegyi Kálmán felvilágosította az illetékeseket, hogy az lenne a szabotázs, hogy ha olyan helyen fúratna, ahol tudja, hogy van még szén, és azt jelentené meddőnek. Ezekben az években számtalan kisebb-nagyobb bányát nyitottak fel, melyek közül Ménkes, Kányás, Katalin bányauzemek a déli, jobb minőségű széntelepekre települtek, és alkalmasakká váltak a nagyüzemi termelésre. Az új

¹ Zsuffa Miklós: Munkarend és hatékonyság kapcsolata a Nógrádi Szénbányáknál. Bp. 1981. Szakdolgozat. NTM. Bgy: 1322. 8-9.

Tóth Miklós: Természeti erőforrások, energetikapolitika, szénbányászat. In: Bányászati és Kohászati Lapok. 133. évf. 2000. 3. szám. 269

bányák nyitása mellett a medence szénbányászata ebben az időszakban a kiszolgáló üzemek korszerűsítését is elvégezte.

A forrásszegény országban a növekedési tervnek a maradéktalan megvalósítása lehetetlen feladat volt. Az 1951. évi 2. tc.-el kénytelenek voltak a nehézipar fejlesztése érdekében felemelni a tervelőirányzatot. (1953-ban már ismét visszaarányosították!). A tervidőszakban ezzel elindult a szénbányászat erőltetett, extenzív fejlesztése. A gépesítés alacsony fokon állt, ezért a súlyt a munkaintenzitás növelésére helyezték. A feszített tervek teljesítése politikai üggyé vált. Mint egy 1953-as kollektív szerződésben írták, „Országépítő tervünk sikeres teljesítésében nagy szerepet játszik a szocialista munkaverseny, amely pártunk útmutatása nyomán az építés minden területén, így a bányászat területén is kibontakozik”. 1949. december 21-én, Sztálin születésnapján megindult munkaversenyből 1952-re, a magyar bányászatban már 17 féle működött. Az új ipari centrumok létrehozása új munkaerő bevonását igényelte, mely elsősorban a mezőgazdaságból érkezhettek. A nők munkába állítása is ennek a gazdaságpolitikának volt a függvénye. A munkaverseny mozgalom döntő láncszeme, az 1950-re általánossá vált Sztahanov-mozgalom lett. Mellette pedig a Röder-, a Loy- és a Lozinszkij-mozgalom széleskörű kiterjesztése „mely biztosítja az imperialisták feletti győzelmünket”, szintén szerepet kapott. 1950 második felére, a „koreai hét” átmeneti fellendülését nem számítva – azonban a munkaverseny mozgalom a szénbányászatban is megtorpant. Okai között kell megemlíteni többek mellett, a július 19-én elrendelt normarendezést, mely megállapításánál az áprilisi teljesítményt vették bázisnak, azaz a „sztálini munkafelajánlások” magas teljesítési százalékát. 1950 őszén ezért erőfeszítések történtek a munkaverseny fellendítése érdekében, mivel a szénellátás terén az ország válságos helyzetbe került, az ipar és a közlekedés igényeit a termelés nem tudta követni. Ez természetesen együtt járt a szénbányászat tervszámainak emelésével. A Minisztertanács november 22-én határozatot hozott a szénválság megoldására, melyben szerepet kapott a szénbányászat gépesítése, a munkaerő szükséglet biztosítása érdekében a szénbányászatba áramlók áthelyezésének a meggyorsítása, átképző tanfolyamok indítása, a bányászok anyagi és erkölcsi megbecsülése. (Jutalmazás, hűségjutalom, munkaruha, díszegyenruha, bányásznap ünnep, állami kitüntetés, bányászlakás-építés stb.). Az élet-színvonal emelkedése azonban elmaradt, a nehézipar erőteljes fejlesztése a fogyasztási alapot a társadalmilag elviselhető szint alá süllyesztette.

A bányászok erkölcsi megbecsülésének egyik formájának, az új díszegyenruha meg-
születésének nőgrádi vonatkozása is van. Ugyanis Pothornik József baglyasaljai és Havrán István mátranováki születésű szakszervezeti vezető illetve miniszterhelyettes, 1950-ben új egyenruhát csináltatott a bányászkonferenciára. Farkas Mihály honvédelmi miniszter ezt azonban „temetkezési díszruhához” hasonlította. Ezt követően az 1951-es bányásznapra ismét új ruhakreációban jelentek meg, a nadrágon széles, piros csíkkal. A kezdeményezésük hatására 1952-ben a 100710/1952.BFM/BFM.K.33. számú belügyi rendelettel bányászaink a szovjet bányászok egyenruháját vették át mintául, mely már színében is eltért a hagyományos, tradicionális, fekete színtől. Alapszíne sötétkék volt és zakóból, nadrágból, nagykabátból és sildes tányérsapkából állt. A zakó kétsoros, három gombbal záródott, a bevágott zseben bársony zsebfedővel. Az ujján égszínkék szegély volt, mandzsettaként 3-3 kis gombbal. A váll alatt égszínkék szegélyű, fekete posztó epolette, a rangjelnek megfelelő vállrojjal. (Aranyszínű a mérnököknek, ezüstszerű az altiszteknek, fekete színű a vájároknak). Középen a bányászjelvényt helyezték el. A zakó alatt fehér inget viseltek, bordó vagy fekete nyakkendővel. A díszegyenruhán a munkának megfelelő rendfokozatot helyezték el.

A zakó és kabát hajtókájának két oldalán égszínké szegélyes, a szénbányászoknál fekete, másoknál az előírt színű posztó alapon, megfelelő fémcsiglakokat és sávokat, e felett bányászjelvényt viseltek. Érdemes feleleveníteni ezt a mára már eltűnt ünnepi viseletet. A föld alatti egyéb dolgozók sáv nélkül egy ezüst csillagot és fekete vállrojtot kaptak. A csapatcsillagok két csillagot, a segédvájárok három csillagot és ezüst vállrojtot hordtak. A vájároknak négy ezüst csillag és ezüst vállrojt járt. A csapatvezető vájár a mandzsetta helyett 5 mm széles, körbefutó ezüstcsíkot viselt. A bányamentők vajsínű (sárga) sávot kaptak. A lőmesterek egy keskeny sávon egy ezüst csillagot és ezüst vállrojtot, az aknászok a keskeny sávon három ezüst csillagot és ezüst vállrojtot, a főaknászok egy keskeny sávon négy ezüst csillagot és ezüst vállrojtot viseltek. A bányamesterek rangjelzése két sáv felett egy arany csillag és arany vállrojt, a bányamérnököké két arany csillag és arany vállrojt, az üzemvezető három arany csillag és arany vállrojt, a vállalati főmérnököké négy arany csillag és arany vállrojt volt. A vállalati igazgató arany mezőben egy arany csillagot és arany vállrojtot, a tröszt főmérnök arany mezőben két arany csillagot és arany vállrojtot, a trösztigazgató arany mezőben három arany csillagot és arany vállrojtot, a NIM főosztályvezető arany mezőben négy arany csillagot és arany vállrojtot viselt. A miniszterhelyettesnek arany mezőben egy platinacsillag, az első helyettesnek két platinacsillag, a miniszternek három platinacsillag és arany vállrojt járt. A vállalati igazgatóktól a ranglétrán felfelé a mandzsettán 10 mm-es arany sávot, a miniszter ezen felül még két 5 mm-es sávot is viselt. A Kossuth-díjasok, sztahanovisták a vállrojt felett babérkoszorús bányászjelvényt viselhettek. A képesítés jelzésére is ügyeltek, a zakó alsó ujjánál derékszögben lévő aransávokat használtak, amelyeket 80x80 mm-es világoskék alapra varrták fel. Az aknásziskoláért egy aransáv, technikum évekért két aransáv, egyetemi tanulmányokért három aransáv járt. A bányamérnök hallgatók éveiknek megfelelő vízszintes arany, a technikum hallgatók ezüst, a vájártanulók fehér csíkot viseltek arany, ezüst illetve fekete vállrojtokkal. Az öltöny nadrágja hajtóka nélkül égszínké szegélyes varrással, sőtétké kamgarn anyagból készült. A kabát kétsoros, öt gombos volt, mandzsettáján 150 mm-es égszínké szegéllyel. Hátán a keskeny övet két gomb tartotta. A tányérsapka égszínké szegélyű, karimája fekete posztóval bevont, ellenzője fekete, lakkozott, préselt fekete bőrből készült. Az ellenző felett volt a bányászjelvény. Az egyenruha viselésére igazolványt kaptak a dolgozók.²

A versenytáblák, dicsőségáblák mozgalmi közül a Sztahanov-mozgalmat érdemes szemügyre vennünk. A Donyec – medencében, még a szovjet első öt éves terv idején, feltűnt egy Sztahanov nevű bányász, aki több száz százalékra teljesítette a tervét. Azóta már tudni lehet, hogy többen dolgoztak számára, előkészítve a fejtési munkahelyet. Hamarosan kötelezővé tették, hogy mindenhol legyenek kellő számban sztahanovisták, mert ez az üzem előnyére válik. A munkások számára a mozgalom azonban azt eredményezte, hogy emelték a normákat, mert a normarendszer eleve része volt a tervgazdálkodásnak.

Nézzük meg, hogy valójában mi is történt 1935. augusztus 30-ról 31-re virradó éjjel a Donyec – medence „Centralnaja-Irminó” aknájában? Itt dolgozott ugyanis Mihail Sztan-

² Magyarország története 1918-1990. Szerkesztette: Pölöskei Ferenc, Gergely Jenő, Izsák Lajos. Bp. 1995. 215

Jakab Sándor. Nógrád megye története. 1944-1962. Salgótarján. 1974. 164-165

Sik Lajos: A bányász egyenruha fejlődése napjainkig. Kézirat. Pécs, 1986. 9. 49-53

hanov bányász, aki különös módon ünnepelte meg a nemzetközi ifjúmunkás napot. A szén fejtésére egy racionális munkamegosztást talált ki, mely lehetővé tette a mechanikus kalapács és csákány fokozott kihasználását, és ezzel ő, és társai, több mint tízszeresét termelték ki a megszokott mennyiségnek. A kormány és a sajtó felkapta a meglepő eredményt és máris megszületett a Sztahanov-mozgalom. Hamarosan bányászok, vasmunkások, vasutasok, textilmunkások követték példáját és jelentkeztek újításokkal. A magyarországi „Bányász Almanach” szerzője szerint a Szovjetunióban olyan népszerűek lettek ezek az emberek „mint nyugat-európai országokban vagy Amerikában a filmsztárok vagy kéjgyilkosok”. A kuznyeck-medencei Nyikita Izotov bányász azonban még Sztahanovot is felülmúlta, s hamarosan a bányászati akadémia tanára lett. A sztahanovistákról azonban elhíresült, hogy már néhány évvel előre járnak a tervteljesítésben, amikor a napi ötszáz vagy ennél is több százalékos eredményeiket összeadták. Ezt azonban már a tényleges fizikai munkát végző emberekkel nem lehetett elhíttetni.³

1953-ban a bányák országosan ismertté vált hősei között, több nógrádi bányász is szerepelt: Seyler Lajos sztahanovista bányamérnök, a Nógrádi Szénbányászati Tröszt főelőadója, mint a mátranováki Déli bánya üzemvezető főmérnöke a párt és a szakszervezet helyi vezetőivel, valamint a dolgozókkal együttműködve szívósan harcolt azért, hogy üzeme minden hónapban teljesítse, sőt túlteljesítse a tervet. Déli bánya 1951-ben elnyerte a Minisztertanács vándorzászlaját. Barankovics Jánosné a nagybátonyi Kossuth táró sztahanovista vájárja, mármint csillás megszerezte a sztahanovista oklevelet 148%, majd a jelvényt is 160%-os átlagteljesítményével. Ugyancsak elnyerte a „szakma legjobb csillése” címet is, a vájártanfolyamot pedig 1952-ben végezte el. Kohut Károly a Forgách lejtős akna fejtési vájárja, okleveles és jelvényes sztahanovista lett. Ifj. Molnár Gyula sztahanovista főaknász Mátranovákról. Futó János a nagybátonyi Kossuth táró sztahanovista vájárja, mint csapatvezető vájár, hat sztahanovistát nevelt. A mátranováki Alkotmány lejtős akna sztahanovista vájárja Simon Miklós a munkaidő kihasználásával, a fúrólukak ésszerű telepítésével, s a ciklusos munkaszervezési módszer alkalmazásával növelte teljesítményét.⁴

Az első ötéves tervidőszak előtt a bérezés alapja a „szakmány” megállapítás volt. A szakmány (fm/csille) becsült és a statisztikai norma keveréke volt. Az államosítás után a szénbányáknál a szakmány-rendszer alapkeresete 11,25 Ft/műszak lett, mely a munkahelyen-

³ Niederhauser Emil: Kelet-Európa története. Bp. 2001. 294

Markos György: Sztakhanov. In: Bányász Almanach, Bp. 1946. 40-41

A Nógrádi Szénbányászati tröszt kollektív szerződése. Salgótarján. 1953. 3-4

A mai Magyarország. Szerk: Vályi Gábor, Veresné Szűcs Mária. Bp. 1949. 33

Magyarország története 1918-1990. 1995. i. m. : 214-215

⁴ Bányák hősei. Bp. 1953. Az élvonalban harcolók közé az alábbi jelvényes sztahanovista nógrádi bányászok tartoztak: Pintér D. Imre vájár, Ménkes, Jónás József csillás, Ménkes, Pintér Joachim vájár, Ménkes, Gasparkovics Ferenc főaknász, Margit-táró, Torják Mihály vájár, Margit-táró, Tari Ferenc vájár, Forgách lejtősakna, Vigh Miklós vájár, Ménkes, ifj. Kovács József vájár, Forgách lejtősakna, Belzsák Imre vájár, Forgách lejtősakna, Pádár L. István vájár, Szorospatak, Sólyom István vájár, Kossuth táró, Kispál László vájár, Kossuth táró, Sulyok B. László vájár, Szorospatak, Garami János vájár, Szorospatak, ifj. Garami István Szurdok, Kovács P. Ernő vájár, Kazár, Tóth József vájár, Szurdok, Domonkos István vájár, Kazár, Nyerges János vájár, Gáti bánya, Bakos Imre vájár, Déli bánya, Székvölgyi Gusztáv, vájár, Gáti bánya, Bohács Pál, vájár, Déli bánya.

ként fm/műszak vagy csille műszak fejtésterjesztményének (normának) 100%-os teljesítése esetén került elszámolásra. 1948-ban a bányászati kollektív szerződés rendelte el üzemenként a bányászati darabárjegyzék összeállítását, mely minden bányászati munkára egységarát állapított meg. A 100%-os iránykeresetet 20 Ft/műszakban rögzítették. A csapat keresete, a havonta elvégzett összes munka átvétele és az egyes munkák értékeinek összeadása alapján került elszámolásra. A bányavidékenkénti szakmánytáblázatok miatt a keresetben igen nagy eltérések mutatkoztak, ezért ennek kiküszöbölésére 1950. júliusában országos normarendezést hajtottak végre, s a bányászati munkákat nyolc kategóriába sorolták.

A bányászok létszámának gyors felfuttatása, a nagy társadalmi mozgás részeként meggyorsult a nők munkába állása is, hiszen az MDP II. kongresszusa az ipari program végrehajtásához mintegy 650 000 új munkaeőt igényelt. A Népgazdasági Tanács 1951. április 26-i határozata után, a nők még a nagy fizikai erőfeszítést kívánó munkák elvállalására is rákényszerültek. Azonban az ötlet felvetése korábbra datálható. Amikor Rákosi Mátyás az Alkotmány-tervezet benyújtásakor a demokráciáról beszélt, szükségesnek tartotta kifejteni, hogy „következetes a mi alkotmány-tervezetünk demokratikus vonala, amikor leszögezi, hogy a nők a férfiakkal egyforma jogokat élveznek”. A Magyar Dolgozók Pártja 1949-1953 közötti időszakának nőpolitikáját egyértelműen a szovjet (sztálini) nőpolitikának az átültetése határozta meg, mely igyekezett az eddigi tradicionális női szerepeket megváltoztatni. „A nők munkába állásánál a cél az iparban – főleg az eddig nők által nem végzett foglalkozásokban – való elhelyezkedésük volt”. Az Alkotmány VIII. fejezete 50 §. (1) és (2) kimondja, hogy a nők munkafeltételeikben a férfiakéval egyenlő jogokat élveznek. Az MNDSZ pedig az MDP irányítása és útmutatása alapján mozgósította a nőket a szocialista építőmunkában való részvételre. A bányában dolgozó nőkben a női nem diadalát, az új szocialista nőtípus kialakítása érdekében tett kísérletet látták. A szó és a tett egybeesett, amit a párt szerint az is bizonyít, hogy „a nők mind nagyobb mértékben kapcsolódnak be a bányamunkába. A Horthy-rendszerben a bányamunkán nők nem voltak. A bányánál dolgozó nők csak az irodát takarították, vagy küldöncöknek használták fel”. A női munka ilyenfajta megbecsülését volt hivatva érzékelteni, pl. Handó Ilona, aki a mizserfai bányánál már három éve dolgozott gépkezelőként. Oláh Zsuzsanna és Csiga Erzsébet poroszloi lányok is szívesen dolgoztak a bányánál, és a jól berendezett bányászotthonban laktak.

A Szabad Nép 1946. július 21-i számában arról tudósítja olvasóit, hogy a bányászcsaládokban az asszonyok is felismerték a széncsata győzelmének a fontosságát és jelentkeztek bányamunkára. 1950-től a nők bányákban való foglalkoztatását, az egyenjogúság címén hirdette meg a párt, hivatkozva az új alkotmányra. A föld alatti bányamunkán való foglalkoztatásuk engedélyezését ezt annak ellenére tették, hogy az 1935. évi genfi Egyetemes Munkaügyi Értekezlet egyezménye tiltotta s az 1939. I. tc. Magyarországon is kötelezővé tette. Idézhetjük a Nógrádi Bányász 1952. október 29-i számát, ahol a női dolgozók mizserfai megbecsüléséről írtak. A mizserfai vállalat tervmaradását a szállítási gondokon kívül, a létszáhiány is indokolta. Ezen toborzásokkal, átcsoportosításokkal igyekeztek segíteni, ám kevés eredménnyel jártak. A bányákban a férfiak mellett, az újonnan jelentkezett nők is derekasan megállták a helyüket, sőt számos sztahanovista is kikerült közülük. Mint írták: „a nők szívesen mennek a bányákba dolgozni, csak nem mindenhol fogadják őket azzal a szeretettel, mint amilyen kedvvel munkára jelentkeznek”. Elitélendő példának hozták fel a következő megtörtént esetet: Molnár Jánosné, a Rákóczi-telepen lakó kétgyermekes anyja, 1952. október 18-án jelentkezett munkásfelvételre, mivel „látta azt, hogy a mizserfai vállalat a termelésben lemaradt, és hogy két gyermeke megélhetését biztosítani tudja, elhatározta, hogy bányász lesz”. Az elkép-

zelése azonban nehezen valósult meg, mivel voltak reálisan gondolkodó vezetők is. Ugyanis Horváth igazgató, amikor a munkaügyi osztály érdeklődött, hogy miért nem veszi fel Molnárnét bányásznak, a következőt mondta: „menjen a papír- vagy a szövőgyárba dolgozni, nekem meg küldjete bányászokat”. A tröshti vezetés demagóg véleménye szerint „Horváth elvtársnak változtatni kell magatartásán”, mert a bányavállalat a nép tulajdonának a része, és nincs joga korlátozni senkit a munkavállalásában.

A toborzások keretében a kenyérkereseti lehetőségek mellett az agrárpolitika torzulása, az erőszakos tsz-szervezések elől nemcsak a férfiak, hanem a nők is jöttek munkát vállalni a mezőgazdaságból a nógrádi bányákhoz. 1954. augusztus 31-i számában a helyi bányászlap, Horváth Júliával, a „fegyelmet bányásszal” készített riportot, aki az Újlaki bányáuzemben dolgozott. A férfiak a fiatal, 25 év körüli nőt így jellemezték: „Ez bizony megfogja a munkát, ha arról van szó. Még sok fiatalembert is felülmúl”. Horváth Júlia 1952-ben került Szabolcs megyéből a szénmedencébe azzal a céllal, hogy meglátogassa az itt dolgozó két bátyját. A látottak és a lehetőségek valószínűleg úgy megfogták a fiatal lányt, hogy elhatározta, ő is bányász lesz. Ezért a kisterenyei bányáuzemnél kopogtatott be az iroda ajtaján, s ahol fel is vették az Újlaki lejtős aknához. Egy évre szerződött le s megkövetelte, hogy „szénmunkahelyre adják őt dolgozni”. A bányamunkát Zentai Pál csapatában kezdte el, ahol megbecsülték a nőben ritka, szívós munkást. Ezt követően Juhász Károly csapatához került, ám itt megsérült, s megiltották a szénmunkahelyen történő munkavégzését. Ezután a szállítókhoz, mert azt tartotta, hogy „azt a kenyeret édesebben fogyasztom, amelyet nehezebben keresek”. Egy hónapban gyakran 38 műszakot is ledolgozott, sőt vasárnap is bement dolgozni, hogy a vizet kiszivattyúzza a medencékből. Elhozta Újlakra a hűgát is, majd azt tervezte, hogy édesanyját és édesapját is magához veszi, hogy az egész családja itt legyen. A tervéhez csak lakásra volt szüksége, amit az üzem vezetése meg is ígért.

A bányákba került nőket kezdetben csilléseknek osztották be, de sokan kerültek közülük vájáriskolába tanulónak. A nők többsége később eredményesen elvégezte a gépkezelői tanfolyamot, s a földalatti szállítás gócpontjain kaptak beosztást. Ők lettek rövid idő alatt a szállítócsillések, vitlakezelők, akik nagy figyelemmel kezelték a gépeket. Nógrádból több női munkavállaló a Dunántúlon is feltűnt, így pl. Kisterenyéről Jónás Kató, Várpalotán lett gépkezelő. A nők föld alatti foglalkoztatását 1954-ben szüntették meg.⁵

⁵ NML. XXXI. 8. 23. d. dr. Gráf Károly i.m. 56, 74

Csabai József. NTM. Adattára. 1230-71. 14-15

Sült Tibor: A nógrádi szénbányák eredményei a megyei és vállalati ipari tevékenység fejlesztésében. In: Bányászati munka és üzemszervezési tanulmányok. 18. Bp. 1973. 21

Szénbányászat az első öt éves tervjelentése. 1950-54. 95

Magyarország a XX. században. Szerkesztette: Balogh Sándor. Bp. 1985. 356-357

Jakab Sándor. 1974. i. m. 167

Várszegi György: Szorospataki lámpafények. Bányaterenye. 2001. 80-81

Nógrádi Bányász. 1952. október 29.

Nógrádi Bányász. 1954. augusztus 31.

Petrovics László: A föld alatti munkakörben foglalkoztatott nődolgozók helyzete a várpalotai szénbányászatban az 1950-es években. BKL. 1954. 6. sz. 564-567

A nógrádi bányászok élete a Horthy-rendszerben és a népi demokráciában. Salgótarján. 1951. 28
Schadt Mária: Az MDP nőpolitikája az 1949-53-as években. In: Európa külső és belső határai a XIX. és XX. században. Szerk: Ormos Mária, Harsányi Iván. Pécs. 1999. 191-199

A nógrádi példák alapján az is lemérhető, hogy az államosítás után a MDP és a kormányzat hogyan vonta be nógrádi bányászok képviselőinek egy részét a politikai vezetők közé. Felelős helyre került Pothornik József, az egykori baglyasaljai bányász, akit a párt Központi Vezetőségének tagjai közé választották. Havrán István, kisterenyei bányász a bánya- és energiaügyi miniszter első helyettese, Domonkos Ferenc, kisterenyei bányász a néphadsereg őrnagya, pedig Hermann Ferenc a recski ércbánya vezetője, országgyűlési képviselő lett. A Nógrád megyei bányákat a volt vizslási bányász, Sándor Pál vezette munkásigazgatóként.

Ebben a sorban említhetjük meg hogy, az 1919-es tatabányai csendőrsortűz áldozatainak emlékére, szeptember első vasárnapját „bányásznappá” nyilvánították, melynek során magas állami kitüntetéseket adományoztak, vélhetően a legjobban dolgozó bányászoknak. Bevezették a hűségjutalmat, s azt, hogy minden föld alatti dolgozó, ha igazolatlan mulasztása nincs, ingyenes ruha- és lábbeli ellátásban részesült. A föld alatti dolgozók, műszakiak: munkaruhát, inget, alsónadrágot, bőrcsizmát, bakancsot kaptak. A külszíni munkásokat védőöltőzettel látták el. A salgótarjáni szénbánya vállalat évente 8,5 millió forintot fordított a bányászok ruhaellátására. Hamarosan a legjobban fizetett szakmák közé kerültek a bányászok az 1 200-2 000 forintos átlagkeresetükkel.

A tervidőszak gazdasági finanszírozásának sajátos eszköze lett az „önkéntes” békekölcsön-jegyzés. A korszak dokumentumai közül érdemes, a salgótarjáni József lejtős akna bányászainak levelét bemutatni, amit a szénmedence bányászaihoz intéztek. Ebben „Józseflejtős bányászai” arra kérték elvtársaikat, hogy jegyezzenek békekölcsönt az „5 éves tervért, a tartós békéért a jövőnkért!” Mint írták nincs közöttük egyetlen egy bányász sem, aki 800 Ft-tól kevesebbet jegyzett volna, sokan 1200 forintot, sőt pl. Kövesligeti József 2000 forintot jegyzett. Ezzel elérték, hogy a bánya átlaga 870 forint lett, pedig az állam csak 800 forintot kért. A lejtős akna munkásai azt szeretnék elérni, hogy a „salgótarjáni medence bányászai legyenek a kölcsönjegyzésben is az elsők”. Sérelmeztek azonban, hogy nem mindenki vett részt igaz hazafi módjára ebben a harcban, sőt azt hallották, hogy több bányában „siránkoznak a bányászok, rádiót vettem, házat építettem, bútort vettem. De senki sem mondja azt, a fiam katonatiszt, egyetemen tanul, hűségjutalmat kaptam, ingyen ruhát és bakancsot ezért tudtam házat építeni, rádiót venni, bútort vásárolni, hazafias kötelességem békekölcsönt jegyezni.” A röpirat szerint jobban élnek a bányászok, mert ők az ország legmegbecsültebb munkásai, munkájukat „a Párt és szeretett Rákosi Mátyás elvtárs segíti”. Tudják azt is, hogy az ország szeme a bányászokon van, s példamutatásukra nagy szükség van. Meg kell mutatniuk, hogy méltók a Párt bizalmára, és Rákosi elvtárs úgy emlékezzen meg róluk, mint legjobb harcostársaikról. Jelszóvá tették ezért, hogy átlagukat 900 forintra emeljék fel, induljanak harcba jó felvilágosító munkával a jobb eredményekért, a legelső megye büszke címéért. A nemes verseny se maradjon jutalom nélkül, ezért a következő felajánlást tették: „Annak a bányának aki bennünket leghagy a Békekölcsön jegyzésben, egy gyönyörű Pártzászlót ajándékozunk, amelyet ünnepélyesen adunk át”

A technikai fejlődés során a mátranováki üzemben, a szovjet Donbassz-típusú fejtegéppel fejtették a szén, a mizserfai Pálhegy üzemben szovjet, réselő- és rakodó gépek könnyítették meg a bányamunkát. A régi, nehéz facsillék helyett már golyóscsapágyas kerekű, vaslemezről készített csilléket használtak. A tervek szerint a megyei szénbányászat fejlesztésére szánt 2,5 milliárd forintból a fejtési munkák háromnegyedét, a szállítási munkák kilenczövedét gépesítik. Ezután minden negyedik csille szén fejtik kézi erővel, és csak minden tizedik csillét tolják kézi erővel. A túlzó elképzelések szerint,

olyan hatalmas fejlődés várható Nógrád megyében, hogy a Kányás aknában a bányászok, már csak a gépek irányítását végzik. A nagybátonyi bányászváros építésének megkezdése mellett, kultúrházat építettek Mátranovákon és Homokterenyén. A vándortanuló otthonokban fogják kiképezni a jövő vándorait, akik külön tanbányában készülhetnek fel a gyakorlati munkára. (A vándortanulók képzése 1949 őszén indult meg, a maconkai kukoricaföldeken lerakott alapokon, még csak mindössze néhány épületből álló „bányászvárosban”). A tanulóotthonokon kívül segédvándori és vándori tanfolyamokat is indítottak a dolgozók számára.⁶

A szocializmus alapjait lerakó, első öt éves népgazdasági terv, a bányászat elé azt a feladatot állította, hogy 1954-ben, 18,5 millió tonna szenet kell kitermelni az ipar és a háztartások számára. Ebből a mennyiségből jelentős rész jutott a *nógrádi szénbányákra*, mert az öt éves terv befejezésének évében, már 6% -al kellett több szenet termelniük. A vállalat célja az volt, hogy a meglévő létszámmal teljesítsék túl a terv előirányzatát. A több termelést, az emberi erő révén egy ideig még lehetett fokozni, de hamarosan elérték azt a határt, amit nem lehetett túllépni. Új módszerekre volt szükség, mely révén a gépi erőt lehet igénybe venni. Miután a salgótarjáni szénmedence szénbányái tervszerűtlenül, elavult módszerrel dolgoztak, amit a vállalat vezetése sajátos módon, a régi kapitalista idők örökségére vezetett vissza. A legkönnyebb módon bányászták a szenet s így állt elő az a helyzet, hogy „szűz” terület hiányában nem tudtak frontfejtéssel dolgozni. A medencében még kevés helyen dolgoztak frontfejtéssel, mert ezt a technológiát csak olyan helyen lehetett megvalósítani, ahol az „elődők” nem bolygatták meg a szénmezőt. Az igazsághoz tartozik az is, hogy az első sikertelen kísérletnél – különösen a nagybátonyi körzetben – hamar abbahagyták a frontfejtést, mert az ezzel megbízott üzemvezető mérnök „elkedvetlenedett”, feladta a kornak megfelelő széntermelési módot. Az volt az elfogadott álláspont a bányavállalat vezetőinél, hogy a bányák mérnökei foglalkozzanak a frontfejtés különböző módjaival, szenteljenek neki több időt, mert ez lesz az a mód, ami majd biztosítani fogja a termelés emelkedését, az önköltség csökkentését. Feltűnő az a megállapításuk is, hogy a műszaki értelmiségnél idegenkedés tapasztalható minden új iránt, és ezért a frontfejtések helyett inkább a csúszdás pásztafejtést, a csoportos pillérfejtést, valamint a széles homlokú pásztafejtést különböző szélességekben akarták alkalmazni.⁷

A Salgótarjáni Szénbányák Nemzeti Vállalat általános vizsgálatának jelentése azt is rögzítette, hogy a vállalathoz 1950-ben 24 bányauzem tartozott. Ebből új bányauzem csak a ménkesi, a kányási és a vizslási volt. Kimerülőben lévőnek nyilvánították a József lejtős aknát, a Ságújfalui lejtős aknát és a Karancsaljai lejtős aknát. A becsült szénvagyon 108 millió tonna, a fejtésre előkészített szénvagyon pedig 2 243 000 tonna volt.

⁶ A nógrádi bányászok élete a Horthy-rendszerben és a népi demokráciában. Salgótarján. 1951. 22-2 Magyarországi története 1918-1990. 1995. i. m. 215

NTM. Dokumentumtár. 72. 111. 1.

⁷ Szabad Nógrád. 1950. január 6.

A vállalat munkáslétszám (1950):

Fizikai külszínen:	5 406 fő,	(58%)	föld alatt: 3 889 fő,	(42%)
Összesen:	9 295 fő,	(100%)	-	(91%)
Szellemi dolgozó:	920 fő,	(9%)	-	(9%)
Összesen:	12 215 fő,	(100%)		

A Salgótarjáni Szénbányák NV. az országos széntermelés 15% -át, adta 1950-ben, s feladatának általánosan megfelelt. A tervét 1949-ben 104,8%-ra teljesítette. Vállalatai közül az anyagraktár és a zagypalpálvai és az Ilona bányai fatelep megszüntetéséről döntöttek.

Az 1950-ben bevezetett alapproémelés és darabprémelés, a földalatti dolgozóknaál 11-35%-os fizetésemelkedést jelentett. Az újítomozgalomnak azonban nem volt megfelelő vállalati támogatottsága, sőt ekkor a munkaversenyt sem szervezték meg kellő hatékonysággal, állapította meg a vizsgálat.

A 24 bányauzem közül korábban az SKB Rt. kezelésében termelő bánya volt: József lejtős akna, Gusztáv táró, Forgách lejtős akna, Margit táró, Ságújfalui lejtős akna, Ilona bánya, Kisteleki lejtős akna. 1938-ban, az utolsó békeévben 313 551 tonna volt a széntermelés, ez 1949-re 478 502 tonnára emelkedett, ami 53%-os növekedés volt. Ez egy főre vetítve 1938-ban 235 tonna, 1949-ben pedig 240 tonna széntermelést jelentett, az emelkedés itt azonban csak 2%. A vállalat az 1 613 900 tonnás termelési tervét, 1 692 000 tonnára, 104,8%-ra teljesítette. Nagy szórást mutat azonban a bányánkénti termelés:

Bánya neve	Terv (t)	Teljesítés (t)
Ambrus lejtős akna	30 020	6 663
Irén bánya	20 775	14 352
Karancsaljai lejtős akna	23 435	39 686
Gáti I. lejtős akna	84 015	105 661

A feltárások 5 995 méter hosszú tervéből az I. félévben 65%-ot teljesítettek. A folyamatos termelés, a fejtésre előkészített szénvagyon alapján biztosítva volt. A munkabér-alapot azonban a vállalat 8,9%-al túllépte, mert 1950 márciusától az ebédidőt készpénzben váltották meg, s a vágáriskolai tanulók bérét, a tanfolyamok bérét, a végkielégítéset is bevonták ebbe az összegbe.

A Salgótarjáni Szénbányák Nemzeti Vállalatnál augusztus 1-től új normákat és alapbéreket vezettek be s vele együtt a darabprémézést is. Ezzel új alapokra helyezték a széntermedence bányauzemeinek az életét. A darabprémézés, a 2016/1950/VII. 20/ MT. határozata alapján emelte meg a földalatti dolgozók alapbérét és ezzel a termelés látványos emelkedését is elértek.

A föld alatti és külszíni dolgozók aránya:

Megnevezés	Föld alatti dolgozó	Külszíni dolgozó	Összes dolgozó
Fizikai dolgozó	5 406	3 889	9 295
Beruházási munkán lévő dolgozó	205	335	540
Bérmunkát végző dolgozó és vágártanuló	-	656	656
Összesen	5 201. 64,2 %	2 898. 35,8 %	8 099. 100 %

A szakmunkásképzés során, 385 vājār és 313 segédvājār végzett a vállalati tanfolyamokon. A vājāriskola gyakorlő bānyāja Irén bānya volt, ahol magát az oktatást, a termelőmunkát végző bānyászok látták el. A mélyfűró részleg 1949. november 1-től levált a vállalattól. Azt is megállapította az általános vizsgálat, hogy az 1949. évi vállalati veszteség 20 895 000 forint volt, ami azt jelentette, hogy a kitermelt szén minden tonnájára 12,34 forint veszteség jutott!

1950. április 1-től újból a vállalatba olvasztották a Nógrád-Hevesi Ipari Lakótelep-kezelő Nemzeti Vállalatot, s így 42 lakótelep kezelésének gondját vették át 4 545 lakással, iskolával és üzlettel. A szénbānya telep gondnokságának kezelésébe 28 lakótelep, 3 092 lakással került vissza, ahol 634 nyugdíjas és 220 nem szénbányai dolgozó élt.

A Salgótarjáni Szénbānyák Nemzeti Vállalat vezetői:

Vezérigazgató: *Zgyerka János* munkáskāder

Vezérigazgató helyettes: *dr. Csillag József* okl. bānyamérnök

Terv és üzemgazdasági főosztály:

Főosztályvezető: *Hāzer Sāndor* munkáskāder

Főosztályvezető helyettes: *Lassan József* okl. bānyamérnök

Műszaki főosztály:

Főosztályvezető: *Gubán Balázs* munkáskāder

Főosztályvezető helyettes: *Heutschy Kālmán* okl. bānyamérnök

Adminisztrációs és pénzügyi főosztály:

Főosztályvezető: *Kuhinka Gyula* tisztviselő

Főosztályvezető helyettes: *dr. Baán János* főkönyvelő.⁸

1950. november 2-án, a Minisztertanács újból rendezte a bānyamunkások bérét, s bevezették a norma megállapításon alapuló teljesítménybért és a prémiumot. (1957-ben azonban ismét visszatértek a szakmánybérezéshez). Nagy általánosságban, a magyar szénbānyászatban három bérezési rendszert alkalmaztak: darabbért (teljesítménybér), időbért és prémios időbért. Darabbérben a közvetlen termelőmunkát végző bānyabeli szakmunkásokat (vājār, segédvājār, csapatcsillás) fizették. Az „országos iránynormák” nyolc bérkategóriát állapítottak meg. A bānyászati munka igazi megbecsülését jelentette a hűségjutalom bevezetése, melyet a Párt- és Kormányhatározat rendelt el 1950-ben, és először 1950. december 31-én került kifizetésre a fizikai dolgozók részére, majd a következő év bānyásznapiján a fizikai dolgozók mellett, a földalatti műszaki dolgozók is megkapták. A hűségjutalom járt minden ipari munkás és műszaki állományba tartozó dolgozónak, akinek igazolatlan mulasztása az év folyamán nem volt. Egy igazolatlan mulasztás a hűségjutalom felének, két mulasztás a teljes összegének elvesztését jelentette. Illetményszén csak a családfenntartó szénbānyászati munkavállalókat illette meg. A jobb minőségű szénet kiszolgáltató vállalatoknál 5-5,5 tonna, a keverékszén minőség esetében (ide sorolták Nógrád megyét) 6-6,5 tonna, lignit esetében pedig 7 tonna volt az egy-egy dolgozónak járó szénmennyiség. 1950. november 22-én a bānyamunka erkölcsi és anyagi elismerése érdekében kormányhatározattal vezették be a Bānyásznapi megünneplését is.

⁸ NML. XXXI. 8. 15. d.

Szabad Nógrád. 1950. szeptember 2.

Az I. ötéves tervidőszaknak a közvetlen céljai érdekében a szén jelentősége tovább növekedett, ezért az értékesítését a termelő vállalatoktól az állam vette át. 1947-1950 között a nem szorosan vett bányászati jellegű üzemeket leválasztották a bányákról s ezzel 1 200 fővel csökkent a vállalat munkáslétszáma. 1947-ben 9 550, 1951-ben 8 521 fő dolgozott a nemzeti vállalatnál. Ezzel egy időben a kiskéri bánya megszűnése után 1949-ben, 120 bányászt, 1949-1950-ben Heves megyéből 100 dolgozót vettek fel Mátránovákra és Mizserfára.

A Salgótarjáni Szénbányák Nemzeti Vállalat a NT 674/33/1950. sz. határozata folytán 1950. december 31-én megszűnt. Helyette három új, tröshti irányítás alá tartozó állami vállalat alakult: a Zagyvai Szénbányák NV. Salgótarján, Kisterenyei Szénbányák NV. Salgótarján, és a Nagybátunyi Szénbányák NV. Nagybátuny székhellyel.

A szétválasztás nagyjából követte az eddigi körzeti beosztást azzal az eltéréssel, hogy a Mizserfai körzet és a Mátránovái körzet Kisterenyéhez került.

A három új szénbánya vállalat és a hozzájuk tartozó bányák és üzemek:

1. Zagyvai Szénbányák NV

Salgói bányák
Gusztáv táró
Margit lejtős akna
Forgách lejtős akna
Ságújfalui lejtős akna
Karancsaljai lejtős akna
Osztályozók
Műhelyek
Sodronykötélpálya
Vontatás
10 kV-os közös üzem
Fuvarozás

2. Kisterenyei Szénbányák NV

Mizserfai bányák
Kazári bányák
Mátránovái bányák
Kisterenyei bányák
Melléküzemek
Lakótelepek

3. Nagybátunyi Szénbányák NV

Szorospataki lejtős akna
Ménkes táró
Tiribes akna
Kányás akna
Irén bányák
Melléküzemek

A rendelet következtében, országosan ekkor 21 bányavállalat jött létre, a korábbi 12-vel szemben. 1952. január 1-én (285/14/1951. NT.) további decentralizáció következett be. Megszűnt az előbb említett három nemzeti vállalat és helyére kilenc termelő, valamint két kiszolgáló vállalat lépett. Ugyanakkor középírányító szervként megalakult a

Nógrádi Szénbányászati Tröszt, mely a 11 vállalat és 37 bánya működését fogta össze Nógrád megyében. Létrejött egy háromlépcsős (tröszt – vállalat – üzem) vezetési szisztéma. A termelő vállalatok bányaiüzemekre és a bányaiüzemek pedig aknákra tagolódtak.⁹

Az 1951. december 1-én életbelépő béremelés a munkásoknál 21%-os, az alkalmazottaknál 18%-os, mértékű volt. Az 1950. évi 700-800 Ft-ról a bérek 1953-ra 1 500 Ft-ra emelkedtek. A nem fizikai állományú alkalmazottak részére az átlagosan 15%-nak megfelelő tervteljesítési prémiumot fizettek. Az I. ötéves terv széntermelési feladatai, a növekvő tervelőirányzatok, emelt tervszámok a munkáslétszámot évről-évre növelték, több ezer új dolgozót kellett a szénbányászat számára a mezőgazdaság és az ipar más ágaiból elvonva biztosítani. A szénbányászat területén engedélyezték először 1951-ben, az országos mértékű toborzás megindítását a 40/1951. MT. határozata alapján. Ennek során 1951-ben Heves megyéből 180 főt, 1952-1953-ban Szabolcs-Szatmárból 400-500 főt, Nógrád megyéből 250 főt vettek fel. Az egy évre szerződők 400 forint összegű toborzási jutalomban részesültek. 1951-1952-től a toborzás intenzitásának csökkenése miatt, más területről kellett a munkáskezet biztosítani. 1952. második felétől kezdődött meg a KÖMI dolgozók, azaz börtönökből önkéntes alapon jelentkezők foglalkoztatása. Ismerteink szerint Nógrád megyében rabokat nem foglalkoztattak a bányamunkában.¹⁰

A Nógrádi Szénbányászati Tröszt vállalatai

Összesen: 11 vállalat, 37 bányával:

Vállalatok	Bányaiüzem	Bánya
Rónai Szénbányák	2	3
Zagyvai Szénbányák	2	6
Mátranováki Szénbányák	3	8
Mizserfai Szénbányák	5	7
Ménkesi Szénbányák	1	1
Kányási Szénbányák	1	1
Tiribesi Szénbányák	1	1
Nagybátonyi Szénbányák	3	4
Kisterenyi Szénbányák	3	6
Szénértékesítő és Szolgáltató Vállalat		
Anyagellátó Vállalat		

⁹ NML. XXXI. 8. 23. d. dr. Gráf Károly i. m. 78

Tóth Tibor: Szénbányászat a dorogi medencében. 1781-1981. 26

NML. XXXI. 8. 15. d.

100 év. A Nógrád megyei bányász munkásmozgalom története. Salgótarján. 1970. 183

¹⁰ NML. XXXI. 8. 23. d. dr. Gráf Károly. i. m. 78

Molnár László: Visszapillantás az oroszlányi szénbányászat I. ötéves tervére. In: BKL. 1988. 6. sz. 406-408

Szabad Nógrád. 1952. február 24.

Csabai József. i. m. 17-18

Lassan József: A nógrádi szénbányászat felszabadulás utáni műszaki története. 1945-1985. Salgótarján. 1987. II. k.88

Nógrádi Bányász. 1952. december 3.

Ugyanakkor gondoskodni kellett a toborzott embereknek az elhelyezéséről, az étkeztetéséről, a szállításáról is, ami újabb költséget jelentett. A toborzott munkások számára létesítették a munkásszállókat: Nagybátonyban, Mizserfán, Jánosaknán, Kazáron, Kisterenyén és Kányáson. Az országban jelentkező szénhiány enyhítése érdekében, a gyenge teljesítményt nyújtó bányákból a vájárok egy részét áttelepítették a jobb minőségű szenet termelő dunántúli szénmedencékbe. 1951-ben pl. a Zagyvai Körzet bányáiból 300 vájárt telepítettek át szervezeten Oroszlányba, s ennek következtében Nógrád megyében beszüntették a salgótarjáni József lejtős akna és a Ságújfalui lejtős akna széntermelését. Ebből az esetből a munkafiziológia érdekes bányászati vonatkozását kell megemlítenünk. Közismert ugyanis, hogy az átlagos testmagasságnál alacsonyabb munkahely esetén, a munkások teljesítménye általában 20-50%-al alacsonyabb a normálisnál. A kényszerítő testhelyzet hatása látványosan tapasztalható a vékonytelepi bányászatból a vastagtelepibe, vagy a vastagtelepiből a vékonytelepibe átkerült vájároknál. A nógrádi vékonytelepi bányákból az Oroszlányba áthelyezett vájárok hozzá voltak szokva a görnyedt testtartáshoz, így az oroszlányi magas munkahelyekre kerülésük után, egy ideig még görnyedt testtartással és nógrádit alig meghaladó teljesítménnyel dolgoztak. Ugyanakkor Szabolcsból és más helyekről lelkes csapatok érkeztek a mezőgazdasági munkából a nógrádi szénmedencébe bányásznak, s ennek révén Tiribesen 104, Mizserfán 77, Kisterenyén 20 új dolgozó állt munkába.¹¹

Az I. ötéves terv eredményeit azonban a régi telepítésű aknákkal, külszíni létesítményekkel nem lehetett volna elérni, ezért szükség volt új bányüzemek termelésbe állítására. Nógrád számára váratlan lehetőséget jelentett az a körülmény, hogy 1952-re felépültek a gyenge minőségű szenet felhasználó hőerőművek Tiszapalkonyán, Lőrincin (Mátravidéki Erőmű), melyek jó hatásfokkal használták fel az értékesítési nehézségekkel küszködő mizserfai, kazári, mátránovái 2 000-2 500 kalóriás barnaszenet. A mátránovái és mizserfai III. telepek feltárásával új lendületet kapott 1952-1953-ban a mennyiségi széntermelés. Egymás után nyíltak meg az új szénbányák a mátránovái-mizserfai körzetekben. Ezek a telepítés sorrendjében:

- 1951:** Gáti II. lejtős akna, Kistelek V. lejtős akna, Pálhegy II. lejtős akna, Szurdoki lejtős akna, Vizslás I. lejtős akna, Kányás akna.
- 1952:** Margit IV. lejtős akna, Gáti III. lejtős akna, Kistelek VI. lejtős akna, Tőkés lejtős akna, Tekevölgyi lejtős akna, Katalin II. lejtős akna, Északi táró.
- 1953:** Szilváskői táró, Kistelek VII. lejtős akna, Tordas II. lejtős akna, Margit VI. lejtős akna.
- 1954:** Margit V. lejtős akna, Margit VII. lejtős akna, Ferenc II. lejtős akna, November 7. (Főtáró), Tordas III. táró, Kossuth lejtős akna.

¹¹ 100 év. 1970. i. m. 184

Tóth Tibor: Szénbányászat a dorogi szénmedencében 1781-1981. é. n. 27

Tóth Miklós: A mikrofiziológia alapjai és néhány bányászati vonatkozása. In: BKL. 1959. 2-3. sz. 141
Molnár László: Visszapillantás az oroszlányi szénbányászat I. ötéves tervére. In: BKL. 1988. 6. sz. 408

A tervidőszakban összesen 23 akna kezdte meg a termelését, míg ugyanezen időszokban 14 akna szüntette be működését:

1951: József lejtős akna, Vizslás I. lejtős akna, Ilona bánya.

1952: Ságújfalui lejtős akna, Gáti I. lejtős akna, Kistelek II. lejtős akna, Kistelek V. lejtős akna, János II. akna, Irén bánya.

1954: Margit II. lejtős akna, Margit III. lejtős akna, Karancsaljai lejtős akna, Alkotmány I. lejtős akna, Tordas I. lejtős akna.¹²

1950-ben, összesen 30 bánya (lejtős akna, akna) termelt a szénmedencében, s az egy bányára jutó átlagos napi termelés elérte a 190 tonnát. 1954-ben a termelő bányák száma 39-re emelkedett, s az aknánkénti termelés átlagosan napi 252 tonna lett. 1950-ben a vállalatnak még csak egy bányája termelt napi 500 tonnánál több szenet (Szorospataki Szeptember 6. lejtős akna, 750 tonna), 1954-ben már 5 ilyen akna is volt (Ménkes táró 750 tonna, Kistelek és Pálhegy II. lejtős aknák 610-610 tonna, Szeptember 6. lejtős akna 550 tonna és Kossuth lejtős akna 540 tonna). A gyenge minőségű széntelepek feltárása és termelésüknek fokozatos emelkedése tette szükségessé, hogy a nógrádi tröszt megteremtse a szenek előkészítésének és feladásának lehetőségeit. Közben Mizserfán 1950-ben lebontották a régi osztályozót és 1952-ben a szurdoki bunker felhasználásával egy kis teljesítményű törőművet létesítettek az erőművek aprószen ellátásának biztosítására. (A darabos szenet ugyanis törni kellett!). A törőmű azonban kis teljesítményűnek bizonyult, ezért a régi Gyula rakodó helyén, 1954-re egy 800 tonna/nap kapacitású törőművet létesített a vállalat. A termelésnek az I. öt éves tervben elért fejlődése természetesen összefüggött a műszaki fejlesztéssel, mely a bányázemek életében hozott jelentős változásokat. Elindult a jövesztő munka gépesítése, melynek során a tervidőszak végére 533 db villamos szénfűrőgép és 182 db fejtőkalapács állt a bányászok rendelkezésére, s ezzel kiküszöbölték a szénmedence területén a kézi fűrés és a csákánymunka nagy részét. Ez a munkafolyamat ugyanis erősen igénybe vette a dolgozók fizikai erejét. A csákányos munka kiküszöbölésére, – ahol a sűrített levegő felhasználása rendelkezésre állt – a levegővel dolgozó fejtőkalapácsokat alkalmazták. Ahol nem volt sűrített levegő felhasználására lehetőség, ott az Ajtay-féle villamos fejtőkalapács használatát vezették be. Ugyanekkor 128 db csúszdagép, 115 db láncos vonszoló (bányászok névhasználatával kaparó berendezés) és 39 db gumiszalag szállította el a munkahelyeken termelt szénmennyiség 38%-át. A geológiai viszonyok miatt a kamrafejtés volt az uralkodó termelési mód, amely azonban megnehezítette a munkahelyek és üzembrészek koncentrációját. Kányáson, Tiribesen, Mizserfán és Mátranovákon, ahol a telepviszonyok ezt lehetővé tették, előtérbe került a tömegtermelésre alkalmas, széles homlokú fejtésmód, a frontfejtéssel történő bányaművelés. A kamrafejtéseknél pedig a szétszórta telepített, egyes kamrák helyett kialakultak a csoportos kamrafejtések, ahol egy közös gyűjtő szállítóberendezésre 4-6 kamra szállította a kitermelt szenet. Az összes fejtésből 1950-ben még csak 5,9% volt a frontfejtés, ami 1954-re 16,6%-ra emelkedett. Ugyancsak ezekben az években kezdődtek meg az első kísérletek a széles homlokú fejtések – frontfejtések – jövesztési és rakodási munkáinak gépesítése érdekében. Az 1952-1953-as években Gáti

¹² Csabai József i. m. 19-20

NML. XXXI. 8. 23, d. dr. Gráf Károly. i. m. 74

Bocsányi János: A szénigény és alkalmazási lehetőségük a magyar szénbányászatban. In: BKL. 1953. 3. sz. 144-145

II. lejtőszaknában, Csipkés lejtőszaknában, Tordas I. lejtőszaknában és Katalin II. lejtőszaknában, kísérleteztek a Donbassz kombájnnal. Ezek a próbálkozások azonban nem hozták meg a kívánt eredményeket. A gyakori vetők miatt azonban nem lehetett a kellő homlokszélességű és nagy kifutási hosszúságú frontfejtéseket előkészíteni, mert hiányoztak a korszerű fejtésbiztosító eszközök. A Donbassz kombájnt csak a lapos dőlésű, vékony telepeken lehetett hatékonyan alkalmazni. A munkahelyi gépesítés másik iránya, a kamrafejtések gépesítése volt. Az itt végzett kísérletek már eredményesnek bizonyultak. A kamrafejtések technológiájának fejlesztése, a robbantás hatékonyságának fokozásából és a lerobbantott szénmennyeiségnek rakodógépekkel, a folyamatos szállítóberendezésekre történő továbbításából állt.

A robbantási technológia fejlődése 1953-ban a millszekundumos robbantásnak a bevezetésével indult meg, mely jelentősen megemelte a termelékenységet. Ez a robbantás átmenet volt a pillanatgyújtás és az időzített gyújtás között. Így a robbantások 20-50 ezredmásodpercnyi időeltolódással követik egymást, s a közetrengetések egymásba folynak és a hosszú ideig tartó rengés, fokozta a robbantás hatékonyságát. A Kóta-féle millszekundumos robbantási eljárás elterjesztését a villamos szénfűrőgépek segítették elő. Az így lerobbantott szenet elővájásban és a kamrapillér fejtésben a szovjet gyártmányú SZ-153-típusú rakodógépekkel rakták fel. Az elővájás általában szűk keresztmetszetű, s a szénben történő elővájás az Ajtay – Szilárd-féle, F-4 jelű elővájó, fejtő-rakodó gépekkel megoldást nyert az 1,6 méternél vastagabb széntelepeken. Az F-4-es elővájási fejtőgépet, fejtési fejtőgéppé alakították át, hogy év végére, már az első F-típusú fejtőgép, a frontfejtésre is alkalmassá válhasson. A rakodó berendezéssel ellátott F-4 fejtőgép a remények szerint alkalmassá válnak a lapos dőlésű, 1,6 méternél vastagabb telepeken a szén jövesztésére és felrakására is. Vékony telepeken a szén felrakásának a gépesítése, a magyar szénbányászatban még nem nyert megoldást, így ezekben a telepeken a rakodási munkákat kézi erővel végezték. A rakodás gépesítésére az SZ-153-típusú harácsoló karú rakodógépeket használták. A gépek nagy terjedelműek és ugyancsak nagy teljesítményűek voltak a helyi viszonyokhoz képest, ami azt is jelentette, hogy teljesítményüket nem tudták kihasználni. A magyar szénbányászatban a kis és mozgékony rakodógépek kialakítására volt igény, ennek eredménye lett a hazai gyártású Kóta- és Hidas-féle rakodógépek megjelenése. Nógrádban különösen a Kóta-féle kis rakodógépet szerették a bányászok, az egyszerű szerkezete és a kis súlya miatt, amiből három féle is dolgozott: az egyláncos, két csillagkerekű, a kétláncos, három csillagkerekű és az egyláncos, négy csillagkerekű.

A munkahelyi rakodó- és szállítógepeket a munkahelyekkel egy időben koncentrálták a jobb kihasználtság érdekében. Ezzel az üzemekben komplex gépesített bányamezőket tudtak létrehozni, ahol a munkaterületről a termelt szén a rakodó- és a folyamatosan működő szállítógepekkel megerősített fizikai munka nélkül került a szállítási gócpontokra. 1953-ban a mizserfai Pálhegy II. lejtőszaknában létesült a szénmedence első, komplex gépesítésű bányászata. A szenet millszekundumos robbantással termelték, SZ-153-típusú rakodógépekkel rakták a láncos vonszolókra, majd a gyűjtő, láncos vonszoló és gumiszalagok segítségével a külszíni bunkerbe szállították. A napi 750-800 tonnás termelésével, 6,482 tonna/műszak produktív és 3,344 tonna/műszak összüzemi teljesítményével a leggazdaságosabb üzem volt.

Az I. ötéves tervidőszak során a vágatok korszerű biztosítása terén is lényeges változások történtek. A hosszú élettartamú aknarakodókat, géptereket, a nagy nyomás alatt álló vágatszakaszokat már a II. világháború előtt is téglával falazták, vagy betonnal biz-

tosították. A korszerűen (kővel, téglával, betonnal, vassal) biztosított vágatok hosszának aránya, az összes nyitott vágathosszhoz képest 0,5%-nál kisebb volt. Az 1953-ban bevezetett Moll-ívek, majd az 1954-ben alkalmazni kezdett TH-ívek, nyomán javult a bányáüzemek állapota, és lehetővé vált, a korábban a nyomásviszonyok miatt hagyományos bányafa biztosítással nem művelhető széntelepek feltárása. Ugyanis a nógrádi szénbányászat legnagyobb problémája a főte- és oldalnyomás illetve az ezek következtében fellépő talpduzzadás volt. Jelentős veszélyforrás megyénkben még a feltörő víz, amiért minden tonna szén kitermelése mellett két tonna vizet is ki kellett szivattyúzni a bányákból. A szénmedence északi részén pedig állandó veszélyforrás volt a bányatűz, valamint a déli területeken jelentkező sújtólég megléte.

A korszerű vágatbiztosítás elterjedését mutatja, hogy míg 1950-ben, az így biztosított vágatok hossza mintegy 500 méter volt, a tervidőszak végére (1954) már 8 609 méter korszerűen biztosított vágattal rendelkezett a Nógrádi Szénbányászati Tröszt. Az anyagköltség, az összes költség 25-30%-át, jelentette a vállalatnál, s ebből a legnagyobb súllyal, a bányafa felhasználás szerepelt. A bányafa felhasználást, s egyben az importot is csökkentette a korszerű biztosítás bevezetése. A fajlagos bányafa felhasználás kb. 20%-al csökkent:

Év	m ³ / 10 tonna	%
1950	0,276	100
1951	0,261	94,6
1952	0,211	76,4
1953	0,203	73,6
1954	0,225	81,5

Még az első hároméves tervben létrehozott nagy koncentrációk, az új üzemek, az I. ötéves terv során létesített osztályozók kapacitásának növekedése, a termelésbe állt új bányák és a műszaki fejlesztések, mind a tervfeladat sikeres teljesítését szolgálták. A jobb munkaszervezés mellett a munkaversenyek eredményei mind a bányamunkások erőn felüli munkájának volt az eredménye. 1949-1953 között 48,15%-al növekedtek a teljesítmények, miután vasárnapi termelőmunkára is berendelték a dolgozókat. Az 1951. februári MDP II. Kongresszusán jelentették be az ipari termelés és beruházási tervek fel-emelését, mely az alapanyag- és a nyersanyagtermelés kiszélesítését irányozta elő. Megjelentek a teljesítmények fokozását elérni szándékozó, különböző országos mozgalmak hírei a szénmedencében is. A „melegcsákány mozgalom” a megyei pártbizottság 1951. június 12-i ülésén elhangzottak szerint a megyében nem volt elterjedve, „a 480 percet nem dolgozzák le, később fognak hozzá a munkához, előbb hagyják abba”. Ez azt jelentette, hogy bányászaink csak 7 órát dolgoztak, s a pártbizottság álláspontja szerint, ahol lehet, a melegcsákány mozgalmat be kell vezetni. Kiszélesítették a páros versenyt, megnőtt a munkamódszer átadók száma, emelkedett a sztahanovisták száma. Nem lehet azonban elhallgatni, hogy 1952-1953-ban a munkaverseny-mozgalom torzulásai már szélsőséges formákat öltöttek. Annyi versenykampány zajlott az országban, hogy szinte számon sem lehetett tartani. A negyedéves, a féléves tervek teljesítése érdekében munkafelajánlások születtek március 8-ra, április 4-re, május 1-re, a júliusi „10 napos koreai műszakra”, augusztus 20-ra, november 7-re, december 21-re stb. Veszélyeztette a versenyek morális hatását a párhuzamosságok és az egymást keresztező célversenyek áttekinthetetlensége. A szénbányáknál a dolgozók mintegy 47%-a állt versenyben. Az időközben bevezetett normák folyamatos rendezése, nagyfokú szigorítása erős vissza-

esést okozott a tervteljesítésben, s visszavetette a munkaversenyt is. 1953. február 15-én a megyei pártválasztmány a széntermelés helyzetét megtárgyalva, határozatban foglalt állást a szénbányászat pártirányításának erősítéséről. Az intézkedések, a vasárnapi műszakok és a túlórák növelése meghozta a kívánt eredményeket, a megye széntermelése 1953 első féléves tervét 101,3%-ra teljesítette.

ÉV	VASÁRNAPI MUNKANAPOK SZÁMA
1950	9
1951	17
1952	12
1953	9
1954	5

A vasárnapi széntermelés elrendelésének gyakorlata csak 1957-ben szűnt meg.¹³

1952. szeptember 7-én, második alkalommal ünnepelték meg a Bányásznapot, mivel a bányászok a „munkásosztály első táborában a legelső helyre küzdötték fel magukat”. Rákosi Mátyás szavai szerint: „a bányászság pártunknak mindenkor erős támasza volt és az is marad”.

Még az 1950. november 22-én kiadott határozatban szólították fel a bányászokat, hogy megváltási ár ellenében, adják át az államnak, vagy adják bérbe földjeiket, s a „kétlakiakat” telepítsék le a bányatelepeken. Mind az országosan, mind a megyében az MDP vezetői úgy látták, hogy a kétlaki munkás, egy másik megélhetési forrás birtokában, és az ebből eredő időhiány miatt kevésbé törődik a bányamunkával. Ezért sok a munkából való hiányzás, késés, korai távozás, a munkaversenyek intenzitásának csökkenése. A megyei pártértekezlet 1951. decemberében azt is megállapította, hogy „éppen ezen munkások azok, akik nem dolgozzák meg jól földjüket, és nem teljesítik beadási kötelezettségüket sem”. Az 1950. novemberi határozat szerint a falusi bányászok földfelajánlásairól is döntöttek. Nem vették figyelembe, hogy Nógrád megyében ez a probléma különösen élesen jelentkezett. Nemcsak a bejáró ipari munkások, hanem a bányatelepeken lakók közül is sokan rendelkeztek kisebb-nagyobb földterülettel. 1952-ben, a szénmedencében 2 159 dolgozónak volt földje (4 489 kat. hold), s az év közepéig csak a kétlaki bányászok 12%-a (252 fő) ajánlott fel 528 kat. holdnyi területet. Júniusban már földfelajánlási mozgalmat indítottak el a bányászok között, s gyűléseken győzködték a bányászokat, hogy a termések betakarítása után adják le földjeiket. Az MNDSZ aktivistái a földjükről lemondó bányászok feleségeit agitálták, hogy lépjenek be a tszcs-be. Ezek az erőltetett „földfelajánlások” váltak az elégedetlenségek egyik fő forrásává 1951-1953 között. (1953-ban, a megyében 11 000 kettős foglalkozású adózót, azaz „kétlakit” tartottak nyilván). A kétlakiság elleni harcban, 1952. őszén a bányászok öntudatára hivatkozva elérték, hogy Nógrád megyében 63-an le is mondtak a földjükről azzal, hogy így teljes erővel, a széntermelésre koncentrálnak. Loy Árpád, az Albert-telepi Kossuth-

¹³ Molnár László: Visszapillantás az oroszlányi szénbányászat I. öt éves tervére. In: BKL. 1988. 408
 Nógrádi Bányász. 1953. március. 24
 100 év. 1970. i. m. 189
 Csabai József. i. m. 21-25

díjas frontmester által elindított mozgalom a „Termelj többet, mint tegnap!” Nógrád megyében is követőkre talált.¹⁴

A verseny feladatok között szerepelt többek között az Alkotmány lejtős akna címért folyó verseny, melyet a mátranováki Déli lejtős akna indított el. Szeptemberben még a mizserfai Pálhegy lejtős akna állt az élen, ám mégis a Déli bánya nyerte el az Alkotmány lejtős akna nevet, miután a III. negyedévben 3 900 tonnát teljesítettek. A munkaversenyek és a sztahanovista mozgalom célja ezekben az években: „küzdeni a régi, az elavult ellen, az újért, a leendőért, tökéletesebbért, mely magasabb fokra emeli a termelést, és ezzel elősegíti a munkásosztály technikai, kulturális színvonalának az emelését”.¹⁵ Ezek az években már nem csak a termelőmunkát végző dolgozók versenyeztek, hanem a vállalat vezetői is bekapcsolódtak a mozgalomba. Kusnyér Zoltán a Nógrádi Szénbányászati Tröszt főmérnöke szocialista munkaversenyre hívta ki a Borsodi Szénbányászati Tröszt főmérnökét, Csillag Józsefet, aki természetesen el is fogadta a kihívást. Érdeemes szemelgetni nem minden tanulság nélkül a versenyfelajánlások között:

1. A tröszt dolgozóiból szervezett komplexbrigád támogatást nyújt a tröszt 11 vállalatának, hogy a IV. negyedév tervét maradéktalanul teljesíthessék.
2. Kusnyér Zoltán vállalta a földalatti fizikai dolgozók 61%-os létszamarányát december 1-ig 64,5%-ra emelni, ugyanekkor a szénen dolgozók számát pedig 13%-al növelni.
3. Vállalta a 3 db. SZ-153 típusú rakodó gépekkel gépesített Béke lejtős akna teljesítményét egyenként 16 vagonra emelni.
4. Vállalja, hogy a jelenlegi 550 folyóméter hosszú fronthomlokot a IV. negyedévben, 620 méterre megnövelik úgy, hogy az 1,4 méteres előhaladási sebességet, 1,6 méterre növelik, szintén december 1-re.
5. A jelenlegi ciklus grafikon szerint dolgozó 86 elővájást december 1-re 120 elővájási munkahelyre kiszélesítik és az átlagos 2,42 méter előrehaladási sebességet 2,6 méterre növelik.
6. Vállalja, hogy a jövő termelés biztosítása érdekében, a beruházási munkák súlyozását nagyobb alapossággal végzi el. Következetesebb harcot fog folytatni a helyi Építőipari Tröszt merevsége ellen, s ennek eredményeképpen 250 dolgozót szabadít fel az építőipari tevékenység végzése alól és irányít át a széntermelésre.
7. A megnőtt feladatok elvégzése érdekében kialakítja az egyszemélyi felelősség elvén alapuló körletvezetést.
8. Vállalja a szénmedence egyik üzemének „minta üzemmé” való kiépítését.
9. A IV. negyedévi termelési terv túlteljesítése érdekében a tröszt dolgozóiból alakult komplex brigáddal az eddig uralkodó helytelen, kampányszerű munka helyett, tervszerű munkával biztosítják a IV. negyedév célkitűzéseit és még ugyanebben az évnegyedben megvalósítják azokat a műszaki fejlesztési irányelveket, amelyekkel egész jövő évi fejlődésüket biztosítani tudják. 1953-ban a trösztigazgató, és az üzemi bizottság közösen vállalta, hogy minden hónap 12-ig megszervezik az üzemben a termelési értekezletet. A Sztahanov-mozgalom fejlesztése érdekében vállalják, hogy közösen megszervezik az üzemben a munkamódszer átadást, nevelőmunká-

¹⁴ Nógrádi Bányász. 1952. szeptember. 9, 30, október 7.

Jakab Sándor. 1974. i. m. 165-169

¹⁵ Nógrádi Bányász. 1952. október. 2, 29.

val elérik azt, hogy egy-egy jó sztahanovistát olyan csapatra telepítenek, amely 100%-on alul teljesíti a tervét, hogy ott átadhassa a munkamódszerét. A Loy-mozgalmat kiszélesítik a csoportos pillérfejtéseken, frontfejtéseken és egyéb munkahelyeken. A Gazda-mozgalom széleskörű elterjesztése érdekében kidolgoztatja az igazgató az anyag-normát, és ezen keresztül rávilágít a szűk keresztmetszetet képező anyagokra és bevezeti a rendszeres anyagtakarékossági jutalmat. Az igazgató és az ÜB az eredmények alapján negyedévenként egyszer beszámolt a dolgozóknak a Gazda-mozgalomban elért eredményekről és hiányosságról.¹⁶

A megyei sajtó 1952. decemberében közölte, hogy „Sándor János elvtárs a november 5-én megtartott országos Dombass kombájn értekezlet alkalmával versenyre hívta Czike Albert Sajó-Kazinci Szénbánya Vállalat főmérnökét. A versenykiírás óta eltelt időszakban fokozatosan javul a szénkombájnok kihasználása és ma már naponta, mintegy 14 és fél vagonnal növekedett a Mátránovádi Szénbányák Vállalat termelése. A november 15-től december 9-ig terjedő versenyszakaszban a Csipkés üzemben működő kombájn már elérte a 15 ciklust”.¹⁷ (Sándor János az MSZV főmérnöke volt 1952. január 1-től 1953. október 1-ig.)

A versenyek idején különös súlyt helyeztek a vállalatok vezetői a tervek teljesítésére, illetve a nem teljesült tervek okainak feltárására. Erről egy szorospataki példát mutatunk be, a korszakban megszokott, ún. „sajtólevelező” tollából. Mint írta: „A szorospataki üzemben közel hét-nyolc hónapja nem teljesítjük a tervet. Sok a hiányosság, lazaság, nemtörődomség, ami miatt dolgozóink társaik iránt nincsenek bizalommal”. A levélíró szerint, a szénmedencében ilyen nagymérvű szerszám eldugás még nem volt, mint ami Szorospatakon előfordult. A dolgozók nem törődtek azzal, hogy a többi szakban milyen szerszámmal fognak dolgozni. Eldugták, vagy inkább ellopták a szerszámokat s így előfordult, hogy a csapatok fejtőnyárs, vagy vídia fúróél nélkül nem tudtak egész műszak alatt dolgozni. Előfordult, hogy a másik szaknak 5-6 fejtőnyársa a légvágatban tartalékolva volt, előfordult olyan eset is, hogy voltak olyan dolgozók, akiknek a fejszájuk csak addig volt a munkahelyen, míg azt az első műszakra bevitték. Másnap műszakra menet sem fejszájukat, sem csákánynyelüket nem találták. A szerszámaik keresése eredménytelenül végződött. Helyes lenne minden csapatnak saját szerszámos ládát készíttetni, mely ládába minden szerszámot, úgy gépi, mint kézi és egyéb bányai felszereléseket be lehetne csukni, fejezte be írását az ismeretlen levelező. A Nógrádi Szénbányászati Tröszt 1952. január 1-i megalakulásakor a Nagybatonyi Szénbányák Vállalat kötelékébe három termelő akna tartozott: Szorospatak, Kossuth táró és Béke táró. Az év folyamán belépett Katalin II. bányaüzem is. A vállalat termelési terve 493 170 tonna volt, ami az előző évhez képest 22%-os emelkedést jelentett. 1951-ben terv szerint napi 134 vagon szenet kellett termelniük, amit 136 vagonnal teljesítettek. Ezzel szemben az 1952. évi terv átlag napi 161 vagonnal számolt, amit a III. negyedévig 166 vagonnal teljesítettek. A vállalat a beruházási, feltárási, elővájási tervét 493 170 tonnára tervezte, 1 083 méter meddővágat és 17 500 méter szénvágat kihajtása mellett. A vállalat feltárt szénvagyonra 1 193 000 tonna, a fejtésre előkészített szénvagyonra 182 500 tonna volt. Augusztus 1-re a feltáró meddő és szénvágatok segítségével a feltárt szénvagyonát 2 146 000 tonnára, a fejtésre előkészített

¹⁶ Nógrádi Bányász. 1952. november 12.

A Nógrádi Szénbányászati Tröszt kollektív szerződése. 1953. i. m. 17

¹⁷ Szabad Nógrád. 1952. december 13.

szénvagonát 436 000 tonnára emelte. A három üzem fizikai létszáma 1 415 fő volt, akikkel a múlt év szeptemberében napi 133 vagon szenet termeltek. A jelenlegi létszámuk 1 385 fő, s az elért teljesítményük napi 162 vagonra emelkedett. A mennyiségi termelést a vállalat nem létszámemeléssel, hanem a teljesítmény emelésével érte el. Sikertült tehát a korszerűtlen, omlasztásos, kézi pillérfejtésről a nagyobb teljesítményt nyújtó, csoportos pillérfejtésre áttérniük. Komolyabb gépesítésről pedig egyik üzemüknél sem lehetett beszélni. Milyen körülmények között érte el a vállalat a 23%-os termelési feljutást? Kossuth táron a múlt év rendelkezése folytán a déli szénmező feltárási és elővájási munkálatait abbahagyták, a jelentés írása idején is szüneteltették. 1952. III. negyedévében az üzemnél a Berecz-tároló feltárása okozott külső műszakszám emelkedést a szenelő műszakszám rovására. Szeptemberben az üzem II. telepi munkahelyek 10 napig nem szeneltek, mert sújtóléges bányarésszé nyilvánították a területet, s biztonsági berendezések hiányában nem telepítették a munkahelyeket. Kossuth lejtős akna Szorospaták felől lyukasztott feburárban, objektív okok miatt a lejtős akna üzemét csak május 1-én tudták üzembe helyezni. Szorospataki lejtős akna tervének lemaradását az osztályozó műszaki zavara okozta, ami szállítási nehézségben jelentkezett. A szénre telepített munkásokat kellett a bányából kihozni, a szén ki- és belapátolására. A nagy arányú beteglétszám mellett azonban a tervleamaradás oka az üzemben uralkodó munkafegyelem lazulása és a műszaki szervezetlenség. A Béke tároló a szorospataki terv lemaradásával magyarázta tervének nem teljesítését. A szenelő teljesítmény lecsökkent az egyes elővájásokon a telep elvékonyodása, valamint az elővájás és fejtési arány eltolódása miatt. Katalin tároló csak 1952. III. negyedév első két hónapjában tartozott a vállalatához, ugyanis a tröshti utasításra szeptember 1-től a Tiribesi Szénbányák Vállalatnak adták át. A bánya a vállalat termelési tervének csak kis részét képezte, a tervleamaradása az üzem által kitermelt szén elértéktelenedéséből adódott. A szén minősége leromlott. Nézzük meg ezek után azt a jelentést, melyet a Nagybatányi Szénbányák Vállalat a Bánya és Energiaügyi Minisztérium Szénbányászati Főosztályának küldött 1952. szeptember 17-én, a vállalat műszaki és szervezési hibáinak kiküszöböléséről. Ebben a jelentésben felsorolják azokat a szükséges, de hiányzó gépi eszközöket, melyek segítségével a termelési tervet teljesíthetik. A Szorospataki Bányai üzem nagy területen való terjeszkedése már 1950. év végén megkövetelte egy nagyobb, 50-60 m³ levegőt termelő kompresszor beállítását. A gép megérkezett, s mint írták „különös körülmények folytán” a 68 m³-es Balcke kompresszort a minisztérium három hónapig, kölcsön képen Dorogra szállította. A három hónapból azonban három év lett s a gépet nem kapták vissza. Szorospatakon a 90 vagon teljesítményű bányai üzemnél két db 10 m³-es szovjet gyártmányú kompresszor volt beépítve. A folyamatosan dolgozó 25 m³-es Balcke kompresszor revíziós ideje lejárt. A szükséges 50-60 m³ levegő helyet csak 25 m³-t lehet termelni. Az előírt tervet így nem lehet hozni. A másik hátráltató ügy, a nagybatányi koncentrációval függött össze, mely során három aknai üzem termelését (200-220 vagon szén) kellett az osztályozóra juttatni. A működő gőzmozdonyok, csilléik olyan tönkrement állapotban voltak, hogy nem lehetett a zavartalan szállítást biztosítani velük. A határidő egy éves elhúzódása miatt a szállító eszközök karbantartása gondot okozott, az anyagihiány miatt gyakran 40-50 csille állt javításra várva. 1950 végén jelezték, hogy a 150 darabos csillepark 30%-át meg kellett volna növelni, 45 db fékes csillével. (Ennek fontosságát aláhúzza, hogy a vonatoknak a 35%-át fékes csillékkel kellett volna összeállítani.) A javaslatokat azzal utasították el, hogy 1951. szeptemberében a koncentráció illetve a kötélpálya megvalósul. Mivel 1952. szeptemberében sem fog működni a kötélpálya, kénytelenek voltak 23 db 2,5 tonnás csilléket kölcsönözni, amit azon-

ban augusztus 15-ére vissza kellett adniuk. A koncentráció késedelmes megvalósítása miatt a vállalat 270 000 forintot fizetett ki terven kívül, mely befolyásolta az önköltségüket. A meglévő munkásszállító kocsikkal nem tudják megoldani a munkások szállítását, mert már most is „mint a méhraj kocsik tetején, oldalán csüngve” jutnak el munkahelyükre. Szükségük volt 100 főt befogadó kocsiállomány beszerzésére. A jövőt figyelembe véve elodázhatatlan lett a nagybátony-szorospataki közút megépítése, hogy gépkocsikkal oldhassák meg a munkásszállítást, mert dolgozóik 40-50 km-es gépkocsizás után még 7 km-es utat kénytelenek megtenni a keskenynyomtávú vasúton, ami a munkások munkateljesítményére is károsan hat ki. A jelentés 23 pontban foglalta össze a legsürgősebben beszerzendő gépi eszközöket. Végezetül megjegyezték, hogy feltétlenül fontos a dolgozók versenyszemléletének felébresztése, mely érdekében szeptemberre versenyt indítanak, s a díjakra a Szénbányászati Főosztálytól várnak 40 000 forint támogatást.¹⁸

A Zagyvai Szénbányák Vállalatnak is három üze me működött: Margit lejtős akna, (a II, III, és IV. számú lejtősaknák), az Új Forgách lejtős akna, s végezetül a Karancsaljai lejtős akna, melyhez Jenő lejtős akna is tartozott. A Margit lejtősaknánál a III. számú állandó jelleggel a bányatűz lokalizálásával foglalkozott, mert nagy gondot okozott az üzemben, hogy a végső fejtésekben fellépő és terjedő bányatűzek haladási sebessége szinte nagyobb volt a fejtési sebesség haladásánál. Kénytelenek voltak ezért a III. sikló megmaradt szénvagyonát egészen, a II. siklóból egy részt felhagyni, mert a tűz és a keletkező veszélyes gázok terjedése veszélyeztette az üzemvitelt. Az I. siklóban kedvezőbb volt a helyzet, vízöntéssel a bányatűz terjedési sebességét csökkenteni tudták. A II. számú lejtős akna 60. méterében a keresztoszelvényt átfogta az izzó szén és agyagos pala. Ezen a részen szállították a bányában kitermelt szenet, ezért fokozottan kellett ügyelni a zavartalan üzemvitelre. A II. számú lejtős aknát november 18.-án leállították a bányatűz miatt. A gépi berendezéseket, kábeleket, vasutat, csilléket hiány nélkül leszerelték és kiszállították. A IV. számú lejtős aknát megtelepítették, azzal a céllal, hogy az említett két bánya termelését zökkenőmentesen átvehessék. Mivel a lejtős akna elővájásai vizesek, a vágatduzzadások fellépése miatt a bányaművelés távlatokban nem kecsegtetett eredménnyel. Hasonlóak volta a bányaviszonyok, a novemberben megtelepített V. számú lejtős aknában is. Az Új Forgách lejtős akna üzemeltetése jól haladt, mivel hazafelé fejtettek. A akna Karancsaljai lejtős akna kimerülőben volt, a napi 45 tonnás termelést zavartalanul végezte. A hozzá tartozó Jenő lejtős aknán a helyzet nehezebb volt, mert állandó vízbetöréssel, tetőnyomással szemben kellett védekezni.¹⁹

A Bányauzem mindennapi gondjairól kapunk hiteles képet, egy felügyeleti értekezlet jegyzőkönyvéből. 1952. november 23-án Margit táro bányairodájában ült össze a termelés vezérkara. Kuti Károly vállalatigazgató, Hegyi Kálmán vállalati főmérnök, Váray Rezső üzemvezető, Kovács Jenő üzemvezető helyettes bányamester, Torják puti Gyula, Hives Gyula, Andó János, Oravecz József, Susán Gáspár aknászok, Torják Vilmos alap-szervezeti titkár, Vágvölgyi József üzemi bizottság elnöke, Zanki József vállalati TT. fe-

¹⁸ Nógrádi Bányász. 1952. december 24.

NTM. Dokumentumtár. 81. 319. 468. 1952. szeptember 17, és szeptember 28. jelentés. (Böte László gépészeti vezető, Demeter Ferenc főmérnök, Megyeházi Lajos igazgató)

¹⁹ NML. Dokumentumtár. 81. 319. 468. 7-8

lelős, Torják Géza, Torják gyur István sztahanovisták, Torják gyur József és Susán Gábor kocsbi bizalmiak. Váray Rezső nyitotta meg az értekezletet és ismertette a napirendet:

- Az elharapózott bányatüzek káros kihatása és az ellene való lelkiismeretes védekezés fontossága.
- Az aknászok napi teendőinek pontos elvégzése: elővágat, légvágatok, irány, talphágás, szelvények és gyámlukak ellenőrzése.
- A szén tisztaságának szigorú ellenőrzése és a munka átvételének pontos betartása az aknászok részéről. Az elővájások szellőztetővel és megfelelő mennyiségű légcsővel való ellátása.
- A műszak pontos beírása és a felszkészés első rendű feladata az aknászoknak.
- Az aknászok felelősek a beütemezett termelésért és elmaradás esetén a csapatvezetőt felelősségre kell vonni. Ugyancsak felelősek a műszakváltás fontosságáért és a 480 perc teljes kihasználásáért.
- A kocsibizalmiak kötelesek a gépkocsikat pontosan indítani, s a kocsikban sem, szenet sem fát nem lehet szállítani. Mivel az utóbbi időben a villamos szerelvények és a gépkocsik későn érkeztek, ezt meg kell szüntetniük.

Kuti Károly szerint az egyszemélyes vezetés nem érzékelhető a középkádereknel, s mutatkozik a termelés visszaesésében. Elmarad a csapatvezető felelősségre vonása. A beralap túllépését a helytelen munkaátvétel idézi elő. „Rákosi elvtárs szerint az új vezetőségnek teljesen új szisztémák szerint kell dolgozni, hogy az új követelményeknek meg tudjunk felelni”. A politikai oktatásban részt kell vennie az aknászoknak – emelte ki Torják Gyula példaadó részvételét. Az V. lejtős akna szellőztetését az aknászoknak kell megoldaniuk, sőt az alsó és a felső aknászok nem tárgyalják meg az üzemvezetővel, hogyan tudná az egyik üzemrész a másikat kisegíteni. Ezért nem csak a termelést, hanem a feltárások ütemét és kivitelezését is meg fogja követelni. Az üzemvezető részletes tervekkel jöjjön az igazgatóságához, hogy azt ki lehessen értékelni. A kocsifelelősöket a laza fegyelemért vonta felelősségre, mert a vállalatnak bírságot kellett fizetnie (8 700 Ft.) „a kocsik ácsorgása miatt”. Végezetül leszögezte, hogy nem csak a termeléssel kell foglalkozni, hanem a felajánlásokkal és annak a túlteljesítésével. Torják puti Gyula aknász hozzászólásában kiemelte, hogy az aknászok a vágatok ellenőrzése mellett a hőmesteri tanfolyamot is pontosan látogassák, „mert erre, nekünk műszakiaknak szükségünk van”. A munkaátvételnél és a műszakok jegyzésénél a legnagyobb pontossággal kell eljárni, hogy a reklamációkat kiküszöböljék. Hegyi Kálmán a légaknába beosztott emberek ellenőrzésének és irányításának fontosságát hangsúlyozta. Torják Vilmos alap-szervezeti titkárként a laza munkafegyelmet ostromozta, ki kell használni a 480 perces munkaidőt. Hangsúlyozta az oktatás fontosságát, az autóbizalmiak felelősségét és azt, hogy „nem szabad előfordulni annak, hogy valaki nem megy oda ahová az aknász beosztja”. Torják Géza szerint a kocsikésések oka az, hogy az emberek nem jönnek rendes időben. Az „élelemtárba vásárolnak a sofőrök is és így ezt nem lehet késésnek tekinteni”. A kocsibizalmiaknak pedig nincs menetrendjük, és nélkülük állítják ki a menetlevelet is. Kovács Jenő a napi műszaki feladatokat sorolta (szellőztetőgép leszerelése, rázócsúszda beszerzése, vízelvezetés, légakna fenntartása, a II. sikló tetőn a tűz megfékezése, hogy ne jöjjön ki a siklóba). Összegzőképpen megállapította, hogy elsősorban a műszakváltással van gond, az aknászok engedik, hogy az emberek egyik szakból a másikba vándoroljanak, nem végzik lelkiismeretesen az ellenőrzést, ezért fordul elő, hogy az ácsolatoknak nem készítenek gyámlukat, a vágatok „kimennek az irányból”, kar vastagságú fákkal ácsolnak s a rendes méretű bányafák a bányában szétdobálva találha-

tók. A szén- és falopásokat nem ellenőrzik, az aknászok nem tudják igazolni a lemaradásokat, a munkaátvételt felületesen végzik. A munkahely kezdés engedélyezését fenn tartja magának, mert „a szénmezőket összeturkálni nem lehet”²⁰

1953-ban kezdték meg a fiatalok toborzását a nagybányai 209. sz. MTH Intézetbe. Az 1936. szeptember 1-e és 1938. szeptember 1-e között született és legalább az általános iskola VI. osztályát elvégzett fiatalokat vártak ide. A jártatanulók gyakorlati képzése mindinkább Irén bányára helyeződött, mely 1952. februárjától hivatalosan is Tanbánya lett. (Magyarországon 1951-ben alakították ki az első bányászati tanműhelyeket, majd a tanbányamezőket. 1957-től fokozatosan kiépültek a tanbányák, melyek elkülönített bányarészekként, vagy önálló üzemegységekként működtek.) A tanulók foglalkoztatása céljából új bánya megnyitása vált szükségessé, ezért 1952. április havában megnyitották a II. számú lejtős aknát. Mint érdekesség, megemlítenéd, hogy a lejtős aknát maguk a tanulók tárták fel. Az új lejtős akna lehetőséget teremtett arra is, hogy a tanulók végezzék el az elővájási és a feltérési munkákat, melynek során kihajtották a ketősvágányú lejtős aknát, az ereszkét, a siklót, a gurítókat, a légaknát, a csapás menti közlekedési szelvénnel és szélesítéssel, irányvágattal. A II. számú lejtős akna 1953. decemberében 370 méter után érte el a fejtési határt.²¹

A tatabányai DISZ fiatalok „Péntek mozgalom” nevű kezdeményezéséhez a nógrádi fiatalok is csatlakoztak, s vállalták, hogy a Béke Világtanács budapesti ülésére, valamint a VIT tiszteletére 350 csille szemet termelnek az előírányzaton felül. A mozgalom lényege az volt, hogy a hatnapos tervet, öt nap alatt teljesítik és a hatodik munkanapon már terven felül fognak termelni.²²

A nógrádi bányászok helyi újságjában, keretezett hirdetések jelentek meg 1953-ban a következő szöveggel: „Dolgozók! Hogy öt éves tervünket teljesíteni tudjuk, hazánk minél előbb fejlett ipari országgá változzon, álljatok be ti is a szénbányák hőseinek sorába. Nógrádmegyei Szénbányászati Tröszt”. A normák országos megszorítása visszaesést okozott a széntermelés területén is. A megyei szénbányászat 1952-es termelési tervét 97,9%-ra teljesítette, s 56 876 tonna szén maradt adós. A terv nem teljesítése erőteljes fellépésre készítette a megyei pártbizottságot. Márciusban „Felhívás” és „Harci jelentés a termelés frontjáról” címmel röplapot adott ki az MDP Nógrád megyei Bizottsága, valamint a Nógrádi Szénbányászati Tröszt. Ugyanis 1953 elejére már kiderült, hogy baj van. Az ipar nem tudta az életszínvonal fejlesztéséhez szükséges forrásokat biztosítani, megkezdődött a mezőgazdaság tartalékainak felélése. A nehézipar túlfejlesztése olyan kényszerpályát szabott, melyről már nem lehetett letérni. Sztálin halála után, a túlfeszített terveket mindenütt revideálásra készítette. Az MDP megyei bizottságának 1953. március 19-én keltezett felhívásában „Bányászok, mérnökök, aknászok, lőmesterek, szállító-munkások szerelők és lakatosok!”-hoz fordult, hazánk felszabadulásának 8. évfordulója alkalmából. A bányák dolgozói március 20-tól április 4-ig terjedő időszakban a termelés fokozásával készültek a nap megünneplésére. Mint írták: „a felszabadulási héten felszabadítónkra a Szovjetunióra, Sztálin elvtársra emlékezünk. Először ünnepeljük úgy

²⁰ NTM. Dokumentumtár. 81. 319. 468. Zagyvai Szénbányák. 1952. december 3.

²¹ Nógrádi Bányász. 1953. június 9.

Krisztián Béla: A tanbányák önálló bányüzemek lehetnek. In: BKL. 123. évfolyam. 1991. 2. szám. 79. NTM. Dokumentumtár. 4503-98. Tiribes.

²² Nógrádi Bányász. 1953. június 9.

ezt az évfordulót, amikor már nincs közöttünk Drága tanítónk, Sztálin elvtárs.” Azokhoz a bányászokhoz, „hősi harcosokhoz” szóltak, akik 1919-ben „Rákosi elvtárs zászlaja alatt az Ő vezetésével fegyverrel a kézben harcoltak”, szembeszálltak a csendőrral, győzelemre vitték a szencsatát, s ma új világot építenek. Ezt az építő munkát gyorsítják meg azok, akik „keményebben fogják meg a munkát a csákány nyelét és sok 100 tonna szénnel többet adnak a hazának a béke országának. Éljenek a hős bányászok, műszaki vezetők, és szállítómunkások! Sztálin nevével előre a felszabadulási hét sike-reért a negyedéves terv maradéktalan teljesítéséért!” zárták a felhívást.²³ Március 28-án, már „harci jelentést” adott ki a Nógrádi Szénbányászati Tröszt, melyben április 4-e jelentőségét, a felszabadító és életüket áldozó szovjet katonák emlékét kiemelve, már a termelés konkrét eredményeit tették közzé. Sajnálattal állapították meg, hogy az ózdi Szénbányászati Tröszt dolgozói megelőzték a nógrádiakat. Igaz ugyan, hogy voltak olyan bányauzemek, mint pl. Gáti üzem, mely a tervén felül 862 tonna szén kitermelését vállalta és eddig már 512 tonnát teljesített. Különösen Bakos István csapata tűnt ki, akik terven felül 50 csille szén kitermelését vállalta s eddig 129 csillét teljesítettek. Duclos üzem is terven felül 512 tonnát vállalt s a mai napig 2 212 tonnát teljesített. Itt a legjobb eredményt Radics János idős, csapata érte el a vállalt 919,5 tonna helyett, 1 433 tonnával. A kiváló eredmények mellett lemaradás is volt, a Ménkesi Vállalatnál műszaki hiányosságokra, szervezetihiányokra és a laza munkafegyelemre volt visszavezethető. A Rónai Szénbányánál pl. Fülöp Bertalan ifj. 45 csillét vállalt terven felül és nem teljesítette fogadalmát, sőt a munkahelyén alva találták és e miatt csapata hasonlóan lemaradt, ter-vét 29,9%-ra teljesítve. A lemaradt dolgozóknak példát kell venniük a lelkes és odaadó munkát végző társaiktól, hogy „a Nógrádi Szénbányászati Tröszt újra az élen haladjon és a Nógrádiak az elért eredményükkel megmutassák hűségüket a felszabadító Szovjet Unióhoz, pártunkhoz és Rákosi elvtárhoz.”²⁴

Az MDP KV 1953. június 27-28. ülésén tárta fel a politikai és gazdasági hibákat, majd Nagy Imre 1953. július 4-én elhangzott beszéde az iparosítás ütemének erőteljes csökkentését, az életszínvonal emelését hirdette meg. A célkitűzések megvalósítása közvetlenül, vagy közvetve érintette a magyar, s benne a nógrádi szénbányászat jövőjét is. Ekkor jelentek meg az újságban a dicsérő levelek, amelyeket pl. a Margit tárói párt- és szakszervezet valamint az üzem vezetői írtak a termelésben élenjáró dolgozók családjainak. Mint olvashatjuk: „ezzel is harcolnak a termelékenység emeléséért, a terv teljesítéséért és túlteljesítéséért”.²⁵ Az egyik nyílt levélből való idézet: „Dicsérőlevél. Kedves elvtárs! A Zagyvai Szénbányák Margit-tárói üzemének pártszervezete, szakszervezete és üzem-vezetősége örömmel értesíti arról, hogy fia, Medve János folyó hó 17-én befejezte július havi tervét. Büszke lehet fiára, aki kiváló munkájával járul hozzá, hogy tervünket haladé-k nélkül teljesítsük és ezen keresztül minél előbb felépíthetjük hazánkban a szocializmust. Kovács Jenő bányamester”. A Zagyvai Szénbányánál a lelkesítő levelek, s a júliusi határozatból fakadó változásoktól fellendülve a bányászok termelési kedve meg-

²³ NTM. Dokumentumtár. 81. 95. 1.

²⁴ NTM. Dokumentumtár. 72. 335. 1.

²⁵ Nógrádi Bányász. 1953. augusztus 4. 11.

Bircher Erzsébet: A szén az ipar kenyere. In: Kor-Kép. Dokumentumok és tanulmányok a magyar bányászat 1945 és 1958 közötti történetéből. KBM. Közlemények. Sopron. 2002. 43
Magyarország a XX. században. I. k. Főszerkesztő: Kollega Tarsoly István. Szekszárd. 1985. 371

nőtt. Az 1953. év II. negyedévi tervüket 111,4%-ra teljesítették: Margit lejtős akna 112,3%-ot, Új Forgách lejtős akna 110,1%-ot produkált. Széntermelési mennyiségi terv és tény üzemenként (tonnában):

ÜZEM	TERV	TÉNY
Margit táró	38 000	42 672,4
Új Forgách lejtős akna	26 380	29 045,6
Karancsaljai lejtős akna	-	-
Vállalati	64 380	71 718

Áprilisban és májusban zavartalan volt az üzemmenet. A Margit III. lejtős aknában visszafelé haladtak a fejtésekkel, a bányatüzet lokalizálták. A fejtési sebességük olyan intenzitású volt, hogy a bányatüzek teljes egészében nem tudtak kitörni. A lejtős aknában lévő bányatüzet veszedelmesnek írták le, de vasárnaponként mindig sikerült megfékeznük. A IV. számú lejtős aknában terv szerint haladt az elővájás, egyedüli kellemetlen jelenség az erős talpduzzadás volt. Az V. számú lejtős aknában az elővájással a negyedév végére elérik a széntelep határát, s megkezdik a hazafelé fejtést. Március 1.-vel megtelepítették a két új lejtőszaknát, a VI. lejtős akna telepítésénél, a 160. méternél tartottak, a VII. lejtős aknában pedig a 155. méterben. A Ferenc II. lejtős aknában, 170. méterben ütötték meg a lefejtett szénmező alsó padjának a szénét. Amennyiben nem változnak a bányabeli viszonyok, tervüket a III. negyedévben is tartani tudják. A bányaművelés biztosítása érdekében telepítették meg az új feltárásokat július 1-én. A Margit VI. lejtős akna azon részét, ahol öreg műveleten haladtak át, kör alakú, beton idomkövel biztosították mintegy 40 méter hosszan. Erre a szénmezőre telepítették meg az év végén a 80 méter mély légaknát, hogy a szenelő munkahelyeket jó levegővel tudják ellátni. Ugyanerre a szénmezőre telepítették meg újranyitással a volt Király tárói szállító vágatot, mellyel novemberben fogják az alsó telep szénét megütni. Itt ugyancsak egy 150 méter mély légaknát terveznek telepíteni. Május 13-án Kovács Jenő bányamester tervezetet készített a VIII. számú lejtős akna feltárására, hogy az inászói völgyben fekvő 5 millió tonnás szénvagyonot lefejtésük, a II. számú Ferenc lejtős aknából. A lefejtéshez 230 méter hosszú dupla vágatot törecsben, 210 méter hosszan, régi lejtős aknában, fenntartáshoz kellene kihajtani. A szállítást 440 méter hosszú, végnélküli kötélű pályával oldották volna meg, amihez a Ferenc lejtős akna előtt 100 méter hosszú, 3 vágányú rendező építése is szükséges lenne. A vágatok kihajtás az alapvágatig mintegy egy évet venne igénybe, költsége 1,8 millió forint lenne. Amennyiben, erre a szénmezőre a az akkor mélyítés alatt lévő VII. lejtős akna mellett mennének le, s a VII. és a VIII. lejtős aknának közös rendezőt alakítanának ki, a költség csak 0,8 millió forintot érne el, és a megvalósítás ideje is lerövidülne 8 hónapra. A bánya üzemeltetése a napi 300 vagonos termelés mellett 5 év lehetne. A lejtős akna kihajtása nem valósult meg. A Karancsaljai lejtős akna szene, a napi 2-3 vagonos termelés mellett május végéig fog csak kitartani. A Zagyvai Szénbányák, a III. negyedévi beszámolójuk szerint, 1953. október 1-ig „általában jól harcoltak a tervek teljesítésért”, mert az időszak tervét 105,5%-ra teljesítették. A vállalat vezetése azonban nem volt elégedett, mert a terveket csak úgy tudták teljesíteni, hogy a Párt és a Szakszervezet mozgósította a dolgozókat a műszaki vezetők által biztosított műszaki előfeltételek mellé. A tervteljesítéséhez nagymértékben hozzájárult a munkaverseny kiszélesítése. (Pénzjutalmakat, okleveles és jelvényes sztahanovista kitüntetésekkel adtak a kiemelkedő teljesítményekért.) A szocialista munkaverseny eredményeként a Zagyvai Szénbánya Vállalat az országos szénbányászat kis vállalatai között elnyerte a Bányász Szakszervezet és Nehézipari minisztéri-

um vándorzászlaját a Dorogi Szénbányák Erzsébet akna Vállalatától. (A vándorzászlóért bányásznaptól bányásznapiig folyt a verseny.) A szocialista munkaverseny szervezés munkájára nagy szükség volt országosan. A szakszervezeti funkcionáriusokra hárult az a feladat, hogy megértessék a dolgozókkal, azt a jelszót, hogy „termelj többet, jobban élsz.” Világossá kellett tenniük, hogy a termelés és az életszínvonal között összefüggés van, mert „a több ruha, szebb lakás, a jobb élet kulcsa saját kezükben van”. A zagyvai munkaverseny szervezése kiválónak volt mondható, mert a Margit tárói dolgozók 438 fős létszámából a versenyzők száma 395 volt, felajánlást 182 fő tett, 1185 tonnával. (A felajánlásokban kitűnt: Brestyánszki János, Torják puti Miklós csapata. A Margit tárói dolgozók lelkesen tették meg felajánlásaikat a III. Szakszervezeti Világkongresszus tiszteletére, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 36. évfordulójára. A november 7-i verseny mellett az eredményeket nagyban elősegítette a „Péntek-mozgalm” is, mert az üzemnél kilenc csapatban 111 fő dolgozott ebben a mozgalomban. (Itt is kitűnt Brestyánszki János csapata, az előirányzott heti 132 tonnát, péntekre, 251 tonnára teljesítette. Bátki János péntekkel bezárólag 154,1%-ot ért el. Szóljunk a jutalmak mértékéről is. A munkaversenyben 14 dolgozó kapta meg a sztahanovista oklevelet 300-300 forint jutalommal, és nyolc dolgozó vált érdemesnek a sztahanovista jelvény viselésére. Két fő már a második ilyen jelvényt kapta meg, 3 300 forint jutalommal. Ezen kívül a jelvényes sztahanovisták ingyenes díszegyenruha juttatásban is részesült. A föld alatti dolgozók mind megkapták a hűségruhát, lábbelit stb. A külszíni dolgozók ruha ellátása azonban akadózott, mert a Textilgyár nem teljesítette a rendelést. Hiányosságok is voltak, mert a dolgozói panaszokat – lakásuk beázik, nincs ablaküveg- nem tudták orvosolni, sőt lakást sem tudtak biztosítani. (A lakótelep kezelőség az 5 Ft-os lakbérből nem tudta biztosítani a jogos igényeket!) A munkafegyelem a III. negyedévben meglazult – valószínűleg a mezőgazdasági munkák idején – mert nem dolgozták ki a 480 percet, sőt sok lett az igazolatlan hiányzó is, aki otthon más munkával foglalkozott. Erre lehetőséget az adott, hogy orvosi ellátás rossz volt, Bárnán hetente csak egyszer volt rendelés, annak ellenére, hogy itt 300 bányász lakik. Az orvosi rendelési idő után, vizsgálatra jelentkezők beteget jelentenek, mert az orvos kénytelen ezt a hetet igazolni, még akkor is, ha ténylegesen nem voltak betegek.²⁶

A toborzott munkások között, egyre szilárdabb munkafegyelmet követeltek meg országosan: „Nálunk komoly gondot okoz a munkaerőszükséglet biztosítása. Ötéves tervünk során mintegy 650 ezer új munkásra és alkalmazottra lesz szükség. Ezeknek nagyrésze szénbányászatunkba kerül, hogy a széntermelésünket fokozhassuk, mellyel meggyorsítjuk ötéves tervünk határidő előtti teljesítését. Munkaerőszükségletünk fiatal tanulókból, női munkásokból és a faluról az iparba került munkásokból tevődik össze”.

Az 1952-ben újabb női, és főleg falusi, toborzott munkást kapott szénmedencénk is. Ahhoz, hogy a feszített tervükben előírt 16%-os növekedést elérjék, még több munkás-kézre volt szükségük. Szorospatakon is folyt a munkástoborzás, ide főleg Szabolcs-Szatmár megyéből érkeztek emberek. Mivel sok volt a szakképzetlen, kezdő bányász, megsaporodtak a balesetek, az igazolatlan hiányzások. Az öröm mellett, gondot is jelentett a vállalatnak, hogy azok, akik eljöttek a bányába dolgozni, és megkapták a toborzási jutalmat, a vételezett munkaruhát, a gumicsizmát, szállótársaikat meglopva, önkényesen eltávoztak az üzemtől. A vállalat vezetése kénytelen volt ezért a törvény szigorához for-

²⁶ NTM. Dokumentumtár. 81. 319. 468.

dulni, és többekkel együtt A. P. Jánoshidáról érkezett munkást is feljelentette. A Salgótarjáni Járásbíróság 1952. október 22-én (mintegy kilenc hónap múlva), a nevezett bányamunkást háromhavi börtönre és 500 forint pénzbüntetésre ítélte!

Érdekes az is, hogy ezek után a női munkavállalókat, akik „egyre magabiztosabban kopogtattak be az irodák ajtaján”, is figyelmeztették, hogy „főleg a toborzott női munkások, akik a szénbányákba kerültek, vegyék figyelembe A. P. esetét és úgy induljanak harcba a széntermelésért, hogy az 53-as évi tervünket maradéktalanul teljesíthessük”.²⁷

Az előírt terv teljesítése fontos volt, az elmaradásért szigorúan felelősségre vonták a vezetőket. Az Állami Ellenőrző Központ 1953. január 20-ai vizsgálata nyomán, pl. a Nagybátonyi Szénbányák 1952. évi tervében lemaradást mutattak ki, s ezért felelősségre vonták a vállalat volt igazgatóját, aki azonban több pontban feltárta, a személyétől független, valódi okokat:

1. A Nagybátonyi Szénbányák Vállalat az 1952-es operatív tervét nem tudta teljesíteni, amit a tervszerűtlen feltárássra és az 1951. év IV. negyedévére és az 1952. I. negyedév „raboló gazdálkodására” vezetett vissza. Ugyanis a Kossuth-táró ereszke pillérét már 1951. év októberében megkezdtek visszafejteni, így a Kossuth tárónak nem maradt 1952-re fejtésre előkészített, megfelelő mennyiségű, feltárt szénvagyon. A Kossuth lejtős akna lett volna hívva pótolni a táró széntermelését, kihajtása azonban elmaradt.

2. A szorospataki üzem feltárással tervszerűtlen volt, ezt az bizonyítja, hogy a főszállító vágatainak egy részében lóvontatást kellett alkalmazni, mert a szűk szelvényben, irány nélkül lettek kihajtva, s így sem gumiszalagot, sem kötélvontatást nem lehetett beszerelni. A keleti mező szene kifogyott, s ezzel itt 100 fő munkáslétszám szabadult fel, ám új telepítési lehetőség nem volt. Korábban a Dunántúlra telepített dolgozóikból, akikre tervet természetesen nem készítettek, visszakaptak 180 főt. A tröszt vezetőikkel a vállalat megbeszélte a munkabeosztásokat (elővájás, fenntartás, urasági stb.) ám a dolgozók egy része, heteken keresztül nem jelentkezett munkára, a terveket azonban ennek ellenére kiírták a vállalatra. Gátolta a terv teljesítését még az is, hogy Szorospatakon a személyszállítás nem volt megoldva, a műszakváltás a szállítópályán történt és a munkahelyek megközelítése is mintegy 40-50 percet vett igénybe, főleg a nyugati bányamezőben. Ez műszakonként, a szállítási időből 1-1,5 óra veszteséget jelentett, s így a dolgozók a 480 perc munkaidőt nem tudták kihasználni. (Egy munkanapfelmérés adataiból kitűnik, hogy egy átlagos szorospataki dolgozó maximálisan négy és fél órát tudott csak a termelőmunkára fordítani, pedig egyre többször szerepelt a kívánalmak között, a 480 perces munkaidő maradéktalan kihasználása.)

3. A külszíni szállítást az elavult régi mozdonyokkal és a csilleparkkal kellett lebonyolítani, melyeknek kijavítására, utánpótlására nem történt intézkedés. Az ok abban keresendő, hogy sodronykötélpályát terveztek építeni, melyet csak 1952 végén helyeztek üzembe.

4. A Tröszt illetékes vezetői már 1952. március 15-én ismerték a Nagybátonyban meglévő problémákat, tudtak az aránytalan tervutasításokról, a módosítás iránti vállalati kérelmekről, ám intézkedés nem történt. A központi felelősség vállalása helyett, a helyi bányavezetőt vonták felelősségre.²⁸

²⁷ Nógrádi Bányász. 1953. január 13.

Várszegi György. 2001. i. m. 80

²⁸ NTM. Dokumentumtára. 81. 139. 468. Megyeházi Lajos visszaemlékezése. 1953. január 21.

Várszegi György. 2001. i. m. 901

NÓGRÁDI SZÉNMEDENCE ÁTNÉZETI TÉRKÉPE

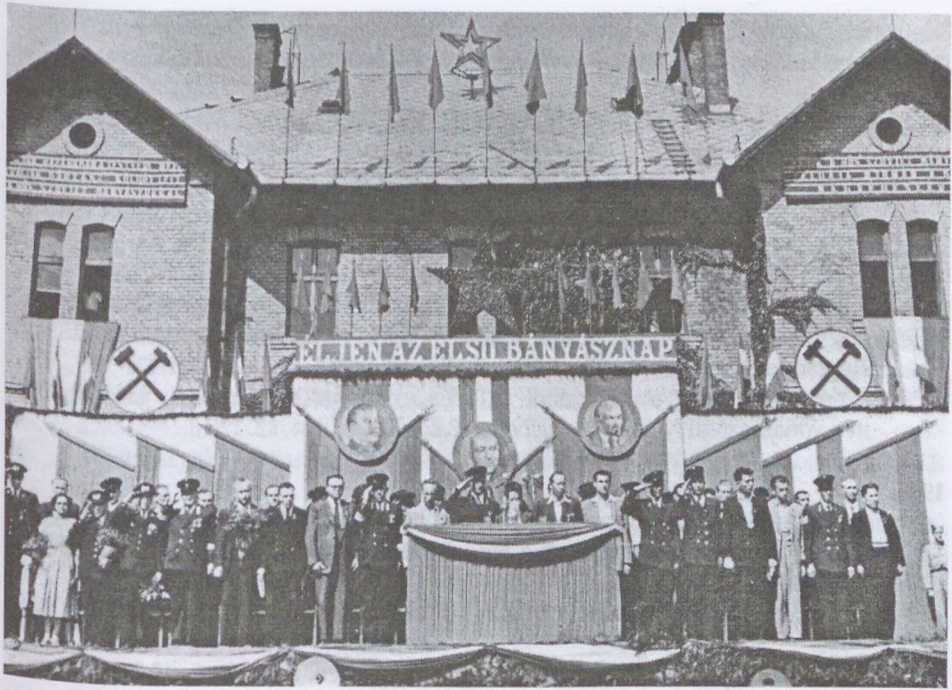
Régi és új bányász egyenruhás bányászok Salgótarjánban

Lóval történő szállítás Salgóbanán

Bányászok az 1951-ben bezárt József lejtős akna előtt

Az első bányásznap i ünnepség (Salgtarján, 1951)

Az Sz-153-as típusú hernyótalpas alvázra szerelt terelőkaros, Szovjet gyártmányú önrakodó gép

PUBLIKÁCIÓS JEGYZÉK

SZVIRCSEK FERENC

1974.

1. A magyar iparfejlődés hatása a XVIII-XIX. századi Nógrád megye üvegiparának fejlődésére. - Nógrád Megyei Múzeumi Közlemények, 1974/20. Salgótarján, 96-128.
2. Nógrád megye sajtója az államosításokról. - Palócföld, VIII. 2. sz. 21-22.
3. A nógrádi ipartelepítés múltjából. A 18. és a 19. századi üveggyártás gazdaságtörténeti vonatkozásai Nógrád megyében. - Palócföld, VIII. 4. sz. 17-18.

1975.

4. Adatok a tőke kisajátításának Nógrád megyei folyamatához a helyi sajtó alapján. - Tanulmányok, dokumentumok a felszabadult Nógrád megye 30 éves fejlődéséről. Salgótarján, 1975. 29-38.

1976.

5. A szénbányászat és a bányászélet Nógrád megyében. Kiállításvezető. (Társszerző). (1861-1962) Salgótarján, 1-19.

1977.

6. A Nógrádi partizáncsoport emlékei. - Élet és Tudomány, 44. sz. 1403.
7. Az új és a lejjúbb kori történeti muzeológia időszerű feladatai Nógrádban. - Nógrád, 1977. május 12. 4.
8. Kiállítás után...(Gondolatok a bányásztörténeti kiállítás tapasztalatairól) - Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 23/1977. 275-281.

1978.

9. Ipartörténetünk múltjából. - Nógrád, 1978. június 25. 6.
10. XII. Országos Honismereti Diáktábor Miskolcon. - Nógrád, 1978. július 16. 9.
11. „Josef Grube 1865”. - Nógrád, 1978. október 22. 8.
12. A vasúti közlekedés Nógrádban. - Palócföld, 1978. 3 sz. 23-24.
13. Tallózás bányászatunk élő örökségei között. - Palócföld, 1978. 6. sz. 21-22.
14. Az üveggyári munkások életviszonyainak és politikai mozgalmainak alakulása Nógrád megyében. - Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. 24/1978. 5-27.
15. A losonci bőrgyár (1845-1854). Adatok Nógrád megye ipartörténetéhez. - Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. 24/1978. 59-73.

1979.

16. Nógrád megye és az iparkiállítások. - Nógrád, 1979. február 23. 4.
17. Nógrád 1919. Időszaki történeti kiállítás. Salgótarján, 10.
18. Nógrád megye vasúthálózatának kiépülése. - Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. 25/1979. 53-117.

19. Az ipartörténeti – muzeológiai kutatás módszertani problémái, különös tekintettel a bányászattörténeti kutatásra Nógrád megyében. – Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. 25/1979. 307-315.
20. Bányahatárjel. – Múzeumi Mozaik. 1979/1. 15-16.

1980.

21. A salgóbányai fogaskerekű iparvasút. – Nógrád, 1980. március 30. 8.
22. Az 1870. évi szemleút a Nógrád megyei bányavállalatoknál. – Nógrád, 1980. május 25. 8.
23. Közúthálózatunk fejlődése. – Nógrád, 1980. augusztus 10. 8.
24. Nógrádi Partizáncsoport Emlékmúzeuma, Karancsberény. (Társszerző). Salgótarján, 1-23.
25. Vezető a Munkásélet Nógrádban a XIX-XX. században. (Társszerző). Salgótarján, 1-23.
26. Érdekességek, újdonságok a történeti gyűjteményből. – Múzeumi Mozaik. 1980/3. 14-15.
27. A balassagyarmati „Szűr Posztó Csinálás” intézete. – Nógrád Megyei Múzeumi Évkönyv. 26/1980. 135-161.
28. Az etesi bányavidék. – Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. 26/1980. 371-399.
29. Nógrád megye közútjainak története. – Salgótarján, 1980. 3-104.

1981.

30. Száz éve alapították. (Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt.). – Nógrád, 1981. január 9. 4.
31. A bányászat történetéből. – Nógrád, 1981. január 16. 4.
32. Katonai felmérések Magyarországon. – Nógrád., 1981. június 28. 9.
33. A nógrádi cukoripar múltjából. – Nógrád, 1981. július 24. 4.
34. Az első villamos vontatású bányavasút. – Nógrád, 1981. november 1. 4.
35. Tudományos életünk. Múzeumi Mozaik. 1981/5. 1-3.
36. Céhek, céhes élet Nógrád megyében. – Palócföld. 1981/2. 23-24.

1982.

37. Üveghuták, üvegyárak Nógrád megyében. – Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. 1982. 47-106.
38. Hutától a Palackgyárig. (Kilencven éve alapították). – Nógrád, 1982. április 24. 8.
39. Egy város, amely nem született, hanem készült. – Múzeumi Mozaik. 1982/8. 4-6.

1983.

40. A farkasvölgyi üveghuta leltára. – Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. 1983. 213-228.
41. Bányászattörténeti kutatás Etesen. – Múzeumi Mozaik, 1983/2. 7-16.
42. Térképek a Nógrádi Sándor Múzeumban. – Nógrád, 1983. január 28. 4.
43. 125 éve született Andreich János bányamérnök. – Nógrád, 1983. március 24. 4.
44. Bányászattörténeti múzeumi kutatás Etesen. (Műhelymunka). – Történeti Múzeumi Közlemények, 1983/2. 29-36.

1984.

45. A Rákóczi szabadságharc állama. (Kiállítás a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeumban). – Múzeumi Mozaik, 1984/1. 18-25.

46. Nógrád megyei múzeumok tevékenységéről. – Nógrádi Művelődés, 1984/1. 97-103.
47. Nógrádi Sándor Múzeum, Salgótarján. – TKM. Kiskönyvtár 177. 1984, 1-16.
48. Adatok egy urbanizáló település „munkásjóléti intézményei” kialakulásához. – Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. 1984. 193-212.
49. Újjáépítés a megyében. – Fórum, 1984. 92-117.
50. Negyedszázados a Nógrádi Sándor Múzeum. (Tóth Elemér interjúja.) – Nógrád, 1984. május 19.

1985.

51. Karancsberény – Nógrádi Partizáncsoport Emlékmúzeuma. – TKM. Kiskönyvtára 213. 1985, 1-16.
52. Pincetokba való palack. – Múzeumi Mozaik. 1985, 36.
53. A „Borovszky”. Társ szerző. Múzeumi Mozaik. 1985, 39-42.
54. A szénbányászat hatása Salgótarján fejlődésére. – Nógrád Megyei Múzeumi Évkönyv. 1985, XI. 369-372.
55. Tények, adatok, összefüggések a nógrádi szénbányászat gazdasági és társadalmi hatásáról. – Nógrád Megyei Múzeumi Évkönyv. 1985, XI. 61-69.
56. A bányászati tevékenység történetének vizsgálata az etesi bányavidéken. – Museumi Értekező. 1985, 3. sz. 7-118.
57. Az etesi bányák létrejöttének körülményei. – Discussiones Neogradiensis. 1985, 2. sz. 7-20.
58. Tudományos tevékenység a nógrádi múzeumokban. (Tóth Elemér interjúja.) – Nógrád, 1985. január 5.
59. A Rákóczi szabadságharcra emlékezvén. – Múzeumi Mozaik. 1985. 26-28.

1986.

60. 125 éves a Nógrádi Szénbányák. I. Kezdetektől a megyehatár átlépéséig. – Nógrád, 1986. június 5. 3.
61. II. A konszernné válás útján. – Nógrád, 1986. június 6. 3.
62. III. Államosítás, racionalizálás, stabilizálódás. – Nógrád, 1986. június 7. 3.
63. IV. Bányászok a munkásmozgalomban. – Nógrád, 1986. június 9. 3.
64. Évfordulón egy életútról. (Zemlinszky Rezső). – Nógrádi Bányász XXIII/8, 1986. május 14. 1.
65. „Affirmanti incumbit probatio” – Nógrádi Bányász XXIII/13, 1986. július 11. 3.
66. Régi idők focija (SBTC). – Nógrádi Bányász, XXIII/16, 1986. augusztus 27. 3.
67. Régi idők sportegyletei. – Nógrádi Bányász XXIII/17, 1986. szeptember 4. 3.
68. „Örök vétek lenne, ha e szénkincs kiaknázatlan maradna”. (Brellich János). – Palóc-föld, XX/4. 21-26.
69. Bizsum múzeumban is jártam. (Tanulmányúton Csehszlovákiában). – Múzeumi Mozaik. 1986/1. 29-33.
70. Képes 125 év. Történelmi montázs 1861-1986. Salgótarján, 11-113.

1987.

71. Adatok Nógrád megye 18-19. századi ipartörténetéhez, különös tekintettel a vasgyártásra. – Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. 1987/XIII. 67-86.
72. Pothornik József Bányamúzeum. Kiállításvezető. Salgótarján, 3-36.
73. Salgótarjáni Vasöntöde és Tűzhelygyár 1894-1987. (Társ szerző). Salgótarján, 1987.

74. 50 éves a Salgótarjáni Ötvözetgyár. (Társszerző). Salgótarján, 1987. 14-172.
75. A nógrádi szénbányászat műszaki nagyjai. Andreich János. – Nógrádi Bányász, 1987. XXIV/12. sz.
76. A nógrádi szénbányászat műszaki nagyjai. Andreich János (1858-1930). – Múzeumi Mozaik. 1987. 49-50.
77. A nógrádi szénbányászat műszaki nagyjai. Gerber Frigyes. – Nógrádi Bányász. 1987. XXIV/11.
78. Az első rádióriport Salgótarjából. – Múzeumi Mozaik. 1987. 21-24.
79. Legújabb kori életmódtörténet Nógrádban. (Tóth Elemér interjúja). – Nógrád, 1987. április 4.

1988.

80. A Salgótarjáni Öblösüveggyár. I. 1892-1928. – Nógrád Megyei Múzeumi Évkönyv. 1988/XIV. 279-326.
81. Nógrád megye műszaki nagyjai. Borbély Lajos (1843-1923). – Múzeumi Mozaik, 1988/1. sz. 33-37.
82. Egy hajdani világelső. (Borbély Lajos). – Népszava, 1988. augusztus 30.
83. A villanyvilágítás bevezetésének centenáriuma Salgótarjában. – Múzeumi Mozaik, 1988/2. sz. 21-23.
84. A nógrádi szénbányászat műszaki nagyjai. Gerber Frigyes (1856-1987). – Múzeumi Mozaik, 1988/2. sz. 57-59.
85. Elfelejtett üveghuták. Gyümölcsös földje takarja. (Tóth Elemér interjúja). – Nógrád, 1988. január 30.
86. Bányamunkás ünnepnapok a múltban. – Nógrád, 1988. július 23. 5.
87. 95 éve avatták fel. (Beváltotta a reményeket a salgótarjáni öblösüveggyár). – Nógrád, 1988. december 28. 3.

1989.

88. A bányamunkások ünnepnapjai. (Szent Borbála és Szent Prokop). – Bátorai Krónika. 1989. I/3. 1.
89. Elfelejtett üveghuták. – Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. 1989/XV. 159-174.
90. Ipartörténeti kutatások Nógrád megyében 17. – 20. sz. (Társszerző). – Manufaktúrák Magyarországon I. Miskolc, 1989, 227-245.
91. Népelelmezés a bányavidéken. (Dr. Zemplényi Imre bányaeorvostól). – Múzeumi Mozaik, 1989/2. 51-53.
92. A Nógrádi Sándor Múzeum térképgyűjteménye. – Múzeumi Mozaik, 1989/2. sz. 69-72.
93. A nógrádi szénbányászat műszaki nagyjai. Zemlinszky Rezső. – Múzeumi Mozaik, 1989/1. sz. 46-52.
94. Hogyan ütötte ki Malinovszkij Sztahanovot. (Salgótarján utcanévei). – Tarjáni Tükör, 1989. I/29. 5. (Kiss Mária interjúja).
95. Jelképeink történetisége. (Tóth Elemér interjúja). – Nógrád, 1989. március 15.
96. Borbála fillérekért sztrájkoltak. (Tuza Katalin interjúja). – Tarjáni Tükör, 1989/38-39. sz.
97. A nógrádi út. (Társszerző). Összefoglaló vitaanyag a politika, a gazdaság, a társadalom 1945 utáni fejlődéséről. – Múzeumi Mozaik, 1989/2. sz. 10-18.

1990.

98. A császárnak is serleget köszörült. (Tóth Elemér interjúja). – Nógrád, 1990. január 20.
99. Salgótarján címerei. (Kiss Mária interjúja). – Tarjáni Tükör, 1990. március.
100. Az első rádióriport Salgótarjánból. – Nógrádi Extra, 1990. június 4. 5.
101. Salgói fogaskerekű. (Az ország első keskenynyomtávú fogaskerekű iparvasútja). Nógrádi Extra 1990/5. 1990. június. 21. 3.
102. Riport a fogaskerekűről. Salgótarjáni Televízió. 1990. június 14.
103. Salgótarján címerei és lobogói. – Palócföld, 1990/XXIV. 3. sz. 73-84.
104. Nógrád megye történelmi helységnévtára. (Társszerző). – Museumi Értekező, 1989-1990/VII. 3-154.
105. Egy betemetett ipari műemlék. (A somlyói viadukt). – Múzeumi Mozaik, 1990/1. sz. 25-29.
106. Salgótarján címereinek változása. – Múzeumi Mozaik, 1990/2. sz. 12-19.
107. „Salus Rei Publicae Suprema Lex Est”. Róth Flóris (1865-1955). – Múzeumi Mozaik, 1990/2. sz. 62-68.
108. Salgótarján város fejlődése 1922-1958. – Nógrád Megyei Múzeumi Évkönyv. 1990/XVI. 173-182.
109. Törzsgárda létrehozására irányuló kísérletek az SKB Rt. munkáspolitikájában. – Nógrád Megyei Múzeumi Évkönyv. 1990/XVI. 301-312.
101. Szent Borbála ünnepe. – Új Nógrád, 1990. december 4. 4.

1991.

111. „Előzetes bejelentés nélkül is megjelenhetett az uralkodó előtt”. – Új Nógrád, 1991. január 12. 6.
112. „Alkotásai ércnél maradandóbban őrzik emlékét”. Id. Chorin Ferenc. (1842-1925). – Palócföld, 1991/XXV. 1. sz. 178-185.
113. Nógrád megye címere és zászlója. – Új Nógrád, 1991. március 15. 8.
114. Nógrád megye címeréről és zászlajáról. – Múzeumi Mozaik, 1991/1. sz. 51-56.
115. A reformkor ipar és gazdaságpolitikájának hatása Nógrád megyében. Salgótarján, 1995. 3-21.
116. Nógrád megye üvegipara. Előadás, Nógrádi Múzeum, Losonc. 1991.
117. Egy méltatlanul elfelejtett nógrádi szakíró. (Hatvan éve halt meg Sztudinka Ferenc). – Új Nógrád, 1991. július 20. 7.
118. „Sic Fata Tulerunt” (Sztudinka Ferenc). – Múzeumi Mozaik, 1991/1. sz. 41-50.
119. Negyvenöt éves az új forint. – Új Nógrád, 1991. augusztus 3. 4.
120. A Salgótarjáni Öblösüveggyár II. A Salgótarjáni Palackgyár Rt. a tőkés gazdasági világválság éveiben (1929-1933). – Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 1991/XVII. 67-87.

1992.

121. Hetven éve nyilvánították várossá Salgótarjánt. I. (Falu a „Palóc-Olympos” alatt). – Új Nógrád, 1992. január 22. 4.
122. Hetven éve nyilvánították várossá Salgótarjánt. II. (Kihasztnálni a pillanat adta lehetőségét). – Új Nógrád, 1992. január 23. 4.
123. Hetven éve nyilvánították várossá Salgótarjánt. III. (Iparvárossá lett az egykori nagyközség). – Új Nógrád, 1992. január 24. 4.
124. 125 éves a MÁV első vasútvonala. I. (A Pest-Losonc-Besztercebányai vasút). – Új Nógrád, 1992. február 25. 4.

125. 125 éves a MÁV első vasútvonala. II. (A személyvonat is csak átrobogott). – Új Nógrád, 1992. február 26. 4.
126. A Magyar Északi Vasút tündöklése és bukása. – Palócföld, 1992/XXVI. 6. sz. 595-601.

1993.

127. A salgói vár története. I. – Lámpás, 1993/I. 2. sz. 8.
128. A salgói vár története. II. – Lámpás, 1993/I. 3. sz. 10.
129. Tarjáni várak. Zagyvafő. – Lámpás, 1993/I. 5. sz. 9.
130. Somoskő vára. – Lámpás, 1993/I. 6. sz. 8.
131. Baglyas. (Kővár). – Lámpás, 1993/I. 7. sz. 8.
132. Hutától a Salgótarjáni Öblösüveggyárig. I. – Lámpás, 1993/I. 9. sz. 10.
133. Hutától a Salgótarjáni Öblösüveggyárig. II. – Lámpás, 1993/I. 10. sz. 10.
134. A nagyipar szerepe Salgótarján város arculatának formálásában. – Palócföld, 1993/XXVII. 1. sz. 27-33.
135. A villanyvilágítás bevezetésében is első volt Salgótarján. – Lámpás, 1993/I. 12. sz. 10.
136. Salgótarjáni utcanév lexikon. I. – Lámpás, 1993/I. 22. sz. 8.
137. Utazás a múzsák kertjében. – Lámpás, 1993/I. 24. sz. 8.
138. Az elfelejtett védőszent – Szent Prokop ünnepe. – Lámpás, 1993/I. 25. sz. 9.
139. Salgótarjáni utcanév lexikon. II. – Lámpás, 1993/I. 26. sz. 9.
140. Salgótarjáni utcanév lexikon. III. – Lámpás, 1993/I. 27. 9.
141. Állami jótállás nélkül sem holt tőke a szénvagyon. (125 éves a MÁV első vonala). – Lámpás, 1993/I. 29. sz. 8.
142. A bányászati nyersanyagkutatás (barnaszén és lignit) és a bányáskodás története Nógrád megyében a 19-20. században. – Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 1992-1993/XVIII. 137-160.

1994.

143. A Salgótarjáni Vasöntőde centenáriuma. I. – Lámpás, 1994/II. 3. sz. 6.
144. A Salgótarjáni Vasöntőde centenáriuma. II. – Lámpás, 1994/II. 4. sz. 9.
145. Prostitúció és bordélyok, avagy „házas ember mással nem paráználkodik”. I. – Lámpás, 1994/II. 9. sz. 8.
146. Prostitúció és bordélyok. II. – Lámpás, 1994/II. 10. sz. 8.
147. Prostitúció és bordélyok. III. (Leányszobák a Karancsalja utcában). – Lámpás, 1994/II. 11. sz. 8.
148. Prostitúció és bordélyok. IV. (Kéj nők erkölcsrendészeti ellenőrzése). – Lámpás, 1994/II. 12. sz. 8.
149. Cotel Ernő. A vaskohászat nagy egyénisége. – Lámpás, 1994/II. 18. sz. 8.
150. „Hibbe városának, hol nyugszol...” I. (A Liptó vármegyei Hibbén /Hybe/ temették el 400 éve Balassa Bálintot). – Lámpás, 1994/II. 22. sz. 9.
151. „Hibbe városának, hol nyugszol...” II. 1994/II. 23. sz. 9.
152. SVT-Wamsler Háztartástechnikai Részvénytársaság 100 éve. 1894-1994. (Társszerző) Salgótarján, 1994. 2-53.
153. Gr. Forgách Antal élete. Előadás. (Belitzky János emlékülés). 1994. október.
154. Szent Borbála napi megemlékezés Bátonyterenyén. Előadás. 1994. december 2.
155. Történelmi jelképeink. Előadás. Magyar Nyelv és Irodalom Hete. Losonc. 1994. október 13.
156. Salgótarjáni Öblösüveggyár. III. – Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 1994/XIX. 51-72.

157. A szénbányászat története Nagybátonyban. Bátonyterenyei Füzetek 4. Bátonyterenye, 1994. 3-64.
 158. Nőtincs. (Nógrád megye települései. 2.) Horpács, 1994. 5-65.
- 1995.**
159. A Széchenyi szobor. (A reformkor ipar és gazdaságpolitikájának hatása Nógrád megyében). Salgótarján, 3-21.
 160. A NTM Bányászati Kiállítóhelyének bemutatása. – Bányászati és Kohászati Lapok, Kohászat. Melléklet. 1995. 128. évfolyam. IV-V. 13.
 161. Híres salgótarjáni egyéniségek. I. Cotel Ernő. – Nógrádi Krónika, 1995/II. 164. sz. 2.
 162. Híres salgótarjáni egyéniségek. II. Schleicher Aladár. – Nógrádi Krónika, 1995/II. 165. sz. 6.
 163. Híres salgótarjáni egyéniségek. III. Tetmajer László. – Nógrádi Krónika, 1995/II. 166. sz. 6.
 164. Híres salgótarjáni egyéniségek. IV. Borbély Lajos. – Nógrádi Krónika, 1995/II. 167. sz. 6.
 165. Híres salgótarjáni egyéniségek. V. Róth Flóris. – Nógrádi Krónika, 1995/II. 168. sz. 6.
 166. Híres salgótarjáni egyéniségek. VI. Tetmajer Alfréd. – Nógrádi Krónika, 1995/II. 169. sz. 6.
 167. Híres salgótarjáni egyéniségek. VII. Jónásch Antal. – Nógrádi Krónika, 1995/II. 170. sz. 6.
 168. Híres salgótarjáni egyéniségek. VIII. Zemlinszky Rezső. – Nógrádi Krónika, 1995/II. 172. sz. 6.
 169. Híres salgótarjáni egyéniségek. IX. Schmidt Jenő. – Nógrádi Krónika, 1995/II. 174. sz. 6.
 170. Híres salgótarjáni egyéniségek. X. Liptay B. Jenő. – Nógrádi Krónika, 1995/II. 175. sz. 6.
 171. Híres salgótarjáni egyéniségek. XI. Andreich János. – Nógrádi Krónika, 1995/II. 176. sz. 6.
 172. Híres salgótarjáni egyéniségek. XII. Dzsida József. – Nógrádi Krónika, 1995/II. 178. sz. 6.
 173. Híres salgótarjáni egyéniségek. XIII. Fabini Henrik. – Nógrádi Krónika, 1995/II. 179. sz. 6.
 174. 100 éve alakult meg az OMBKE Salgótarjáni Osztálya. – Nógrádi Krónika, 1995/II. 271. sz. 8.
 175. Szénbányászat a Kürtös-patak völgyében. – Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. 1995/XX. 33-48.
 176. A losonci nikkelkohó. – Tanulmányok és Közlemények. Debrecen-Szolnok, 1995. 207-221.
 177. Szénbányászat Nógrád megyében. (Társszerző). Kiállításvezető. Salgótarján, 1995.
- 1996.**
178. Nemtitől Rákóczi-bányatelepig. – A mi újságunk. Rákóczitelepet Szépítő Egyesület Időszakos Kiadványa, 1996/4. sz.
 179. Nógrádi résztvevők az ezredéves kiállításon. – Nógrád Megyei Hírlap. 1996/VII. 264. sz. 8.
- 1997.**
180. Salgótarjáni Új Almanach. (Társszerző). Salgótarján, 1997. 7-308.
 181. Nógrád megye kézikönyve. CEBA. (Társszerző). H.n, 1997. 23-28, 147-201, 518-519.
 182. Baglyasalja bányászatának története. Baglyasi füzetek. 2. Baglyasalja, 1997. 7-71.
 183. A Gagarin Általános Iskola Évkönyve. (Társszerző). Salgótarján, 1997.
 184. Az első „bányászlakok” Salgótarjánban. – Palócföld, 1997/III. 302-308.
- 1998.**
185. Szénbányászat és az urbanizáció kapcsolata Salgótarjánban. – Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 1996-1997/XXI. 1998, 23-39.
 186. A nógrádi barnakőszénbányászat öröksége. (A Nógrádi Történeti Múzeum Bányászati Kiállítóhelye Salgótarján). Tudományos Füzetek. 2. Tatabánya, 1998. 69-76.

187. Zemlinszky Rezső. Köszöntő. (R. Várkonyi Ágnes köszöntése 1998. február 26. Salgótarján, 1998. 31-34.
188. Emlékbeszéd Zemlinszky Rezső sírjánál. 1998. március 13.
189. Plakettek, emlékkeretek. (Numizmatikai adomány a múzeumnak). – Nógrád Megyei Hírlap, 1998/IX. 16. sz. 2.
190. Ezredévi megújulás? – Salgótarjáni Lapok, 1998/II. 1. sz. 2.
191. Zemlinszky Rezső – egy bányagyakornok nemzetőr útja a bányagazgatóságig. Előadás. 1998. szeptember 28.
192. „A hazáért táborba szállottunk” kiállítási forgatókönyv és kiállításvezető. (Társszerző). 1998. május 18. 2-16.
193. Tárnák a falu alatt. A kazári barnakőszénbányászat rövid története. Kazár, 1998. 5-48.
194. „Földjének meggyulladásá alkalmával”. 150 éves a Salgótarján környéki üzemszerű barnakőszén bányászat. Összegző áttekintés I. – Nógrád Megyei Hírlap, 1998/IX. 253. sz. 4.
195. Államosítás, széncsata, tröszt. 150 éves a Salgótarján környéki üzemszerű barnakőszén bányászat. Összegző áttekintés. II. – Nógrád Megyei Hírlap, 1998/IX. 254. sz. 2.
196. Fénykor, hanyatlás, vég. 150 éves a Salgótarján környéki üzemszerű barnakőszén bányászat. Összegző áttekintés. III. – Nógrád Megyei Hírlap, 1998/IX. 255. 2.
197. A Salgótarján környéki nagyüzemi barnakőszén bányászat kialakulása. – Bányászati és Kohászati Lapok, 1998. 4. sz. 351-355.
198. Id. Chorin Ferenc dr. és ifj. Chorin Ferenc dr. (SKB Rt. elnök-vezérigazgatók emléktáblájának avatásán avatóbeszéd). 1998. december 4.
- 1999.**
199. Riport Somoskőújfalu és Somoskő visszatéréséről. – Nógrád Megyei Hírlap, 1999/X. február 13.
200. „Franciscus Chorin Senior”. – Salgótarjáni Lapok, 1999/1. sz.
201. Tűzben született szépség. Nemzetközi üvegkatalógus. (Társszerző). Salgótarján, 1999. 5-101.
202. Zemlinszky Rezső. Egy bányagyakornok nemzetőr útja a bányagazgatóságig. – Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 1998/XXII. 77-85.
203. Nehéz életű emberek földje. Ritkaságok, becses óságok. (Nógrád megye) Magyarországi megyéinek és fővárosának muzeális kincsei a keszthelyi Helikon Kastélymúzeumban. Keszthely, 1999. 68-70.
204. Nincsen új a Nap alatt. Az SBTC hetvenöt évvel ezelőtti feloszlásának gondolata. – Nógrád Megyei Hírlap, 1999/X. 233. 11.
205. Bükk Nemzeti Park. Karancs-Medves Tájvédelmi Körzet kezelési terve. (Társszerző). 1999.
206. Nógrád megye településeiről készült ismertető lektorálása, négy település rövid ismertetőjének elkészítése. Nógrád megyei Közművelődési és Turisztikai Intézet. 1999.
207. Kézirat lektorálás. (Szenográdi Ferenc: Nógrád földrajza). 1999.
208. Gr. Forgách Antal. (1819-1885). Igazgatósági elnök, mint „jósándékú dilettáns”. – Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 1999/XXIII. 180-189.
209. Báthori István szobrának leleplezése 1933. november 5. – Salgótarjáni Lapok, 1999/2. sz.
210. Szent Borbála tisztelete a bányavidéken. – Nógrád megyei Hírlap, 1999/X. 283. sz. 6.
211. Szent Borbála védőszent tisztelete és kultusza a bányászatban. Előadás. Baglyasalja Barátainak Köre. 1999. december 3.

212. Zemlinszky Rezső emléktáblájának avatása. Emlékbeszéd. Salgótarján, 1999. december 16.
213. Sztudinka Ferenc ipartörténész életútja. Előadás. MBK. Salgótarján, 1999. január 21.
214. Amiről a kutyabőr mesél. Előadás. Múzeumi Világnap. Salgótarján, 1999. május 17-18.

2000.

215. Báthori szobor. 1933-2000. Salgótarján, 2000. 4-16.
216. Aki a jövőre és nem a múltra gondolt. Dr. ifj. Chorin Ferencről készült könyv ismeretése. – Nógrád Megyei Hírlap, 2000/XI. 36. sz. 6.
217. Salgótarján térképének információs oldala. Cartographia KFT. Budapest, 2000.
218. Salgótarjáni Milleniumi Események. Salgótarjáni Pantheon. (Róth Flóris és dr. Csengődy Lajos életrajza. Salgótarján, 2000.
219. Szent István királyunk a bányászok védőszentje. Megyeházi Magazin, 2000/II. 6. sz. 8.
220. Róth Flóris rövid életrajza. – Tarjáni Hírmondó, 2000. október 10.
221. Kazári barnaköszén bányászat történeti fejlődése. (Társszerző). Kazári évszázadok. Kazár, 2000. 161-209.
222. Zemlinszky Rezső (1824-1885). A szabadség-harc utász hadnagya, bányagazgató. – Salgótarjáni Lapok, 2000/IV. 1. sz. 4.
223. A salgótarjáni polgár. Serlegbeszéd a Salgótarjáni Polgári Kör ünnepségén. – Salgótarjáni Lapok, 2000/IV. 2. sz. 2.
224. Cotel Ernő (1879-1954) életútja. – Salgótarjáni Lapok, 2000/IV. 2. sz. 5.
225. Megújul a szécsényi múzeum. Konferencia a hármas jubileum jegyében. – Nógrád Megyei Hírlap, 2000/XI. 287. sz. 1.

2001.

226. A NTM Baráti Körének húsz éve. – Nógrád Megyei Hírlap, 2001/XII. március 6.
227. Szilárdy Ödön az ipartelepítés előmozdítója. – Tarjáni Hírmondó, 2001/V. 9. sz. 11.
228. Dornyay Béla a nagy honismertető. – Tarjáni Hírmondó, 2001/V. 9. sz. 11.
229. Kelet-Cserhát Tájvédelmi Körzet kultúrtörténeti értékei. (Társszerző, kézirat).
230. Dr. Darnay /Dornyay/ Béla. Magyar Tudomány Napja. Előadás, 2001. november 29.
231. Szilárdy Ödön. Egy gömöri nemes, aki Salgótarján közügyét szolgálta. – Gömörország. (Az északi magyar peremvidék fóruma). 2001/II. 4. sz. 42-44.
232. A védőszentek kultusza a nógrádi bányavidéken. – Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 2000/XXIV. 49-63.
233. Balassák nyomában a Felvidéken. – Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 2001/XXV. 63-97.
234. Baglyaskő sasfészske. (Vadkerty W. Béla) Szerkesztési munka. Baglyasalja, 2001.
235. Szilárdy Ödön. (1932-1912).- Salgótarjáni Lapok, 2001/V. 2. sz. 7.
236. Nőtincs. Második kiadás, 2001.
237. Bányáskönyv. (A bányászati nyersanyagkutatás – barnaköszén és lignit – és a bányaművelés története Nógrád megyében a 19-20. században). Salgótarján, 2000 (2001). 6-775.

2002.

238. Egy körmöci nemzetőr a szabadságharcban. Zemlinszky Rezső. Gömörország, 2002/III. 1. sz. 27-29.
239. Dr. Schleicher Aladár. – Salgótarjáni Lapok, 2002/VI. 1. sz. 7.
240. A „Föld égés Gödre”. - Palócföld, 2002/XLVIII. Június. 369-373.

241. 115 éve született „honismertető” dr. Darnay /Dornyay/ Béla. – Salgótarjáni Lapok, 2002./VI. 2. sz.
 242. RMSV Rt. Salgótarjáni gyárának videofilm tématerve. (EPS Videoprodukciókat gyártó Kft.)
 243. Vár, ami összeköt. Somoskő vár videofilm szövegkönyve. Hálózati Televízió SVT. 2002. augusztus.
 244. Somoskői vár történeti kiállításának forgatókönyve. CHKO Cerova Vrchovina, 2002. augusztus.
 245. Nógrád megye gazdasága a reformkorban. Előadás, 2002. november 14.
 246. Munkáskolóniák Salgótarjában. Előadás, 2002. november 28.
 247. Szt. Borbála kultusza a nógrádi bányavidéken. (OMBKE ünnepi ülés). Előadás, 2002. december 4.
 248. Salgótarjáni képeskönyv. (Társszerző). Salgótarján, 2002. 5-90.
- 2003.**
249. NTM Bányászati Kiállítóhely kiállításainak vezetője. Salgótarján, 2003. 3-16.
 250. Salgótarjáni Új Almanach. II. (Társszerző). Salgótarján, 2003. 7-344.
 251. Salgótarjáni ipartörténete. Idősek Népfőiskolája. Előadás, 2003. január 8.
 252. Amerikai magyarok arcképcsarnoka. (Ifj. dr. Chorin Ferenc). Médiamix Kiadó. 2003.
 253. Karattur Antal. (1893-1986). – Salgótarjáni Lapok, 2003./VII. 1. sz. 8.
 254. A Nógrád megyei barnakőszén bányászat kialakulása. Tanulmányok a 250 éves magyar szénbányászat tiszteletére. KBM közleményei. 2. Sopron, 2003. 98-118.
 255. 110 éves a Salgótarjáni Öblösüveggyár. Salgótarján, 2003. 3-27.
 256. A múlt becsülése, a jelen és a jövő ígérete. – Nógrád Megyei Hírlap, 2003./XIV. 148. sz. 7.
 257. Munkáskolóniák Salgótarjában. – Palócföld, 2003./XLIX. 4. sz. 407-419.
 258. Dr. Kaczander Károly (1900-1963). – Salgótarjáni Lapok, 2003./VII. 2. sz. 8.
 259. Salgótarján kuruc földesurai. – Palócföld, 2003./XLIX. Rákóczi különszám. 570-588.
- 2004.**
260. Természetvédelmi tanösvények és bemutatóhelyek a Karancs-Medves Tájvédelmi Körzet területén. (Társszerző). BNP. Salgótarján, 2004.
 261. Fabini Henrik (1871-1938). – Salgótarjáni Lapok, 2004./VIII. 1. sz. 8.
 262. Madách Imre Gimnázium 80 éves jubileumi kötete. (Társszerző). Salgótarján, 2004. 13-18.
 263. A Balassa család bányanyitási kísérlete a lipthói ércbányászatban. – Palócföld, 2004./L. 6. sz. 675-684.
 264. Balassi Bálint nyomában. Po stopách Bálinta Balassu. Edicia Testator Könyvek. Pozsony-Bratislava. 2004. 5-46.
 265. Rubint (Rubinthy) Dezső. – Salgótarjáni Lapok, 2004./VIII. 2. sz. 8.
 266. A nógrádi szénbányászat újjáépítésének időszaka 1945-1949. – Nógrád Megyei Múzeumi Évkönyv, 2003-2004/XXVII-XXVIII. 15-61.
 267. Salgótarján a 19-20. század fordulóján. A Honvédő város konferencia előadása. Salgótarján, 2004. szeptember 9.
 268. Epizódok Balassi Bálint életéből. Balassi konferencián előadás. Nagykürtös-Velky Krtis, 2004. október 16.
 269. Egy bánya ipartörténeti emlékként történő hasznosítása. Európai Nap Losoncon-Stary povod, novy ucel. Lucenec. 2004. szeptember 10.

- 270. Balassi Bálint nyomában. Balassi emléknap Salgótarjánban. Előadás. 2004. június 7.
- 271. Zemlinszky Rezső élete és 1848/1849. TKM. Előadás. 2004. március 3.
- 272. Balassi Bálint emlékezete. MBK. Előadás. 2004. június 28.

2005.

- 273. Zemlinszky Rezső és 1848/1849. Idősek Népfőiskolája. Előadás. 2005. január 12.
- 274. Bányamúzeum Salgótarjánban. Örökség. Műemlék-Régészet-Műtárgy. 2005. IX. évfolyam. 7-8. sz. 29.
- 275. József-akna – Károly-akna. Emléktábla avató ünnepség ismertető füzet. Polár Stúdió. 2005. 6.
- 276. A Rákóczi-szabadságharc emlékhelyei Nógrád megyében. Salgótarján. 2005.

NEMESI ÉS PARASZTI KÖZBIRTOKOSSÁGOK NÓGRÁD MEGYÉBEN

PETERCSÁK TIVADAR

A lokális gazdasági közösségek tipikus formája a közbirtokosság, amelynek alapvető feladata volt az erdő és legelő közösségi használatának szabályozása, koordinálása. A rendi társadalomban nemesi közbirtokosságot (compossessoratus) jelentett, amikor egy-egy településen birtokos nemesek fel nem osztható javainak a közös tulajdonlásáról és használatáról volt szó. A kuriális faluközösségekben a közbirtokosság közigazgatási, rendészeti feladatokat is ellátott, földesúri joghatóságot gyakorolt. A jobbágyfelszabadítás után, a 19. század végétől alakultak meg a volt úrbéresek közbirtokosságai, amelyek később legeltetési és erdőbirtokossági társulatként, erdőbirtokossággként, új erdőbirtokossággként éltek tovább a 20. század közepéig. A volt nemesi közbirtokosságok közül több ugyanaddig működött. Így a településeken – az egykori rendi választóvonalak mentén – akár öt-hat szervezet is létezett, és koordinálta a gazdálkodás szempontjából alapvető legelő és erdő használatát.

A témakörben az 1970-es évektől főként Észak-Magyarországon végzett recens, majd a múzeumi adattárakban és levéltárakban folytatott kutatások eredményeként elsősorban Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megyék közbirtokosságainak feldolgozása került sor.¹ A Palóc-kutatás keretében Nógrád megyére vonatkozó adatokkal bővültek ismereteink, amit a Nógrád Megyei Levéltár és a szakirodalom tanulmányozásával sikerült bővíteni.² A továbbiakban ezeket az eredményeket foglalom össze.

A 13. század végén kialakult Nógrád vármegye határa több alkalommal módosult, a ma ismert megye 1950-ben jött létre. Területe 1997-ben 2 544 km², amely Magyarország 2,7%-a, és 220 000 fővel az ország lakosságának 2,2%-át teszi ki.³ A megye nagyobb része dombsági és középhegységi táj, amelyet völgysíkok és medencék szabdálnak. A hegyes vidékek és a meredek dombhátak oldalai szántóföldi művelésre nem alkalmasak, ezeket a történeti források szerint a 18. században cser- és bükkerdők borították. Itt az erdei munka és a pásztorkodás jelentett megélhetési lehetőséget. A könnyen művelhető, enyhe lejtésű és sík földek az Ipoly és a Zagyva völgyében, valamint a megye déli részén vannak.⁴

A mezőgazdálkodás feltételeit az egyes művelési ágak arányai szemléltetik. A 20. század elején az összes terület 45,01%-a volt szántóföld, 8,51%-a rét, 13% legelő és

¹ PETERCSÁK Tivadar 1979. 261-280.; 1981. 43-61.; 1985. 253-265.; 1992.; 1997.; 2001. 208-239.; 2003.

² PETERCSÁK Tivadar 1989. 235-331; PÁLMÁNY Béla 1993. 119-136.

³ Nógrád megye kézikönyve 1997. 21.

⁴ ZÓLYOMI József 2000. 13-15.

27,07% erdő.⁵ A vármegyei monográfia szerint az állattenyésztésnek nagy akadálya a legelőhiány, mert a jó minőségű legelőket feltörték és oda gabonát vetnek. Ezzel áll arányban a juhok számának jelentős csökkenése 1900-1910 között (239 949-ről 194 292-re). Ugyanakkor emelkedett a szarvasmarhák (62 960-ról 66 209-re) és a kecskék (804-ről 1 532-re) száma.⁶

A 20. században a mezőgazdálkodásból élt a megye lakosságának több, mint 50%-a: 1920-ban 57%, 1930-ban 52,3%, 1949-ben 57,1%. 1960-ban 39,6%-ra csökkent a agrártermeléssel foglalkozók száma, és 31,5%-ra nőtt az iparból, és 28,9%-ra az egyéb forrásból élők aránya.⁷

Az egyesített Nógrád és Hont vármegyében 1932-ben a fontosabb művelési ágak megoszlása a következő volt (hektárban):

	szántó	kert	rét	szőlő	legelő	erdő
ha	142 738	3 765	17 896	2 465	28 750	79 134
%	49,3	1,3	6,2	0,9	9,9	27,3

Ha ezt összevetjük az országos átlaggal, akkor megállapíthatjuk, hogy az alatt van a szántók (60,1%), a rétek (7,2%), szőlők (2,3%) aránya, megközelíti azt a legelők területe (10,7%) és magasan fölötte van az erdők (11,8%) aránya. Az állattenyésztés feltételeit javította az 1930-as években a takarmánynövények termesztése. Az 1934-es vármegyei monográfia kiemelte a rétgazdálkodás jelentőségét. A 38,6 mázsás hektáronkénti szénatermés páratlan az országban (az országos átlag 25 mázsá volt).⁸

1961-re az alábbiak szerint változott az egyes művelési ágak aránya (gazdasághatáros területre vonatkozóan):

művelési ágak	szántó	kert	szőlő	rét	legelő	erdő
Nógrád	48,5	2,6	0,9	5,6	12,5	22,6
országos	56,0	2,3	2,2	5,2	10,5	14,3

Megállapíthatjuk, hogy az országos átlag alatt van a szántóföldek és a szőlők területe, az országos átlagot meghaladja a kertek, rétek és legelők aránya, és az átlagtól jóval nagyobb az erdők területe.⁹

Az erdők jelentőségét tükrözik a 20. századi statisztikai adatok. A fahaszon mellett az 1900-as évek elején fontos volt az erdők legeltetése, amellyel a feltört legelőket pótolhatták a falvak lakói. Ez az üzemtervek előírásainak megfelelően az erdők 58%-ában volt meg megengedve. Ugyancsak az állattenyésztést segítette az erdőkben sokféle engedé-

⁵ BOROVSZKY Samu 1911. 172.

⁶ BOROVSZKY Samu. 1911. 183-185.

⁷ LADÁNYI Miksa 1934. 86-87.; Magyarország megyéi. Nógrád. 1983. 37.

⁸ LADÁNYI Miksa 1934. 92-93.

⁹ Statisztikai Évkönyv. 1962. 135.

lyezett fűsarlózás.¹⁰ 1934-ben az erdők 75%-a tölgy volt, de erőteljesen növekedett az akácosok területe, amely a közbirtokossági és magánerdőkben egyaránt megtalálható.¹¹ A 20. század második felében jelentősen nőtt a megyén belül az erdőterület, s 40%-kal Magyarország megyéi közül 1997-ben itt volt a legmagasabb az erdő aránya.¹²

Nemesi közbirtokosságok

A tradicionális társadalom, gazdálkodás és kultúra vizsgálatában megkerülhetetlen a köznemesi rétegek hagyományainak a feltárása, hiszen a magyar nemesség alsó rétegei többnyire falusi, paraszti szinten éltek. Magyarország a 18-19. században „a sok nemes országa” volt, s az 1780-as években az összlakosságnak kb. 5%-át tette ki a nemesi osztály.¹³ A magyar köznemességről Salgótarjánban már 1981-ben konferenciát szerveztek, ahol a nemesi közbirtokosságok tevékenységéről és a kisnemesek utódairól is elhangzottak előadások.¹⁴ Nógrád megyében is jelentős volt a nemesek aránya, akik között az egytelkes kuriális és birtokadomány nélkül kiváltságolt armalisták is voltak. Az 1707-1709. évi rovásösszeírások alapján Nógrád megye 34-35 000 fős lakosságából 2 200-2 400 főre, 6,3-7%-ra becsülhető a nemesek száma. A II. József korabeli népszámlálás (1784-1787) idején a nemesek aránya 4,3% volt, ami a magyarországi átlaghoz közelíthet mondható. Nógrád megye 267 falujából és városából az összeírás 70 települést jelöl meg közbirtokossággként, azaz nemesi kuriális településként. Ebből 37 falu esik a mai Magyarország területére. A kuriális falvak az összes település 26,2%-át adják. E falvakban 766 nemeset írtak össze.¹⁵

Csesztván már 1689-ben volt nemesi közbirtokosság, amely ekkor kötött új települési szerződést a lakossággal. Bárna az 1715. évi összeírásban nemes községként szerepelt.¹⁶ Kiemelkedően magas volt a nemesek aránya a Cserhát völgyi Szentivánban, ahol az 1780-as években 145 nemes férfit írtak össze. A kuriális nemesi község 1734-ben és 1817-ben alkotott rendeletekben szabályozta a kiváltságos lakosok egymás közötti viszonyát. Az 1817. évi egyezséglevellet 39 felnőtt, a nemesi községben birtokosnak számító szentiváni férfi írta alá.¹⁷ A palóc kutatásban vizsgált nógrádi községek közül Rimócon a legmagasabb a nemesek száma. 1785-ben 115 nemes élt a faluban, így a lakosságon belüli arányuk 31,5% volt.¹⁸ Rimócon és Sipeken a nagy számú armalista nemesi

¹⁰ BOROVSZKY Samu 1911. 206-207.

¹¹ LADÁNYI Miksa 1934. 53-55.

¹² Nógrád megye kézikönyve. 1997. 21.

¹³ PALÁDI-KOVÁCS Attila 2000. 138.; KÖSA László 2001.; DANYI Dezső-DÁVID Zoltán 1960. 50-51.

¹⁴ Megjelentek a megyei múzeum évkönyvében: WELLMAN Imre 1981. 61-85.; PALÁDI-KOVÁCS Attila 1981. 163-175.

¹⁵ DANYI Dezső-Dávid Zoltán 1960. 63.; PÁLMÁNY Béla 1995. 268-271.; SZABÓ László 1989. 250.

¹⁶ BOROVSZKY Samu 1911. 26., 16.

¹⁷ PÁLMÁNY Béla 1993. 119-136.

¹⁸ SZABÓ László 1989. 253.

községet alkotott, élén a választott hadnaggyal. Nemesi közbirtokosság Varsányban is működött.¹⁹

Észak-Magyarországon a 17-18. században még teljes birtokközösség állt fenn a nemes közbirtokosok között. A 18. század közepétől a szántókat, réteket, majd 1807 után többfelé az erdőket is szétosztották egymás között. Szentivánon 1817-ben már szétosztva voltak a korábban közös erdők, s azokat minden közbirtokos külön-külön használta. Ennek ellenére a szabályrendeletükben rögzítették, hogy aki más erdejében kárt okoz, azt 12 Ft-ra büntetik.²⁰

A nemesi közbirtokosságot testületi szerv, valamint az általa választott tisztségviselők irányították. A nógrádi kuriális nemesi községek (Szentiván, Sipek) vezetője a *hadnagy* volt.²¹ A cserháti Szentiván 1734. évi szabályrendelete részletesen felsorolta a falusi bíróktól szélesebb hatáskörrel rendelkező hadnagy és helyettese, a tizedes jogkörét és választásának a módját. A község nemes és paraszti rendű lakosai, valamint a „külbirtokos” – vagyis a másutt lakó, de a határban birtokkal rendelkező – nemesek is kötelesek elismerni a hatóságát. Az örökösödési ügyeket kivéve minden 12 rhénes forintig terjedő ügyben dönthetett, adókimutatási és beszédési jogosultságot is élvezett. Fontos feladata volt, hogy ügyeljen a szántóföldek, rétek, szőlők, kertek, aprójószágok, használatok károsodásának a megtérítésére, a közösen használt legelők és erdők hasznának a jogtalan kisajátítására. Gondja volt arra, hogy a gazdák bekerítsék vetéseiket, kaszálóikat, és a közös legeltetés által esetleg okozott károkat megtérítsék. Az egyezség döntött a nemes közbirtokosok fontos jogát és egyben bevételi forrását képező korcsmáltatás szabályozásáról, s a felügyeletet ezen ügyekben is a hadnagy hatáskörébe utalta. Az ő kötelessége volt, „hogy rútul káromkodó emberekre vigyázzon” és a nemeseket 50 dénárra, a parasztokat pedig 50 pálcára büntesse. Az 1817-ben összeállított új szabályrendelet szerint a hadnagy munkáját egy *nemes* és egy *paraszt tizedes* segítette, de hat tanácsbelit és három esküdtet is választottak. A hadnagy szükség szerint csószot fogadhatott a határ védelmére, akit a közbirtokosok fizettek.²²

Jellemzően közbirtokossági feladat volt a közös erdő és legelő használata, a legeltetés szabályozása. A szentiváni nemesek 1817-re már szétosztották az erdőket, de szabályozták zselléreik erdőhasználatát. Hetente kétszer – szerdán és szombaton – mehettek szaraz fáért gyalogosan földesuruk erdejébe. Akit nem a saját földesuruk erdejében találtak, vagy az engedélyezett napokon kívül voltak uraságuk erdejében, azok „úgy tekintessenek, mint tolvajok... s 25 pálcáig hadnagy által megbüntettessenek”.²³ A szentiváni nemesek 1734-ben a hadnagy kötelességévé tették, hogy a búzaföldeket és egyéb vetéseket, a réteket és a kaszátlan füveket a legeltetéstől tilalom alatt tartsa. Aki ezt megszegi, 50 dénár büntetést, valamint köteles a felmért kárt is megtéríteni. 1817-ben a kártérítésen túl 6 rhénes forintot és marhánként egy-egy garas hajtópénzt fizettek. A legeltetés szabályozásának részeként tilalmazták a borjak gulyán kívüli külön legeltetését. Ezeket egy forint büntetés terhe mellett a borjúpásztorokhoz kellett hajtani. Tiltották a libák és pulykák tarlókra és rétekre hajtását is. Ha valakinek ebbéli baromfia tilal-

¹⁹ PÁLMÁNY Béla 2000. 95.

²⁰ PÁLMÁNY Béla 1993. 127.

²¹ PÁLMÁNY Béla 1993. 123.

²² PÁLMÁNY Béla 1993. 123-128.

²³ PÁLMÁNY Béla 1993. 127.

masban volt, az esetlegesen okozott kár megtérítésén kívül minden lúdtól és pulykától egy-egy garast a baromfi gazdája fizetni tartozott.²⁴ A nemesi közbirtokosság mint kollektív földesúr gyakorolta a kisebb királyi haszonvételeket (korcsmáltatás, sör- és pálinkafőzés, mészárszék, kőbánya, vásár- és piacjöveldemek). Általánosan elterjedt volt ezek bérbeadása, és az így befolyt jövedelem a közbirtokosság vagyonát gyarapította, illetve felosztásra került a földesurak között.²⁵ Szentiván közbirtokos nemesei 1734-ben úgy döntöttek, hogy ha nem akarják folytatni a közös korcsmáltatást, akkor egyénileg is mérhetik a bort, pálinkát és sört, de csak akkor, ha a hadnagy engedélyezi, és „megköszölvén árát nem szablya”. Aki a megadott icce mértékénél kevesebbet mérne, 12 forint-ra büntetik. „Falunak közönséges (közös) hasznára pedig minden akótól... egy-egy pint, pálinkából minden iccétül egy-egy polturát tartoznak adni.”²⁶

A közbirtokosságok a közrend fenntartását, biztosítását is fontosnak tartották. Szentiván nemesi község 1817-ben döntött arról, hogy ha a hadnagy szükségesnek látja, éjjeli vigyázókat fog kirendelni, „akik is éjszakánként kóborló ifjúságot ... megszólíthatják és azon esetben, ha igazjárások(nak) okát nem adhatják ... 6 forintokig büntettetni fognak... Továbbá ... a fonóházak, mint az ifjúság romlásának, és az erkölcstelenségnek kútfeje ... ezennel eltiltatnak.”²⁷

Paraszti legelő- és erdőközösségek

Az 1853. évi úrbéri pátensnek megfelelően – a többi észak-magyarországi megyéhez hasonlóan – Nógrádban is felállították az úrbéri törvényszékeket, amelyek gondoskodtak a volt földesurak és az egykori jobbágyok, és zsellérek korábban közösen használt legelőinek és erdőinek az elkülönítéséről. A földesúritól különválasztott erdőt és legelőt nem osztották szét a volt úrbéreseknek, hanem közös kezelésükben maradt. A volt úrbéresek közös legelőhasználatának korai szabályozását ismerjük a Nógrád megyei Berkenye községből 1886-ból.²⁸ Mivel ekkor törvény még nem szabályozta a földesúritól elkülönített legelőkön történő legeltetés részleteit, így ahol szükséges volt, az 1871. évi XVIII. tc. alapján a politikai község szervezete keretében folyt a földközösség életével járó szabályozás, a felmerült jogviták rendezésére pedig polgári peres úton került sor.²⁹ A 9 pontból álló berkenyei rendelet rögzítette a legelőhöz való jogosultság birtokarányos mértékét – 1/8 telkes gazda kihajthat 2 nagy és 6 kisebb marhát –, a legeltetési jog bérletének a módját, a tilalmazott legelőrészeket és állatokat, a bírságolás módját és mértékét, valamint a községi eljáróság szerepét a legeltetési rend betartásában. Endrefalván 1897-től vezették a *gazdaközönségi közgyűlések* jegyzőkönyvét. Ebből meg tudható, hogy 1863-ban kezdték meg a birtokelkülönítést, és 1895-ben a főszolgabíró rendeletére választottak *úrbéresi pénz kezelő gazdát*, akinek a feladata a jegyzőkönyv vezetése is.

²⁴ PÁLMÁNY Béla 1993. 127.

²⁵ KÁLLAY István 1983. 115.

²⁶ PÁLMÁNY Béla 1993. 125.

²⁷ PÁLMÁNY Béla 1993. 127.

²⁸ Nógrád Megyei Levéltár (NML) IV. 405/5. 177/1886. Az adatot Szomszéd András levéltárosnak köszönöm.

²⁹ CSIZMADIA Andor 1977. 37.

Egyébként a közvagyonot korábban a községi bíró kezelte, de 1900-ig a gazdaközösségi közgyűléseken is a bíró elnökölt. 1900-ban választottak először úrbérességi elnököt Endrefalván.³⁰

A 19. század végén a közös legelő és erdő használatára létrejött gazdasági szervezetek Nógrád megyei népi szóhasználatában általános az *úrbéresség*, *birtokosság*, *gazdaközönség* (Endrefalva) kifejezés. Az 1930-as évek közepén az adott község *úrbéressei* (Becske, Drégelypalánk, Galgaguta, Hont, Ipolyság, Őrhalom, Terény, Berkenye), *telkesgazdái* (Cserhátsurány, Herencsény, Salgótarján), *úrbéres közbirtokosság* (Alsópetény, Felsőpetény, Diósjenő) és *közbirtokosság* (Érsekvadkert, Magyarnándor, Szada, Hollókő) szerepel a hivatalos összeírásokban.³¹ Nógrád és Hont egyesített vármegyék közigazgatási bizottsága gazdasági albizottsága 1926. október 15-i ülésén függesztette fel az endrefalvi volt úrbéres birtokosság működését és elrendelte, hogy az 1913. évi X. tc. értelmében legeltetési társulattá alakuljon át.³² Ez végül Endrefalván 1928. április 29-én történt meg, Vizsaláson pedig 1931. május 19-én tartották a *legeltetési társulat* alakuló közgyűlését.³³ 1935-ben már több nógrádi faluban – Dejtár, Mohora, Nógrád, Homokterenye, Karancsberény, Kazár, Tereske, Ósagárd, Buják, Mátraverebély, Sámsonháza, Magyargéc, Sóshartyán – működött önálló legeltetési társulat. Több helyen (Nagyorosi, Nógrádverőce, Romhány) elkülönült egymástól az *úrbéres közbirtokosság* és az egykori zsellérek közössége.³⁴

Az egy-egy település társadalmi struktúráját is tükröző közbirtokosságok a helyi földrajzi viszonyoknak megfelelően egyaránt szervezték a közös legelő- és erdőhasználatot, vagy csak a legeltetés rendjét szabályozták. A Gazdacímtár 1935. évi adatai alapján megállapítható, hogy Nógrádban az úrbéres közbirtokosságok 74%-a erdővel és legelővel egyaránt rendelkezett, 21%-nak csak legelője, 5%-nak pedig csak erdeje volt.³⁵

Az 1935. évi IV. tc. részletesen rendelkezett a közös használatú erdőbirtokokra vonatkozóan. Ezeket erdőbirtokossági társulatként egységesítette, a legeltetési társulatoknál pedig az erdőtörvény hatálya alá tartozó területeikre vonatkozóan alapszabályait kötelesek voltak kiegészíteni.³⁶ A központi rendelkezések nyomán többfelé külön választották a közbirtokosság erdővel és legelővel kapcsolatos tevékenységet.

A Nógrád Megyei Levéltárban őrzött 1957–1959 között készült erdőbirtokossági társulati alapszabályok nagy számából – a 270 erdőbirtokossági társulattól 118 volt úrbéres közösségből alakult – és az elnevezésekből arra következtethetünk, hogy Nógrádban az 1935. évi erdőtörvény után sok erdőbirtokossági társulat alakult. Ezek elnevezésükben is utalnak az úrbérességre, de a társadalmi tagozódásra is. Ilyen pl. az *alsópetényi volt úrbéres gazdák erdőbirtokossági társulata* és az *alsópetényi volt úrbéres zsellérek erdőbirtokossági társulata*. Máshol az *úrbéres birtokosság erdő és legelő társulata* (Kazár), illetve a *mátraverebélyi volt úrbéres erdő és legeltetési társulat* néven szerepeltek.³⁷

³⁰ NML IX. 265.

³¹ NML IX. 265.; Gazdacímtár 1937. 176-189.

³² NML IX. 265.

³³ NML IX. 265., 255.

³⁴ Gazdacímtár 1937. 176-189.

³⁵ Gazdacímtár 1937. 176-189.

³⁶ KOLLENTZ Ödön 1986. 359-360.

³⁷ NML XXVII. 51.; PETERCSÁK Tivadar 1989. 253.

Az úrbéres közbirtokosságok a falun belül önálló testületet alkottak, és sajátos szervezeti rend szerint működtek. Legfontosabb feladatuk az volt, hogy kezeljék az osztatlan közös tulajdont, szervezzék a legeltetést, biztosítsák a legelők és az erdők szakszerű ápolását, és elosszák a közös erdőből évente kitermelhető fát a tulajdonostársak között.

A tényleges ügyintézés a *közbirtokossági tanács* (Endrefalva) feladata volt.³⁸ A testület vezetője az *úrbérességi elnök*, akinek a megválasztásánál sokat számított a rátermetség. Így értelmes, megbecsült és törvénytisztelő, törvényt ismerő embert kerestek elnöknek. Az elnök helyenként tiszteletdíjat is kapott, ez Endrefalván 1911-ben 100 korona volt.³⁹ A *pénztáros* a közbirtokosság pénzügyeit intézte, a bevételeket és a kiadásokat kezelte. A tisztség fontosságát jelzi, hogy Endrefalván 1895-ben a főszolgabíró rendeletére az első megválasztott vezető az *úrbéresi pénzkezelő gazda* volt (Papp József), aki a közgyűlési számadásokat és jegyzőkönyveket is vezette 1900-ig.⁴⁰

A közbirtokosságok vagyonát és a működést érintő minden fontos kérdésben a tagok közgyűlése döntött. Ez fogadta el a társulat alapszabályát, névjegyzékét, a legelőrendtartást, és választotta meg a tisztségviselőket. Endrefalván 1900-ban úgy választottak elnököt, hogy a községi bíró *kandidált* három személyt, akik 3-7-7 szavazatot kaptak, majd sorshúzással Deák Vencel lett az első *úrbéresi elnök*.⁴¹

A 20. század elejétől az Északi-középhegység több falujában előfordult, hogy a lakosok összefogva közösen vásároltak erdőt a település határában birtokos uradalmaktól. Az erdőn kívül többször jelentős legelőterülethez és szántóföldhöz is jutottak, sok esetben pedig a legelő növelése miatt vették meg a területeket. Különösen gyakori volt ez Nógrád megyében, ahol a legelőelkülönítés után sokfelé feltörték azokat, s a gazdák a közös legelővásárlással próbálták biztosítani az állattenyésztés bázisát. Az 1957-es nyilvántartás szerint a megyében 116 ilyen közösség létezett, amelyből egy-egy településen több is előfordult. Kétszer történt vásárlás Berceliben és Béren, ötször Hasznoson és Mátramindszenten, hétszer Egyházasgergén és tízszer Mátrakeresztesen.⁴²

Karancskesziben 1910–1944 között hét nagyobb vásárlás volt, amelyek után legeltetési társulatokat szerveztek. A Marakodi pusztán először 1911-ben létesült közbirtokosság. Egyházasgergéről több család költözött Karancskeszibe, és megvett egy 600 holdas területet, amelynek a fele szántóföld volt, a többi erdő és legelő. A szántókat és az erdő felét felparcellázták, a többit a legelővel együtt közösen használták. A *marakodi pusztai csoport birtokosság legeltetési társulatának* alapszabályát 1944-ből ismerjük. A terület 211 kat. hold 121 négyszögöl, amelyből 200 hold legeltethető. A településen a társulat tulajdonában volt egy kovácsház és egy pásztorház közös tető alatt, valamint egy kovácsműhely. A szérűskert és az 1 kat.hold 1 406 négyszögöl cselédföldek mellett a temető is a társulaté volt.⁴³ A *poklyosi legeltetési társulatot* az Alvéken lakó 30-35 ember alapította a Poklyos dűlőben vett 200-250 holdas erdős legelőn. A felvégen lakó 20 család az Egres dűlőben vásárolt 120 holdas erdő-legelő kezelésére hozta létre az *egresi legelte-*

³⁸ NML IX. 265.

³⁹ NML IX. 265.

⁴⁰ NML IX. 265.

⁴¹ NML IX. 265.

⁴² NML XVII. 51.

⁴³ NML IX. 261.

tesí társulatot. A poklyosi társulat 1946-os névjegyzéke szerint 52 tag 308 illetőséggel rendelkezett, és egy kat.hold vásárlása után kaptak egy erdő- és legelőjogot. Két hold tulajdonrész után rendelkeztek egy szavazatszámmal a közgyűlésben.⁴⁴ László István és 56 társa 1929-ben vásárolt Egyházasgergén a Mocsári birtokból 27,5 kat. hold erdőt (*László István csoport erdőbirtokossági társulat*), Bercelen pedig 68 kat. hold 83 négyzetööl erdőt vettek 1943-ban egy Mühlrád nevű tulajdonostól (*berceli Mühlrád csoport erdőbirtokossági társulat*).⁴⁵ Az endrefalvi úrbéres legeltetési társulat tagjai az 1930-as évek végén döntöttek úgy, hogy közösen vásárolnak erdőt Gráf Jánosnétól részvény jegyzés alapján. Egy hold után kaptak egy részvényt, s ez jelentette az alapját az 1941-ben ritkításból származó fa szétosztásának is.⁴⁶ Mátraszőlősen 500 ember vásárolta meg a Zsákfa erdőt, amelyből kb. 500 hold erdő, 200 hold pedig legelő volt. Rimóccon 1910-ben 16 gazda vett meg egy kb. 120 holdas erdei legelőt.⁴⁷ A közös vásárláskor a résztvevők megállapodtak abban, hogy milyen nagyságú területet kell megvenni egy részhez (Mátraszőlős, Mátraszele), *részarányhoz* (Rimóc), *joghoz* (Karancskeszzi). Karancskesziben és Mátraszőlősen egy hold után kaptak egy jogot, amely alapján az úrbéres közbirtokossághoz hasonlóan működő szervezetekben a közös jövedelmekből részesültek.⁴⁸

Sajátos gazdasági közösségek alakultak az első világháborút követő Nagyatádi-féle földreform idején. Ekkor az Országos Földrendező Bizottságok pénzért juttattak földterületeket, köztük legelőket és erdőket a rászorulóknak, amelyek közös használatára OFB társulatok alakultak. Nógrád megyében öt *OFB erdőbirtokossági társulatról* tudunk, amelyek a többi birtokossághoz hasonlóan működtek Hollókőn, Dorogházán, Nógrád-sípeken, Nógrádkövesden és Nógrádmарcaliban.⁴⁹

Az 1945-ös földosztáskor a hegyvidékeken nagy erdőterületekkel rendelkező uradalmak birtokából a szántóföld mellett vagy helyett erdőt juttattak a rászoruló szegényeknek, nagycsaládosoknak. Ezeket nem osztották szét, hanem a volt úrbéres birtokossághoz hasonlóan közösen használták. Nógrád megyében sok településen alakult újonnan földhözjutottak vagy *UFOT*, *UFET társulat* (Bercel, Csesztve, Felsőpetény, Diósjenő, Dorogháza, Drégelypalánk, Endrefalva, Ipolyszög, Ipolyvece, Karancsalja, Hollókő, Karancsság, Mihálygerge, Nagylóc, Nőtincs, Ósagárd, Rétság, Rimóc, Nógrád, Szilas-pogony, Szuhahuta, Szügy, Szalmaboc, Szécsényfelfalu).⁵⁰

⁴⁴ PETERCSÁK Tivadar 1989. 255.; NML IX. 261.

⁴⁵ NML XXVII. 51/49. 17.

⁴⁶ NML IX. 265.

⁴⁷ PETERCSÁK Tivadar 1989. 255.

⁴⁸ NML XXVII. 51.

⁴⁹ NML XXVII. 51.

⁵⁰ NML XXVIII. 51.

IRODALOM

BOROVSKY Samu

1911 Nógrád vármegye. Budapest.

CSIZMADIA Andor

1977 A falusi közösségek szervezete és működése Magyarországon 1848 és 1944 között. In: Tanulmányok a falusi közösségekről. Szerk.: Csizmadia Andor. 35-53. Pécs.

DANYI Dezső-DÁVID Zoltán

1960 Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787). Budapest.

Gazdacímtár

1937 Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Budapest.

KÁLLAY István

1983 A nemesi közbirtokosság. Levéltári Közlemények LIV. 101-148.

KOLLWENTZ Ödön

1986 Az erdőbirtokosságokkal kapcsolatos jogalkotások története. Az erdő. 357-361.

KÓSA László

2001 „Hét szilvafa árnyékában.” A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon. Budapest.

LADÁNYI Miksa

1934 Nógrád és Hont vármegye. Budapest.

1983 Magyarország megyéi. Nógrád. Budapest.

1997 Nógrád megye kézikönyve.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1981 Kisnemesek utódai a paraszti társadalomban (XIX-XX. század). A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VII. 163-175. Salgótarján.

2000 Kisnemesi társadalom és kultúra. Magyar Néprajz VIII. Társadalom. Főszerk.: Paládi-Kovács Attila. 138-172. Budapest.

PÁLMÁNY Béla

1993 A cserhádi Szentiván nemesi községének szabályrendeletei (1734-1817). A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XVIII. 119-136. Salgótarján.

1994 Nógrád vármegye nemességének rétegződése a 18. században. In: Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Szerk.: Á. Varga László. 265-284.

2000 Varsány.

PETERCSÁK Tivadar

1979 Közbirtokosságok, legeltetési társulatok a Hegyközben. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVII-XVIII. 261-280. Miskolc.

1981 Az erdő szerepe a Zempléni-hegyvidék népének életében. In: Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. Szerk.: Szabadfalvi József-Viga Gyula. 43-61. Miskolc.

1985 Népi erdőbirtoklás Heves megyében a XIX-XX. században. Agria XXI. 253-265. Eger.

1989 Erdőhasználat a Palócföldön. In: Palócok III. Szerk.: Bakó Ferenc. 235-331. Eger.

- 1992 Az erdő az Északi-középhegység paraszti gazdálkodásában (XVIII-XX. század). Debrecen.
- 1997 A magyar népi erdőbirtoklás főbb típusai a jobbágyfelszabadítás után. Ethnographia CVIII. 1-2. 205-217. Budapest.
- 2001 Erdőgazdálkodás. Magyar Néprajz II. Gazdálkodás. Főszerk.: Paládi-Kovács Attila. 208-239. Budapest.
- 2003 Nemesi és paraszti közbirtokosságok Heves megyében (XVIII-XX. század). Eger.
- 1962 Statisztikai Évkönyv. Budapest.
- SZABÓ László
- 1989 A palócok társadalomnéprajza. In: Palócok II. Szerk.: Bakó Ferenc. 237-415. Eger.
- WELLMANN Imre
- 1981 A köznemesség gazdálkodása a XVIII. században. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VII. 61-85. Salgótarján.
- ZÓLYOMI József
- 2000 A nógrádi táj és lakói. In: Nógrád megye népművészete. Szerk.: Kapros Márta. 13-33. Balassagyarmat.

Tivadar Petercsák

Noble and Peasant Joint Tenantry in Nógrád County

Nógrád county's ecological endowments provide the right conditions for animal husbandry, and the local woodland played an important rôle in the lives of the local population. It was with the regulation of woodland and pastoral use that the local farming communities and joint tenancies came into being.

In feudal society the landowning nobility became a community (compossessoratus) in cases when plots of land were not divided among the landowning nobility but used instead as common land with common ownership. This paper considers all the known noble joint tenancies in Nógrád, focusing particularly on the organisation of the noble community and the regulation of woodland and pastoral use in the village of Szentiván.

From the end of the 19th century one also sees the emergence of the old farming associations (woodland and pastoral communities), followed by the arrival of separate woodland landowning associations. Numerous farming organisations came into being in the county following the purchase of common pasturage and woodland. At the time of the land distribution of 1945 those in need were given woodland instead of various types of arable. It was for their benefit that the UFORT associations were organised.

BERTHA ISTVÁN ZENESZERZŐ-KARNAGY ÉLETÚTJA

KAZARECZKI NOÉMI

„A zene: összes fájdalmaink orvossága.”
(Schopenhauer)

1981-ben egy nagyon érdekes, értékes, egy egész életpályát bemutató hagyaték került a Kubinyi Ferenc Múzeum Történeti Gyűjteményébe. Az ajándékozó özv. Bertha István-né pestszentlőrinci lakos volt. Férje, Bertha István (1884-1974) a Nógrád-megyei Varsány községben született, majd gyermekkorától pár évet Szécsényben töltött. Talán ezért sem volt kérdéses az Özvegy számára, hogy a fiatal Kubinyi Ferenc Múzeumnak ajándékozza az anyagot. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a férjéről írt rövid életrajzán található feljegyzés: „Pistuka életrajza, a Szécsényi Múzeum számára írtam 1976. szeptember elején.”¹

A több száz dokumentumból – ezen belül nagyon értékes kéziratokból, bőséges fotóanyagból, valamint műtárgyakból álló gyűjtemény idáig feldolgozatlanul árválkodott a múzeum raktárában.

Jelen dolgozatom célja, a hagyatékból kirajzolódó érdekes, tartalmas életpálya bemutatása.

Bertha István 1884. március 20-án született a Nógrád-megyei Varsányban. Édesanyja, Valics Terézia, (később Wattits Anna) 1856-ban Somogyuszilben született. Édesapja, id. Bertha István 1859-ben született Csalárban. 1882-ben végezte el a népiskolai tanítóképzőt Losoncon, de már 1878-ban, amikor harmadéves volt, kitűnő elismerésben részesítette a bus-sai plébános Csalár községben való működése miatt. Szülei 1881 szeptemberében Bussán kötöttek házasságot. Ezután 1882-ben költöztek Varsányba, ahol csupán két évet tanított, de példás magaviselete, jámborsága, hivatalos kötelességének buzgó, lelkiismeretes teljesítése, valamint az iskolás gyermekek iránti szelídsége Varsány község összes lakosainak szeretetét, becsülését vívta ki.² 1884-ben a rimóci plébános a Szécsényi Iskolaszék figyelmébe ajánlotta, majd az esztergomi bíboros nevezte ki a szécsényi kántortanítói állásra.

1897-ben elvégezte a Rimaszombati Magyar Királyi Földmíves Iskolát, 1898-ban pedig a Pápai Magyar Királyi Földmíves Iskolát. 1905-ben a Nagyszécsényi Iskolaszék a fiú-ismertető iskolát gazdasági ismertetővé változtatta, és Bertha Istvánt választotta meg a

¹ Bertha Istvánné: Bertha István zeneszerző - karnagy életrajza dióhéjban, KFM 80.703.74.

² Hausel Sándor, 2000, 171-172. p.

gazdasági tárgyak oktatójává. 1906-ban már főtanítónévra nevezte ki Vaszary Kolos Esztergomi Érsek. 1912-ben a szécsényi katolikus elemi iskola igazgatója lett és betöltötte azt az 1914. február 24-én bekövetkezett haláláig.

Bertha Istvánnak két testvére volt, Teréz és Mária³, akik közül Teréz (édesapja hivatását követve) tanárként igen szép karriert futott be. Elemi iskolai (népiskolai) tanítóképző oklevelét 1906-ban, 1909-ben pedig a polgári-iskolait szerezte meg. 1912-ben nevezték ki az abonyi állami polgári leányiskola segédtanítónőjének.⁴ Előtte egy évig a balassagyarmati polgári leányiskolában helyettesített. Abonyból 1924-1926 között a pest-szenterzsébeti állami polgári leányiskolában tanított. 1927-ben a Vallás- és Köznevelési Minisztérium VI. Ügyosztályára került. 1930-tól a Budapesti Polgári Iskolai Királyi Főigazgatóságon dolgozott, 1939-ben pedig polgári iskolai igazgatói címet kapott.

Térjünk rá tanulmányunk főszereplőjére, Bertha Istvánra. Szülei az ő születése után nem sokkal elköltöztek Szécsénybe, így nem csoda, hogy fiuk egész életében ezt a várost (akkor még nagyközség) tekintette szülővárosának. A szécsényi elemi iskola befejezése után középiskoláit Nagyszombatban, Losoncon és Rimaszombatban végezte. (A Nagyszombati Érseki Főgimnázium első osztályában 1895-ben kitűnő eredményt ért el. Tízéves korában már olyan jól orgonált, hogy beteg édesapját is helyettesítette a templomban.)

1903-ban érettségizett a Losonci Magyar Királyi Állami Főgimnáziumban. Még ebben az évben beiratkozott a Budapesti Tudomány Egyetem Bölcsészkarára, ahol nyolc félévet hallgatott filozófiából, matematikából és fizikából. Ezzel párhuzamosan – a zene iránti egyre nagyobb elhivatottságáa miatt – elvégezte a Budapesti Zenekedvelők Együletének iskoláját zongora tanszakon és karmesterképző szakon. Muzikalitását valószínűleg édesapjától és Bertha Sándor zeneszerző rokonától⁵ örökölte. A híres zeneszerző, zongoraművész és zenei író Mosonyi Mihály növendéke volt, majd Lipcsében és Berlinben tanult. 1861-től a Zenészet Lapok munkatársa, 1862-től a lap külföldi levelezője volt. 1864-ben Liszt meghívására Rómába utazott, és itt mintegy fél éven át a mester római tanítványi és baráti köréhez tartozott. Párizsban művészeti szalont nyitott feleségével (aki egyébként francia bárónő volt), és különböző zenei, irodalmi lapok munkatársa lett. Az 1860-as évek végétől Alexandre de Bertha néven publikált párizsi írásaiiban egyre inkább Liszt és Wagner ellenzékéhez csatlakozott. Fontosabb művei: Koronázási himnusz 1867, Nászinduló 1871, Millenniumi induló 1895, továbbá kamaraművek, zongoraművek, csárdások, palotások, keringők, mazurkák, dalok, népdalfeldolgozások.⁶ Ragaszkodott a magyar műfajokhoz, témákhoz, szövegekhez.⁷ Szalonjukban gyakran

³ Máriáról semmilyen dokumentum a hagyatékban nem található.

⁴ Bertha Teréz beállt a Magyar Vörös Kereszt önkéntes betegápolók sorába 1914-ben, ezért 1916-ban megkapta a Vörös Kereszt ezüst díszérmét Ferenc Salvator főhercegtől.

⁵ A hagyatékban található Bertha Sándor kottáin, valamint a Bertha Istvánné által írt önéletrajzban az szerepel, hogy Bertha Sándor a nagybátyja volt Istvánnak. Ez azonban az anyakönyvi iratok alapján teljesen kizárható, valamilyen rokoni kapcsolat azonban lehetett köztük, mindketten a Felsőöri Bertha nevet viselték. Művei közül a hagyatékban megtalálható: Honvéd Roham Induló KFM 81.260.1, Lassu magyar KFM 81.260.2., Valse KFM 81.260.3., Deuxième Csárdás KFM 81.260.4., Air Hongrois Varié KFM 81.260.5.

⁶ Boronkai Antal, é.n., 189. p.

⁷ Dobszai László, 1984. 342. p.

megfordult Liszt Ferenc, Berlioz, Richard Wagner, akihez Bertha Sándort baráti szálak fűzték. A nagy hegedűvirtuóz Reményi Ede is gyakran megfordult náluk. Az ifjú Bertha István élénk levelezést folytatott rokonával, annak 1912-ben bekövetkezett haláláig. (Felesége nem sokkal később szintén meghalt, miután gyermekük nem volt, így a nagy vagyron a francia államra szállt.)⁸

1905-1907-ig tanított a Zenekedvelők Egyletében, ahol ő is tanult Aggházi Károly és Bellovics Imre mellett. (Aggházi Károly zeneszerző munkásságára a német romantikának a magyar hangulatelemekkel való keverése volt jellemző. A kiváló zenepedagógus Liszt Ferenctől tanult a Budapesti Zeneakadémián. Ő maga pedig a Nemzeti Zenedében is tanított 1881-83 között.)⁹

Bertha István a Budapesti Katholikus Egyetemi Ifjúsági Szent Imre Körben megrendezett zártkörű teadélutánon 1908. január 21-én debütált, ahol Berlioz Rákóczi indulóját zongorán adta elő dr. Szőnyi Gézával négykezesben. 1907 és 1908 között Lugoson dalegyleti karnagy, majd 1908-09 között Marosvásárhelyen és a székelyudvarhelyi színházban dolgozott Heves Béla igazgatása alatt.

Visszatérve Budapestre a Városligeti Színházhoz szerződött (1909-1912) mint karnagy, melyet akkor Feld Zsigmond igazgatott.

A Városligetben a millennium évében több szórakoztató üzem létesült, amelyeknek azonban művészi programjuk nem volt, üzleti érdekből, szórakoztatási jelleggel alakultak. Itt állt már 1879 óta Feld Zsigmond nyári színháza, ahol az igazgató vezetésével német nyelvű előadásokat tartottak. 1889. június 16-án végül ünnepélyes keretek között zajlott le az első magyar nyelvű előadás. A kilencvenes évektől pedig a színház teljesen áttért a magyar nyelvű előadásokra. Operetteket, népszínművet és könnyű fajsúlyú drámát játszottak. Főként a Népszínház műsorát vette át, és főként a közönség szegényebb rétegei számára játszott. 1908-ban Feld a nyári arénát téli kőszínházzá építette át. A színháznak nemcsak a külföldiek vendégjátékai, hanem a hazai társulatok is nagy sikereket hoztak. Műsoron volt Strauss Cigánybárója, Offenbach Szép Helénája, Huszka Jenőtől az Aranyvirág című operettje és Gorkij Éjjeli Menedékhely című darabja. A Vígszínház társulata játszotta: Molnár: A testőr, Bródy: A tanítónő, Feydeau: Osztrigás Mici, Meierföster: Diákélet, Heltai Jenő, Polgár Károly pozsonyi társulata Kálmán Imre: A cigányprímás, és Kacsóh Pongrác János vitézének előadásával aratott sikert. 1912-ben Feld Zsigmond Budapesti Színház névre keresztelte át az intézményt.¹⁰

Ebben az évben már egy másik színházhoz, mégpedig a század eleji színházak aranykorát fémjelző, Beöthy László¹¹ igazgatási körébe tartozó Magyar Színházhoz

⁸ Ld. első jegyzet. Bertha István „élénk levelezése” Bertha Sándorral megkérdőjelezhető. A kortársaival, kollégáival folytatott levelezése ugyanis megtalálható a gyűjteményben, nem valószínű, hogy éppen ezeket a leveleket nem őrizte volna meg.

⁹ Dobszai László, 1984, 322, 341. p.

¹⁰ Székely György, 2001, 201. p.

¹¹ Beöthy László (1873-1931) Beöthy Zsolt, a nagyhirű irodalomtörténész és Rákosi Szidi színésznő fia volt. 1898-1900 között lett az akkori operettszínházként működő Magyar Színház igazgatója, 1900-1902-ig a Nemzeti Színház igazgatója, 1903-ban megalapítja a Király Színházat és felvirágoztatja azt. 1907-től ismét igazgató a Magyar Színházban. Az 1918-ban alapított Unio Színházüzemi Rt. vezérigazgatója, 1924-ben főrézsvényese is, de 1925-ben csődbe megy. 1926-28 között a Belvárosi Színházat igazgatja, 1929-ben visszavonul.

(1912-14) szerződött karnagyunk. Bertha István ekkor még nemigen tudta, hogy hosszú éveig a Beöthy érdekkörébe tartozó színházakban fog sikereket és népszerűséget szerezni.

A Magyar Színházat részvénytőkével alapították, 1897-ben nyitották meg Sidney Jones: A gésák című operettjével. Az első igazgató Relle László volt, őt követte 1898-ban Beöthy László. Őt Leszkay András váltotta le. Operett, zenés vígjáték és dráma váltakozott. 1907-ben ismét Beöthy lett az igazgató. Szerződtette a feloszlott Thália művészeit, s a drámairodalom legjobbjait szólaltatta meg a színpadán. A színház eredeti operettbemutatója volt Lehár: A drótostót és a Vígözvegy nagysikerű művei.¹²

1907-1918-ig bohózatok és nagyrészt vígjátékok alkották a repertoárt. A Magyar Színház legnagyobb vígjátéksikere Molnár Ferenc: A farkas című műve volt, 1912-ben mutatták be, zenéjét Bertha István szerezte. A műben Kelemenék felboruló, majd ismét helyreálló családi békéjének tapsolt a közönség.¹³ (1. kép)

Főleg a nagy apparátust mozgató, látványosságzámba menő produkciókat támogatta a publikum, ezek egyike volt az 1913-ban bemutatott Maurice Maeterlinck: Kék márdár című műve, melynek zenei hangszerelését szintén Bertha István végezte el.

Beöthy az 1914-15-ös évad kezdetekor felbontotta színészei szerződését, és a Király Színházhoz átengedte az elbocsátott társulatot. Ezt a nehéz időszakot konzorciális formában igyekeztek átvészelni. A színházat a színészek saját anyagi és erkölcsi felelősségükre tartották fenn. Az 1914-ben kialakított konzorciális forma gyorssegélyt jelentett a Magyar Színház számára.

Ekkor került át Bertha István is a Király Színházhoz, majd a Népopera-hoz, annak bukása után pedig ismét a Király Színházhoz 1919-ig.

A Király Színházban számtalan operett hangszerelését és dirigálását végezte a közönség és főnökei nagy meglepődésére. Ez a színház az üzletszínházak korának egyik jellegzetes alapítója volt. 1903-ban a tönkrement Király utcai Somossy Orfeum helyén nyílt meg az itt szerencsét próbáló Beöthy László vezetésével. A titkár Lázár Ödön volt.¹⁴ A színházhoz a tőkét a Rákosi dinasztia biztosította. (Beöthy édesanyja, Rákosi Szidi, és nagybátyja, a Budapesti Hírlap tulajdonosa, Rákosi Jenő.) A színházban operettek, zenés bohózatok, zenés színművek és alkalmi darabok kerültek bemutatásra. A társulatot ötven tagú zenekar és hatvan főből álló tánckar egészítette ki. Beöthy az elsők között szerződtette Rákosi Szidi színiiskolájának egykori növendékét Fedák Sárít. (Az első modern értelemben vett sztár volt a színházi életben.) Az első évben Molnár Ferencet is alkalmazták, mint irodalmi tanácsadót. A nyitóelőadás Huszka Jenő: Aranyvirág című operettje volt. Az operett és a színpadi tánc elsőrangú művészeit szerződtette, vagy nevelte ki a Király Színház. A színház legnagyobb sikere azonban nem az operett volt, hanem a magyar daljáték. 1904 legnagyobb előadása Kacsóh Pongrác János vitéze, melyet Fedák Sári nagy sikerrel alakított.

¹² Hont Pál, 1962, 199. p.

¹³ Székely György, 2001, 583. p.

¹⁴ Beöthy László „jobbkeze”, 1903-tól a Király, 1907-től a Magyar és a Király Színház tagja volt, ahol eleinte mint titkár, 1913-tól pedig helyettes igazgatóként működött. 1918-ban az Unió Rt. Ügyvezető igazgatója lett. 1925-1932-ig a Király Színházat vezette.

A Magyar- és a Király Színház önfenntartó társulata az 1914-15-ös évadban arra kényszerült, hogy háborús alkalmi játékaiból Pásztor Árpád: Ferenc József azt izente, Márkus László: Varsótól az Adriáig, Vágó Géza: Nagy dolog a háború,¹⁵ vegyen elő néhány darabot. Ez utóbbit 1914. szeptember 26-án mutatta be a Király Színház, mely énekes játék négy képben, ebből az egyiket Bertha István szerezte. (Szereplők között volt: Törzs Jenő, és Latabár Árpád.) (2. kép)

1914-ben mutatták be a Király Színházban a „Nemtudomka” című operettet, amelyet Huszka Jenő szerzett, Bertha István vezényelte, a főszerepet Fedák Sári játszotta, de szerepelt benne Kabos Gyula és Latabár Árpád is. (3. kép)

Nagy operettsiker volt a Bob herceg (Huszka Jenő), Lehár-operettek, Jakobi Viktor Leányvásár, Strauss Varázskeringő, Szirmai Albert Táncos huszárok, Kálmán Imre Cigányprímás című operettjei. A háború előtt a Király Színház lett a magyar operettszínház fellegvára. 1916-ban mutatták be Szirmai Albert legnagyobb sikerű operettjét, a Mágnes Miskát. Szintén ebben az évben mutatták be Kálmán Imre Csárdáskirálynőjét, mely kimagasló sikert és anyagi bevételt hozott a szerzőnek és a színháznak egyaránt. A színház elsőként játszotta Lehár Ferenc darabjait a bécsi bemutatók után. Így volt ez 1918-ban a Pacsirta című operettjével is, melynek ősbemutatója szakította meg a csárdáskirálynő sikersorozatát. A mű komponálását Lehár dedikált fotóval köszönte meg Berthának.¹⁶

A főváros második, operajátszásra alkalmas színházépületét, a Népoperát 1911-ben kezdték építeni a Tisza Kálmán téren. Műsorán szerepelt opera, operett, balett, irodalmi színvonalon álló tragédia, vígjáték, népszínmű. Nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy a közönség megismerje az operairodalom remekeit, de rendeztek hangversenyeket is. 1912-ben kiemelkedő volt a Müncheni Opera vendégjátéka a Figaro házassága, és a Don Juan, melyet Bruno Walter¹⁷ vezényletével mutattak be. Az első világháború kitörése miatt megtört a színház lendületes fejlődése. Márkus Dezső a színház igazgatója az 1914-15-ös évadban az előadások tartását átengedte a társulatnak. A műsorrend megtervezése, és a kötelességek végrehajtására a Népopera tagjaiból bizottság alakult: Mérei Adolf főrendező, Bertha István főtitkár, Pázmán Ferenc színművész, és Keleti Lajos kardalnok. Azonban 1915. május 18-án bezárta kapuit a Népopera, ezután a főváros megvette az épületet, és a működtetését is. Az 1916-1917-es évadtól Beöthy László bérelte a színházat, ez lett a harmadik színháza a Király Színház és a Magyar Színház mellett. Az új társulat karmesterei: Bertha István, Békéssy Ferenc, Virányi Jenő voltak.¹⁸

A következő évadban (1918-ban) kicserélődött a színház vezetése, az új bérlő Faludi Gábor, a Vígszínház direktora lett, és új névvel (Városi Színház) működött. Ekkor mu-

¹⁵ Székely György, 2001, 593. p.

¹⁶ Ekkor kötött barátságot Lehárral és Szirmai Albert zeneszerzővel. Bertha önéletrajzában szerepel, hogy ebben az időszakban ő hangszerelte az összes Lehár- és Szirmai operetteket.

¹⁷ Bruno Walter (1876-1962) német karmester, 1939-től az USA-ban élt, mint a New York Filharmonia vezetője. Főként Mozart, Bruckner – és Mahler interpretációi, valamint operatolmácsolásai váltak híressé.

¹⁸ Székely György, 2001, 639. p.

tatták be a „Levelek” című darabot, melynek szövegét Emőd Tamás¹⁹ írta, zenéjét Bertha István szerezte. (4. kép)

1918-ban Beöthy László vezetése alatt álló Unio színházi tröszt érdekkörébe tartozott a Király Színház, Magyar Színház, Belvárosi Színház, Modern Színház, Blaha Lujza Színház. Az 1918-19-es zűrzavaros politikai helyzet azonban nagyon megnehezítette a színházak működését. 1919. március 22-én a népbiztosok kormányzótanácsa rendeletileg az összes budapesti színházat köztulajdonná nyilvánította és egy írókból, színházi rendezőkből álló, kilenc tagú bizottságot bízott meg felügyeletükkel. A színházak vezetőit és tagjait ideiglenesen pozíciójukban hagyták.²⁰

Ekkor döntött Bertha István karnagy is a külföldre való távozás mellett. Zürichbe utazott második feleségével, Csathó Margittal (Gitta), aki a Belvárosi Színház tagja volt. Jó néhány hétig küszködtek Zürichben, két hónap is eltelt amíg egy-egy zongorakísérettel némi keresetre tehetett szert. Amikor azonban Kálmán Imre operettje, a Csárdáskirálynő a Zürichi Corso-Theaterben színre került, az ismert magyar zeneszerző, dr. Szirmai Albert beajánlotta, aztán próba nélkül elvezényelte a darabot. Erre a Stadttheater igazgatója azonnal szerződtette első karmesternek. Svájci munkakezdekésekor Lehártól kapott felkérést a Vígözvegy párizsi előadására, de svájci direktora nem járult hozzá. Wagner Parsifalját nagy sikerrel vezényelte, még Bruno Walter a híres karnagy is dedikált fényképpel mondott köszönetet érte. Ekkor a magyar operettek még nem voltak nagyon népszerűek. Bertha viszont sokat játszott közülük, később az igazgatót rábírta, hogy műsorra tűzze Dohnányi: Pirette fátyola című táncjátékát, és Bartók: Fából faragott királyfiját.²¹

Eközben itthon maradt barátaival sem szakította meg a kapcsolatot. Már 1920. február 22-én írt neki Lázár Ödön a Király Színház helyettes igazgatója, hogy visszavárják, és emlékeztette, hogy ő akart elmenni annak idején. 1922-ben nyári szabadságát is itthon töltötte, s a Világ című lap, június 4-i számában: „Magyar értékek emelkedése Zürichben...” címmel számolt be a Svájcban élő magyarok helyzetéről és az ottani életéről.

1923-ban újra „ostromolta” ajánlatával Lázár Ödön, hogy hajlandó-e szerződni.

Szirmai Albert zeneszerző barátjával ez idő alatt sok levélváltásra került sor – inkább az utóbbi javára, ugyanis sok szemrehányást olvashatunk ezekben a levelekben, amiért Pista barátja nem, vagy csak nagyon ritkán válaszolt neki.²² (5, 6, 7. kép)

¹⁹ Emőd Tamás (1888-1938) újságíró, költő, 1914-ig Nagyváradon újságíró, Ady Endréhez benső barátság fűzte. 1914-től Budapesten a magyar kabaré megteremtésén fáradozott. 1917-ben a Belvárosi Színház dramaturg titkára, majd az Andrássy úti Színház, a Blaha Lujza Színház művészeti igazgatója, 1927-28-ban az Új Színház igazgatója. Mintegy 300 dalszövege és közel 80 egyfelvónásos, szerepelt a fővárosi kabarék műsorán. Székely György, 1994.

1916-ban megírta a „Magyar Hiszekegy” szövegét, melynek a zenéjét Bertha István szerezte. Lásd Melléklet. Mézeskalács című operettjét Szirmai Albert zenéjével játszották.

²⁰ Hont Ferenc, 1962, 239. p.

²¹ Az újság rádiója, 1934. május 31.

²² Szirmai Albert 1906-ban végzett a Zeneakadémián Hans Koessler vezetésével. Évfolyamtársai között volt: Jakobi Viktor, Kodály Zoltán, Weiner Leó. 1907-ben írta meg első operettjét Sárga dominó címmel, mely nem aratott sikert. Nagyobb figyelmet váltott ki a Táncos huszárok című zenés játéka, melyet 1909-ben mutatott be a Király Színház. Legnagyobb sikere az 1916-ban szerzett operettje, a Mág-nás Miska, szintén a Királyban mutatták be 1916-ban. (Későbbi művei: Gróf Rinaldó 1918, Mézeska-lács 1923, Alexandra 1925, Éva grófnő 1928, A balerina 1931, Tündérlaki lányok 1964.) 1925-től haláláig New Yorkban élt. A nagynevű magyar operettszerző-generációnak utolsó képviselője volt.

Sőt, arra akarta kérni Szirmai, hogy mondjon le dalszövegírójáról, Emőd Tamásról, holott Albertnek már szerződése volt Emőddel. Ostorozó szavaival azt tanácsolta barátjának, hogy írjon ő is operettet, de ne akarja az ő szövegíróját. (Ezt legalább olyan súlyosnak tartotta, mintha a feleségét akarta volna elvenni.) Ráadásul Lázár Ödön is Szirmai közbenjárása által hívta volna haza Svájcból. Valljuk be: nem kevésbé volt hálátlan Bertha karnagyunk a barátjával szemben. (Szirmai számos szívessége viszonzatlan maradt. Még a Csathó Margittal történő válás elrendezésében is segédkezett Svájcban élő barátjának!)²³

Hat és fél évet töltött Svájcban. Hat évig a zürichi operánál (Stadttheater), Alfred Reucker és Paul Rede igazgatása alatt. Fél évig pedig karnagy a zürichi Corso – Operett Színháznál Max Steiner-Kaiser igazgatósága idején.²⁴

Eközben a magyarországi színházi életben is változások történtek: 1925-ben csődbe került a Beöthy érdekeltségébe tartozó Unio Színházüzemi Rt. A Király Színház igazgatását Lázár Ödön, az addigi helyettes igazgató vette át. Bertha István a Lázárral való megállapodás után úgy döntött, hogy végleg hazatér Svájcból. Három évet töltött el újból a Király Színháznál és a Belvárosi Színháznál.

1926-ban írta alá másodszor a szerződést. Még ebben az évben (december 4-én) mutatták be „Chopin” című daljátékát, mely operett három felvonásban. Faragó Jenő²⁵ volt a szövegíró, zenéjét Frederic Chopin szerzeményeiből állította össze Bertha István. Játzott a darabban: Csontos Gyula, Bilicsi Tivadar, Lábass Juci, Szirmai Imre.²⁶ (8. kép)

1927-ben a Belvárosi Színház előadta Karinthy Frigyes: Lepketánc című darabját, melynek kísérőzenéjét ő írta.

1928-ban pedig szintén a Belvárosi Színházban mutatták be a „Jolly Joker” című francia operettet. A Bertha vezette zenekarról csak pozitív kritikák jelentek meg.²⁷ A darab főszerepét Honthy Hanna játszotta.

1929-ben a „Diákszerelem” című amerikai darab óriási sikert aratott az egész világon. Főként a Ray Henderson által szerzett zenéje miatt. Bertha hangszerelését „agondícsérték” a kritikusok.²⁸ Ebben az évadban még egy amerikai darab került bemutatásra, címe: „Mers-e Mary?” Tihanyi Vilmos rendezte, a hangszerelési feladatokkal ismét Berthát bízták meg. A programfüzetben a következőt nyilatkozta: „Boldog vagyok, hogy nemcsak a közönség, hanem az egész magyar sajtó ily elismeréssel fogadta a „jazz” bevonulását. Ez a muzsika a jövő ritmusát zengi, amely véleményem szerint hosszú életű lesz.”²⁹

²³ Kéziratok levelek Szirmai Alberttől: 1921, KFM 81.260.12.61., 1924 New York 81.260.7.18., 1925 London 81.260.12.69., 1928 New York 81.260.12.78., 1929 New York 81.260.12.82., 1931 New York 81.12.101.

²⁴ Ker. Magyar Közéleti Almanach, 1940, 99. p.

²⁵ Faragó Jenő (1872-1940) újságíró, műfordító, számos színművét, librettóját és fordítását játszották a színházak. Regényeket és filmforgatókönyveket is írt.

²⁶ Újság, Az Est, Magyarország, Pesti Hírlap, Nemzeti Újság, Pesti Napló, Esti Kurir, Budapesti Hírlap, Magyarország, 1926. dec. 5. Pesti Hírlap 1926. dec. 7.

²⁷ Magyarország, Magyarország, Pesti Hírlap, Mai Nap, 8 Órai Újság, Népszava, 1928. szeptember 30-i számok.

²⁸ 8 Órai Újság, Pester Lloyd, A Mai Nap, Nemzeti Újság, 1929. március 31.

²⁹ Király Színház programfüzet KFM 81. 260.12.39.

Ehhez képest későbbi nyilatkozata pont ellentétes ezzel: „Mikor a Király Színház átért a strapa jazz operettekre, elmentem.”³⁰ 1929-ben Bertha István karnagy végleg elhagyta a Király Színházat. (A gazdasági világválság és a Fővárosi Operettszínházzal való versengés véglegesen megrendítette a színházat. 1932-ben Lázár Ödön visszavonult, a színház pedig 1936-ban 33 évi fennállás után végleg bezárta kapuit. Az épületet 1941-ben lebontották.)³¹

1929-től egy évig (1929. szeptember 1 – 1930. június 30-ig) a Tiszti Kaszinó zenekarának vezetését vette át. (9. kép) A kaszinó egyesületének elnöke, Vitéz Kary Béla meg volt elégedve a karnagy munkájával, az 1930. április 22-én megtartott műsoros estéért külön levelet írt neki, melyben a zenei élvezetért gratulációját fejezte ki.

Távozását részben a hangosfilm bevezetése indokolta, részben „az illetékes katonai körök” azon határozott kívánsága, hogy a hangosfilm bevezetéséig is, katonai zenekart vegyenek igénybe. A Stúdióban „Az Országos Tiszti Kaszinó szalonzenekara” címmel való további működését nem engedélyezték. A „Stúdió” itt a Rádió stúdióját jelenti, mivel a zenekar rendszeresen fellépett ott, ami később meghatározó tényező lett Bertha István karnagy életében!

1930. szeptember 27-én Badenben díszhangversenyen lépett fel, ahol „Magyar Est” címmel adott koncertet. (Programja: Erkel Hunyadi Lászlójából, Dohnányi: Hochzeitwalzer, Liszt: II. Magyar Rapszódia, Kodály: Adagio, Hubay: Arioso, hegedűszóló: Anton Kies, Brahms: Két magyar tánc. Lehár: Cigányszerelem (részlet), Kálmán Imre: Csárdáskirálynő (részlet), Grossmann: operarészlet a Der Geist des Wojwoden, Berlioz: Rákóczi induló.) A közönség ünnepeltje Bertha karnagy volt, akinek a polgármester még babérkoszorút is ajándékozott.³²

Folyamatosan koncertezett a Rádióban, emellett komponista tevékenységét is folytatta, melyet az újságok is figyelemmel kísértek. 1932-ben Székely Imrénék egyik magyar rapszódiaját átdolgozta, még az Operaház zenekara is bemutatta Berg Ottó karnagy vezényletével.³³

1933-ban a Pesti Hírlap revíziós dalpályázatot hirdetett, melynek elbírálásában Herczeg Ferenc, dr. Hubay Jenő is részt vett. Az első hat nyertes pályamű között szerepelt Bertha dala is: „Rothermere-Légrádi”. (A nyeremény 100 pengő volt.)³⁴ (Az „Ország-Világ” című dalpályázaton 1935-ben „Kunkarcagon a leányok” című daláért is kitüntették.)

Rádióbéli fellépéseit azért becsülték, mert elsősorban a magyar szerzők műveit propagálta. 1934-ig több mint 125 magyar szerzeményt hangszerelt át és ezeket játszotta a Rádióban. Ezzel a tevékenységével nagy szolgálatot tett a magyar zeneszerzőknek.³⁵ (A legtöbb zeneszerző meghangszerelte saját magának a szerzeményeit, de sokan másokat bíztak meg ezzel. Ő gyakran a kész, hangszerelt műveket is más köntösbe öltöztette.

³⁰ Rádió Újság, 1936. XIII. évf., 14. szám.

³¹ Hont Pál, 1962, 239. p.

³² Pesti Hírlap, Újság, Pester Lloyd 1930 okt. 2. Budapesti Hírlap, szept.16., okt. 2. Újság, Nemzeti Újság, Magyar Hírlap szept.16.

³³ Újság, 1932. június 15.

³⁴ Pesti Hírlap, 1933. április 16.

³⁵ Az Újság Rádiója, 1934. május 3.

1936-ban még Hubay Jenő is köszönetét fejezte ki az „Érted” és „Alkonyat” című dalainak gyönyörű hangszereléséért.) A Kortársak Lexikona is ezt a tevékenységét hangsúlyozta: „Zenekari átiratai szintén elsőrendű és értékes alkotások. Művészetét nemcsak a zenei körök becsülik nagyra, hanem a közönség is igen szereti.”³⁶

1935-ben dr. Németh Antalt, a kiváló színházi szakembert nevezték ki a Nemzeti Színház élére. Az igazgatóságot azzal a feltétellel vállalta el, ha az összes tagnak felmondanak, és szabad kezet kap az új tagok szerződtesítésében. Ekkor szerződtesítette Bertha István karnagyot is. Sajnos csak fél évig dolgozott a színház kötelékében, de a „Négy aszszonyt szeretek” című nagy sikerű darabot ő vezényelte, Bajor Gizi pedig nagy sikerrel alakította a főszerepet.³⁷

A Rádió állandó szalonzenekarának megszervezése (1936 februárjában) miatt hagyta el a Nemzeti Színházat. Az Est 1936. február 5-i száma is tudósított erről a hírről. (Azt is megtudhatjuk a cikkből, hogy ezután Németh Antal már nem nevez ki szerződtesített első karmestert a színház élére. Ettől kezdve minden szerző maga vezényli saját darabját.)

1935 októberétől folyt a Rádió zenei átszervezése: Zenei Osztályt hoztak létre, és a többi osztály mintájára itt is kineveztek referenseket, akiknek a hatáskörébe egy-egy zenei műfaj tartozott. Az összes referens Dohnányi Ernő³⁸ főzeneigazgató alá tartoztak.³⁹

A fenti határozatokat az 1936. február 14-én megtartott igazgatósági ülésen dr. Havel Béla vezérigazgató terjesztette elő.⁴⁰

Két nappal később a Rádió szalonzenekara már be is mutatkozott a közönségnek.⁴¹ (10. kép)

1939 novemberében 18 tagúra bővült a zenekar, ezen kívül a régi tagoknak több mint a fele új hangszeren is játszott. (Olyan kiváló jazzmuzikusok is játszottak a zenekarban, mint például Holéczy Ákos, akinek együttese a Holéczy Vokál a magyar vokális jazznek kiváló képviselője volt.)⁴²

³⁶ Kortársak Lexikona, 1937, 937. p.

³⁷ Székely, 2001, 149. p.

³⁸ Dohnányi Ernő (1877-1960) zeneszerző 1945-ig volt a Rádió Zenei Igazgatója. A Zeneakadémián Thomán Istvánnál és Koessler Jánosnál tanult. 1899-től rendszeresen lépett fel ünnepelt zongoraművészként. Berlinben, majd 1916-tól Budapesten tanított az Akadémián. 1919-20, majd 1934-41-ig igazgatója volt. 1945-ben emigrált, New Yorkban halt meg. Szellemesség, virtuozitás, finom humor jellemző műveire. Zeneszerzői portréja a zongorára és zenekarra írott „Variációk egy gyermekdalra” című művében mutatkozik meg.

³⁹ Szakmai referensek: Rajter Lajos állította össze az ún. súlyos zenekari műsorokat, Fridl Frigyes a könnyebb fajsúlyú műsorokért felelt, Polgár Tibor a szólóművészeket és műsorukat, valamint a jazz és a drámai előadások illusztráló zenéjét bírálta, Bertha István pedig a szalonzenekarról és műsoráról gondoskodott. Magyarország (Magyarország Rádiója) 1936. január 19-25.

⁴⁰ A Magyar Telefonhírmondó és Rádió Rt. Igazgatási Jegyzőkönyvei II.

⁴¹ A zenekar tagjai: Fehér Miklós (hangversenymester), Schwalb Miklós (zongora), Friss Antal (cselló), Nagy Olivér (harmónium), Pártos Ödön (hegedű), Páricsi Pál (I. hegedű), Tátrai Vilmos és Pataki László (II. hegedű), Novák László (kontrabasszus), ifj. Eitler István (fuvola), Máthé Áron Lajos (klarinét), Lajos Rudolf (ütőhangszer). Rádió Élet, 1936. VIII. évf. 6. szám, Rádió Élet, 1939, XL. évf. 20. szám.

⁴² Simon Géza, 1999, 112. p.

A kibővítés után pedig a zenekar három összetételben is szerepelt a műsorokban. 1939. május 25-én már az ezredik hangversenyét sugározta a Rádió. A szalonzenekar három év leforgása alatt jó hírt szerzett magának nemcsak a magyar közönség, hanem a külföldi rádiók előtt is: London kétszer, Bécs kétszer, Varsó egyszer, s az összes olasz állomások átvették és kapcsolták műsorukat. Magyar zeneszerzők művei az összműsor ötven százalékát is elérték. Legtöbbször Strauss, Lehár Ferenc és Szirmai Albert művei szerepeltek.⁴³ Lehár elismerése jeléül újabb, (már a harmadik) dedikált fotóval kedveskedett barátjának. (11. kép)

A Rádió nem csupán a sikert hozta számára, hanem életében a legnagyobb boldogságot, a szerelmet, Szirmay-Kalos Margit író nő személyében. 1937-ben ismerkedtek meg a Rádióban, ahol az író nő (aki egyébként a Prágai Magyar Hírlap tudósítója volt) rendszeresen felolvasta műveit. Őszinte rajongását bizonyítják azok a gyönyörű levelek, melyeket Margitnak írt egészen 1940-ig, amikor Bertha István negyedszer is megnősült, és elvette a nála húsz évvel fiatalabb úrilányt.⁴⁴

Termékeny időszak volt ez életében, hiszen fénykorában a Rádióban havonta 26 műsort vezényelt, valamint számos koncertet adott, sőt részt vett a Magyar Muzsika Könyve és a Rádióhallgatók Lexikona című kötetek munkálataiban is.

1942. szeptember 5-én a Fővárosi Képtár kertjében (Károlyi kertben) rendezett koncert keretében „Tánc szimfóniák” című előadásával lépett fel, ahol a sok fúvóssal kibővített Székesfővárosi Zenekart irányította. E. Fischer: Az Alpoktól délre, Losonczy Dezső: Tánc-szimfónia, E. Künneke: Tánc – szvit szerzeményeit vezényelte. „A szombatesi Károlyi-kerti hangversenyen tánc-szimfóniákat hallottunk, melyekben a német-osztrák keringő- és katonazene zenei stílushagyományai egyezkedtek össze a jazz újításával. E. Künneke tánc-szvitjében (Concerto grosso 5 tételben) és Losonczy Dezső Tánc-szimfóniájában az egyes tételek ritmusát a boston, blues, swingfox, rumba stb. jellegzetes ritmusai vezették. A Székesfővárosi Zenekart Bertha István karnagy szakavatottan irányította.”⁴⁵

(Híres olasz kollégája, Sergio Failoni szintén e rendezvény keretében, szeptember 3-án vezényelte „Romantikus-Est” című koncertjét.)

1942-ben Kolozsváron kívánsághangversenyen szerepelt. Ezért köszönetét fejezte ki harctéren küzdő katonák nevében is a Magyar Vöröskereszt erdélyi főmegbízottja.

Szintén ebben az évben magyar-német művészcsere keretében augusztus 25-31-ig a német rádióban vendégszerepelt.

1943-ban a Magyar Királyi Honvédség Haditudósító Osztálya május hó 2-12-ig nagyarányú kiállításon mutatta be a honvédség harcát, hogy miért, hogyan és hol harcolnak az orosz földön a magyar katonák. A megrendezendő „Honvéd Estre” felkérték Berthát, hogy lépjen fel. 1944-ben ismét a Székesfővárosi Zenekar Hangversenyei keretében augusztus 5-én lépett fel „Népszerű hangverseny” címmel, közreműködött Tóth Valéria és Nagypál László.

⁴³ Rádió Élet, 1939 XL. évf., 39. szám.

⁴⁴ Mint említettem Bertha István négyszer nősült meg életében. Első feleségétől, Rákosi Annától született egyetlen gyermeke ifj. Bertha István (1913-1945). Második és harmadik feleségével: Csathó Margit színművésznővel és Kostyál Alízzal is csak pár évet élt együtt.

⁴⁵ Az újság fejléce kitépve. KFM 81. 260. 12. 148.

A második világháború a Magyar Telefonhírmondó és Rádió Rt. életében is nagy változásokat hozott. A vezetőséget leváltották, a zenei igazgató, Dohnányi Ernő külföldre távozott.

A rádió igazgatósága politikailag leigazolta Berthát, de 1945. március 31-én kelt levélben értesítette őt a magyar Telefonhírmondó és Rádió Rt. vezetősége, hogy a rendkívüli körülmények kapcsán, leépítésekre hivatkozva elbocsátják állásából, a felmondási idejét kitöltve szeptember 30-ig dolgozhat. (Nem sokkal ezelőtt még egy nagyon szomorú esemény történt vele: fia, ifj. Bertha István 1945. február 2-án meghalt 32 éves korában.)

1945 után már csak alkalmi hangszerelési megbízásokat kapott a Rádió orosz – és szovjet zenei műsora kiépítésénél.⁴⁶

1948-ban Polgár Tibor a Magyar Rádió Művészeti Igazgatója is leigazolta politikailag: baloldalinak nevezte, és arra hivatkozott, hogy a front miatt nem tudott időben megjelenni, aztán elhúzódó betegsége miatt betöltötték az állását.

1949. december 26-án rádiófelveletre hívták a Rákóczi című rádióműsorba, ahol korrepetálás vezénylésével bízták meg, kísérője Polgár Tibor, a rádiózenekar vezetője volt.

Weiner Leó⁴⁷ egy 1949-ben kelt levelében írta Polgár Tibornak, hogy örömmel hozzájárul a Divertimentójának, valamint a „Magyar Parasztdalok” sorozatnak Bertha által való átdolgozásához, a Rádió háziegyüttese részére, annál is inkább, mert néhány átdolgozott tételt már látott, s az átiratokat kitűnőnek találta.

Az ötvenes években viszonylag sok megbízást kapott a Rádiótól. Ez nem volt teljesen véletlen, hiszen ekkor került a Magyar Rádióhoz Tamássy Zdenkó zeneszerző, aki 1953-54-ben a Zenei Osztály vezetője volt, majd lektora a Könnyű Zenei Osztálynak, elnöke a Sanzon és Táncdal Bizottságnak. A fiatal zeneszerző a „lehetőségek” keretén belül mindig megpróbált segíteni idős kollégájának.⁴⁸

1958-ban a Magyar Rádiótól kapott levélben közlik, hogy nem fizetnek Berthának megdíjat, s a kézírásával ellátott megjegyzésben az áll, hogy ezután a levél után már nem kapott több megbízást a Rádiótól. Betegsége és rossz anyagi helyzete miatt kották és lemezek eladására kényszerült. 1961-ben levelet írt a Bartók Archívum vezetőségének, melyben eredeti archív lemezfelvételeket ajánlott megvétele: „A felsorolt „HIS MASTERS VOICE” gyártmányú lemezek a régi rendszer kultuszkormányának megrendelésére készültek, túlnyomó többségben Bartók Béla és Kodály Zoltán népdalátiratainak elsőrendű énekművészek által történt előadásában. A kislemezek oldalszáma 46, a nagyoké 18, Bartók 9, Kodály 52 feldolgozással szerepel. Lajtha László 14 db feldolgozás, Dohnányi 4 db-ot készíttetett állami megrendelésre. A lemezek még Bartók életében jutottak birtokomba. Biztos voltam abban, hogy nagy kincshez jutottam, és ennek megfelelően kincs gyanánt is őriztem őket, soha nem kíséreltem meg lejátszásukat és nem gondoltam arra, hogy megváljak tőlük, bár többször kínálkozott alkalom. Hazafias kötelességemnek érzem, hogy elsősorban a Bartók Archívum vezetőségének ajánljam fel a gyűjteményt...”⁴⁹

⁴⁶ Lásd Melléklet.

⁴⁷ Weiner Leó (1885-1960) Kossuth-díjas zeneszerző, Koessler János tanítványa. 1912-től a Zeneakadémia tanára. Az új magyar zene konzervatív ágának egyik legkiválóbb képviselője.

⁴⁸ Bertha István és Tamássy Zdenkó édesanyja, Illosvay Rózsi színművésznő a Belvárosi Színházból ismerték egymást, a Levelek című darabban még együtt is dolgoztak.

⁴⁹ KFM 81.260.12.177.

1964-ig otthon dolgozott még a Zenei Alapnak, a Zeneműkiadó Vállalatnak és néha a Hanglemezzgyárnak. 1964-ben a Fővárosi Operettszínházban a Nagymama című darab zenéjén is dolgozott, a megbízást Bródy Tamás zeneigazgatótól kapta.

Bertha István szerette a jó társaságot, ha csak tehette maga köré gyűjtötte zeneértő barátait és együtt muzsikáltak hajnalig. Élete utolsó öt évében már nem kereste fel senki. Felesége szerint ez volt az egyik legnagyobb csalódása.

90 éves korában, 1974. október 21-én hunyt el, a pestszentlőrinci temetőben helyezték végső nyugalomba.

Az itt összefoglalt tartalmas életút elsősorban – ahogyan azt a bevezetőben is említettem – a múzeum gyűjteményében található hagyatéokra támaszkodott. Az életpálya minden részletét bemutató tanulmány további kutatás eredménye lehet. Annál is inkább, mivel színházi tevékenységének dokumentumait az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, a Magyar Telefonhírmondó és Rádió Rt.-nél eltöltött tíz év emlékeit pedig a Magyar Rádió irattára és hangtára őrzi.

Bertha István nem a legszerencsésebb történelmi korszakba született, a zenei élet szemszögéből tekintve viszont a magyar zeneszerzés fénykorában élt. Termékeny volt ez az időszak. Nagy zeneszerzők kortársa és (sok esetben) barátja volt. Néhány kisebb zeneszám szerzése mellett őt inkább hangszerelései és karnagyai tevékenysége által ismerte és szerette a közönség. Színházi munkásságának gyümölcsét sajnos csak a fővárosi közönség élvezhette, viszont a rádióban ezek hallgathatták műsorait.

A maga korában tehát közismert és közkedvelt ember volt, mára azonban neve homályba veszett – legalábbis ezt tanúsítják az elmúlt évtizedekben megjelent zenei lexikonok és zenetörténeti tanulmányok.

Tanulmányommal többek között Bertha István emlékének is szeretnék adózni.

MELLÉKLET

Szerzemények és hangszerelések

- Magyar Hiszekegy szöveg: Emőd Tamás, Bertha István. 1916, KFM 81.260.9.14.
- Five o' clock – zene: Bertha I., szöveg: Győry Kata, A Royal Orfeumban énekelte Virágh Jenő KFM 81.260.9.33.
- Napkeleti tangó zene: Bertha I., kéziratos kotta. KFM 81.260.23.
- Esti zene a parkban – Bertha István szerzeménye zongorára, 1963. júl. 1, KFM 81.260.9.25.
- A csók – Halmos Izidor költeménye zenéjét szerezte: Bertha I., 1932, KFM 81. 260.9.18.
- A Farkas – vígjáték három felvonásban, írta: Molnár Ferenc, zenéjét összeállította és hangszerelte: Bertha I., KFM 81. 260.9.26.
- Levelek, szövegét írta: Emőd Tamás , zenéjét szerezte: Bertha Pista, A Belvárosi Színház műsorából énekelte: Ilosvai Rózsi, 1918, KFM 81.260.9.21.
- Virág nyílt a fán, szövegét írta: Márkus László, zene: Berta I., „A kisasszony férje” című darabban énekelte: R. Gombaszögi Frida, KFM 81.260.9.27.
- Dal egy szőke asszonyról, szöveg: Gy. Cikle Valéria, zene: Bertha I. („fél óra alatt készült el”) KFM 81.260.9.36.
- Áll a malomkő, szöveg: Gy. Cikle Valéria, zene: Bertha I., KFM 81.260.9.37.
- A magyar család zenekincstára, összeállította: Bertha István, „ Nevesebb hazai és külföldi zeneszerzők közkedvelt műveinek gyűjteménye, opera, operette, magyar nóták, szalondarabok, táncok, víg darabok, cabaretszámok legjavából összeállította: Bertha István” KFM 81.260.9.30.
- A beszélő hold (dalkeringő), szöveg: Terey Ervin, zene Bertha I., KFM 81.260.9.3.
- Őszi vihar, szöveg: Toldy László, zene: Bertha I., KFM 81.260.9.12.
- „Legújabb és legkedvesebb dalok”: „Bertha István: Sír a szellő, hullámszik a Balaton” megjelentek és kaphatók: Klöckner Ede Zeneműkereskedésében Budapesten
- Vecsey Ferenc: Valse Trieste, hangszerelte: Bertha I., KFM 81.260.11.7.

**Az 1950-es évek hangszerelési megbízásai
a Rádiónak és a Zeneműkiadó Vállalatnak**

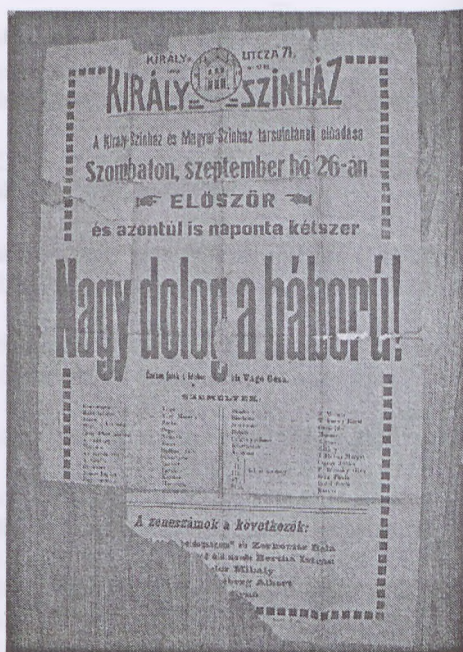
- 1951 Bakalainikov: Hófehér szerelem KFM 81.260.12.163.
Kerekes: Csókkérés tavasszal KFM Ua.
Glinka. Mily üdvösség...KFM Ua.
Lányi Viktor: Orbán, a rádió szórakoztató zenekarára KFM 81.260.12. 162.
Miljutin: Gyuri dala, a Zűrzavar a lányoknál c. operettből, a Könnyű Múza zenekara KFM. Ua.
Pongrácz László szerzemények: Valzer parafrázis KFM. Ua.
Nézd, hogy ragyog a világ KFM. Ua.
Iduló fox KFM. Ua.
Minden oly messze száll KFM. Ua.
- 1952 Radics-Gál Zsuzsa: Határőr dal KFM 81.260.12.164.
Jerea: Dicsőség Sztálinnak KFM Ua.
Muszorgszkij: Gopak KFM 81.260.12.165.
Zeller: Madarász-egyveleg KFM Ua.
Delibes: Coppélia-keringő KFM Ua.
Marcel Rubin: Ének a vörös zászlóról KFM 81.260.12.166.
Angol kommunisták dala című békedal hangszerelése nagyzenekarra és nagy-kórusra. KFM 81.260.12.167.
- 1953 Bánk bán szalonzenekari anyag korrigálása a Zeneműkiadó Vállalatnak KFM 81.260.12.168.
- 1953 Két szovjet tömegdal hangszerelése szimfonikus zenekarra KFM 81.260.12.171.
- 1954 Kadosa Pál: III. zongoraversenyéből egy teljes kézzongorás letétet készített. KFM 81.260.12.172.
- 1955 Messenger: Nászéjszaka c. operettjéből 7-8 dalbetét hangszerelésével. KFM 81.260.12.173.
- 1957 „Holnap után”, „Most amikor minden virág nyílik” és „Asszonykám, adj egy kis kimenőt” című számokat. KFM 81.260.12.174.
- 1958 Radics Gábor: Titánia keringő című szám hangszerelése. KFM. 81.260.12.175.

IRODALOM

- Dobszai László: Magyar zenetörténet, Gondolat Kiadó, Budapest, 1984
- Hausel Sándor: Az iskola másfél száz éve (1850-1990), in: Varsány, szerk.: Pálmány Béla, Kiadta Varsány Község Önkormányzata, Industria-Szécsény KFT, 2000
- Keresztury Dezső – Vécsey Jenő – Falvy Zoltán:
A magyar zenetörténet képek könyve, Magvető Kiadó, Budapest, 1960
- Keresztény Magyar Közéleti Almanach, I kötet, Közgazdasági Enciklopédia, I. csoport, Budapest, Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, 1940
- Képes Magyar Zenetörténet, szerk: Kárpáti János, Rózsavölgyi és Társa Ügyvezetője, Budapest, 2005
- Ki-Kicsoda? Kortársak Lexikona, Budapest, Béta Irodalmi Rt., 1937
- Magyarország a XX. században, III. kötet: Kultúra, művészet, sport és szórakozás, szerk: Kollega Tarsoly István, Babits Kiadó, Szekszárd, 1996-2000
- Magyar muzsika könyve: szerk: Molnár Imre, Budapest, 1936
- Magyar Színművészeti Lexikon, szerk.: Schöpflin Aladár, Erődi Jenő és Kürthy Emil össze-
gyűjtött anyagának felhasználásával, Országos Színészegyesület és
Nyugdíjintézete, Budapest, 1929
- Magyar Színházművészeti Lexikon, főszerkesztő: Székely György, Akadémiai Kiadó,
Budapest, 1994
- Magyar Színháztörténet, szerk.: Hont Ferenc, Budapest, 1962
- Magyar Színháztörténet II. (1873-1920), főszerkesztő: Székely György, szerkesztő: Gajdó
Tamás, Magyar Könyvklub – Országos Színháztörténeti Múzeum és Inté-
zet, Budapest, 2001
- Rádióhallgatók Lexikona, szerk: Tiszay Andor és Falk Géza, I kötet, Vajda-Wichmann
Kiadás, Budapest, 1944
- Simon Géza Gábor: Magyar Jazztörténet, Magyar Jazzkutatási Társaság, Budapest, 1999
- Szabolcsi Bence – Tóth Aladár: Zenei Lexikon, átdolgozott új kiadás, főszerk: dr. Bartha
Dénes, szerk: Tóth Margit, Zeneműkiadó Vállalat, Budapest, 1965
- Zenei Lexikon, szerk.: Carl Dahlhaus és Hans Heinrich Eggebrecht, a magyar kiadást
szerk.: Boronkai Antal, é.n.

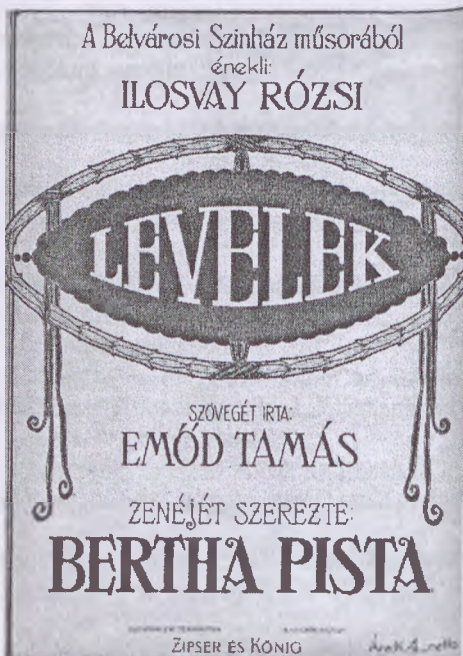
1. kép: A Magyar Színház 1912-ben bemutatott darabjának plakátja

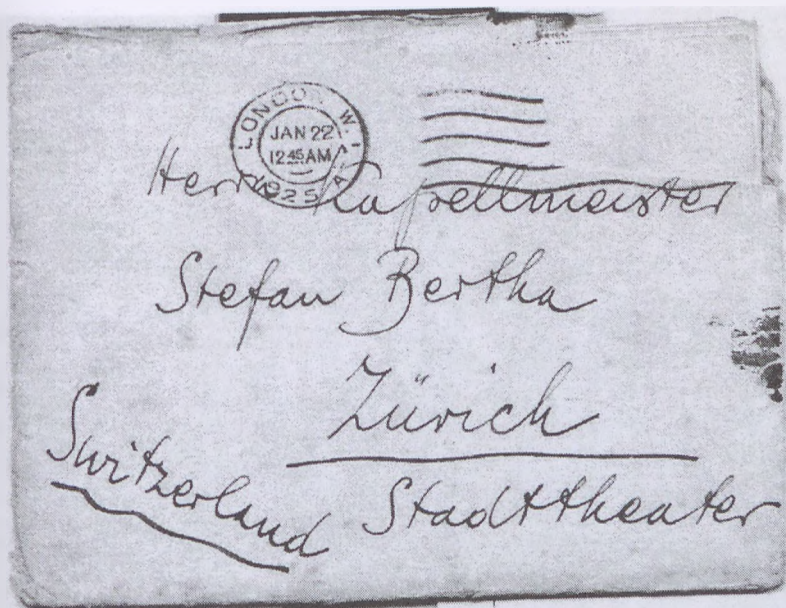
2. kép: A Király Színház 1914-ben bemutatott darabjának plakátja

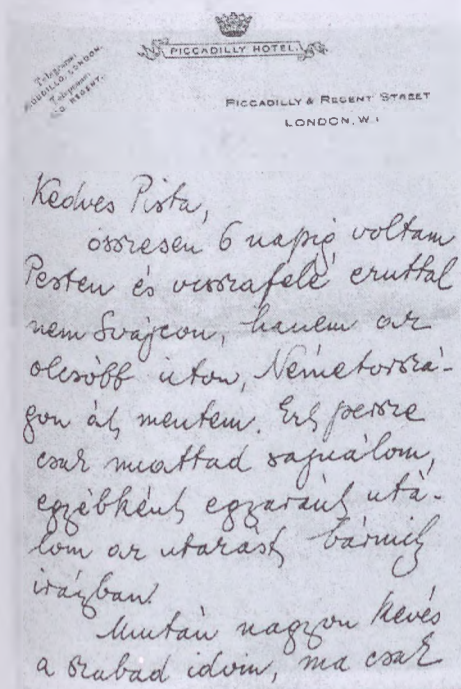
3. kép: Huszka Jenő operettjének plakátja

4. kép: A Belvárosi Színház 1918-as plakátja

5. kép: Szirmai Albert levele Svájcha címzve

6. kép: Szirmai levele

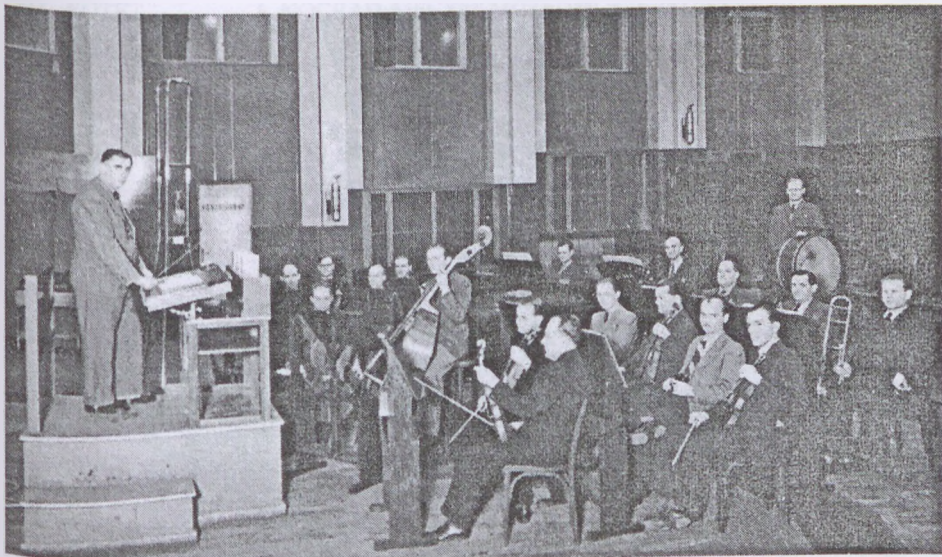
7. kép: Szirmai Albert

8. kép: A Chopin című darab zárójelenete a Király Színházban

9. kép: Bertha István a Tiszti Kaszinó zenekarával

10. kép: Dirigálás a Rádióban

11. kép: Lehár Ferenc 1940-ben dedikált fotója

EGY INAS VISSZAEMLÉKEZÉSE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ IDEJÉBŐL

V. BENE ORSOLYA

Reiner Sándor – visszaemlékezése szerint – 1903. április 25-én született Mátramindszenten. Az első világháború kitörését követően apja, hogy enyhítsen a család megélhetési gondjain, nagyobb fiait igyekezett inasként elhelyezni. Sándor fia 1915. júliusában így került Pásztóra, Schwartz Adolf asztalos mester mellé.

Pásztón már a török hódoltság előtt élénk iparos élet folyt, de nem tudjuk, voltak-e már céhek. A legöregebb céh a szabó- és csizmadiacéh volt. Az 1800-as években már 6 céh működött a községben: szabók, szűrszabók, szűcsök (céhszabályzata 1666-ból való); csizmadiák; bognárok; takácsok, posztósok; vargák és végezetül a tarkacéh, ahová a kovácsok, kerékgyártók, lakatosok, asztalosok, kőművesek és szíjgyártók tartoztak.

Pásztón a XX. század elején is tetemes létszámú iparos dolgozott. 1930-ban, a 6142 fős lakosságból összesen 409 fő foglalkozott iparral, ebből 229 volt az önálló iparos, 80 segéd és 100 tanonc. Ám ha figyelembe vesszük, hogy földrajzilag a település vonzáskörzetébe tartozó községek létszámával együtt Pásztó mintegy 30.000 ember ipari, kereskedelmi, gazdasági szükségletét elégítette ki, akkor érthető, miért ilyen nagyarányú az iparosság a helységben.

Schwartz Adolf üzlete és műhelye Pásztón a mai Fő út 79. szám alatt, az ún. Gubriczki-féle házban volt. Az utcára nyílt a műhely, míg hátul az udvaron volt a koporsó-üzlet. A zárt beépítésű városok emeletes vagy földszintes házaiban a munkahely és a lakás közvetlenül egymás közelében helyezkedett el. A XIX. század második felétől csak a nagyobb városokban, elsősorban Pesten figyelhető meg földrajzi térben funkciók szerinti elkülönülés. De Pásztón az első világháború alatt még a lakás a műhely közelében volt.

A kis Reiner Sándor azonban nem sokáig bírta Pásztón, és még a hat hetes próbaidő lejártá előtt hazaszökött. De hamarosan újra meg kellett válnia családjától, mert apját behívták katonának, és ezért, hogy anyjának kevesebb gyermek ellátásáról kelljen egyedül gondoskodnia, Sándort Losoncra vitte, hogy ott kereskedőinas legyen.

A „Felvidék Debrecene” elnevezést a reformkorban kapta Losonc, utalva e nem nagy népességű város kivételesen pezsgő gazdasági és kulturális életére, híres oktatási intézményeire, szellemiségére. Feltűnően magas volt a városban a kereskedelemmel és hitélettel foglalkozók aránya. A város lakóinak majdnem 10% élt ebből, míg a megyei átlag mindössze 2,2% volt. A sok kereskedő, iparos mellett természetesen magas volt a segédek és tanoncok aránya is, kiknek oktatásáról a mesternek kellett gondoskodnia. Iparostanonc oktatás már a céhek idejében is volt. A XIX század közepén a tanoncok az ún.

vasárnapi iskolába jártak, ahol a tanítás 9-12 óra között tartott. Az iskola csak az inasokra nézve volt kötelező. Felmentésnek csak akkor volt helye, ha az inas bizonyítvánnyal tanúsította, hogy vagy a vasárnapi iskolát, vagy pedig inaskodása előtt az alsóbb fokú elemi osztályait már elvégezte. Az 1868-as tervezetben az iskolák csak oly városokban voltak felállíthatók, ahol reáltanodák vagy gimnáziumok működtek. És Losonc ilyen hely volt. Az 1872-es ipartörvény 20-200 forintig terjedő bírságban maraszthalhatja el azt a mestert, aki a tanonc iskoláztatására vonatkozó köteleességét nem teljesíti. Az iskoláztatási kötelezettség ezáltal a szülőről az iparosra szállt, ami megteremtette a leendő iparos réteg általános iskoláztatási feltételét. Míg a szegény szülők nem voltak képesek gyermekeiket taníttatni, addig az iparos, különösen a tanonctartó iparos, soha nem hivatkozhatott abszolút szegénységre. Az iparos tanoncot csak az iparüzlethez tartozó munkánál alkalmazhatta, cselédmunkára nem kötelezhette, és felügyelnie kellett, hogy a tanoncot a háziak vagy a segédek ne bántalmazzák. Ez minőségi különbséget jelentett a céhes időkhöz képest.

Reiner Sándor visszaemlékezését Zagyvarónán, 1969 márciusában vetette papírra. Megtalálható a Nógrádi Történeti Múzeum Adattárában 859.69 jelzet alatt. A visszaemlékezésből gyakorlatilag teljesen hiányzik a központosítás, ezért a könnyebb érthetőség kedvéért pótoltuk azt, míg a tagolást és a betűhív átírást megtartottuk.

Itt ragadom meg a lehetőséget, hogy köszönetet mondjak Sándor Gábornénak, a pásztói Teleki László Városi Könyvtár helytörténészének, valamint Böszörményi Istvánnak, aki a losonci adatok felkutatásában volt segítségemre, és rendelkezésemre bocsátotta a képeslapokat.

Emlékezéseim inas éveimre

Mátranovákon laktunk, édes Apám ott volt községi kovács. 6 an voltunk testvérek 4 lány és 2 fiú. Az 1914 ben kiűtött világ háborúban 42 évig vonultak katonának a férfiak. Apám nem vonult be mivel a 42 évet már túlhaladta, ellenben 1915 mint népfelkelőt besorozták. 1915 ben én befejeztem az elemi iskolát. 15 júliusban Apám elvitt asztalos inasnak Pásztóra, egy Shvarzt nevű épület asztalos és koporsó készítő iparoshoz. Én nem akartam menni, én szintén kovács szerettem volna lenni, hisz már én sokat segitettem az Apámnak már 10 éves korom óta. Édes Apám megmonta, emlékszem rá, sírva: fiam sajnállak, de el kell, hogy vigyelek, mert nem tudom, mikor hívnak be katonának. Jenőt már elvittem, most téged be kell biztossítani, hogy hogyha bevonulok, Anyátok nyakán minél kevesebben legyenek. (1915 ben mostoha Anyánk volt már. Jenő az a Bátyám volt, akkor mikor engem elvittek Pásztóra már 1 éve inas volt Egyeken.)

Tehát elvitt Apám Pásztora, és úgy beszéltek meg a mesteremmel, hogy föl fogad, de 6 heti próba időre, ha meg felelek a próba idő leteltével akkor szerződtem. Én, jut eszembe, hogy mindent szerettem volna hallani amit Apám beszél a mesterrel rólam. Mindent nem hallottam, de sokat igen. Többek között azt is: Svarz úr -Apám mondja- inas korbomba sok pofont meg s.be rúgást kaptam. Egy néhány gyerek már nálam is szabadult, én nem sok pofont adtam, de kemény voltam mindegyikkel, legyen maga is az. Azt mondja a mester Apámnak, hogy nézze Reiner úr, az én kezem könnyen üt, de ha meg marad nálam, meg tanulja a mesterséget. Meg egyeztek, hogy hogyha minden jól megy,

*Pásztón Swartz Adolf üzlete a boltíves kaputól balra esett.
Az eredeti képeslap a Teleki László Városi Könyvtár tulajdona.*

6 hét múlva Apám újra eljön és beszerződtet. Apám otthagytam. Másnap hozzá fogtam a munkához, 4 segéd 1 inas dolgozott a mesternél. A műhelyben aludtam az egyik gyalu padon, de igen keveset. Reggel halottam, hogy jött valaki. Föl ugortam. Láttam egy embert. Azt mondja nekem, hogy mit keresel te itt? Montam, hogy én ujj inas vagyok. Igen? - mondja ő, akkor gyorsan ragad le azt a rongyot a padról az az én padom és azon többet nem hortyoghadsz. Kicsit meg ijedtem. Közbe jött a többi segéd meg az inas is, de a mester is. Ahogy a mester bejött, oda hívta a segédek, az inast meg engem is, és a következőkre emlékszem. Azt mondja a mester az idősebb inasnak, mutasd meg ennek a gyereknek, hogy melyik padnak hol kell lenni(e) a szerszámnak, hogy kell rendet tartani. Mátol fogva ő takarít, ő felel a szerszámokért, te meg dolgozni fogsz. Itt az ideje, hogy dolgozzál, hogy meg érdemeld, amit meg eszel.

En füleltem, és bizony nem a legjobban éreztem magam. Majdnem elsírtam magam, de eszembe jutott, hogy Apám mit mondott mikor elhozott. A segédeknek meg azt mondtam, hogy ne báncsanak, majd el jön annak is az ideje. A segédek hozzá fogtak a munkához, az inas meg hozzá fogott, hogy engem eligazítson (engem). Az inas Pásztói volt, haza járt aludni én meg mivel az első segéd meg monta, hogy az ő padján többet ne aludjak, nem mertem a többiét sem aludni, hanem a gyallásra terítettem a pokrócot, azon aludtam. Az inas megsugta, hogy csak aludjak a gyalláson, de reggel 6-ra vigyem ki, mert akkor meg az lesz a baj. (6 kor kezünk dolgozni, illetve 6-6 ig)

Iparkodtam meg tenni amit parancsoltak, de mégis haragudtak rám a segédek, mert azt mondták, hogy mióta ott vagyok, a mester gyakrabban jár a műhelybe (koporsó üzlete is volt). Körül belül 3 hetes inas voltam, mikor az egyik segéd szólt, hogy menjek, hajcsam a köszörűt gyalu kést élesíteni. En ugrottam, vizet öntöttem a köszörűre. Ahogy

jött a köszörűhöz, meg botlott valamibe, majdnem ráesett a köszörűre, én el mosolyogtam magam. Meglátta, a gyalu kés lapjával jól a fejemre ütött. Hozzá fogtam a köszörűt hajtani. Mikor befejeztük, kimentem a műhelyből, le vettem a sapkám, véres volt belülről. Az inas is kijött, lehet, hogy küldték utánam a segédek. Mikor az inas látta, hogy mivan velem, azt monta, várjál, kimossuk. Elment. Jött nemsokára, de nem egyedül. Volt a mesternek 2 lánya.¹ Ikrek voltak, azok hoztak kötést és valahogy kimosták. Bekarták kötni, de én nem hagytam, csak tegyék rá a kötést a sapkám majd le fogja, montam én.

A lányok még meg is csokoltak, a segédet meg lehordták mindennek. Persze a segéd nem halotta. Aztán ment tovább minden. Aztán rá fogtak persze a takarítás, cigarettaé, kenyér szaladáson kívül más munkára is. Az első segéd lerajzolt és meg mutatta, hogy egyszerű keresztet hogy kell meg csinálni. Megis csináltam, meg nézte a mester is, meg voltak vele elégedve. De másnap a segéd azt monta, hogy iparkodjak elvégezni, mert máma 6 db keresztet kell el készíteni. Hiba nélkül meg is csináltam, de csak másnap vette át a mester, mert este 1/2 8 ra bírtam bevégezni. De egy keresztnek az anyagát elis rontottam. Az egyik segéd ezt meg monta a mesternek, amiért lehordott minden naplopónak, és mikor kifelé ment a műhelyből, az első segédnek meghalottam, hogy monta, ha majd leszerződik, ilyenekért mindig jutalmat fog a pofájára kapni. 5 dik hetes inas voltam. Szombat délután jött a mester meg egyezett a segédekkel, hogy holnap, vasárnap reggel, kipucolják a vécét, 5 koronát és 1 liter pálinkát fizet nekik. Reggel jön mind a 4 segéd. Az inas nem jött be, azt nem tudom, miért. Biztosan a szülei nem engedték. Nekem hoztak a segédek 1 nagy nadrágot, a hónom aljáig ért, rám kötözték. Hozzá fogtunk a munkához. Kétszer majdnem elájultam. Többször cigaretát adtak a segédek, hogy csak szívjam, ne nyeljem le a füstöt. Körülbelül 7 órától 1 óráig tartot, közbe a segédek meg itták a pálinkát. Mikor végeztünk, megmosakodtunk, átöltöztünk, jött a mester, kifizette a segédek, azok elmentek, nekem nem adtak semit. Jött az egyik lány, hogy menjek ebédelni. Nem mentem, még vacsorázni sem tudtam, csak másnap reggel ettem. De elis határoztam, hogy lesz ami lesz, én meg szökök. 2 nappal előbb, hogy Apámat vártam hogy jön, vasárnap megebédeltem, délután szabad voltam. Mentem egyenesen a vasut állomásra. Mikor kértem, akkor jutott eszembe, hogy nincs pénzem jegyre. Közbe megláttam egy cipész inast, hozzá mentem, és kértem tőle, hogy adjon 1 koronát jegyre. Duplán megadom, ha vissza jövök, bár tudtam, hogy nem jövök vissza (nagyon izgultam, mert csalni akartam). Azt mondja, idefigyelj, én is Kisterennyére megyek, már váltottam jegyet, gyere szálljunk fel. Felszálltunk, ő monta, ne menjünk be a kupéba, megfigyeljük a kalauzt, ha jön bemész a vécébe, én meg itt leszek kint. Nem vártuk míg jön a kalauz, bementem a vécébe, ott voltam Kisterenyéig. A fiú elment. Még kérdeztem, melyik vonat mikor megy Mátranovákra, úgy spekuláltam, hogy úgy utazok, mint Pásztoról. A vonat indulása előtt föl szálltam, előzőleg kinéztem, hogy hol a vécé, de nem volt rá szükség, mert ahogy fölszálltam, ott volt egy katona Izsó Vince bácsi jött szabadságra. Montam neki, hogy nincs jegyem, bemegyek a vécébe. Azt mondja, dehogy mégy, gyere leülsz mellém. Úgyis volt. Le ültünk, még a válamot is megfogta. Jött a kalauz. Ismerősként üdvözölték egymást. Kérdezi a kalauz, hogy fia, nem azt mondja, testvérem kis fia Vizsláról viszem haza Novákra. Este 6 kor értem haza. Szegény Apám örült is meg hargudott is, amiért meg szöktem. Elmontam, hogy és mint

¹ Schwartz Adolfnak két iker lánya és két fia volt. A lányai Rimaszombatra mentek, míg az egyik fia Bécsben halt meg, a szakmát továbbvivő fia, Miklós, a II. világháború után Ausztráliába került.

volt. Anyám is nagyon pártomat fogta, végén Apám is meg nyugodott. Írt levelet Pásztóra, a dolog egyenlőre ellett intézve.

Eltelet a nyár. Október elején azt mondta édes Apám egy este, mikor föl hagyott a munkával. Sándorkám (küzködött a sirással) 15 én föl megyünk Losoncra, elviszlek kereskedő inasnak. Tudom, hogy ha azt mondanám, hogy kovács inasnak viszlek, még örülnél is, de gyenge is vagy még, meg az idő is sürget, mert nézd fiam, (megmutatta a behívót) Nov. 1 én Besztercebányára bekell vonulnom, és megint van egy kis testvér. Ha téged elis viszlek, Anyátok 5 lánnyal itthon marad. Éppen elég baja lesz neki (megint sírás). Én megfogadtam magamban, -sajnáltam a testvéreimet, Anyámat (nagyon jó mostoha Anyánk volt) de Apámat legjobban-, hogy még a pokolban is kitartok. Nemis panaszkodtam.

Október 15 reggel vonatra ültünk. Dél felé Losoncon voltunk. Apám el vitt egy Veisz Berthold rövidárú kereskedőhöz, egy kecskeszakállú zsidó emberhez. Mint ember éppen nem volt rossz, csak zsugori. Megkérdezte Apámat, hány éves vagyok, megnézte az iskolai bizonyítványt, a végén azt mondta édes Apámnak: rendben van 3 1 évre fel veszem és kosztot adok neki, mást nem válok. Apám mondta neki, hogy adjon neki Veisz úr 1 öltöny olcsó ruhát, meg a kvártélyt vagy adjon neki, vagy fizessen érte. A Veisz úr hajthatatlan maradt (tudta, hogy Apám úgyis ott hagy). Megegyeztek, még el mentek a Város házára meg beszélni, hogy hogy lesz a szerződés Apám nélkül, mivel ő ment katonának. Igaz, itt 4 heti próba idő volt, de az már semmit sem számított. Még elmentem Apámmal szállást keresni. Találtunk is a Rákóci u. 137 szám alatt egy cipész özvegyénél 6 koronaért havonta, amit Apám 1 holnapra kiis fizetett, de ez volt az egész, amit értem fizetett. Elmentünk a Veiszhez. Apám mondta neki, nézze Veisz úr, a gyerek szofogadó, ügyes, nemis gyenge, csak kicsi. Ha nem muszáj, ne bántsa, de bánjon vele keményen. Nincs el kényeztetve. Szegény Apám, ha tudta volna, nem Veisztől féltém én, azis kb 60-65 éves kis ember volt, hanem attól, honnan lesz ruhám, honnan lesz a kvártélyra, ki fog rám mosni. Mindegy. Apám elment, én el mentem, ahol a kvártélyom lesz. Másnap reggel 6 ra elmentem az üzlet elé. Megáltam az üzlet előtt. Úgy 5 perc múlva jött a szolgáló, seprő, lapát volt nála. Kérdezte, hogy maga lesz az ujj inas? Mondom, igen. Akkor fogja a seprőt, lapátot, meg mutatta, mettől meddig kell seperni, és hová kell vinni a szemetet. Mikor 7 kor Veisz úr belülről kinyitotta az üzletet, én már beszélgettem a másik inassal, aki egy holnap múlva felszabadult. Az üzletben megint az öreg inas mutatta meg, hogyan kell az üzletet fel öntözni, kiséperni, és ezzel meg is kezdtem az új munkámat. Egy holnap múlva a másik inas fel szabadult, de rögtön elis ment egy másik nagykereskedőhöz segédnek. Most már több lett a munkám, de már kicsit bele jöttem. Mint falusi gyerekeknek szokatlan volt, köszönetni, hogy kezit csókolom, jónapot kívánok, mit tetszik parancsolni vagy alászolgáját mondani, de bele jöttem, mert muszáj volt. Egy pár nyaklevest kaptam, de csak 1 éves inas koromig, mert a Veisz úrnak volt (én 16 ban 13 éves voltam) egy 15 éves gimnazista unokája. Sokat szekírozott és csúfolt minden félével. Mikor egy alkalommal mentem inas iskolába, kijött utánam, jól elvertem, vissza szaladt sírva. A Veisz úr reggel mindjárt azzal fogadott, hogy ilyen nagy legény vagy te, hogy olyan nagy gyereket is meg bírsz verni (már mint az unokáját, jóval nagyobb volt, mint én). Megis bántam, hogy meg vertem, mert a gazdám éreztette velem. De arra jó volt, hogy nem mert többé nyakon ütni. A gazdámmal és a munkámmal nem sok bajom volt végig, mert Apám jól eligazított, hogy nekem meg kell maradni. Az okokat tudtam. Csak az volt a baj, hogy felső ruhám 1 fél kopott kabát, nadrág, 2 kopott ing, 2 gatyá, 1 zsepkendő és egy elég nagy bakancs volt mindenem Mikor mind a két ingem

már szenyves volt, este, mikor haza mentem a Lusztig nénihez (úgy hívták a nénit, akinél laktam), kértem, adjon egy kis meleg vizet. Kérdezi, minek az. Mondom, ki akarom mosni az ingemet meg a gatyámat. Azt mondja, hogyan nincs aki mosson rád. El mondtam neki, hogy hogy és mint vagyok. Megkönyezte, az igaz hogy én is. Volt neki 2 fia. Az egyik katona a fronton volt, meg egy olyan, mint én. Mindjárt 1 tiszta inget, gatyát adott rám, a fiáét. Akkor még jobban sírtam. Volt abban öröm is, megkeserűség is, de attól fogva mindig mosott rám, csak néha szappant vittem neki. Azzal segítettem én viszont, hogy fát vágtam, gyújtóst készítettem, behordtam. A fia nemigen tudott fát vágni, de én falusi gyerek voltam, ment, mint a karika csapás. Nagyon örültem, hogy a mosás ilyen jó meg oldódott. Veisz úr felelsége meg tudta, hogy fát vágok, meg mit nem csinállok. Mikor hoztak szenet, fát, őis föl vágatta és beis hánytam a mosókonyha ablakán szenet, fát. (Igen jószívű asszony volt) adott egy használt inget még egy nyakendőt is. Iskolába csak 916ban mentem, azt mondta a Veisz úr (mert 915ben mentem inasnak), ráérsz jövőre, úgyis kitudod járni a 3 osztályt, csak 19ben szabadulsz. Az iskolába szerettem járni, akkor mindig szabadnak éreztem, még akkor is, ha tanulni kellett. Tanáraink voltak Garai Róbert, Zarkóci Ede² gimnáziumi tanárok, Zoltán Emil³ tanító képzői tanár és Bartók Béla elemi iskolai igazgató. Hogy melyik mit tanított, arra már nem emlékszek. Ahogy az idő mult, a munkám egyre nehezebb lett, az igaz, hogy erősödtem, azért lett nehezebb. A Veisz úr fiatalabb fia iskoláit elvégezte, bejött az üzletbe, illetve ő vezette az üzletet. Nagy kereskedői üzlet lett, sokkal több árú érkezett, sokkal többet adtunk el, sokkal több lett a munkám. Közben a bakancs, amibe Losoncra jöttem, el kopott a talpa. Nyáron még nem volt baj, de őszre már a nagyláb ujjam a flasztet érte. Az volt a szerencsém, hogy jó nagyvolt, sok kapcát lehetett rá csavarni. Az igaz, hogy a lábam azért csak fázott. Közben Apám 16ban kiment az orosz frontra, onnan írt. Megis sebesült, szegénynek az volt a szerencséje. Vagyis mint sebesültet behozták az országba gyógykezelésre, de ki már nem vitték a frontra, mert akkor már rendelet volt, hogy akinek 6 gyereke van, nem vihetik a frontra. Neki akkor már 7 gyereke volt, de látni éncsak 918ban láttam. Közben velem történt egy és más. A Veisz úr föl vett még egy inast, meg oszlott a munkám az ujj inas és én között. De más baj volt. A nadrágom igen foltos volt, a bakancs még rosszab. Az igaz, hogy akkor már kerestem, illetve kijártam az állomásra hordárnak. Kerestem, mikor úgy kimentem 20 fillértől 1 koronáig, vagyis mikor milyen csomagot vittem, vagy ki hogy fizetett. De ez a pénz kellett a kvártélyra. A segítség úgy jött, ahogy megsem gondoltam. Az a segéd, aki akkor szabadult, amikor én ide kerültem, mint fentebb írtam, Veisztől elment, de Losoncon segédkezett (Izsák Elemérnek) hívták 916 novemberben egy vasárnap délután találkoztam vele. Tudta, hogy szeretem a mákos kalácsot, elvitt egy cukrászdába (Venishnek⁴ hívták, az inasok vénistennek), igaz már egy idős cseh ember volt. Szóval elmentünk, és ettünk mákos kalácsot. Ahogy ott ülünk, tele volt a cukrászda, több volt a katona, mint a civil. Ahogy ott ülünk, a harmadik asztalnál tőlünk, ül 3 katona. Ahogy beszélgetnek, ismerősnek tűnt az egyik katona hangja. Jobban oda figyelek, s látom, a 3 katona közül két unoka bátyám, test-

² 1919 előtt a Magyar Királyi Állami Tanítóképezde tanára volt

³ Helyesen Géza, a Magyar Királyi Állami Tanítóképezde tanára volt

⁴ Wen(n)isch József cukrász Bécsből jött Losoncra. Leszármazottai ma is ott élnek. Üzlete eredetileg a Tugár patak hídján, a Füleki út - Kossuth Lajos utca sarkán állt, ma már nem létezik

Wenisch József üzlete a képeslap jobb oldalán található. Jól olvasható az üzlet cégtáblája is.

vérek, Guttman Béla és József ülnek az asztalnál. Nagyon izgatott lettem. Izsák észre vette, kérdezte, mi bajom. Mondom neki, hogy mi. Azt mondja, no én úgyis megyek, szóljal nekik. Igen ám, de én már majd nem sírtam. Hogy miért, azt pontosan nem tudnám megmondani. Mindegy, szólni kell. Felkeltem, az asztalukhoz mentem, megkeményíttem magam és szólok: Béla bátyám, Jóska bátyám, tik is itt vagytok? Néznek rám, Béla, az idősebb ismert meg. Azt mondja: Reiner Sanyi, te vagy? Enhát, mondom, de már könyeztem is. Kérdeztek mindenről, röviden elmontam. Azt mondja az idősebb, most már mink el megyünk, de holnap este gyere el a Zolyomi u 16 számhoz, ott lakunk mind a hárman (sok katona lakott házaknál). Nagyon örültem a találkozásnak. Másnap este 7re el mentem hozzájuk, otthon voltak mindhárman. A Bátyáimnak mindent aprólékosan el kellett mondani, mindent(re) a fejüket csaválták. A végén az idősebb, az volt szabó, fogja a centi métert és elkezdett mérni - nadrágot, gondoltam. Kérdeztem, mit akarsz, majd meg látod, mondja. Holnap ne gyere, de holnap után okvetlen gyere el, monta. Elis mentem, már este 6kor ott voltam, de még nem voltak otthon. A házi néni monta, menjél be fiam a meleg szobába. Bementem, mindjárt meg láttam az egyik ágyon egy jó erős nadrágot. Közbe haza jöttek a bátyáim, mindjárt mondja a Béla, hogy próbáld föl. Le vettem a bakancsot, föl vettem a nadrágot. Jó volt, persze rám szabták. Közbe a fiatalabb bátyám mondja, nincs másik lábbelid? Mondom, nincs. Az ágy alól kihúzott egy tiszta ujj bakancsot apró szögekkel, meg egy pár kapcát. Húzd fel -mondja-, még a magam kapcájából is kivágtam a jobbat. A bakancs is jó lett, no mondja a bátyám, akkor már csak otthon vedd le. Nemsokára hazamentem. Nálam boldogabb akkor kevés volt. Volt ujj nadrágom, ujj bakancsom. Vagy 4 holnapig el jártam hozzájuk, de először az idősebb ment ki az Olasz frontra, elis esett két hét múlva. A fiatalabb ment ki az orosz frontra, fogságba esett, ott megis halt. A munka helyemen nem

sok bajom volt, azt iparkodtam jól elvégezni. Csak a kosztom volt gyenge, és lealázotnak éreztem magam. Ha az üzletben ettem, akkor csak állva, ha a konyhába, akkor leülhettem, de úgy éreztem, seminek sem néznek. De ha el voltam valamiért keseredve, mindjárt eszembe jutott, hogy Apám mit mondott, és akkor mindig meg erősödtem. Közben katonáktól (Mátranováki katonáktól) többször érdeklődtem, hogy van Anyám, meg a testvéreim. És monták, nem jó, Sándorkám, de hát ki van most jó, tudod, hogy háború van. Már 917 október volt, éppen két éve, hogy Apám el hozott, még otthon nem voltam. Lehet, hogy haza engedett volna a gazdám, mint ahogy később megis tette, de én nem mertem. Félttem attól, amit látnék (később láttam is). Ahogy 917 okt nem tudom hanyadikán, szerda volt, tehát 5-8ig voltam iskolába. Jövök ki az üzletből, Telek Pali bácsi akkor hoz egy levelet. Mondja, most jövök otthonról, Anyád küldi ezt a levelet. Kérdezem, hogy hogy vannak otthon. Azt mondja, majd megtudod fiam, ha elolvasod. Elolvastam, de sírva mentem az iskolába, még ott is sírtam. Oda jöttek a barátaim, hogy mi bajom. Oda adtam a levelet, elolvasták, és volt köztük, aki velem sírt. Közben jött az egyik tanár, aki az órát tartotta (Zoltán). Azt mondja (szigorú, de jó ember volt) mi ez a csődület? Nem szól senki. Te miért sírsz, mondja nekem. Pentka Gyula⁵ nyomdász inas elmondja: Tanár úr kérem, a Reiner kapott az anyjától levelet. Azt írják neki, hogy az Apja sebesült, a Miskolci kórházba van. Két testvére, Rózsi meg Ella beteg, az orvosságot nem bírják megvásárolni, buzát már nem tudnak el adni, mert már így sem lesz elég kenyérnek. Amit elattak is azért adták el, hogy kis zsírt meg orvosságot vettek rajta. Kérdezi a Tanár tőlem: mennyi pénzt kér Anyád? Mondom 6-8 koronát. Kérdezi: van neked valamennyi? Mondom, egy fillér sem. No, fiúk, hozzá fogunk a tanuláshoz, a szünetben majd beszélgetünk. Eljött a szünet. Zoltán tanár úr mondja: fiúk, hogy segítünk a kis Reineren? Én 1 koronát adok. 5 perc alatt vas hatosokból (lukas vas húszfilléres volt akkor, amit hatosnak is hívtak) 5 korona jött össze. Persze nem minden inas adott, nem is volt mindnél pénz. Mikor a tanár úr megszámolta, ő monta 5 korona. Akkor egy jó nagy erős inas, akit 18ban elis vittek katonának, 18dik éves volt Paskusz Sándor, Engel Miksa fűszernagykereskedőnél⁶ volt, mondja: 3 vagon árú van az állomáson. Ilyenkor a főnök szokott kisegítő munkást alkalmazni. Havalakik jönnének az inasok közül, én szólnék a főnöknek. Azt nem tudom, mit fizet, az is jó volna a Reinernek. A Tanár úr: no, fiúk, jó lesz? Jó, mondja Kravicki Károly⁷, szintén fűszeres inas, jó derék, erős gyerek, meg Neischl Miska. Mink el megyünk Károlyal az Engelhez rakodni. Jó, mondja a Tanár úr. Tovább mondom, én meg kimegyek az állomásra csomagot vinni. Oda este még eljött velem Repecki Jenő, Nezbeda Gyula, Neischl Gyula. Engelnél a két fiú 1-1 koronát és 1-1 kiló almát kaptak, mink 4en az állomáson 2 korona 20 fillért kaptunk. Pentka Gyula egy Kalmár József nyomdásznál volt inas, ahol akkor már kenyér, liszt, cukor meg más hatósági jegyeket készítettek, hozott nekem (úgyis mondhatjuk hogy lopott) 2 kg kenyér jegyet, 2 kg cukor jegyet, adjam el. Elis adtam, ezekért 5 koronát kaptam. Mindenki ide adta, amit keresett. Össze jött 14 korona, nem tudom hány fillér. Nagyvolt az öröm, nemcsak nálam, hanem a fiuknál is. Bele tettem, jobban mondva levél borítékba csavartam, mert vas 20 filléres volt a több, kimentünk az állomásra. Olyan szeren-

⁵ Pentka nevű család ma is él Losoncon

⁶ Üzlete a Rákóczi, eredetileg Gácsai utca 19. szám alatt volt. Helyén ma emeletes épület áll. Vagyonos ember lévén 1918-ban 3320 korona jövedelemadót és 325 korona vagyonadót fizetett.

⁷ Kroviczky nevű család ma is él Losoncon

Engel Miksa üzlete a Rákóczi (eredetileg Gács) utca 19.szám alatt volt, a bal oldalon a két alacsony pirostetős épület közötti napernyős épület

csém volt, ugyancsak egy Mátranováki katona lógott haza (ő monta haza lógok egy kicsit). Vele küldtem haza Anyámnak. Azon éjjel azért nem bírtam aludni, mert mindég az volt előttem, hogy szegény Anyám hogy fog örülni. Mikor a Zoltán tanár úrnak meg mondtam az eredményt, nagyon örült, megdicsérte azokat a fiúkat, akik segítettek, és azt monta: lássátok fiúk, hogy mennyi erő van az össze fogásban? Mindég segítsétek azt, aki bajba kerül, és bármilyen helyzetbe kerültek, ne esetek kétségbe.

Az üzletben ment jól a munkám, gondom is könnyebbé vált, bár sok volt, de már az ismeretségem jó bővült. 4-5 olyan úri ház volt már akkor, ahová jártam szemet, fát hasogatni, berakni, a szolgálok nekem szóltak. A trafik akkor már csak két hetenkint jött a trafikokba. Meg ismerkedtem egy emberrel, aki leveles dohányt vett, hogy hol és hogy, azt ő tudta. Minden vasárnap délután 1-2 órától gépen (mint a szecska vágó kerekese) este 8-9 óráig hajtottam azt a dohány vágót, amiért az említett időért vacsorát, 1 koronát, meg annyi vágott dohányt (kaptam), amiből én is szívtam és adtam is el 2-3 koronáért, meg a Pentka elég gyakran adott hol kenyér, hol cukor vagy liszt jegyet. Az állomási munka (hordár) az mindig volt. A ruha beszerzés is jól ment, illetve a káplár ma (tizedes), aki a két Bátyámmal lakott a Zólyomi utcába, az a 25ik gy. ezred ruha raktárában volt talán egész a háború végéig. Attól vettem 1 nadrágot 1 koronáért, 1 zubbonyt 2 koronáért, amikor kelet, mindig hozott, és mindig monta, kisebbet nem találtam. De hát az nemis számított, hogy egy kicsit nagyis, bő is. Az volt a fő, hogy volt. Még egyszer kültém pénzt Anyámnak, úgy gondolom 1918 januárban. Apám felgyógyult. Májusban 1 évre felmentették. 18 őszén, mikor letelt, bevonult újra Besztercebányára, de akkor már benne voltunk az őszi rózsás forradalomba. Leszereltették. Én hozzám úgy 18 május vagy június elején jött fel Losoncra. Azt elsem tudja mindenki, hogy mi volt velem, mikor 15 október 15től nem látott édes Apámat 1918 júniusban megölelhettem. Persze

utána keveset gondoltam haza, mert Apám otthon volt, és úgy ahogy megéltek. Még azt nem hagyhatom ki, hogy milyen kulturális dolgokban vettem részt, az határos a semmivel. A Mozit szerettem volna, de pénzem nem volt, amit itt ott kerestem, az kellett fontosabb dolgokra. De azért sokszor voltam moziba. Egyszer a színpadi öltözőn keresztül szöktem, vagy a szünetbe, néha az elején is kijátszottam a jegyszédőt. Meg ugyis volt, hogy valamelyik barátom fizetett be értem. Uszodába is szerettem járni. Oda úgy szöktem, hogy be mentem, és mindig volt ott ismerősöm, barátom. Közös kabinban 4-5 fő, akinél volt a kabin kulcs ide adta. Már megis volt oldva a dolog. Ugyanaz volt a futtból pályán. Minden mecsen ott voltam, szökve, de 1918ban már nem szöktem sehová. Ha volt pénzem elmentem, ha nem volt, nem mentem, mert akkor már szégyeltem volna magam, ha meg csípnek valahol. Gyümölcsöt alig alig ettem egész idő alatt. Tudtam volna lopni, de sajnáltam azokat a szegény embert vagy asszonyt, akik árulták. Ellenben dinyét azt ettem eleget, vagyis mikor volt már dinye, ki mentem a piacra, főképp 5-6 óra felé. Olyankor tele volt a piac katonákkal, főképp a dinyét sokan körül álták, és a lábuk között csakúgy gurult dinye hátra. Én sokszor ügyesen felkaptam egyet egyet, és usgyi, elszaladtam. Egy alkalommal egyszerre nyultunk a dinyéért egy katonával, én voltam az ügyesebb. Főlkaptam, el szaladtam, utánam kiáltott (Az anyád istenit, legalább adjál belőle). Jöjjön ide, szoltam vissza. Oda is jött, leültünk a patak partra. Akkor láttam, hogy egy 50 éves forma volt a katona. Elővettem a bicskát, kétfelé vágtam, és ki ki a maga részét megette. És még egy nehányszor ettünk így dinyét, de a katona már csak távolról nézte, és várta a dinyét. Mikor a dinye szezon el mult, egész jó barátok lettünk. Közben a Veisz vett egy nagy házat, mert ahol idáig volt az üzlet lakással együtt, azt bérelte. Tehát vett egy házat a Kubinyi tér 1 szám alatt, és bérelt egy másik üzletet, ugyancsak a Rákóczi utcában. 2 hétig minden este 10 óráig dolgoztam, illetve hurcoltam az árút. Nem tudtam pénzt keresni. Mikor mindent helyre raktunk, egy inget, 1 kabátot, 1 nadrágot, használtat, de elég jót, 1 nyakendőt és 2 koronát kaptam. Arra a munkára igen kevés volt, de mégis nagyon jó volt. Amit kaptam, azt már tudtam ünneplőnek használni. 1918ban már nem sok említésre méltó volt. Már idegenül sem éreztem magam. Az igaz, hogy szüleim, testvéreim nagyon hiányoztak, de voltak jó barátaim. Sőt volt olyan is, mint a Krovicki Károly Anyja többször el hívott, főképp ünnepen, és egésznapokat is töltöttem nálok, és adtak enni, mint egy rokonnak, ami nekem végtelenül jól esett. 1918 év utolsó napjaiban a Csehek megszállták Losoncot is. 1919 április vége felé a Vörös hadsereg kiverte őket Losoncról. 1919 toborzás útján Hofman Emilel és Krovicki Károlyal én is beléptem a Vörös hadseregbe, illetve a Vörös őrségbe nem akartak felvenni, hogy fiatal vagyok. Igaz, 1919 ápr 25én voltam 16 éves, és május 5én már jelentkeztem, de a barátaim bizonygatták, hogy már be töltöttem a 18 évet. Így be vettek, nem kellett semmi papír. A Kommun bukása után Vácon szereltem le. Én már nem mentem vissza Losoncra, haza mentem Mátramindszentre. Akkor már édes Apám ott volt községi kovács. 1920-1923ig mint inas dolgoztam az édes Apám keze alatt. Egy pár nyaklevest, egy pár jó pofont is kaptam tőle, míg föl szabadultam, de ha élne, ma is meg csokolnám a kezét. 1923-1950ig dolgoztam kovács szakmában, közbe 2 évig katona is voltam. 1950-1965ig csoportvezető voltam, nem végeztem fizikai munkát, majd nyugdíjba mentem.

Irodalom

1. A középfokú szakoktatás története Magyarországon a felvilágosodás korától napjainkig. Tatabányai Múzeum, Tatabányai Füzetek 3. Tatabánya, 1999.
2. 1000 éves a magyar iskola. Szerk. Balogh László, Bp, 1996
3. Scherer Lajos: A 350 éves losonci gimnázium vázlatos története. Losonc, 1940
4. Balogh Zoltán: Egy losonci vaskereskedő útja az önállósodásig. In.: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 1999, 27-40.o.
5. Tóth Tamás: A városfejlődés két útja Nógrád megyében: Balassagyarmat és Losonc a XIX-XX. század fordulóján. In.: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 2000, 63-79.o.
6. Magyar művelődéstörténet. Szerk. Kósa László. Bp., 2000
7. A polgárosodás útján. Szerk. Szabad György. Bp., 1990
8. Vass József: Pásztó története. Gyöngyös, 1939
9. Pásztói Hírlap
10. Losonci Hírlap
11. Losonc és vidéke

NYILASKERESZTES PÁRTOK JELENLÉTE AZ 1930-AS ÉVEK NÓGRÁD MEGYÉJÉBEN

FODOR MIKLÓS ZOLTÁN

A korai nemzetiszocialista pártok Nógrád megyében

Több mint hatvan esztendő telt el a II. világháború befejezése óta, de meglepően kevés feldolgozás született a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom és más nemzeti szocialista pártok működéséről, szervezeti felépítéséről, tagságáról, társadalmi támogatottságáról. Nem történt még kísérlet a nyilasok Nógrád megyei tevékenységének bemutatására. A megyében működő politikai mozgalmak közül a Nyilaskeresztes Párt szerepe sok tekintetben „terra incognita” az utókor számára, pedig a maga idejében igen széles körű támogatottsággal rendelkező tömegpárt volt. Tanulmányomat vázlatos bevezetőnek szánom – a téma további kutatásra vár.

A harmincas évek nemzetiszocialista pártjainak eszmei előzményeiként értékelhetjük a húszas években radikálisan nacionalista és fajvédő célkitűzéseket megfogalmazó egyesületi keretek között működő mozgalmakat. Legjelentősebb közöttük az Ébredő Magyarok Egyesülete volt, mely a Horthy rendszer jobboldali támaszaként hoztak létre. Az ÉME helyi szervezetei és szakcsoportjai egymás után alakultak meg Nógrád megyében.¹

Mussolini és főleg Hitler hatalomra kerülése után az új típusú, vezérelvű, a társadalom teljes szegmensét lefedni és megszervezni kívánó tömegpárt példája jelent meg a magyarországi politikai gondolkodásban.

Mint politikatörténeti kuriózum említendő meg Bell Miklós 1932-es Gazdasági Reformpártja, amely salgótarjáni központtal, de országos szerveződési igénnyel alakult. A pártot alapítójának eredeti, ideológiai szempontból eklektikus eszmevilága határozta meg. Bár nem tekinthető nemzetiszocialistának, de annak ideológiájából merített és szimpatizált képviselőivel.²

Magyarországon először 1923-ban próbáltak alakítani nemzetiszocialista pártot, de akkor a belügyi szervek nem engedélyezték létrejöttét. 1928-ban alakult egy párt Szász Béla és Csomós Miklós vezetésével, de ez múltó kezdeményezésnek bizonyult. Az 1930-as évek eleje viszont a nemzetiszocialista pártok egész sorát termelte ki. Közülük néhány bírt viszonylagos jelentőséggel, ilyenek voltak a Böszörményi Zoltán által 1930-ban alapított Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspárt, az 1932-ben Meskó Zoltán alapította Nemzeti Szocialista Földműves- és Munkáspárt, az 1933-ban alapított, gróf Pálffy

¹ Cs. Sebestyén Kálmán: A köz és magánszféra határán. In. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve 1996-199.44.o.

² Horváth István: Eszmék, eszmények, magatartások. Salgótarján, 1995. 194-209.o.

Fidél vezette Egyesül Nemzeti Szocialista Párt, a gróf Festetich Sándor nevével fémjelzett Magyar Nemzeti Szocialista Párt valamint a debreceni Balogh István csoportja.³

Viszonylag nagyobb tömegbázisra Böszörményi Zoltán pártja tett szert a harmincas évek első felében. Az elnevezésében (a párt neve a német náci párt, az NSDAP tükörfordítása magyar jelzővel), szimbólumában (horogkereszt), öltözkéiben (barna ing) egyaránt Hitler mozgalmát utánzó párt a korszak legradikálisabb, legdemagógabb politikai tényezőjeként működött. Bevallott céljuk volt a hatalom – akár erőszakos úton történő megszerzése. Programjuk fajelméletet („zsidó nem lehet néptárs”), a zsidótörke felosztását, ingyenes vagy bérlet formájában történő átadását hirdette földművesek, valamint iparosok részére. Gyökeres társadalmi forradalmat és szociális rend kialakítását hirdették. A párt 1933. szeptemberétől egy belügyminiszteri tiltó rendelet nyomán horogkereszt helyett a kaszáskeresztet használta jelképnek.⁴ Tömegbázisát elsősorban az Alföld agrárproletárjai, eladósodott gazdái közül verbuválta, de széleskörű szervezési munkájuk folytán az ország más pontjain, így Nógrád-Hont vármegye területén is alakultak tagszervezeteik.

Salgótarjában a Menház utca 16. szám alatt volt a párt észak-magyarországi szervező főcsoportjának székhelye. Az államrendőrség figyelemmel kísérte tevékenységüket. Salgótarjáni vezetőjük Szabó János asztalos mester volt (1944-ben a nyilaskeresztes párt salgótarjáni városvezetője), aki ellen sajtótermékek törvénytelen terjesztése miatt több ízben indítottak kihágási eljárást. Szabó korábban – az államrendőrség jelentése szerint – Csehszlovákiában kommunista vezetőként működött. (1945-ös saját vallomása szerint a Felvidéken szociáldemokrata párttag volt 10 évig.) A jelentés szerint a kommunista párttól átvett szervezési módszere – a tagokat számokkal látták el – megnehezítette a hatósági ellenőrzést. A jelentés kitér arra is, hogy a nemzetiszocialisták kommunista érzelmű egyenekkel érintkeztek, s tartottak fenn összeköttetést, valamint a tagok közé rendőri szempontból több megbízhatatlan, illetve büntetett előéletű egyént vettek fel. Egy 1933. szeptember 20-án kelt jelentés szerint azonban a belügyminiszter horogkereszt használatát betiltó rendelete a „szervezkedés kilengéseit tompította, a vezetőség elkedvetlenedett és óvatosabbá vált. A jelek pedig – írta a jelentéstevő – azt mutatják, hogy a helyi szervezet „visszafejlődési folyamata is megindult,” és tevékenységük nem jelent állambiztonsági kockázatot.⁵

A megye más települései közül Szécsényből lelhető fel még egyértelmű adat a Böszörményi párt jelenlétére. A nagyközségben 1933. áprilisában jelentek meg a párt szervezői, 1934. januárjában pedig röpcédulázással igyekeztek propaganda tevékenységet kifejezteni.⁶

A kaszáskeresztes párt a megyében jelentős tömegtámogatásra nem talált, a salgótarjáni pártszervezet is feloszlott vagy passzivitásba süllyedve megszűnt működni 1934. őszén.⁷ Böszörményi pártja 1936. tavaszán – látva a felbomlás tüneteit – előre menekült: fegyveres puccsal akarták átvenni az ország irányítását. A pártot feloszlatták, vezetőjét elítélték. A párttagság egy része azonban Szálasi mozgalmában integrálódott, így a fent említett Szabó János is.

³ Vonyó József: Össze nem nővő gyökerek. In: Rubicon folyóirat 2004/11. 44-51. o.

⁴ Uo.

⁵ MOL BM VII. res. 1937-6-6509

⁶ NML Szécsény község közéleti eseményeinek emlékkönyve 1928-1935

⁷ MOL BM VII. res. 1937-6-6509

Nógrád megyében történt egy kísérlet a Böszörményi pártból 1932. nyarán kivált Meskó Zoltán által létrehozott nemzetiszocialista párt működtetésére is. Ezt onnan tudhatjuk, hogy a hivatkozott államrendőrségi jelentés 1933. augusztusában arról számol be, hogy a „nemzeti szocialista párt szervezet Meskó-féle csoportja Salgótarjánban megszűnt, nem működik.”⁸ A Meskó vezette nemzetiszocialista párt használta először jelképként a nyilaskeresztet. (A horogkeresztet betiltó rendelet után állítólag Hóman Bálint javasolta Meskónak a nyilaskeresztet, ami Szent László király hadijelvénye lehetett.)

Az 1933. és 1937. közötti évek a tucatnyi, jelképpül szintén a nyilaskeresztet választó nemzetiszocialista pártok, mozaikszervezetek konkurencia harcát – ki legyen a vezér? – illetve folyamatos fúziójukat-szétválásukat hozták. A tucatnyi nyilaskeresztes párt változásait a korabeli sajtó, a közbeszéd és a hatóságok jelentései sem követték nyomon. Nemes egyszerűséggel „nyilasoknak” titulálták a nemzetiszocialista csoportokat, nem téve különbséget köztük – nem kis nehézséget okozva ezzel a különböző pártok elkülönítésében a kortársaknak és még inkább a korszak kutatóinak.

1934-ben a nyilaspártok elsődleges megtelepedési helye Nógrád vármegye nyugati része – különösen Romhány számított a mozgalom fellegrájának. Itt röpcédulázásért kerültek összeütközésbe a törvénnyel. Mivel a röpcédulákat postán akarták kikézbésíteni, azokat a községi előjáróság lefoglalta. A röpiratok szerzői követelték a paraszti adósságok eltörlését, arany-alap helyett a föld legyen a pénz fedezete, valamint új pénz, a „földpengő” legyen, amiből mindenki szükséglete szerint részesüljön.⁹ A követelések szövege nem ad egyértelmű felvilágosítást arról, hogy melyik párt állt az akció mögött. A száz holdon aluli paraszti gazdaságok adósságának eltörlése, illetve az aranyalap megszüntetése több nyilaskeresztes pártprogram részét képezte.¹⁰

Nyilaskeresztes aktivitásról referál egy 1937. január. 13-án kelt főispáni jelentés. Eszerint a Salgótarjáni járásban az 1935-ös évben volt észlelhető nyilaskeresztes szervezkedés, mely az akkor Heves vármegyéhez tartozó Maconka községből indult ki, és Kisterenye, Homokterenye, valamint Mátranovák községekben terjedt el. Irányítója egy maconkai személy volt, aki a jelentés fogalmazása szerint „egzaltált ember lévén igen nagy fanatizmussal fogott hozzá a szervezés munkájához, a pártból azonban anyagi támogatást nem kapott, és ennek hiányában a szervezkedés még 1935. évben teljesen meg is szűnt.” Büntető jogszabályba ütköző cselekményre nem került sor, így a mozgalmi aktivitás oly jellemző módszerére, az illegális röpiratok terjesztésére sem. Ez az első konkrét adat nemzetiszocialista szervezkedésre a Nógrádi szénmedence bányász közösségei körében.¹¹

Szintén az 1935-ös esztendőben volt tapasztalható nyilas szervezkedés az akkor közgazgatásilag Nógrád megyéhez tartozó, az egykori Hont vármegye településeit magába foglaló vámosmikolai járásban. Itt röpcédula osztogatásra került sor és emiatt a szervezők ellen illegális sajtótermék terjesztése címen eljárás indult. 1936-ban nem történt említésre méltó esemény a járásban.¹²

⁸ Uo.

⁹ Nógrád megye története 1919-1944. 112.o.

¹⁰ Magyarországi pártprogramok 1919-1944. szerk: Gergely-Glatz-Pölöskei 348-356. o., 361.o.

¹¹ MOL BM VII. res. 1937-6-4007

¹² Uo.

1936-ban, a jelentés szerint Balassagyarmaton és Salgótarjánban „semmilyen mozgalom nem volt.”¹³ Salgótarjánra ez annyiban lehetett jellemző, hogy a meglévő pártszervezet tagjainak működése a hatóság ingerküszöbét nem érte el. A helyi szociáldemokrata szervezet jelentése az országos pártközpontba arra utal, hogy volt némi nyilas jelenlét a városban: „A nyilasok különösebb tevékenységet nem fejtenek ki. Röpcédulákat igyekeznek elhelyezni, amit azonban a hatóság eltávolított. A bányamunkások között kísérleteznek, eddig eredménytelenül. Legutóbb Nemtiben volt lent egy csendőrtiszt (valószínűleg nyugdíjazott – F.M.Z.) a horogkeresztes agitáció megszervezése céljából, de úgy tudjuk, hogy munkájuk nem járt eredménnyel....” Egy 1936. júliusi jelentés arról számol be, hogy a „salgótarjáni bányamedencében sem a horogkeresztesek, sem az újonnan címzett nyilasok semmi nyilvános tevékenységet nem fejtenek ki, az itteni szereplésük abban nyilvánul meg, hogy holmi gúnyképeket próbálnak feltűnő helyen elhelyezni.”¹⁴

A már hivatkozott főispáni jelentés szerint lényegesen intenzívebb mozgás volt tapasztalható a nógrádi járás területén. Itt a mozgalom Pest megye felől, Vác irányából terjedt el, ahol ebben az időben főcsoportvezetőjük lakott, aki a váci vásáron látta el a Nógrád megyei párthíveket szóróanyaggal. Tételes jogszabályba ütköző cselekményeket azonban a járásban nem követtek el, csak Nógrád, Szendehely és Romhány községekben kívántak nyilvános népgyűléseket rendezni, erre azonban a járás főszolgabírója az engedélyt nem adta meg. A főszolgabíró a romhányi párthívek kérelmét, mely arra vonatkozott, hogy párthelyiség használatára a fogyasztási szövetkezet épületét engedélyezze számukra, megtagadta és „ellenőrizhetőbb” helyiség megjelölésére utasította őket. A főispáni jelentés kitért arra is, hogy a mozgalom különösen az idősebb korosztályú levonték között népszerű.¹⁵

Nem zárható ki, hogy a jelentés nem valamelyik nyilaskeresztes párról, hanem a már 1936-ban a megye délnyugati részén megjelenő Nemzeti Akarat Pártjáról ad hírt. Igaz viszont, hogy Szálasi első pártjának nem a nyilaskereszt volt a jelképe, márpedig a jelentés egyértelműen „nyilasokat” említ.

1937-ig a nyilaskeresztes pártok képtelenek országos méretekben megszerveződni. A kispártok csak időszakos és regionális befolyásra tudtak szert tenni. Böszörményi az Alföldön, Meskó a délnyugat-Dunántúlon, Pálffy az északnyugat-Dunántúlon, Festetich Fejér és Veszprém megye egyes részein, ifj. Balogh István Debrecen környékén tudott időlegesen bázisra szert tenni.¹⁶ Az eltérő érdekek, más-más társadalmi csoportok megcélzása, komoly gazdasági tényezők támogatásának hiánya, a vezetők rivalizálása, mind az országos méretű megszerveződés ellen hatottak. A kezdeti nemzetiszocialista csoportok – Böszörményi kivételével – szociális téren nem fogalmaztak meg igazán radikális programot, így a szegényebbek között szélesebb körben nem találtak kedvező fogadtatásra. A reformokat kívánó jobboldali középrétegek pedig ezekben az években zömrel Gömböst támogatták.

¹³ Uo.

¹⁴ Vonsik Ilona: Adalékok a Magyarországi Szociáldemokrata Párt Nógrád megyei szervezeteinek tevékenységéhez 1920-1944. In. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve 1988. 362. o.

¹⁵ MOL BM VII. res. 1937-6-4007

¹⁶ Vonyó, id. tanulmány. In. Rubicon folyóirat 51.o.

Szálasi Ferenc mozgalma Nógrádban

Míg a harmincas évek elején alakult nemzetiszocialista pártok nem tekinthetők egyének, mint a német nemzetiszocializmus magyarországi adaptációinak, addig a volt vezérkari őrnagy által megkonstruált eszmerendszer és szervezési módszerek valami gyökeresen újat hoztak a politikai közéletbe. Ideológiája, a hungarizmus, bár erősen merített a fasizmus és a nemzetiszocializmus eszmerendszeréből, önálló szélsőjobboldali irányzatként értékelhető. Első pártjának elnevezése – Nemzeti Akarat Pártja – valamint szimbóluma is jelezte, hogy a pártalapító valami merőben újat akar létrehozni, és nem kívánja a kisztílus hazai Hitler- követők számát gyarapítani.¹⁷

Az eszme kivitelezésének eszközeül egy kettős szervezettségű politikai erőt kívánt létrehozni. Tudatosan és kezdettől fogva két szinten szervezte híveit – pártot és mozgalmat is működtetett. „Két lábra állította” pártját, ahogy fogalmazott, és a két szerveződés különbségeire a következő hasonlattal világított rá: „A párt a test, a mozgalom a lélek.” A hivatalosan bejegyzett párt mellett kezdettől működött egy féllegális – illegális mozgalom is, amelyre támaszkodva a hatalom nem alkotmányos módon történő megszerzését is megkísérelhették.¹⁸

A később kiépített, bejegyzett párt hivatalos szervezete szakmai „székekre” és területi elven megszervezett egységekre tagolódott. A párt alaposabb megszervezése igazán csak az 1939- es választások után kezdődött, sőt lehet állítani, hogy a pártvezető által elképzelt szervezeti felépítés csak Szálasi 1940-es szabadulása után következett be, már a társadalmi bázis erodálódásának időszakában. Szervezési céljai között kezdettől fogva szerepelt a munkásosztály közötti széleskörű bázisteremtés, egy nemzetiszocialista munkásmozgalom kiépítése. Az államrendőrség aggodalmát igazán ez váltotta ki, valamint, hogy utat talál az agrárproletariátushoz. Szálasi célja egy a társadalom teljes metszetét átfogó, a hatalom átvételére alkalmas modern tömegpárt és mozgalom kiépítése volt. Felismerte, hogy a feszítő társadalmi ellentéteket úgy lehet kihasználni, hogy egy széleskörű, radikális és főleg gyors rendszerváltoztatás esélyét csillantja fel a társadalom széles rétegei számára.

A Szálasi-mozgalom Nógrád megyei vonatkozásai kapcsán érdemes megemlíteni, hogy Szálasi 1931-ben, még aktív katonatisztként látogatást tett Salgótarjánban. A bányászok anyagi helyzete iránt érdeklődött és megdöbbenette őt a 90-120 pengős havi keresetek valamint a vállalatvezetők magas jövedelmei közötti nagy különbség. Az általa vezetett „Hungarista Napló” bejegyzése szerint megkérdezte az egyik vezető mérnököt, hogy „nem félnek-e attól, hogy egy szép napon a bányász a csákányát nem munkahelyébe, hanem a koponyájukba fogja vágni, ami ilyen állapotok mellett könnyen megtörténhet.”¹⁹

¹⁷ Török András: Szálasi álarc nélkül. Budapest, 1941. 35.o. „Annyi tény, hogy ezekben az időkben a nyilaskeresztes jelvényre nem is gondolhatott Szálasi. Sőt valószínűleg gyűlölte a nyilasokat, mert szerinte – ...ezek a bitang zöld inges nyilasok megelőztek és minden „gubát” elharácsoltak az orrom elől – mondotta nem egy alkalommal előttünk...

¹⁸ Ungváry Krisztián: Kik voltak a nyilasok? Egy szocialista tömegpárt. In. Rubicon folyóirat 2004/11 5.o.

¹⁹ Sipos Péter: Egy politikai eszmerendszer kialakulása. In. Szálasi Ferenc börtönnaplója 1938-1940. Budapest Főváros Levéltára és a FILUM kiadása. 1997. 29.o.

1933-ban is járt Nógrád megyében, ekkor egy Diósjenőn és Nagyoroszbán megrendezett bajtársi találkozóon vett részt vitéz Taby Árpád testőrőrnagy és vitéz Csia Sándor társaságában.²⁰

Első politikai formációját 1935 márciusában alapította, Nemzeti Akarat Pártja (NAP) néven. Ebben az évben aktív szervezőmunka indult meg országosan. Nógrádban talán már 1935 végén, de 1936. első felében biztosan megjelent a NAP. Az első alapszervezet valószínűleg Diósjenőn alakult meg – a községben Szálasi egyik alvezére, Csia Sándor rendelkezett az I. világháborúból eredő katonakapcsolatokkal. 1936-37-ben mintegy tíz fővel működött itt tagszervezet.²¹ A nemzetiszocialista szervezkedésre már a korábbi években is fogékony Nógrádi járás több községében is, így Nógrádverőcén, Pencen, Romhányban, Kétbodonyban, Felsőpetényben alakultak néhány fő részvételével alapszervezetek.²²

Szálasi első pártjának jelenlétéről a megye más pontjairól nincs tudomásunk. A nyugat-nógrádi korai jelenlét okait a pártszervezés magterületéhez a Pest megyéhez és Budapesthez való földrajzi közelséggel magyarázhatjuk. A régió több településéről – Nagyoroszból, Dejtárról, Érsekvadkertről, Diósjenőről – a fővárosba jártak nagy számban dolgozni a helyiek.²³ Különösen a budapesti építőipar számított a térség munkaereje felvevőpiacának, ahol már korán találkozhattak Szálasi mozgalmának képviselőivel.

A NAP-ot 1937 áprilisában betiltották, Szálasi első ízben tartóztatták le az „állami és társadalmi rend felforgatására irányuló szervezkedés” címén, és vonták eljárás alá. A párt létszáma ekkor országosan 8400 fő. Szálasi azonban tovább folytathatta a szervezkedést és Endre László rendelkezésére bocsátotta frissen alapított Fajvédő Szocialista Pártját. Augusztus 1.-én „életszerződést” kötnek, ennek értelmében a betiltott NAP, valamint Endre pártja helyébe megalapítják a hungarista gyökerű Magyar Nemzeti Szocialista Pártot. A párt országos központjának „teljhatalmú és teljes jogú” vezetője Szálasi.²⁴ A párt elnevezése, valamint a nyilaskeresztet jelképnek választása egyértelműen integratív igényre utal, a szétaprózódott nemzetiszocialista mozaik-pártok egységesítését tűzik ki célul. Szálasi nimbusza formálódóban volt: konzekvensen kitartott eszméi mellett, melyekért börtönt is kockáztatott, ráadásul személyes kapcsolatokat ápolt a tisztikarral és a közigazgatás képviselőivel.

1937. augusztusából egy Nógrád megyei belépésről van tudomásunk: Nagylócon csatlakozott egy helyi lakos, saját szóhasználatára szerint a „hungarista párthoz.”²⁵

1937. októberében a nyilas csoportok jelentős része Szálasi vezérlete alatt egyesült a budai vigadóban megtartott nagygyűlésen.

1937. május 10-én kelt salgótarjáni rendőri jelentés szerint: „rendőrkapitányságom hatósági területén Nemzeti Szocialista szervezkedés ezidő szerint nincs.”²⁶ Jó fél évvel később, egy 1938. január 18-ai jelentés szerint viszont a Szálasi által létrehozott szerve-

²⁰ Nógrád megye története 1919-1944. 112.o.

²¹ NML Balassagyarmati Népbíróság peres iratai. XXV. 1./b Nb. 158/46 (Népbírósági iratok a továbbiakban: Nb.)

²² Nógrád megye története 1918-1940. 112.o.

²³ Szabó Zoltán: Cifra nyomorúság. Cserépfalvi kiadása, 1938. 101-102.o.

²⁴ Sípós Péter: Id. tanulmány 32.o.

²⁵ NML Szécsényi járás Igazolóbizottsági iratok. XVII. 404.3.

²⁶ MOL BM VII. res. 1937-6-6509

zetek Budapesttól távolabbi részeken „...főleg Sopron megyében, Fejér- Győr megyék területén, Szegeden, Hatvanban, Salgótarjánban, Diósgyőrben, Somogy vármegye területén, Heves- Nógrád megyékben vannak.”²⁷ Mivel a jelentésben Nógrád megye mellett külön megemlítik Salgótarjánt is, egyértelművé válik, hogy az 1937-es esztendőben a hatósági akadályoztatás ellenére is jelentős teret nyert a mozgalom. Néhány hónap leforgása alatt érezhetően megerősödött a megye egyéb részei mellett Salgótarjánban is.

A megye kormánypárti sajtójának ingerküszöbét 1937. decemberében éri el a nemzetiszocialista jelenség, korábban Szálasi neve nem volt olvasható a helyi sajtóban.²⁸

1938 januárjában teszi közzé az ekkor már a magyar nemzetiszocialista erők között domináns Szálasi – párt szervezési utasítását. A területi vonatkozásban kiépítendő pártstruktúra keretében Nógrád- Hont vármegyét az 1. számú Központi Főkerülethez sorolták. (A nyilas területi pártszervezet legnagyobb szervezeti egysége volt a főkerület, mely egy regionális országerületet átfogva közvetlenül az országos pártvezetőség alá tartozott.) A központi főkerülethez tartozott még Pest- Pilis- Solt- Kiskun vármegye északi fele, valamint Esztergom vármegye. A központ budapesti székhelyű volt, tehát egybeesett az országos pártszervezés és a mozgalom magterületének központjával. A szervezési utasítás direktívája szerint a megyék élére megyefőt kellett állítani (később inkább megyevezetőnek hívták a megyei pártszervezet első emberét). A tervszerint Nógrád és Hont megyék élére külön- külön megyefőt kellett kinevezni. A szervezési szándék tehát a történelmi vármegyék integritásának helyreállításával számolt, nem igazodott az aktuális közigazgatási összevonásokhoz.²⁹

Az 1938-as év eleje a magyar politikai közéletben a jobbratulódás időszaka, a kormánypártban és a kormányban is megerősödött a jobbszárny. Darányi miniszterelnök hajlandó lett volna a rohamosan erősödő nyilasokat „megszelídítve” pozíciókhoz juttatni, cserébe a radikális mozgalmár szárny lecsendesítését, a gyakran a kormányzót s családját sem kímélő uszító propaganda megszüntetését kívánta. Figyelmeztetésként azonban szükségét látta hogy 1938. február 21-én a belügyminiszter feloszlassa a Magyar Nemzeti Szocialista Pártot arra hivatkozva, hogy az azonos a betiltott Nemzeti Akarat Pártjával. Szálasit hetvenkét vezetőtársával együtt rendőri felügyelet alá helyezték, de a pártvezető ennek ellenére tovább ügködhetett.

1938. március 27-én időközi választásra került sor, ahol a korábban kormánypárti Hubay Kálmánt, a Függetlenség című napilap újságíróját választották meg, aki az összes nemzetiszocialista csoport képviselőjeként kívánt fellépni. A Szálasival kötött megállapodás után Hubay a harmadik, újonnan létrehozott hungarista gyökerű párt a Nemzeti Szocialista Magyar Párt-Hungarista Mozgalom elnöke lett. (Szálasi a rendőri felügyelet miatt nem lehetett elnök.)³⁰

Hubay Kálmán már pártelnökként, de hivatalosan a Társadalmi Egyesületek Szövetségének (TESZ) kiküldött szónokaként tartott előadást 1938 április végén Balassagyarmaton, a múzeum előadótermében. (A TESZ a különböző és igen nagy számú hazafias-nemzetvédelmi egyesületek koordinálására létrehozott csúcsszervezet volt, mely azonban hivatalos kormánytámogató szerepe mellett legális keretet nyújtott a szélsőjobbol-

²⁷ MOL K. 149-1938-6-szn/5

²⁸ Nógrádi Hírlap 1937. december 12. „Egy bírói döntés”

²⁹ MOL K. 149-1938-6-szn/3

³⁰ Sipos Péter Id. tanulmány 37-38. o.

dali eszmék számára is.) Hubay a zsúfolt közönség előtt megtartott beszédében a nemzetiszocializmust propagálta. Szólt a belső revízió szükségességéről, mivel „a zsidó be rendezkedés szembeugrasztotta a magyar tőkét a magyar munkással.” Kifejtette, hogy a fajvédelem gondolata magyar területen nem új, az 1919-es gyökerekkel rendelkezik. Kevésellte az első zsidótörvény intézkedéseit, azt kívánta, hogy a zsidók is számarányuk szerint vehessenek részt a gazdasági és kulturális életben. Jelzésértékű azon kitétele, miszerint „nem akarnak lázítani, alkotmányt felforgatni.”

Hubay és az 1939-es választások környékén a nyilasokhoz csatlakozó középosztálybeliek zöme ódzkodott a mozgalmárok illegális akcióitól.

Az említett TESZ- gyűlésen előadást tartott még a pénzügyi szakember Temesváry László, aki 1944. október 15-e után a Magyar Nemzeti Bank elnöki tisztét látta el.³¹

1938. májusában lemondani kényszerült Darányi Kálmán, a miniszterelnöki székben Imrédy Béla követte, aki nem kívánt egyezkedni a nyilasokkal. Úgy gondolta, hogy a mozgalom erejét akkor törheti le, ha kivonja a forgalomból Szálasit. Az új belügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc a törvény legteljesebb szigorát ígérte azon nyíltan működő pártokkal szemben is, melyek földalatti tevékenységet folytatnak. Új, úgynevezett rendtörvényeket fogadtattak el, valamint egy miniszterelnöki rendelet eltiltotta az állami, vármegyei, községi hivatalnokokat, hogy tagjai legyenek bármelyik nyilaspártnak (és a szocdem pártnak is).³² Szálasit egy másfél év óta húzódó eljárás után a Kúria másodfokon „az állami és társadalmi rend erőszakos felforgatására és megsemmisítésére irányuló bűntettben” mondta ki bűnösnek és ezért háromévi fegyházra ítélte.

A Nógrádi Hírlap ezen örvendezve ledorongoló cikkben figyelmezteti Szálasi követőit. „A szélsőbal és szélsőjobb... egyet jelent törekvéseiben és eszközeiben. Ikertestvérek az alvilágból... A szélsőséges elemek, bármely oldalon is álljanak, erőszakkal, forradalommal akarnak felforgatást előidézni, és így hatalomba jutni. A talajelőkészítésre szolgálnak a gyalázkodó röpcédulák. A jobboldaliság emlegetése a bizalomkeltést célozza. S miután elég szövetségest szerzett, főleg a könnyen lelkesülő, tárgyilagos ismeretekkel, tapasztalatokkal nem bíró ifjúság között, akiket fantasztikus ígéretekkel lehet elkábítani, egész a kótyagos állapotokig, következik az államfelforgatás bűntettére való keverődés, a börtön lépcsőire való tévelygés, azon való legurulás egészen a börtön fenekéig.”³³

A cikkből a kormányzati hatalom fenyegetőzése hallható ki, és utal arra, hogy a nyilaskeresztes propaganda bőven talált hívekre a fiatalság körében.

A hatóságok megújuló vegzatúrájára példa a Nógrádi járásból: az „Összetartás” című nyilas hetilap tudósít arról, hogy a romhányi párthelyiség bérletét nem engedélyezte a nógrádi főszolgabíró. A rövid hírből arról is értesülhetünk, hogy a helyi nyilas alapszervezet vezetője azonos a korábbi helyi NAP szervezet vezetőjével.³⁴

Az új kormányfő igyekezete a visszájára sült el – a bebörtönzött Szálasi sokak szemében mártírrá vált. A párt ezt úgyesen ki is használta.

A mozgalom erőteljesen bővült ezekben a hónapokban is, tudomásunk van belépésekről Balassagyarmaton, Nagyorosziban, Dejtáron, Patakon, Kazáron, Lőrinciben.³⁵

³¹ Nógrádi Hírlap 1938. május 1. „TESZ gyűlés”

³² Nógrádi Hírlap 1938. augusztus 7.

³³ Nógrádi Hírlap 1938. július 17.

³⁴ Összetartás 1938. július 17.

³⁵ Nb. 50/1945, Nb 53/1945, Nb. 171/1945, Nb. 15/46, Nógrádi járás Ig. biz. iratok XVII. 402. Salgótarjáni járás Ig. biz. iratok XVII. 403.

Az ifjonti túlbuzgóságnak példája: egy tizenhat éves balassagyarmati fiatalembert kizártak, miután kiderült, hogy túl fiatal a belépéshez.³⁶ Egy balassagyarmati járási szervező agitációs munkája eredményeképpen 11 új tagot szervezett be Érsekvadkertben.³⁷

A párt tagjainak létszáma 1938 közepén rendőrségi becslések szerint több tízezer volt, év végére biztosan túlhaladta a százezret.³⁸

Szálasi 1938-at a „mozgalom éveként” harangozta be, és az év elején meg volt győződve arról, hogy ez a hatalomátvétel éve is lesz. Az év vége felé, a párt vezetősége látva a mozgalom társadalmi bázisának növekedése mellett is a szervezetlenséget, látszatmegmozdulásokkal igyekszik a radikálisok elégedetlenségét leszerelni. Hubay a mozgalom tagjainak meddő készültséget rendel el, december elején pedig utcai zavargásokba torkolló, halálos áldozatot is követelő tüntetést rendeznek Budapesten. A Hubay-féle pártvezetés nem tud ellenőrzést gyakorolni a radikálisok felett -1939. február elején kézigránátos merényletet hajtott végre egy hungarista csoport a Dohány-utcai zsinagóga ellen (a pártvezetés valószínűleg nem tudott a készülő akcióról).³⁹

Az 1939. február közepén kinevezett második Teleki-kormány bocsátotta ki a Nemzeti Szocialista Magyar Párt-Hungarista Mozgalmat feloszlató rendeletet február 24.-én. A rendőrség harminc vezető nyilas személyt letartóztatott és internáltatott. A Nógrádi Hírlap tudósít arról, hogyan hajtották végre a rendeletet a megyében. „A belügyminiszter rendelete a Nemzeti Szocialista Magyar Párt-Hungarista Mozgalmat az állami rend és társadalmi nyugalom felforgatását célzó működése, szervezkedése és eddigi tevékenysége miatt feloszlatta és így annak Nógrád megyei kerületét is.” Balassagyarmaton a párt Tó-utcai helyiségében Barna Gábor, a városi államrendőrség vezetője jelent meg karhatalommal február 23-án este. Az itt talált iratokat, tagsági jegyeket lefoglalták, a helyiséget lepecsételtették. Házkutatást tartottak a „mozgalom vezetője”, dr. Csalány Lipót Pál orvos, valamint több párttag lakásán. (Nem egyértelmű, hogy az említett orvos a város, vagy a megye akkori pártvezetője volt.) A házkatatás – ahogy az újság írja – „nem járt nagy eredménnyel”, mivel a rádió már délben bement a budapesti házkatatásokat, „...s így volt idejük mindent eltakarítani”. Letartóztatásra, internálásra a városban nem került sor, mivel a rendőrtanácsos nem tartotta a tagokat „elég veszélyesnek”, de valamennyi helyi párttag rendőri felügyelet alá került. A kormánypárti újság kárörvendően zárja a hírközlést: „Persze most, akik velők kacérkodtak, tagadják nyilas voltukat.”⁴⁰

A megye más részeiről nincs híradásunk, de a hatóságok hasonlóan jártak el az ország egész területén.

Az 1939-es képviselő-választások

Az új választásra készülődve a mentelmi joga révén szabadlábon maradt Hubay Kálmán a pártot Nyilaskeresztes Párt néven alakította újjá 1939. március 8.-án. A pártot rendkívül nehéz helyzetbe hozta, hogy a hatalom a pártvezetők nagy részét letartóztatta, in-

³⁶ Nb. 50/1945

³⁷ Nb. 53/1945

³⁸ Lackó Miklós: Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935-1944. Kossuth kiadó, 1966. 126.o.

³⁹ Uo. 152-157.o.

⁴⁰ Nógrádi Hírlap 1939. március 4.

ternáltatta, a pártkassza pedig üresen kongott. Betiltották a „Magyarság” című napilapot, valamint az „Összetartás” című hetilapot, így a nyilasok sajtóorgánium nélkül vághattak neki a választási kampánynak. A letartóztatások miatt a képviselőségre alkalmas személyek megfogatkoztak, a választást megelőző hetekben új arcok tűntek fel a párt környékén. A képviselőjelöltek indításakor elsődlegessé vált a jelölt rendezett anyagi helyzete, mivel az új választójogi törvény szerint az induláshoz az egyéni képviselőjelölteknek 2000 pengőt, ha két képviselő indult 3000 pengőt, lajstromos kerületben képviselőként 4500 pengőt kellett az ajánlási ívek hitelesítéséhez kaucióként letenni.⁴¹

A kampány alatt baloldali ellenzéki és kormánypárti oldalról egyaránt azzal vádolták a Nyilaskeresztes Pártot, hogy Németországból jelentős anyagi támogatást kapott. Bár egyes, helyi NSDAP-csoportok juttattak összegeket Magyarországra – a német külügyminiszter erről tudomást szerezve azonnal leállította az akciókat – ez nem segített sokat a nyilasok anyagi gondjain. A 135 egyéni választókerület közül csak 63-ban tudtak jelöltet állítani.⁴²

A választás előtti időszakban csatlakozott a nyilas táborhoz dr. Budinszky László fővárosi ügyvéd, a Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesületének alelnöke. Sógora nógrádsápi földbirtokos volt, ő maga is tulajdonolt hatvan hold földet Nézsa határában. Korábban ügyvédként a diósjenői közbirtokosságot képviselte egy perben, Csia Sándor révén is rendelkezett kapcsolatokkal a nyugat nógrádi térségben.⁴³

A jelöltállításra és a kampányra megszabott idő igen kevés volt – a korábbi képviselőházat feloszlató kormányzói leirat május 4.-én kelt, az új választást május 28-29.-re írták ki. Nógrádban öt egyéni kerületet alakítottak ki – a körzetbeosztást közvetlenül a kampányidőszak előtt jelölte ki egy belügyminiszteri rendelet. A kormánypártok jelöltjeit a települések ide-oda sorolásával is előnyösebb helyzetbe juttathatták.

Több nemzetiszocialista párt indult országosan, de egymás ellenében nem indítottak jelölteket. Nógrádban a szélsőjobboldalt mindenütt a Szálasi-Hubay féle Nyilaskeresztes Párt képviselte. Mivel a nemzetiszocialisták lehetőségei korlátozottak voltak, az ország jelentős részein egyáltalán nem indítottak egyéni jelöltet – így például a Tiszántúlon egy-két nyilas induló volt, nem indult nyilas jelölt Baranyában, Tolnában, Somogyban.⁴⁴ Igyekeztek viszont azokra a helyekre koncentrálni, ahol esélyesnek vélték jelöltjeiket. Figyelemreméltó, hogy Nógrádban mind az öt körzetben indítottak jelöltet, tehát eleve sok reményt fűztek itteni szereplésükhöz. (Az 1938 novemberében visszatért felvidéki területeken még katonai igazgatás volt érvényben, ott nem tartottak választásokat, később behívott képviselőkkel egészítették ki az országgyűlést.)

Az 1. számú, balassagyarmati kerületben Kégl Elemér nagycsalomjai földbirtokos, a 2. számú rétsági kerületben dr. Budinszky László ügyvéd, a 3. számú salgótarjáni kerületben vitéz Borosdy Gyula gépészmérnök, a 4. számú sziráki körzetben dr. Tímár Ignác ügyvéd, míg az 5. számú szobi kerületben dr. Mosonyi Kálmán ügyvéd indult a Nyilaskeresztes Párt képviselőjeként. A nyilasok megyei lajstromos listáján a sorrend a következő volt: 1. Budinszky László, 2. Mosonyi Kálmán, 3. Kégl Elemér, 4. Kőhalmi Elek,

⁴¹ Pintér István: A kényszerpályára szavazó ország-1939 In. Parlamenti választások Magyarországon 1920-1998. Szerk.: Földes György-Hubai László. 183-187. o

⁴² Ungváry Id. tanulmány 7. o.

⁴³ Nb. 158/46

⁴⁴ Pintér Id. tanulmány 202.o.

balassagyarmati gyógyszerész, 5. Szajbert András, nagyorosi földműves, 6. Murányi Imre, sziráki ácsmester.⁴⁵ Feltűnő, hogy a bejutásra esélyes helyeken – hasonlóan az ország egyéb pontjaihoz – „nadrágos” emberek szerepelnek. Ez a párt jobbra alacsonyabb társadalmi rangú mozgalmárai között ekkor és az elkövetkező években folytonos elégedetlenség forrása volt.

A megyében a kormánypárt, a Magyar Élet Pártja (MÉP), valamint a Független Kisgazdapárt állított lajstromot a Nyilaskeresztes Párt mellett. Egyéni kerületekben a salgótarjáni kivételével, ahol független jelölt indult harmadikként, szintén az említett két politikai erő jelöltjei mérkőztek a nyilas jelöltekkel.

A kampánymunka a rövid idő miatt nagyon feszített volt, a képviselőjelöltek szinte egyfolytában kampánykörutakra jártak. A nyilas jelölteknek a pártközpont leterheltsége valamint az üres pártkassza miatt sok mindent maguknak kellett elintézni, illetve saját zsebből finanszírozni. Budinszky, a rétsági jelölt saját bevallása szerint az egész kampánymunkát maga intézte – maga ment el a belügyminisztériumba az ajánlási ívekért, a plakátokat maga csináltatta. A párttól „fillér támogatást nem kapott”⁴⁶ – többi jelölttársá hasonló cipőben járhatott.

Az egykori fotók tanúsága szerint a nyilas jelöltek rendezvényein nagy tömeg jelent meg. Volt olyan község, ahol diadalkapu fogadta a képviselőjelöltet.⁴⁷

A „Munka” című hetilap szerint öt-hatezres tömeg fogadta a salgótarjáni ipartestület székháza előtt Borosdy Gyulát, a kormánypárti helyi lap által is sikeresnek titulált vidéki körútja után. A gyűlést Halácsy József, ipartestületi jegyző (a salgótarjáni járás, más adat szerint egy ideig Salgótarján város nyilas pártszervezetének vezetője) a Hiszekegygel nyitotta meg, majd Borosdy megtartotta kb. két órás programbeszédét. Beszédében szólt a fajok és nemzetek harcáról, majd kifejtette a nyilasok gazdasági programját. Véleménye szerint a „nagyőke túlkapásaitól” védeni kell az ipari és mezőgazdasági munkást valamint a kisipart. Beszédét az újság szerint „gyakran szakította félbe viharos helyeslés”.⁴⁸

A Nyilaskeresztes Párt programja – mely a korábbi hungarista pártprogramokhoz képest mérsékeltebben de egyben konkrétabban fogalmazott – munkaállamot hirdetett a munkanélküliség teljes felszámolásával. Deklarálta a kisipar és kiskereskedelem szabadságát és védelmét, illetve az „elsődi jövedelmek” felszámolását. Zsidómentes államot hirdetett. Meghirdette a hadiipar és a nagy energiaforrások – köztük a szénbányák – államosítását.⁴⁹

A nyilas szellemiségű pártok együttesen 1 074 415 szavazatot kaptak országosan. E mögött az eredmény mögött mintegy 600 000 szavazó állt. Az összes szavazó létszáma két-két és fél millió lehetett.

A Nógrád vármegyében 1939. május 29-én megrendezett választáson a nyilasok igen jól szerepeltek. A megyében a lajstromos szavazatok 41%-át szereztek meg (21 000 szavazat), ettől jobb eredményt csak Pest megye közép (52%) és észak (43%), Győr-Moson

⁴⁵ Nógrád megye története 1919-1944 158. o.

⁴⁶ BFL Budapesti Népbíróság büntetőperes iratai. 4249/45 Budinszky László

⁴⁷ NML Nógrádi járás lg.biz. iratai XVII. 402. 3. doboz

⁴⁸ A Munka, 1939. 05.27.

⁴⁹ A Nyilaskeresztes Párt programja. In. Magyarországi pártprogramok 1919-1944. 470-475.o.

(47%) és Zala megyékben (44%) érték el.⁵⁰ Az egyéni kerületek közül leggyengébben a balassagyarmati körzetben szerepelt jelöltjük – itt a kormánypárti báró Buttler Elemérrel szemben alaposan lemaradt, de így is megszerezte a szavazatok mintegy 26%-át. A salgótarjáni körzetben 30% körüli eredményt ért el a nyilas jelölt, míg a szobi körületben kb. 41%-ot kapott. Második legjobb eredményt a sziráki jelölt dr. Tímár Ignác érte el a megyében, 46%-ával éppen hogy lemaradt az elsősegről. A rétsági körzetben azonban Budinszky László mintegy 48%-al első helyen végzett. A lajstromos eredmény alapján a Nyilaskeresztes Párt még egy képviselőt küldhetett a Képviselőházba: dr. Mosonyi Kálmán jutott be, miután az egyénileg győztes Budinszky lemondott lajstromos első helye alapján járó mandátumáról.⁵¹

Sajnos nem áll rendelkezésünkre az összes nógrádi település szavazati eredménye, csak a rétsági és a sziráki körzet községekének lajstromos szavazatait ismerjük.

A rétsági körület községekének nagy részében a nyilasokra leadott szavazatok voltak többségben – 33 település közül 22-ben született nyilas győzelem, 16 településen abszolút többséggel, 6 községben relatív többséggel nyertek. Nagyarányú győzelmet arattak többek között Érsekvadkerten, Borsosberényben, Nógrádon, Romhányban, Bánkon, Nógrádsápon, Nézsán, Felsőpetényben, Galgagután, Kosdon, Pencen. Ahol a MÉP kapott több szavazatot, ott sem sokkal maradtak el tőlük szélsőjobboldalra leadott szavazatok.⁵²

A sziráki körületben 39 község közül 16-ban kaptak többséget a nyilasok, nagyarányú többséggel nyertek Kazáron, Béren, Bujákon, Lőrinciben, Mátraverebélyen, Szarvasgedén.⁵³

Az eredményeket vizsgálva szembetűnő, hogy a megye déli sávjában fekvő településeken, egy-két kivételtől eltekintve a nyilas szavazatok kerültek többségbe. Más helyi adottságokat nem vizsgálva is megállapítható, hogy Pest megye közelsége „termékenyítőleg” hatott a nyilaskeresztes szavazatok számára.

Érdemes szemügyre venni a nagyszámú bányász lakossággal rendelkező települések adatait. Mátranovákon, Homokterenyén, Kisterenyén, Nemtiben, bár nagyszámú nyilas szavazat született, de mögötte maradtak a kormánypártnak. Az említett községekben átlag 30-40%-os eredményt értek el a nyilasok – kivétel a kis Szúpatak és az erősen ellenzéki érületű Kazár, ahol a kisgazdák viszonylag nagy számú szavazata mellett is toronymagasan nyert a nyilaspárt.⁵⁴ Salgótarjában, valamint a salgótarjáni választókerületben egészében 30% körül szavaztak a nyilasokra.⁵⁵ A Nógrád megyéről szóló történeti munkák általában azt érzékeltetik, hogy a nyilasok nagyon sok szavazatot kaptak a bányász településeken. Az adatok viszont arról árulkodnak, hogy ezeken a településeken a megyei átlag alatt szerepelt a Nyilaskeresztes Párt, 30-35%-os szereplésük országos összehasonlításban inkább egy jó átlagot jelent, nem kiugróan magas eredményt.

A vizsgálható települések közül a megye egy szegletébe nem ért el a „zöld ár”: Márkháza, Lucfalva, Sámsonháza, Nagybárkány és Kisbárkány nagyon mérsékelt szá-

⁵⁰ Pintér, id. tanulmány 202. o.

⁵¹ Nógrádi Hírlap, 1939. 06.4.

⁵² NML IV. 433. Nógrád-Hont vm. Törvényhatósági Bizottság Központi Választás szavazási jegyzőkönyve 1939. (továbbiakban: szavazási jegyzőkönyv)

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Nógrád megye története 1919-1944. 161. o.

mű nyilas szavazóval erősítette a nyilas tábor. A felsorolt kisközségek közül több szlovák nemzetiségű, ez azonban nem válaszolja meg a gyér szereplést. Nógrád megye más szlovák lakosságú településén általában kiugróan jól szerepeltek a nyilaskeresztesek, így például Bánkon, Nógrádon, Felsőpetényben, Nógrádsápon, Vanyarcon, Béren stb.⁵⁶ (A nyilaspárt később nemzetiségi csoportok felállításával is próbálkozott: a Felvidéken alakultak szlovák pártszervezetek.)⁵⁷

A választásokon kapott szavazatok száma nem mutatja meg a nyilasok tényleges és teljes társadalmi bázisát. Az 1938-as választójogi törvény bevezette az összes településen a titkos választójogot, viszont a szavazati joggal bírók számát csökkentette. A lajstromos szavazásból kirekesztették a huszonhat éven aluli, az egyéni jelöltre történő szavazásból a harminc éven aluli férfiak többségét, nők esetében mindkét szavazati forma esetén a harminc éven aluliak nagy többségét. A szavazójogot általában elemi iskolai végzettséghez, huzamosabb idejű egyhelyben lakáshoz is kötötték (a törvény részletesen tárgyalta a kivételeket). A főiskolai, egyetemi végzettséggel bírók mentesültek az életkori megkötések alól.⁵⁸

A nyilasokat érzékenyen érintette az életkorra vonatkozó megkötés, hiszen bázisuk jelentős részben a fiatalabb korosztályokból rekrutálódott. Az alsóbb társadalmi rétegeket, a kvalifikálatlan elemeket a szavazati jogosultságból kizáró kitételek szintén a potenciális nyilas választók számát apasztották. (A választójogi törvényt mind a kormány bal-, mind a jobboldali ellenzéke hevesen bírálta.)

A választásokat megelőzően és azt követően is a közigazgatás sok helyen hajlamos volt rendészeti kérdésként kezelni a nyilas jelenséget. Sok függött természetesen az adott hivatalnok személyes viszonyulásától – volt aki szimpatizált a hungaristákkal, volt aki nem. A Nógrádi járás főszolgabírója nem szívelte őket. A nagyorosi csendőrsöt „szétugrasztotta”, tapasztalva az ottani állomány nyilas szimpátiáját, illetve zsidókkal szemben megnyilvánuló negatív elfogultságuk miatt. Később, 1941-től, Bars és Hont közigazgatásilag egyesített vármegye alispánjaként is megtiltotta, hogy a nyilasok bármilyen hivatalos ünnepségre meghívást nyerjenek.⁵⁹

Budinszky képviselőként többször interpellált a helyi közigazgatás vezgatója miatt. Szót emelt a nyilas bizalmi és támogató személyeket súlytó rendőri felügyelet, a mondvacsinált okokra hivatkozó, nyilas politikai rendezvényeket nem engedélyező hatósági intézkedések ellen.⁶⁰

Egy somoskőújfalui szervező azzal indokolta a nyilaspártból való kilépését, hogy „a csendőrök akkor nagyon üldözték nyilasokat”.⁶¹

⁵⁶ NML szavazási jegyzőkönyv

⁵⁷ Ungváry. id. tanulmány in. Rubicon folyóirat

⁵⁸ Az 1938. évi XIX. tc. az országgyűlési képviselők választásáról. In. 1938. évi Országos törvénytár (Corpus Juris) Budapest, 1938

⁵⁹ NML Nógrádi járás Ig. Biz. iratai XVII. 402. 2. doboz

⁶⁰ Az 1939. évi június hó 10-re összehívott Országgyűlés Képviselőházának Naplója I. kötet. Atheneum. 1940. Az Országgyűlés Képviselőházának 17. és 18. ülése

⁶¹ Nb. 27/1946

Társadalmi támogatottság, belépési motivációk

Kik alkották a Nyilaskeresztes Párt társadalmi bázisát? Ránki György szerint: „A nyilaskeresztes pártok nemzeti jelszavakat és tradicionális értékeket hirdető ideológiája valójában nagyon vonzó volt az alsó- és középosztály szemében, amely sokat szenvedett a jövővel szembe fordított bizonytalanság, a válság után különösen élesen jelentkező gazdasági nehézségek miatt. Így a nyilasok erős szociáldemagógiája, s e szociális kérdéseknek az antiszemitizmussal való összekapcsolása is fogékony talajra találhatott.”⁶²

1939-40 körül a Nyilaskeresztes Párt a társadalom szinte minden rétegéből sikerrel szólított meg csoportokat – értelemszerűen a zsidóságot leszámítva. Ha néhány fő erejéig is, de soraik között megtalálható volt a történelmi arisztokrácia. A történelmi középosztály egy nem jelentéktelen része rövid ideig támogatta a nyilasokat, de közülük sokan hajlamosak voltak gyorsan elpártolni, ha a nyilas mozgalom társadalmi vonalon túlzottan radikális arcát mutatta. 1941-42-ig, a közkeletű vélekedésekkel ellentétben nagyszámú értelmiségi erősítette a párt soraikat. A kispolgári rétegek, a keresztény kiskereskedők és különösen az iparos kisegyszisztenciák végig a legstabilabb bázisát alkották a pártnak. Az ipari munkásság 1939 táján többségében szintén a nyilasokban látta a jobb élet reményét, hasonlóan a bányamunkásság is. Falun a kisbirtokos parasztság, az agrárproletárság, a gazdasági cselédek alkották a mozgalom támaszát.

Az ipari munkásság részvételéről árulkodik a népbírói iratok között talált számos salgótarjáni acélgyári munkás párttag, akadnak öblösüveggyári munkás nevek. Hogy milyen arányban voltak találhatóak az egyes üzemek dolgozói között nyilasok, arról konkrét adatok általában nincsenek, egy kivétellel: volt időszak, mikor a zagyvapálfalvai táblaüveggyár dolgozóinak 98%-a volt nyilaskeresztes párttag, az üzem összes foglalkoztatottja közül huszonnyolcan nem voltak párttagok!⁶³ Tehát egyetlen üzemben közel 1400 nyilas párttag dolgozott.

A bányászok körében is nagy népszerűséggel bírt a párt, legalábbis 1940. végéig, onnantól érezhetően csökkenni kezdett a nyilasok politikai befolyása a nógrádi szénmedencében. Jól érzékelteti egy rendőri jelentés, 1941 júniusából, milyen lehetett a jelenlétük a bányamunkások között a korábbi egy-két évben. A jelentés szerint a bányászok 40%-a tartozott ekkoriban a nyilasok táborába, szemben az ekkoriban újra erőre kapó szociáldemokraták 25%-ával.⁶⁴

Egy 1941-es, augusztusi helyzeri jelentés a salgótarjáni és környékbeli munkásság egészséges politikai hovatartozásáról tájékoztat. A jelentés szerint a „munkásság nagyobb része a nyilaskeresztes párt, kisebb része pedig a szociáldemokrata párt tagja, míg egy jelentéktelenebb tömeg beszervezetlen...” Egy ugyanekkor keletkezett másik rendőrségi közlés szerint még a párton kívüli munkások is nagy érdeklődéssel kísérik a nyilaskeresztes agitációt.⁶⁵ Hangsúlyozom: ezek a jelentések már a nyilas bázis erodálódásának időszakában keletkeztek!

⁶² Ránki György: Az 1939-es budapesti választások. In: Magyarország társadalomtörténete II. 1920-1944. szerk. Gyáni Gábor

⁶³ Tamási Tibor: Zagyvapálfalva története egy lokálpatrióta szemléletében. NTM Adattár 4827-2003

⁶⁴ Vonsik id. tanulmány 371. o.

⁶⁵ Uo.372. o.

Milyen motivációk indítottak embereket hogy csatlakozzanak a párthoz és mozgalomhoz? A népbíróági eljárás alá vont személyek válaszaiból idézek néhányat, melyeket természetesen kritikával kell kezelni, hiszen a válaszadókat a felelősségrevonás elkerülésének szándéka vezette.

Triviálisan hat, de talán a legalapvetőbb belépési indok a meggyőződés, a politikai ideológia elfogadása. Voltak nyilas párttagok, akik 1945-46-ban is vállalni merték hogy a meggyőződés vezette őket. Egy bányász indoklása: „...nekem a nyilaspárt programjában és magában a pártban is az tetszett, hogy tiszta magyar volt.”⁶⁶ Egy kőműves segéd úgy nyilatkozott, hogy pártbeli munkáját „...teljes odaadással és hűséggel a magas nyilas eszmének szenteltem.”⁶⁷

A külpolitikai helyzet is lehetett inspiráló ok, sok eredetileg baloldali érzelmű munkás számára igazolást jelentett a az 1939-1941 közötti német-szovjet együttműködés. Egy zagyvapálfalvai síküveggyári villanyszerelő nyilaspártba való belépésének közvetlen kiváltó okaként azt hozta fel, hogy 1940. tavaszán Budapesten megtekintett egy szovjetkiállítást!⁶⁸

Egyfajta alkati hozzáállás, ellenzéki attitűd is hozzájárulhatott ahhoz, hogy valaki belépjen a pártba vagy szavazatával támogassa a nyilasokat. Egy somosköújfalui kocsmáros azzal indokolta a helyi nyilas alapszervezet megalapítását, hogy a községben korábban csak a kormánypártnak volt szervezete, a helyi munkások viszont ellenzéki érzületűek lévén szükségét érezték hogy alapítsanak „valamilyen” pártot.⁶⁹ Talán ezt zsi-geri ellenzéki alapállást konstatálta a salgótarjáni polgármester, Förster Kálmán: „Az ellenzéki érzület ha nem is volt kiforrott minőségű, de természetesen meghatározta sokak magatartását. E magatartás kialakulatlanságára jellemző, hogy sokak szerint az ellenzé-
kiség kergette Salgótarján és környékének népét a negyvenes évek elején a jobboldali, akkor ellenzéki nyilaspártokba is.”⁷⁰

Sokan érkeztek a baloldaltól 1938-39-ben. A Nyilaskeresztes Párt fő ideológusai (Málnási Ödön, Péntek István, Párkányi István) az országos pártvezetésben is zömmel bal, sőt szélsőbaloldaliak voltak korábban. Az 1944-ben salgótarjáni nyilas városvezetőként működő Szabó János a Csehszlovák állam területén saját bevallása szerint szociáldemokratának, az államrendőrség információja szerint kommunistaként működött. Egy célglyári vasöntő munkás tizenöt év után lépett át a szocdemektől a nyilasokhoz. Lépését azzal indokolta, hogy amikor Peyer Károly ellátogatott Salgótarjánba és a vasöntő „elvtársnak” szólította az országgyűlési képviselőt, az kioktatta őt, hogy a megszólítása: „kegyelmes úr”.⁷¹ Voltak, akik már a 19-es kommun alatt szerepet vállaltak: a cserhátsurányi nyilas községvezető 1919-ben a helyi direktórium vezetője volt - '19-es szerepéért el kellett szenvednie az ellenforradalmi korszak hatóságainak vegzatúráját, 1945-ben nyilas szerepvállalása miatt ítélték szabadságvesztésre.”⁷²

⁶⁶ Nb.113/1945

⁶⁷ Nb.121/1945

⁶⁸ Nb.155/1946

⁶⁹ Nb.27/1946

⁷⁰ Förster Kálmán: Visszaemlékezéseim életem történetére. NTM Adattár: 933.69.

⁷¹ Nb.129/1945

⁷² Nb.61/45

A legtöbben a jobb élet reményében csatlakoztak. 1939-ben „a párt a munkások jobb megélhetését, jobb jövőjét, szociális reformok megvalósítását hirdette”⁷³ foglalta össze frappánsan egy salgótarjáni mintaasztalos belépésének okát. Ugyanerre rímel egy géplakatos indoka: anyagi helyzetén akart javítani, és mert a párt deklarációja szerint a munkásokat támogatta.⁷⁴ Egy vasöntő, miután eltörött a bakancsa, összeveszett a művezetőjével és mivel a párt munkásjólétet hirdetett „a propaganda hatására” belépett.⁷⁵

A párttagság bizonyos esetekben protekciót is eredményezhetett. Csia Sándor, Szálasi egyik alvezére, vezető HÉV-alkalmazott a párttagsághoz kötötte hogy beprotezsálja egy nagyorosi lakos öccsét. Egy másik Nagyoroszból származó belépő bátyját tudta elhelyeztetni a BESZKÁRT-nál.⁷⁶ (A fővárosi közlekedési vállalat a hungarista szervezkedés egyik legkorábbi helyszíne volt.)

Egy politikai mozgalom közösségképző ereje sem lebecsülendő. A Nyilaskeresztes Párt sokat adott arra, hogy a párttagok közösségi keretek között is megéljék az összetartozás élményét. A párt szervezési utasítása szerint a párt tagjainak havonta egyszer helyesgtáborozáson, kéthavonta járástáborozáson, háromhavonta megyetáborozáson kellett résztvenni. Ezek a rendezvények a párttagok megismertetését, összetartozásuk érzetének erősítését szolgálták, „nemzetiszocialista seregszemlék” voltak. (Valószínűleg korántsem tartották meg minden alkalommal a táborozásokat, már csak a hatóságok gyakori tiltása miatt sem.) A pártvezetői szándék propaganda eszköznek is szánta a rendezvényeket: „Az érdeklődőket ne zárjuk ki a táborozásból. Hívunk meg mindenkit, aki tiszta örömeiből és tudatos erőnkől részt kér. Ezzel megnyerjük a helység és vidékének megbecsülését, szeretetét és tekintélyre teszünk szert.”⁷⁷

A csatlakozott tagokat igyekeztek feladatokkal ellátni, tisztségeket kaptak, esetleg jól hangzó pártbeli címeket – az egyszerű kisember fontosnak, „valakinek” érezhette magát, úgy érezhette, részese a közéletnek.

A nyilasok igyekeztek elnyerni az emberek bizalmát. Egy jóindulatú és lelkiismeretes helyi pártvezető, helyi párttag igyekeztén segíteni a hozzáfordulóknak, sokat lendíthetett a párt ottani népszerűségén. Az Etesen 1940. őszén megalakult helyi szervezet tagjai sok időt szenteltek a munkások fogadására, panaszaik meghallgatására, többet, mint a helyi szociáldemokrata párt, vagy a bányász szakszervezet helyi csoportja. A nyilas pártszervezet hivatalos órákat tartott, hétköznap 8-13 és 14-19 óra között, vasár- és ünnepnap reggel 8-tól este 7-ig állt nyitva a helyi szervezet helyisége az érdeklődők és segítséget kérők előtt.⁷⁸

A párt megyei létszámát korábbi munkák 5 000 körülire teszik a választások idején, 1940. végéig minden bizonnyal emelkedett a párttagok létszáma.⁷⁹ A sikeres választás lökést adott a szervező munkának, ekkorra már a legtöbb településen létrejöttek tag-

⁷³ Nb. 131/1945

⁷⁴ Nb. 3/1945

⁷⁵ Nb. 133/1945

⁷⁶ NML Nógrádi járás Ig. biz. iratai XVII. 402. 1. doboz

⁷⁷ MOL K. 149-1938-6-szn/5

⁷⁸ Vonsik Ilona: Etes politikai munkásmozgalmi történetéhez 1895-1948. Múzeumi értekező IV. Salgótarján, 1986. 66.o.

⁷⁹ Jakab Sándor: Nógrád megye gazdasági és társadalmi helyzete a felszabadulás idején. in: Hadtörténelmi közlemények, 1967/4, 651. o.

szervezetek. A Nyilaskeresztes Párt 1939-40-ben egyértelműen tömegpárttá vált - ezt semmi sem mutatja jobban, mint néhány kistelepülés tagszervezeteinek létszáma. A mintegy 700 fős Keszegen 53-an,⁸⁰ a kb. 1100 lelkes Cserhátsurányban 51-en (1942-es adat),⁸¹ az 1700 lakosú Homokterenyén 156-an (1941-es adat),⁸² a 2400 lakosú Somoskőújfalun mintegy 80-an⁸³ voltak párttagok.

A területi pártszervezetek megalakultak, a helyi pártszervezetek élére községvezetők, járásvezetők, városvezetők kerültek. A megyevezetői tisztet a parlamenti képviselő Budinszky László vállalta a választások után.⁸⁴ Az élet szinte minden területére behatoló, differenciált szempontok szerinti megszerveződésre Szálasi 1940. szeptemberi szabadulása után került sor, a pártvezető elképzelései szerint. Paradox módon abban az időben, mikor a társadalmi bázis már olvadásnak indult.

⁸⁰ NML Nógrádi járás Ig. biz. iratai 2. doboz

⁸¹ NML Nb. 61/45

⁸² NML. Nb. 13/1945

⁸³ NML Nb. 27/1946

⁸⁴ BFL Nb. Budinszky László

PÁSZTÓ-CSONTFALVA ELŐZETES JELENTÉS A 21-ES ÚT NÉGYSÁVOSÍTÁSÁT MEGELŐZŐ RÉGÉSZETI FELTÁRÁSRÓL

TANKÓ KÁROLY

A lelőhely leírása

A régészeti lelőhely Pásztó külterületén, a Zagyva-völgy nyugati oldalán, a Cserhát északnyugat-délkelet irányú középmagas vonulatának laposan a völgybe nyúló keleti végén található. A lelőhelyet délről a Zámán-völgyből eredő Nádasdi-patak, keletről a Zagyva-völgye, északról a szabályozás előtti Zagyva-meder időszakos vízjárása határolja. A domb magasabb részén jelenleg fenyőerdő található, míg a szélesen elterülő keleti végén a terület kisparcellás mezőgazdasági művelés alatt áll. A dombot észak-déli irányban átszeli a Hatvan és Salgótarján közötti, 21-es számú fő közlekedési út. (1. kép)

A lelőhely kutatástörténete

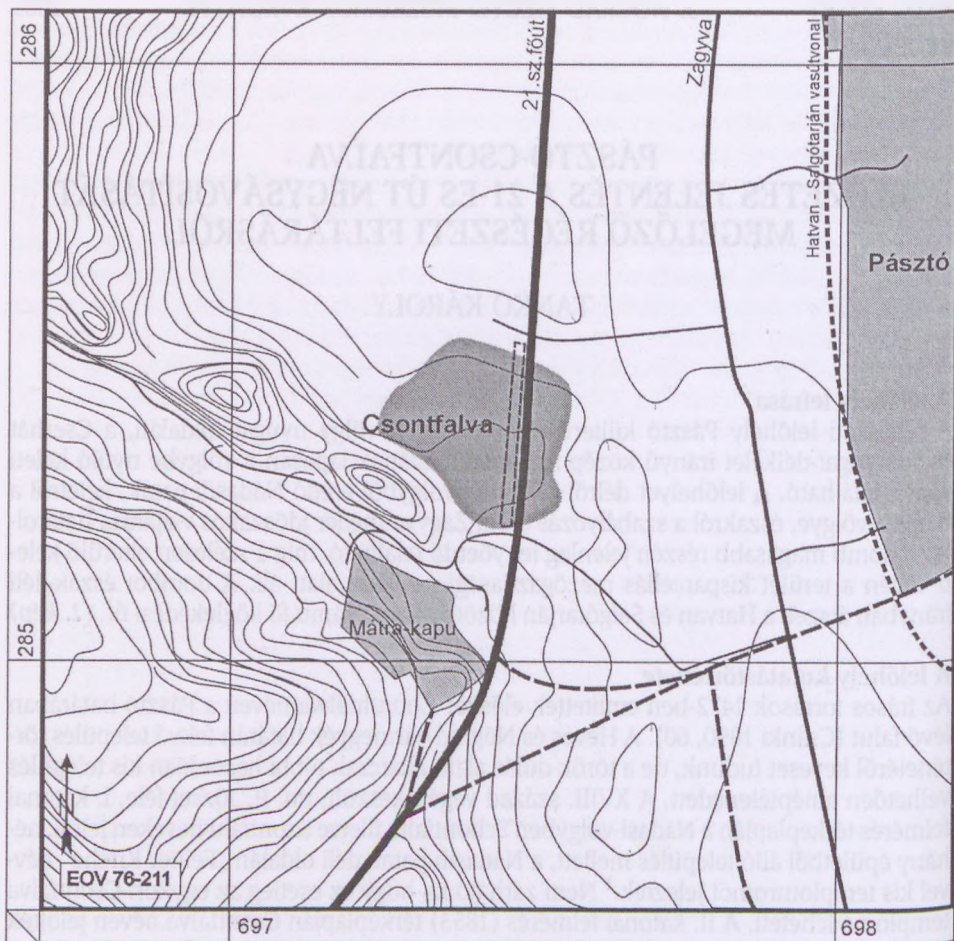
Az írásos források 1472-ben említették először Chonthfalwa néven a Pásztó határában lévő falut (Csánki 1890, 60). A Heves és Nógrád vármegyék határán fekvő település történetéről keveset tudunk, de a török dúlás alatt, akárcsak többi hasonlóan kis település vélhetően elnéptelenedett. A XVIII. század végén készült, un. II. József-féle, I. katonai felmérés térképlapján a Nádasdi-völgyben Schontfalu, illetve Szontfalu neveken jelölt, néhány épületből álló település mellett, a Nádasdi-patak déli oldalán „Feiner Kirche” névvel kis templomromot jeleztek.¹ Nem zárható ki, hogy ez esetleg az egykori Csontfalva temploma lehetett. A II. katonai felmérés (1853) térképlapján Csontfalva néven jelölték a Nelatinski és Podmaniczki uradalmakhoz tartozó két pusztát, amelynek elhagyását jelzi, hogy az 1873-ban készült III. katonai felmérésen, már csak egyetlen névtelen épület árulkodik a korábbi település helyéről.² Mindmáig őrzi a néphagyomány a Csontfalva-dűlő elnevezésben az egykor itt állt falu helyét.

2002-ben a 21-es út bővítését megelőző helyszíni bejárása során, Pásztótól nyugatra, a Zagyva völgyéből kiemelkedő alacsony dombon, a dűlőnév és a felszínen szóródó leletek alapján sikerült lokalizálni az írott forrásokból ismert középkori Csontfalvát.³ Mivel a tervezett útépités az egykori falu helyét is érintette, elengedhetlenné vált a kijelölt nyomvonal megelőző feltárása.

¹ Coll. XVI. Sectio XVI.

² II. katonai felmérés (1853): Section 46. Colonne XXXV.; III. katonai felmérés (1873) 37-48.

³ A helyszíni bejárásra a 21-es út bővítésének szakhatósági engedélyeztetése kapcsán Paszternák István (Kulturális Örökségvédelmi Hivatal) és Majcher Tamás (Kubinyi Ferenc Múzeum, Szécsény) vezetésével került sor.

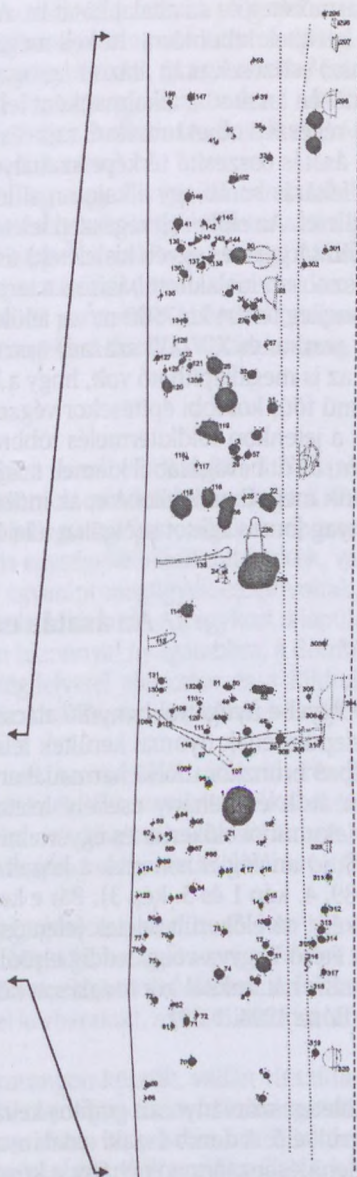

1. kép: Pásztó-Csontfalva (21-es út). A régészeti lelőhely elhelyezkedése

A feltárás módszere

A 21-es számú fő közlekedési út tervezett négy­sávosítása, illetve az ehhez kapcsolódó szervízút- és közműáthelyezések szükségessé tették a nyilvántartott régészeti lelőhely tervezett munkákkal érintett területének megelőző feltárását. Ez a kutatás a nagy felületű feltárások általános szabályai szerint, illetve a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal által meghatározott előírásoknak megfelelően folyt.

2005 tavaszán a tervezett földmunkákkal érintett 7500 m²-es terület geodéziai kitűzése után, munkagépekkel kezdtük meg a talajműveléssel bolygatott humuszréteg eltávolítását. A gépi földmunka két lépcsőben folyt. A műveletlen, ugaron hagyott parcellák feltörésére, illetve a jelenlegi út melletti árok szélén álló fasor és bozótos megtisztítására, egy nagy teljesítményű forgórakodót használtunk. A termőréteg a megnyitott felület két oldalán a vonatkozó talajvédelmi előírásoknak megfelelően került deponálásra. Ezt követően a régészeti jelenségek felszíni lokalizálásának céljából ún. gépi nyesést végez-

2. kép: Pásztó-Csontfalva (21-es út). A középkori település részlete

tünk, vagyis egy egyenes élű kanállal felszerelt kis méretű rakodóval megtisztítottuk a felszínt, a termőréteg és az altalaj határán. A felszínen kirajzolódó régészeti jelenségek kézi erővel kerültek kibontásra. Itt kell megjegyezni, hogy az egyébként erősen kötött, majd a tavaszi esőzések után átázott agyagos humusztalaj, illetve a sárgásbarna agyag altalaj jelentősen lassította, alkalmanként lehetetlenné tette a gépi munkát.

A feltárt régészeti objektumokról rajz- és fotódokumentáció, illetve szakszerű leírás készült. Az ásatás összesítő térképe szabályos geodéziai felmérés alapján került összeállításra. A feltárás során egy alkalommal légifelvétel készítésével is dokumentáltuk a kutatott területet. Az előkerült régészeti leletanyag (kerámiatöredékek, állatsontok, kőeszközök, fémtárgyak és egyéb kisletelek) tisztítása és elsődleges nyilvántartásba vétele a közeli Hasznoson kialakított bázison a terepi munkával párhuzamosan folyt.⁴

A régészetileg feltárt kb. 7500 m²-es területen négy történeti kor (középső-bronzkor, császárkor, avarkor és XIV-XV. század) összesen 323 objektuma került feltárássra. A feltárás során az is megállapítható volt, hogy a bővítésre kijelölt nyomvonal keleti oldalán, a 21-es számú főút korábbi építésekor végzett földmunkák már erősen bolygatták a lelőhelyet. Itt a jelenkori földkitermelés többnyire elpusztította a régészeti emlékeket. A domb tetején, az út bevágásából kiemelt talajjal való másodlagos elfedésre utaló nyomokat figyeltünk meg. Ennek ellenére, az innen előkerült elsődleges és másodlagos helyzetű leletanyag fontos adatot szolgáltat a lelőhely történetét illetően.

Az ásatás eredményei

Bronzkor

A Zagyva völgyébe nyugatról benyúló alacsony, laposan elnyúló dombháton több korszak megtelepülésének nyomai kerültek felszínre. A dombon a legkorábbi megtelepedést a középső bronzkor utolsó harmadában, a késő-hatvan / füzesabony-horizonthoz kapcsolható árok és néhány csekély leletanyagú gödör jelzi. Különösen érdekes a 107/148. objektumból előkerült és egyértelműen a füzesabonyi kultúrához kapcsolható tál, melynek jó analógiái ismertek a közeli Zagyvaszántóról, illetve Vámosgyörkről is (Kovács 1989, 4. kép 1 és 5. kép 3). Bár e korszak régészeti fedettsége a most feltárt területen csekély, az előkerült leletek jelentősége mégis abban rejlik, hogy újabb adatot szolgáltat a Felső-Zagyva-völgy, eddig elsődlegesen szórványleletek alapján sokszor vitatott kulturális határokkal körvonalazott középső-bronzkor végi történetéhez (Kovács 1989, 3-21; Bóna 1994, 9-39).

Vaskor

A feltárt területen szórványosan grafitos kelta kerámiatöredékek illetve egy bronz fibula töredéke került elő. A domb északi oldalán, annak vízhez közeli részen, feltehetően egy nagyobb településhez tartozó néhány, a közép-La Tene periódusra keltezhető leletanyagú gödröt tártunk fel. Ez a kelta-kori lelőhely jól illeszkedik a Zagyva mentén Kazártól Hatvanig követhető települési lánchoz (Patay 1956, 186-190; Patay 1972, 353-358; Hellebrandt 1999, 147-182; Vaday 2004, 51-64).

⁴ Itt szeretném megköszönni Nyiri Borbála és Bóka Gergely régészhallgatók, valamint Bózó Béla és Farkas Gábor technikusok segítségét, illetve valamennyi résztvevőnek a feltáráson végzett munkáját.

Népvándorlás-kor

A domb északi oldalán jelentősebb római kori barbár megtelepüléssel számolhatunk. Erre hat (feltehetően erre az időszakra datálható) oszlopszerkezetes épület és az őket körülvevő nagyméretű, császárkori kerámiatöredékekkel és égett omladékkal teli gödörök utalnak. A feltárt objektumokból római importtárgy nem, csak az Alföldi szarmata népséghoz kapcsolható sötét színű, besimított kerámiaáru került elő. Az egyik gödör leletei között egy bronzból készült ruhadisz volt.

A feltárás északi zónájában egy valószínűleg nagyobb későavar-kori faluhoz tartozó teleprészt tártunk fel. Itt három, félig földbe mélyített, négyszögletes alakú gödörházat és néhány méhkas alakú gödört figyeltünk meg. Kiemelendő a még a házak között talált, kövekkel kirakott kemence, melynek tapasztásából vassalak és égett kerámiatöredékek kerültek elő. Az objektumok feltöltéséből pontosabb keltezési támpontot nyújtó tárgy nem, csak a jellegzetes hullámvonalkötegekkel díszített kerámiaanyag, és egy malomkő került feltárára.

Középkor

A középkorra keltezhető régészeti jelenségek a domb déli oldalán, a Nádasdi-patak bal partján koncentráálódtak. Az itt feltárt objektumok minden bizonnyal a XIV-XV. századi település peremére lokalizálható gazdasági jellegű tevékenységek és építmények régészeti nyomai voltak. Itt az egyes funkcionális egységeket elkülönítő árkok, vagy az állattartó karámok cölöpszerkezetének nyomai egyaránt megfigyelhetők voltak. Ezen a területen néhány nagyobb agyaggyerő gödört is feltártunk. Az egykori település központi magja, ahol a lakóépületek álltak, minden bizonnyal nyugatabbra, a domb magasabb pontján keresendő. Az ásatásról készült légifelvétel elemzése és a földtulajdonosok elbeszélése alapján a domb középső részén további, esetleg kőből készült épületek is várhatók.

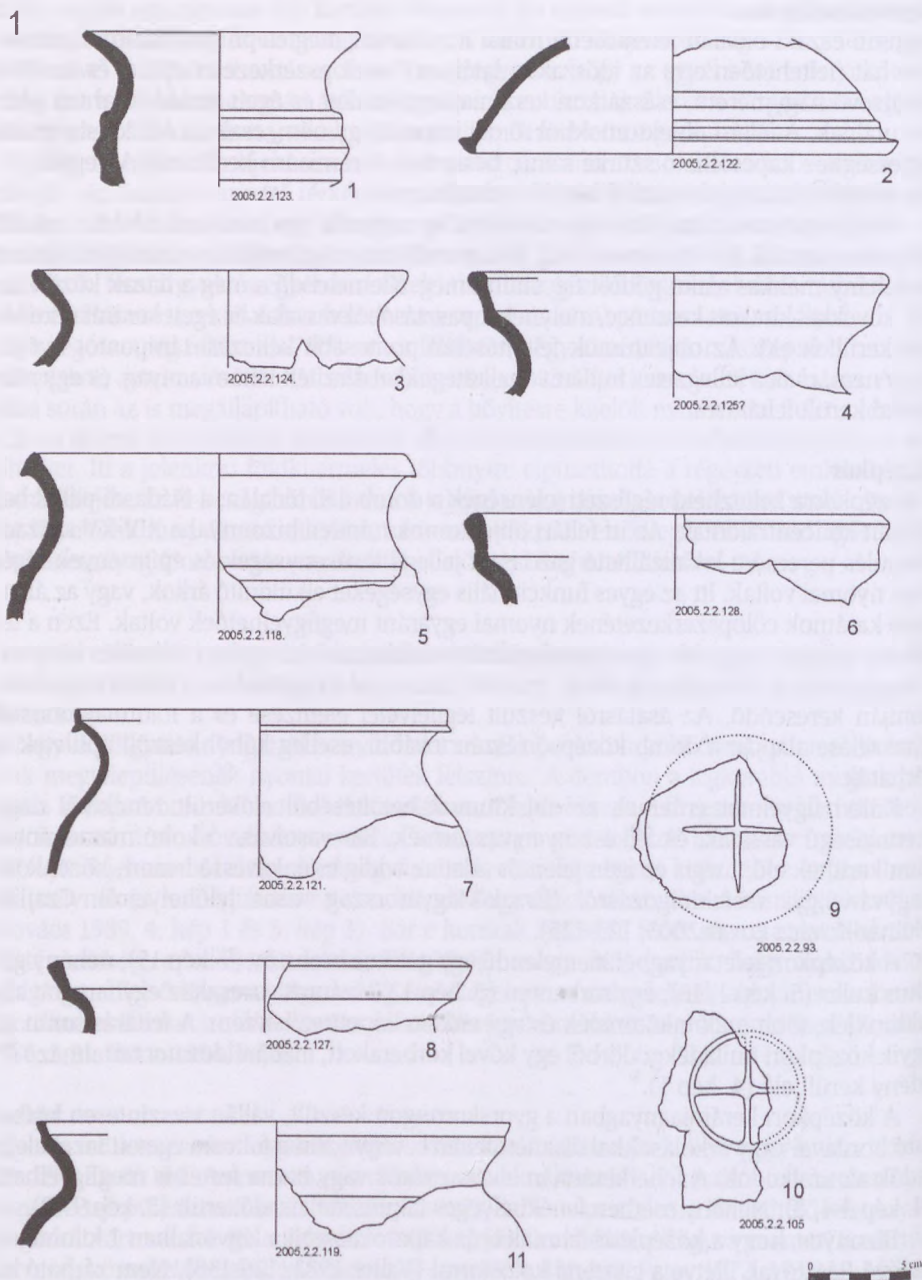
Külön figyelmet érdemel, az objektumok betöltéséből előkerült rendkívül nagy mennyiségű vassalak, és félkész nyersvas-termék. Bár vasolvasztó kohó maradványai nem kerültek elő, mégis ez igen jelentős adat az eddig csak kevésbé ismert, középkori, Zagyva-völgyi vassfeldolgozásról (Észak-Magyarország vasas lelőhelyeiről: Czajlik-Molnár-Kovács-Lovas 2003, 123-125).

A középkori leletanyagból kiemelendő egy gótikus bronz öv (5. kép 15), néhány gótikus kulcs (5. kép 1, 16), egy sarkantyú (5. kép 12), számos vaseszköz egy faragott ablaktöredék, több malomkőtöredék és egy erősen kopott ezüstérem. A feltárás során az egyik középkori hulladékgödörből egy kővel körberakott, madáráldozatot tartalmazó ép edény került elő (4. kép 1).⁵

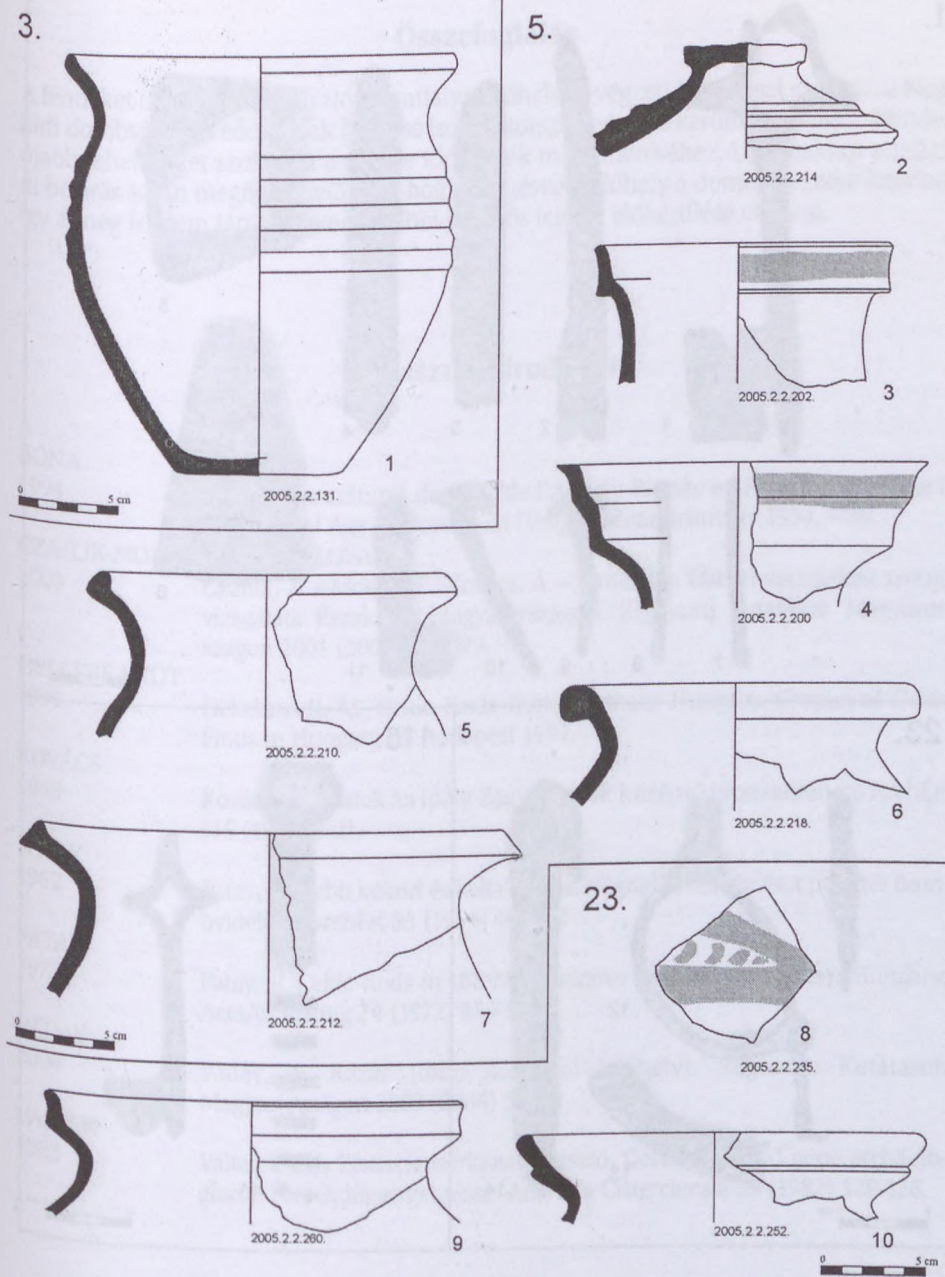
A középkori kerámiaanyagban a gyorskorongon készült, vállán vízszintesen körbefutó bordával vagy árkolásokkal díszített fehérre, vagy sötét foltosra égetett fazekak és fedők az uralkodók. A fehérkerámián elvétve vörös vagy barna festés is megfigyelhető (4. kép 3-4, 8). Néhány esetben fenékbélyeges talptöredék is előkerült (3. kép 9-10).

Bizonyos, hogy a középkori falunak erős kapcsolata volt a légvonalban 1 kilométerre lévő Pásztóval, illetve a ciszterci kolostorral (Valter 1982, 129-138). Nem zárható ki, hogy a most talált hibás vaseszközök, nagyméretű kulcsok, s kiváltképp a faragott gótikus ablaktöredék Pásztó területéről származhat.

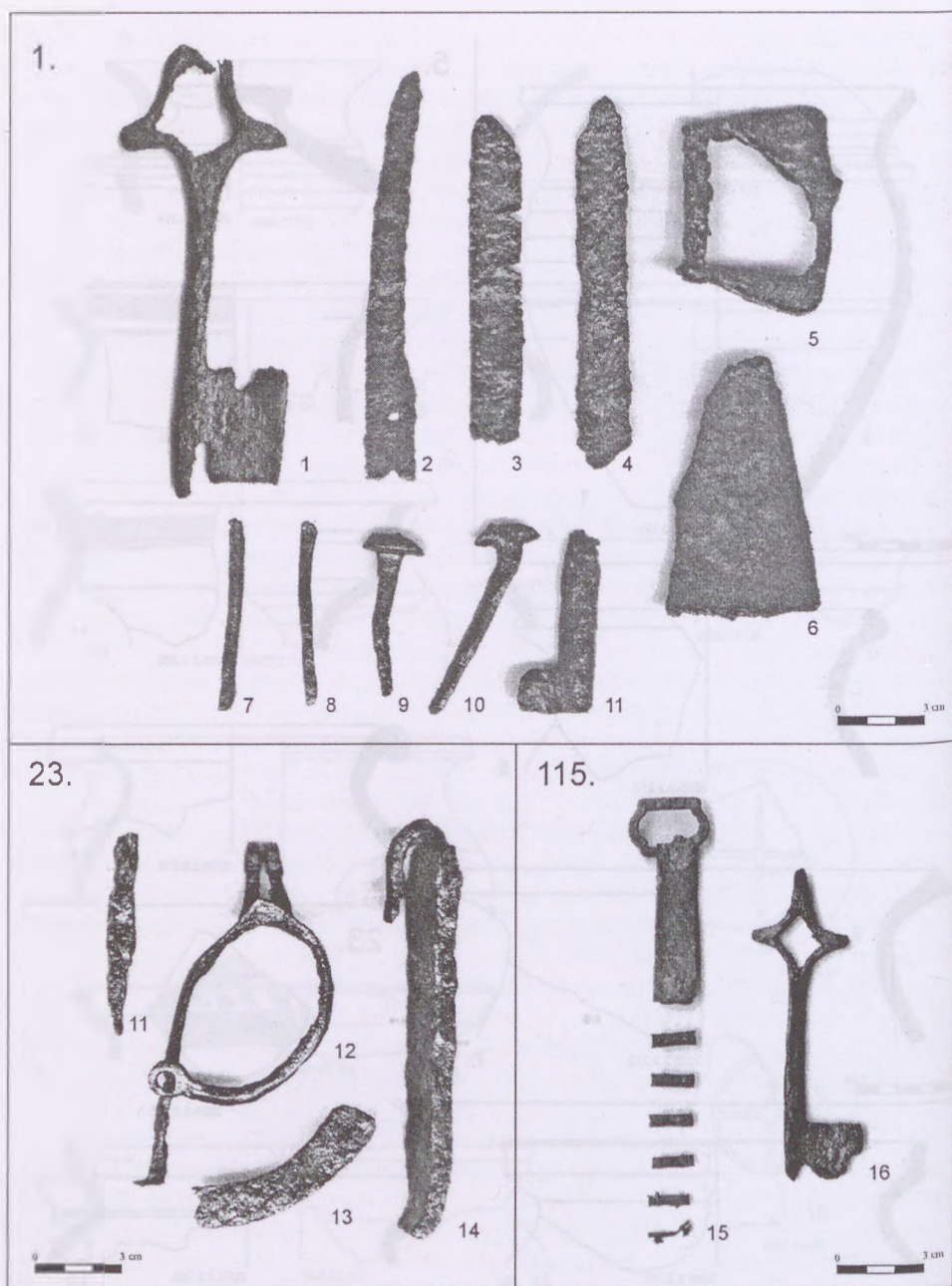
⁵ Hasonló lelet néhány évvel korábban Ludányhalászin is előkerült. Bácsmegi Gábor szívélyes közlése.

3. kép: Pásztó-Csontfalva (21-es út).
Középkori kerámiatöredékek

4. kép: Pásztó-Csontfalva (21-es út).
Középkori kerámiatöredékek

5. kép: Pásztó-Csontfalva (21-es út).
Középkori fémleletek (1-14, 16:vas, 15:bronz)

Összefoglalás

A fentieket összegezve a Pásztó-Csontfalva lelőhelyen végzett feltárással számos, a Nógrádi dombvidéken eddig csak kevésbé ismert korszak emléke került napvilágra. Mindez újabb lehetőséget szolgáltat a megye történeték megismeréséhez. Ugyanakkor a felszíni bejárás során megfigyelhető volt, hogy a régészeti lelőhely a domb egészére kiterjed, így a még fel nem tárt területen további jelentős leletek előkerülése várható.

Felhasznált irodalom

BÓNA

1994 Bóna I. Les cultures des tells de l'Age du Bronze en Hongrie. In: Bóna I. (ed.) Le bel Age du Bronze en Hongie. Mont Beauvray 1994, 9-39.

CZAJLIK-MOLNÁR-KOVÁCS-LOVAS

2003 Czajlik, Z. – Molnár, F. -Kovács, Á. – Lovas, Gy. Őskori vassalakok anyagvizsgálata Északkelet-Magyarországról. Régészeti Kutatások Magyarországon 2001 (2003) 117-129.

HELLEBRANDT

1999 Hellebrandt, M. Celtic Finds from Northern Hungary. Corpus of Celtic Finds in Hungary III. Budapest 1999.

KOVÁCS

1989 Kovács, T. Adatok az Ipoly-Zagyva-vidék középső bronzkorához. ArchÉrt 116 (1989) 3-21.

PATAY

1952 Patay, P. Újabb kőkori és kelta leletek Nógrádkövesden és a nógrádi dombvidéken. ArchÉrt 83 (1956) 186-191.

PATAY

1972 Patay, P. Celtic finds in the Mountainous Region of Northern Hungary. ActaArchHung 24 (1972) 353-358.

VADAY

2004 Vaday, A. Kazár (több korszakú lelőhely). Régészeti Kutatások Magyarországon 2003 (2004) 51-64.

VALTER

1982 Valter, I. Das Zistercienserkloster Pásztó. Geschichte und neue archäologische Forschungsergebnisse. Analecta Cisterciensia 38 (1982) 129-138.

KAZÁR

(többkorszakú régészeti lelőhely feltárásának előzetes jelentése II.)

VADAY ANDREA
MTA Régészeti Intézet

A Salgótarján és környékének csatornaépítését megelőző feltárás során 2002-ben kezdődött régészeti feltárás Kazár határában,¹ amely a 2003-ban is folytatódott.² (1. kép)

A lelőhely fontossága és veszélyeztetettsége miatt 2005-ben a Nemzeti Kulturális Alapprogram elnyert pályázata tette lehetővé az újabb feltárást, amelyhez a hagyományőrző kazári önkormányzat is sok segítséget nyújtott.³

A korábbi jelentések már szóltak a terepbejárások eredményéről valamint a lelőhelyen feltárt fazekas központról és az előkerült leletekről. Itt most – ismétlések nélkül – az újabb munkálatokról számolok be.

2005. augusztus 14. és szeptember 3. között – a korábbi szelvényekhez csatlakozva újabb terület feltárására került sor.⁴ A már ismert hulladékgödrök mellett előkerült egy lakóház maradványa (2005/1. objektum).

A ház elszántott anyagát – a szántott talajban – már 30-35 cm. mélységben, a hamus, égett paticsrögökkel kevert föld jelezte. A szántáshatáron nagyobb, alakatlan égett omladékfolt utalt a ház sorsára. A omladék eltávolítása után – a jelenkori talajszinttől 75 cm mélyen – rajzolódott csak ki egyértelműen a ház lekerekített sarkú, kissé szabálytalan négyszög alakja, közepén égett omladékkal.⁵ A bontás során három – átégett és roncsolódott – padlótapasztást lehetett megfigyelni. A DK-i negyedben a felső réteg hamus, faszenes betöltésű volt. Grafitos kelta fazék töredéke és meglehetősen sok korongolt kelta és császárkori edénytöredék, valamint állatcsont volt benne. A déli falhoz közel hamufoltok jelentkeztek, majd az első – legalsó – roncsolódott, átégett padlótapasztás fölött apró szemű égett fadarabok kerültek elő a ház jelentkezésétől számítva 5-25 cm mélység között. Az ÉK-i negyedben félkör alakú foltban került elő a jelentkezéstől számított 20 cm mélységben a harmadik padlómegújítás világossárga, agyagos maradványa, alatta 10-15 cm vastagon látszik az égett, hamus réteg. A ház közepén, az ÉK-i negyedben 6 cm vastag, fekete törésű, barna, kiégetett agyagrúd töredékei kerülnek elő, valamint

¹ VADAY 2003a, 234; VADAY 2003b.

² VADAY 2002–2003, 203–216.

³ A segítségért és támogatásért itt is köszönetet szeretnénk mondani a kazári önkormányzat dolgozóinak és Molnár Katalin polgármester asszonynak.

⁴ A NKA pályázat jellege miatt – azaz, hogy csak a támogatás felét tudták folyóítani ebben az évben – a tervezettnél rövidebb volt az ásatás és kevés munkással lehetett dolgozni. Ráadásul a mostoha időjárás is lassította a munkát.

⁵ A házat negyedelve bontottuk, metszetfalak hagyásával.

egy peremes tűzhely töredéke. Az ÉK-i negyed közepén, a harmadik, legutolsó padló-megújítás nagyobb, összefüggő, átégett tapasztásának alján egy kelta grafitos fazék peremtöredéke volt, amelynek lenyomata mélyen benyomódott a tapasztás alsó részébe. (2. kép) A ház közepén több égett patics, padlótapasztás és durván téglá alakra faragott puha mészkő téglá látott napvilágot. A padlótapasztások között az agyagrúd újabb két töredéke mellett még egy olyan agyagrúd darab is előkerült, amelyek egyik végét lencseszerűen benyomták. A kelta edénytöredék mellett – a 2. és az utolsó, 3. padló közti feltöltésben – feküdt egy vékonyfalú, római, szürke, korongolt, belül rádliis díszű tál apró 1x1 cm-es töredéke utalva a padló második megújításának idejére. Ugyanitt volt pár kalcinált állatcsont is. A legkésőbbi, 3. padlószinten az ÉNy-i negyedben átlósan beesett, égett facölöp maradványa feküdt.

A ház három, megfigyelt padlója között strukturális különbség volt. Az első, eredeti padlót a ház alján, egy 2-5 cm. vastag, sárga, nagyobb szemű homokrétegre húzott 2-3 cm vastag, másodlagosan átégett agyagtapasztás jelentette, mely igen rongált állapotban került elő. A DNy-i negyedben az első padló felett 30 cm-rel jelentkezett a leégett ház elengedetett törmelékére kent második – szintén másodlagosan átégett – agyagpadló tapasztásának maradványa, amely helyenként 2-6 cm vastag volt. A legkésőbbi megújításnál úgy tűnik, hogy az épület szerkezetét is megváltoztatták, ugyanis a korábbi, bemélyített házfalon belül egy kisebb, négyzetes területet alakítottak ki, amelyet árokkal vettek körül. Ez az árok kissé bemélyedt az első padlószint alá is. Az új épületen belül nem alakítottak ki újabb cölöphelyeket, így a tetőszerkezetet tartó cölöpök a korábbi cölöplyukakba kerültek.⁶

A ház nyugati, rövidebb falának közepén földbe vájt, agyaggal kitapasztott – a ház első fázishoz tartozó – lépcső jelentkezett, amely túlnyúlt a ház földbe mélyített oldalán keleti irányban. (3. kép) Hasonló lépcsőmegoldás a népi építkezésben is ismert.⁷ (4. kép) Közvetlenül a lépcső mellett került elő egy tartócölöp helye, amely a lépcső miatt nem a ház rövidebb falainak közepén helyezkedett el. A ház nyugati, rövidebb falánál – szintén nem a rövidebb fal közepén, de a másik cölöphellyel azonos távolságban a déli faltól – került elő a másik tartócölöp helye.⁸

A 2005-ben előkerült ház a 2003-ban feltárt leégett épület és a 2002-2003 során előkerült fazekasműhely szomszédságában volt. A terepjelenségek és a régészeti anyag értelmezése alapján valószínűsíthető, a ház és az említett objektumok relatív kronológiája.

A három objektum és szűkebb körzetének terepbejáráson gyűjtött anyagának mennyiségi és miniségi összetevőit a 7. kép mutatja.⁹ A fazekasműhely fölötti szántott, boly-

⁶ Betöltésükben a korábbi égések maradványai voltak.

⁷ Hollókő. Falumúzeum lépcsője.

⁸ Betöltésében egy kelta edénytöredék volt. Mindkét cölöplyukban sok apró faszén és kisebb égett paticsrög volt.

⁹ A megközelítési út és a domb lejtője miatt a hosszú idő művelt területen a szántás fő iránya általában nem változott, a szántott rétegben előkerült leletanyag az objektumok felett elmozdulhatott, így a vizsgált objektumok felett a szűkebb körzet terepbejárási anyagát is ábrázolni kell.

gattott felszínen kelta- és császárkori barbár anyag egyaránt előfordult.¹⁰ A kerámia legnagyobb része császárkori barbár volt, a kelta anyag is relatív domináns volt a teljes területen gyűjtött azonos anyagon belül, de abszolút mennyiségben kevesebb volt a császárkori barbár anyagnál. A római export kevés volt a felszínen a műhely közelében. A részben földbe mélyített ház fölött a fazekasműhelyhez hasonló kép volt a kelta és császárkori anyag tekintetében. Római export anyag csak a közelében került elő. Végül a földfelszíni épület fölötti szántásban a földbe mélyített házat fedő réteghez hasonló mennyiségű császárkori anyag volt csak. (7. kép)¹¹ A 6. kép A. ábrán szerepel a három, vizsgált objektum felszínen gyűjtött és ásatáson előkerült leletanyagának összevetése is. Ennek alapján, ha a fazekasműhely – másodlagosan bekerült – anyagát nézzük, legtöbb a császárkori barbár anyag, míg kis számban fordult csak elő kelta, római és germán kereskedelmi áru. A részben földbe mélyített háznál mind a négy leletanyag előfordult, de az objektum fázisaiban eltérő összetételben és mennyiségben. A kelta anyag mindhárom fázisban domináns volt, a jelzésszerűen előkerült római és germán áru a második és harmadik fázisban jelentkezett. A harmadik fázisban már feltűnt a császárkori barbár anyag is. A földfelszíni leégett épület padlója felett a római és kelta kerámia kis mennyiségben fordult elő, domináns volt a császárkori anyag.

A kelta anyag a részben földbe mélyített ház mindhárom fázisában, valamint a felszínen egyaránt jelentkezett, a császárkori anyag a ház harmadik fázisában és a terepbejárási anyagban fordult elő. A római áru csak a ház második és harmadik fázisa közti feltöltésben volt jelen, de nem fordult elő a felszíni anyagban. A germán kerámia a rómaihoz hasonlóan nem fordult elő a felszínen, és csak a ház harmadik fázishoz lehetett kötni.

A 6. kép B. ábra a terepjelenségek és ásatási megfigyelések alapján ábrázolja a három objektum időbeli meghatározását.

A fazekasműhely és a leégett földfelszíni épület ugyanarról a szinten került elő, a szántott réteg vastagsága is azonos volt. A lelőhely domboldalon fekszik, a ház egy kisebb – szárazabb – kiemelkedésre épült. Ezért itt a domb felől az évszázadok alatt az eróziós talaj vékonyabb réteget alkotott, mint a domb lábánál – a viszonylag sík területen – fekvő másik két objektum fölött. Ez igazolja, hogy a ház felső része nagyobb részben esett áldozatul a földmunkáknak mint a másik két objektumé. A részben földbe mélyített ház és a földfelszíni épület leégett. Ez feltehetően nem háborús pusztítást jelez, hanem a közeli fazekas kemencék üzemeltetése során kaptak lángra az épületek.¹²

A leletanyag és megfigyelések azt jelzik, hogy a részben földbe mélyített ház első fázisa volt a legkorábbi, homogén kelta anyaggal.¹³ Az objektum második fázisában már van római árucikk, hasonlóan a fazekasműhely betöltéséhez és a földfelszíni épülethez.

¹⁰ Az anyag meghatározásánál az etnikumhoz köthető anyagot a kelta, római és germán megnevezés takarja. A császárkori barbár anyagmegnevezés korszak meghatározó, de csak technikai, technológiai és díszítésbeli elemeiben felel meg az etnikumhoz köthető leletanyagnak. A szakirodalomban ez a megnevezés terjedt el a szarmata barbaricum északi és északkeleti részén előkerült római kori leletek közlése során.

¹¹ A második oszlopa mutatja a terepbejárási anyag megoszlását.

¹² A 2005-ös szelvényekben több helyen is látszottak az égések nyomai.

¹³ Kérdéses azonban, a kis mennyiség és a véletlenszerűség magyarázza-e a germán és római áru hiányát.

Germán kerámia a ház harmadik fázisában jelentkezett a császárkori barbár anyaggal együtt. Ebben egyezett a fazekasműhellyel. A földfelszíni épület padlóján, az égésrétegben domináns volt a császárkori barbár anyag, a fazekasműhelyhez hasonlóan.

A feltárások és terepbejárások során előkerült terra sigillata anyag az i. sz. 190-225 évek közti időszakra keltezte a római kori lelőhelyet, amely a korábban az objektumok elemzése során megállapított relatív kronológiát abszolút időhatárok között határozza meg.¹⁴

A 2005-ös feltárás során – a korábban feltárt – császárkori telepészlet további jellegzetes leletanyaga került elő. A kerámia anyag túlnyomó része kelta jellegű volt, megerősítve azt a korábbi megfigyelést, hogy a településen kelták éltek. A pannoniai export áru, valamint a germán edénytöredékek utaltak az egykori lakók élénk kereskedelmi tevékenységére, amelyet az északi szomszédságban élő germán lakókkal és Pannonia római tartománnyal folytattak. Az élénk kereskedelmi kapcsolatot az magyarázza, hogy – a kereskedelmi úttól távolabb, a hegyvidéken fekvő telepen – az ipari tevékenység miatt megnőtt a lakosság vásárlóereje, és lehetővé vált számukra a római árucikkek beszerzése és a germánokkal való árucseré. A római leletanyag keltezése alapján a kazári kelta telepészlet élete egybeesett a Severus-kor római gazdasági fellendülésével, ami a szarmata és germán barbaricumban egyaránt a római-barbár kereskedelem árukínálatának és mennyiségének intenzív megnövekedésével járt.

Irodalom

- VADAY 2003a: Kazár settlement. In: The Roman army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica. Ed. Zs. Visy. Budapest, 2003. 234.
- VADAY 2003b: Kazár, többkorszakú régészeti lelőhely /Kazár (a multi period archaeological site)/ In: Régészeti Kutatások Magyarországon 2003 (Archaeological Investigations in Hungary 2003) 51-64.
- VADAY 2003-2004: Kazár (többkorszakú régészeti lelőhely feltárásának előzetes jelentése) NMMÉ XXVII-XXVIII (2003-2004) 203-216.

¹⁴ A terra sigillata anyag töredékessége és kis száma miatt pillanatnyilag nem lehet az abszolút kronológiát pontosabban szűkíteni a 35 éves időszakon belül.

KAZÁR.

Vorbericht über die Freilegung eines mehrperiodigen Fundortes. II (Auszug)

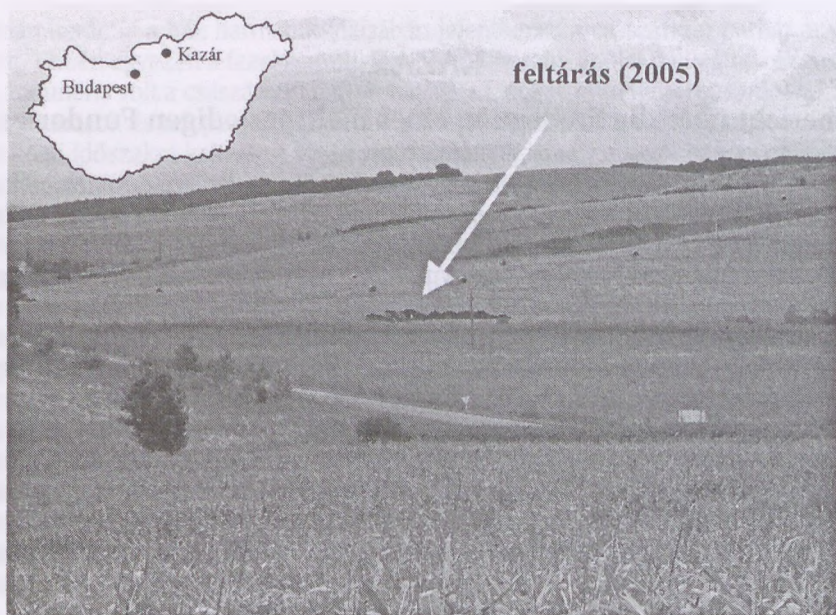
Vor den Kanalisationsarbeiten von Salgótarján und seiner Umgebung fanden Geländebegehungen und Freilegungen in den Jahren 2002 und 2003 in Kazár statt. Eine Fortsetzung der Ausgrabungen im Jahre 2005 wurde durch die finanzielle Unterstützung des Nationalen Kulturellen Grundprogrammes möglich (Abb. 1).

An der zweiten Ausgrabung wurden ein teils in die Erde getieftes Haus (Abb. 5A-B), mehrere Abfallgruben, bzw. Pfostenlöcher in der keltischen Siedlung aus der römischen Kaiserzeit freigelegt.

An der östlichen Seite des Hauses kam eine mit Lehm verputzte Treppe zum Vorschein (Abb. 3). Ähnliche Konstruktionen sind auch bei neuzeitlichen dörflichen Gebäuden bekannt (Abb. 4). Im Laufe der Freilegung konnten drei – durchgebrannte und stark beschädigte – gestampfte Lehmbodenniveaus in diesem Haus beobachtet werden. Unten im dritten, letzten, erneuerten, großflächigen, zusammenhängenden Fußbodenniveau lag das Randstück eines keltischen graphitgemagerten Gefäßes, das tief in den unteren Teil des Bodenniveaus eingedrückt wurde (Abb. 2).

Dieses Haus befand sich in der Nähe eines 2003 erschlossenen, abgebrannten Gebäudes und einer Töpferwerkstatt, die in den Jahren 2002 und 2003 ans Tageslicht kam. Abb. 7 zeigt die Quantitäts- und Qualitätsverteilung des an den Geländebegehungen über den Objekten gesammelten Materials. Die relative und absolute Chronologie des Hauses und der behandelten Objekte werden auf Abb. 6A-B vorgeführt.

Das Terra Sigillata-Material der Geländebegehungen und Freilegungen datiert diese römerzeitliche Fundstelle von 190 bis 225 n. Chr. Dieses Material macht die absolute chronologische Bestimmung dieses Fundortes, der früher durch die Objekte relativchronologisch datiert werden konnte, möglich. An der Grabung im Jahre 2005 kamen andere kennzeichnende Funde des früher freigelegten römischen kaiserzeitlichen Siedlungsdetails ans Tageslicht. Die überwiegende Mehrheit der Kermaikfunde hatte einen keltischen Charakter. Diese Tatsache bestätigt die früher gemachte Beobachtung, wonach diese Siedlung von Kelten bewohnt war. Die Exportgegenstände aus Pannonien und die germanischen Gefäßbruchstücke weisen auf die regen Handelskontakte der einstigen Bewohner mit der römischen Provinz Pannonien und den, von ihnen nördlich lebten Germanen hin. Diese Handelsbeziehungen lassen sich dadurch erklären, dass sich die Kaufkraft der Bevölkerung dieser, von der Handelsroute ferner, auf dem Bergland liegenden Siedlung durch die industrielle Tätigkeit erhöhte. So wurde die Anschaffung von römischen Waren und der Warenaustausch mit den Germanen möglich. Aufgrund der Zeitstellung des römischen Fundmaterials kann das keltische Siedlungsdetail von Kazár in die Periode des wirtschaftlichen Aufschwunges der Severerzeit datiert werden. Dieser Prozess verursachte den intensiven Zuwachs des Warenangebotes im römischen und barbarischen Handel sowohl im sarmatischen als auch im germanischen Barbaricum.

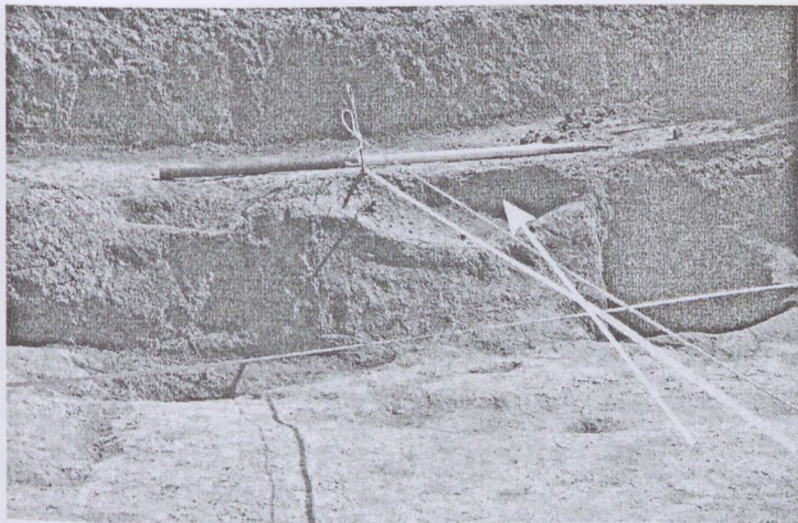
1. kép: A lelőhely távlati képe

Abb. 1: Foto über den Fundort

2. kép: A ház harmadik padlómegújítása aljába nyomódott kelta fazék töredéke és a töredék lenyomata a padlóban.

Abb. 2: Bruchstück des keltischen Gefäßes, eingetieft in den unteren Teil der dritten Erneuerung des Fußbodens und der Abdruck des Bruchstücks im Fußboden

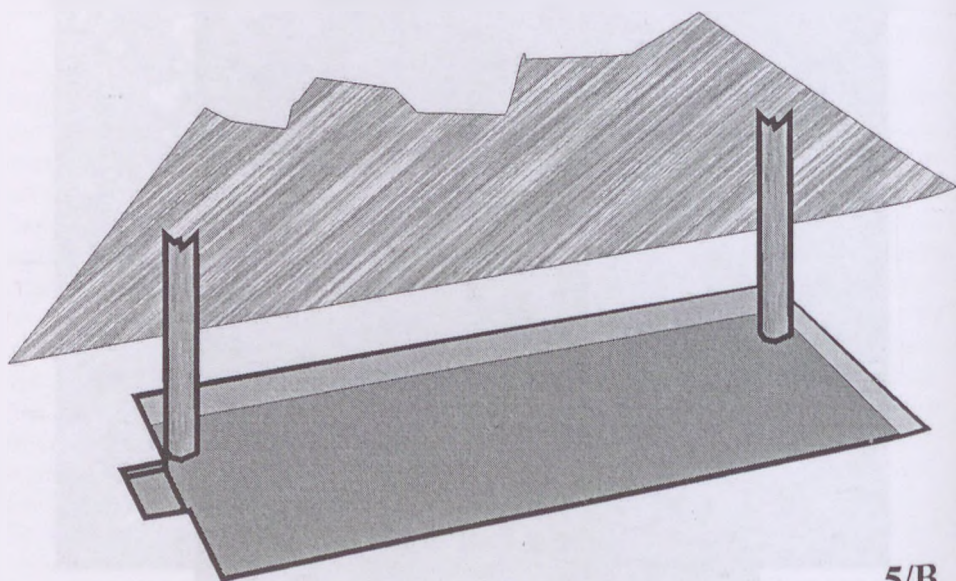
3. kép: A ház agyaggal tapasztott födlépcsője.
Abb. 3: Die mit Lehm verputzte Erdtreppe des Hauses

4. kép: agyaggal tapasztott födlépcső Hollókőn.
Abb. 4: Mit Lehm verputzte Erdtreppe in Hollókő

5/A

5/B

5. kép: A részben földbe mélyített ház kibontva.
Abb. 5: Das teils in die Erde getiefte Haus nach der Freilegung

A	AZ ÁSATÁSI LELETANYAG ÖSSZETÉTELE	TB
FAZEKASMŰHELY	K R G CS	K CS
RÉSZBEN FÖLDBE MÉLYÍTETT HÁZ	K R G CS	K CS
FÖLDFELSZÍNI ÉPÜLET	K R CS	CS

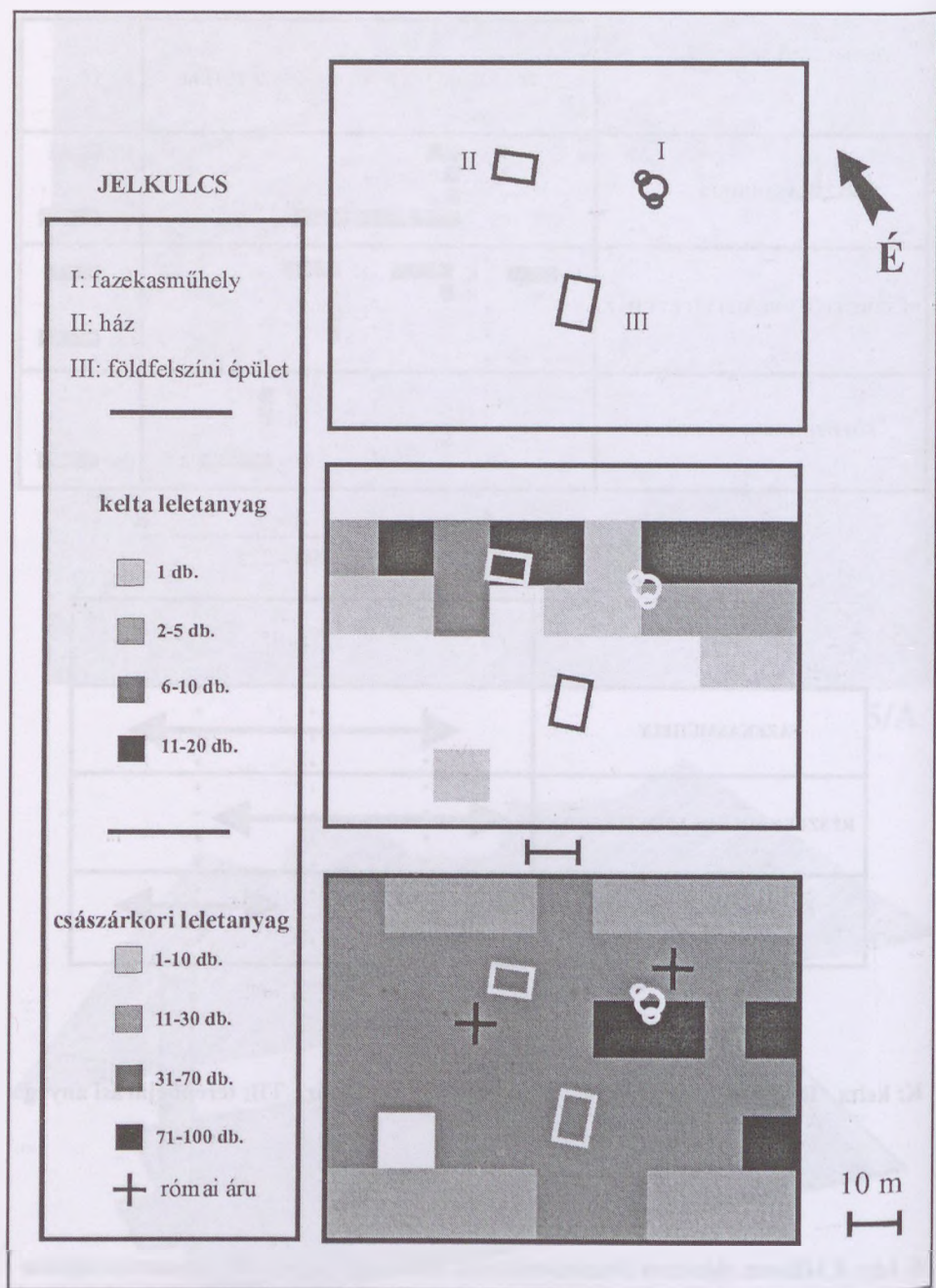
Kr. u. 190 - 225

B	FÁZISOK
FAZEKASMŰHELY	← →
RÉSZBEN FÖLDBE MÉLYÍTETT HÁZ	← →
FÖLDFELSZÍNI ÉPÜLET	← →

K: kelta R: római G: germán CS: császárkori barbár TB: terepbejárási anyag

6. kép: A.) Három objektum összehasonlítása a leletanyag alapján; B.) ugyanezen objektumoknak az ásatáson megfigyelt fázisai.

Abb. 6: A: Vergleich der drei Objekte aufgrund des Fundmaterials; B: die an der Freilegung beobachteten Phasen derselben Objekte

7. kép: A terepbejárás anyag megoszlása a három objektum környezetében.

Abb. 7: Die Verteilung des Materials der Geländebegehungen aus der Umgebung der drei Objekte

GEREZNA

FLÓRIÁN MÁRIA

Gondolatmenetem egy rézkarcból indult ki: Rózsa György Régi várképek című válogatásának egyik metszetéből.¹ A metszet Palánkot ábrázolja a 17. század elején, háttérben Nógrád és Drégely várával. Ez a földrajzi kiindulás kapcsolja a dolgozatot Nógrád megyéhez,² bár maga a téma majd sokkal messzebbre visz el innen.

1. Érdemes feleleveníteni az idézett várképekről tudottakat

Georg Braun kanonok, teológus és Franz Hogenberg festő és rézmetsző kiadásában, 1572-ben, Kölnben jelent meg a *Civitates orbis terrarum* sorozat első kötete. Az 59 városképet bemutató kötetbe egy „antwerpeni kereskedő és műkedvelő”, Georg Hoefnagel (1542-1600) által átadott képek kerültek. Georg Hoefnagel művésze és rézmetszője is volt a képeknek, de legtöbbször csak „közzétette” a másoktól megszerzett rajzokat. Apja antwerpeni gyémántkereskedő volt, fia beutazhatta Európát, elképzelhető, hogy Magyarországon is járt. A 6. kötetben már az ő fia, Jakob Hoefnagel (†1629) rajzai is szerepelnek, aki nem volt rézmetsző, legfeljebb helyszíni rajzokat készített. A 6 kötetes sorozatban összesen 363 város- és várképet közöltek, közöttük 19 magyar vonatkozású. Az első kötetben Buda látképe nyugatról, az 1588-ban kiadott 4. kötetben: Pozsony, az 1597-ben vagy 1598-ban kiadott, *Urbium praecipuarum mundi theatrum quintum* című 5. kötetben: Győr, Komárom, Visegrád/Ersekújvár, Esztergom rézkarcai láttak napvilágot. Az 1617-ben megjelent hatodik, *Theatri praecipuarum totius mundi liber sextus* című kötetben Kismarton, Buda keletről, Kassa, Eger, Szolnok, Tata, Pápa, Törökszentmiklós, Nagysáros, Drégelypalánk, Nagyvárad és Kolozsvár rézkarca látható. Idővel a kötetek lemezei egy amsterdami kiadó, Jan Jansson tulajdonába kerültek, aki 1657-ben újra kiadta a sorozatot. Ekkor jelent meg először *Hatvan, Nyitra, Tokaj és Nagyszombat* látképe.³

Egyes várképek a helyszínen készültek a mester nevének és a keletkezés idejének feltüntetésével, másokról tudott, hogy rajzolója járt Magyarországon. A helyszínen a szembetűnő tornyokat, várfalakat, templomokat vázolta fel a rajzoló, a részleteket ott-hon dolgozta ki, amelyeken még a rézmetsző is módosított a maga ismeretei szerint. Mindezt figyelembe véve kevés képet, az esztergomi, kassai, kolozsvári, pozsonyi, tatai, egri képeket fogadta el hitelesnek a kritika. A Braun-Hogenberg-féle sorozat a 16-17. század fordulójának értékes és nélkülözhetetlen forrása, a képeken a kopjatórő huszárok, a solymászatra induló vadásztársaságok, előkelő polgárasszonyok, általában a magyar

¹ Rózsa 1955: 13. – A képanyag válogatás Braun, Georg – Hogenberg, Franz: *Civitates orbis terrarum* c. művéből.

² A jelen dolgozat a Nógrád megyei múzeumszervezet, a balassagyarmati Palóc Múzeum jeles kutatóját, Kapros Mártát köszönti.

³ Rózsa 1955: 2-6.

viselet, a polgári és katonai, férfi és női ruházat ábrázolása valószínűleg ugyancsak hiteles forrásnak tekinthető.⁴

2. A kiválasztott várkép: Palánk

A sorozat 1617-ben kiadott hatodik kötetének 39. lapján jelent meg *Palanka. Superioris Hungariae civitas*, azaz „felsőmagyarországi város” címmel Palánk látképe. (1. kép) Novigrad, Nógrád és Trigell, azaz Drégely távolabbi várára a helységnevek hívják fel a figyelmet. A „Communicavit Georgius Houfnaglius acceptum aliunde anno 1617” felirat jelzi, hogy a metszetet Hoefnagel máshonnan átvéve közölte.⁵

1. kép: Drégelypalánk látképe (Rózsa György 1955. 13.)

A Nógrád vármegyei Nógrád vára 1526-ban Zápolya János birtoka volt. 1544-ben ostrom nélkül jutott az oszmánok birtokába, 1594-ben Pálffy Miklós és Mátyás főherceg visszaszerezte. 10 év múlva Bocskai hatalmába esett, de az 1606-os békekötés után viszszerült a császárhoz. A szomszédos, Hont vármegyei Drégely földesura az esztergomi érsekség volt. A mohácsi ütközet után végvár lett, amit Szondi György kapitány alatt királyi katonák őriztek. 1552-ben a budai pasa keményen ostromolta, és be is vette a „szélső oltalmazó erősséget”. Az oszmánok 40 évig tartották a várat, meg is erősítették, egy „fa kastélyt”, Palánkát építettek hozzá. 1606-ban, a zsitvatoroki békekötés után,

⁴ Rózsa 1955: 7-8.

⁵ Rózsa 1955: 13.

Nagy Pálffy Miklós szerezte vissza a várat.⁶ Vagyis 1617 előtt, a kötet megjelenése előtti évtizedben a várak magyar kézen voltak. Föltehetően a nyugalmas évek tették lehetővé a nyugati rajzolók helyszíni munkáját.

A földrajzi környezet, maga Palánka, valamint a drégelyi és nógrádi vársziluett hitelességének megítélésére nem vállalkozhatok. Palánk olykor kétszintes és Fachwerk falusi épületei számomra azt valószínűsítik, hogy ezeket nem a helyszínen vázolta fel a metszet rajzolója. A falu határában lévő dombon a juhok között furulyázó pásztor, a vár felé lovagló lándzsások, a földekre induló parasztok, egy férfi elől futni látszó nő, a fejen cipekedő asszony gyermekével talán valóban a korabeli életet idézik. Az előtérben két részletesebben kidolgozott alak látható, Rózsa György szövegközi magyarázata szerint „gyalogos hajdú és szűrös parasztasszony”.⁷ (2. kép) A várképek-kötet megjelenése, 1955 óta összegyűlt ismeretekkel pontosíthatjuk, hogy kiket is ábrázol a két figura.

2. kép: A Drégelypalánkot ábrázoló metszet sztaffázsfigurái:
mentés polgár a gereznás polgárnő

⁶ Vályi 1799 I. 523-524., II. 684.

⁷ Rózsa 1955: 13.

Az Esztergomot ábrázoló, hitelesnek tartott rézmetszeten (megjelent 1597-ben, az 5. kötet 57. lapján)⁸ szinte ugyanez az emberpár látható, (3. kép) talán a két metszet egy azonos rajzoló keze munkája. Esztergom látképének középpontjában egy *gyaloghajdú* is látható. A gyaloghajdú ábrázolása, a várképhez hasonlóan, hitelesnek látszik: a rajzoló lát-

3. kép: Esztergom metszetének bal alsó sarkában látható emberpár: polgármentés férfi és gereznát viselő asszony

ta a számára különös megjelenésű katonát, le is rajzolta, és furcsasága miatt le is írta öltözetét, a róla szóló, a rajzzal egyazon időben készült szöveg a metszet hátoldalára szorult. (4. kép) Ez a pontosan lerajzolt és leírt „gyaloghajdú” azonban merőben különbözik a Palanka rézkarcán és ezen, az esztergomi metszeten is párban ábrázolt két figura „gyalogos hajdújától”. Az hosszú, szőrmegalléros mentében ábrázolt férfialak – öltözetéről ítélve – nem is lehet gyaloghajdú, minden bizonnyal városi polgár, és a mellette álló nő sem „szűrös parasztasszony”, hanem ugyancsak polgárnő, aki nem szűrt, hanem

⁸ Rózsa 1955: 11.

4. kép: „Gyaloghajdú” az Esztergomot ábrázoló metszeten (Rózsa György 1955. 11.)

gereznát⁹ visel. Bizonyosan nem szűrt, mert a szűr sima felületű posztóból készült, az ábrázolt ruhaféle pedig szőrös. Szőrös felülete miatt lehetne guba is, de a guba gyapjúfűrtjei egyenletesen oszlanak meg. A képen viszont körülbelül azonos nagyságú szőrös állatbőrökből összevarrt palástot látunk, amelyen a varratok alakítják ki a „négyzetes” felületet. Minél kisebb vadbőrökből, nemes szőrméből varrták össze a palástot, annál drágább volt, és annál kevésbé illet közrendű asszony vállára. A rajzoló számára a gereznás asszony talán éppen olyan egzotikus látvány volt, mint a gyaloghajdú, azért dolgozta ki részletesen a róla készült rajzot.

⁹ A gereznára vonatkozó, árszabásokban található következő adatok összegyűjtése és feldolgozása az OTKA T 017866 és T 026517 program keretében történt: Flórián 1997, 1998. A dolgozaton belüli utalásoknál nem a gyűjteményes kötetek oldalszámait, hanem a levéltári jelzeteket használtam.

3. A gerezna

Maga a gerezna szó a Besztercei Szójegyzékben, 1395-ben bukkant fel először a magyar nyelvben. Valamelyik, szláv nyelvből, a szörmés palást értelmű *кръзно* szóból származik, ami eredetileg magát a szörmét jelentette, és később ezzel a szóval jelölték a kikészített szörméből készült ruhadarabot is.¹⁰ A gerezna, gelezna *A magyar nyelv értelmező szótára*¹¹ szerint kisebb állatok (róka, nyúl görény, mókus, nyest¹², nyuszt¹³, petymeg¹⁴ stb.) lenyúzott, szörmévé feldolgozható szőrös bőrét jelenti, de a szótár, elavult értelemben ugyan, de megemlíti az ilyen szörmés állatbőrökből készült öltözetdarabot is.

A gereznáról, mint ruhaféléről, a 16. század közepétől vannak sorozatos adataink. 1559. novemberében Kassa „nemes tanácsának” felhívására a szűcsök válaszoltak a mesterségükhöz tartozó munkákról. Ekkortájt „pegyvethát vagy petyvetmály gerezna galléros” készült műhelyükben.¹⁵ Radvánszky megemlíti,¹⁶ hogy ha „igen kemény téli időben útra vagy hadjáratra kellett kelniök, bunda féle ruhával biztosították magukat a hideg ellen.” Ilyen bundaféle volt a gerezna, aminek az 1560-i évi, enyedi országgyűlés, ha a rókabőről készült, árát 5 és 6 forintban állapította meg,¹⁷ a négy évvel későbbi kolozsvári gyűlés egy gereznáért 4–18 forint között változó, a szörme minőségétől függő árát határozott meg.¹⁸

Kővári László a „fejedelmi kor elejére” teszi azt az időszakot, amikor Erdélyben a főrend is templomba, temetésre csak gereznában járt.¹⁹ Radvánszky szerint is a gerezna különösen Erdélyben volt elterjedve, és elsősorban az asszonyok viselték, ámbár ő maga említi, hogy Magyarországon, 1570-ben Jó Máténak is volt egy hát- és egy málgereznája.²⁰ A mai Magyarország levéltáiraiban őrzött árszabások szerint a gerezna egykor az ország nyugati határain sem volt ismeretlen, de talán hamarabb, mint a keleti ország részben, bélésként is szolgált. Vas és Zala vármegyében 1597-ben

Egy fekete Béllést a' vagy Geresznát
Fejér Geresnát

fl. den. 2 50.

fl. den. 2 – készítettek a szűcsök.²¹

¹⁰ Benkő 1967. I. 1052. – Hasonlóan anyagnévből származik pl. a szűr, daróc, condra nevű ujjasok jelölése.

¹¹ Bárczi és Országh 1966. II. 1018.

¹² Nyest: 1212 első hazai feljegyzése. – a menyétfélék családjába tartozó szürkésbarna színű, a nyusztnál valamivel kisebb ragadozó. (Benkő 1970. II. 1044.)

¹³ Nyuszt: 1229 első hazai előfordulása – a menyétfélék családjába tartozó, hátán sötétbarna, hasán sárgás szőrű, macska nagyságú ragadozó, a cobollyal is azonosítják. (Benkő 1970. II. 1059.)

¹⁴ Petymet, petymeg: a szó 1395-től ismert Magyarországon – szibériai szürke mókus, más magyarázat szerint: a cibetmacskafélék családjába tartozó, hosszú farkú, foltos bundájú ragadozó. Főleg Afrikában honos. (Benkő 1976. III. 145.)

¹⁵ Kemény 1889: 774

¹⁶ Radvánszky 1986 I. 70.

¹⁷ Radvánszky idézi: Szilágyi 1882. II. 178.

¹⁸ Radvánszky 1986. II. 65-66.

¹⁹ Kővári 1860: 53.

²⁰ Radvánszky 1896. II. 24.

²¹ Vas Megyei Levéltár Megyei közgyűlési iratok Limitációk 431. cs. 1597. Szombathely, Vas vm. – Zala Megyei Levéltár Közgyűlési Jegyzőkönyvek 177-179. P. 1598. Zalaegerszeg, Zala vm.

Debrecenben, 1598-ban a törvény szabályozta a gereznák csináltatásának árát:

„Mál gereznának gallérozása 1 frt., de úgy az mint kerekedik a mértékre, ha pedig ugyanott az virágát kiketezi 25 pengőt adgyon, Ha az mál gereznát az rendekben valaki megkeriteli és az szemesse is elbomol alóla és ismét szűcs meszter férceli helyére és meggallérozza, Az virágát is kiketezi, negyedfél forintot adjon tőle. Morva gereznának gallérozása – egyéb munka rajta nem lévén, sok irha reá menvén, béri légyen 65 pénz, cernát adván hozzája.”²²

1646-ban „a vadbőrökből álló és nyúlőr gereznákat” már máshonnan is, szabadon bevihették a városba, és a „cibókás” (mókus és petyvet) gereznákat bárki megvehette.²³ Balla György „Nagykőrösi krónikájából” idézett hódoltságkori adat szerint az asszonyok ott is „majd mindnyájan füles gerezna nevű mentéket viseltek.”²⁴

A 17. század elején a gerezna észak-magyarországi használatáról is vannak adataink. 1626-ban Ungvár környékén gallérozását vállalták a szűcsök.²⁵ Ugyanekkor a kassai szűcsök termékei között is szerepelt a gerezna:

Egy Torok roka Gerezna	f 32.-
------------------------	--------

Asszony embernek való két eleji való	f 25.-
--------------------------------------	--------

Fél elejű	f 20.-
-----------	--------

de ekkor már itt is előfordult bélésként való alkalmazása:

Egy gerezna roka mallal való bélése	f 12.-
-------------------------------------	--------

Egy roka Nyak gereznával bellet	f 25.- ²⁶
---------------------------------	----------------------

Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 1627-ben kiadott árucikk-szabályzata egész Erdélyre és az akkori Részekre is kiterjedt. Ez az árszabás még mint gyakori és több változatban készült ruhafélét említi a gereznát, ami azonban nem csak kifejezetten apró vadak bőréből készült:

„Egy Nyúl bőr gereznát térdig érőt, ki evettel prémezet, öt forinton.

Egy öreg hosszú ketske bőrből tsinált gereznát másfél forinton.

Rövidet Ketske bőrből tsinált gereznát egy forinton.

Egy öreg bárány bőrből tsinált hosszú gereznát harmad fél forinton.

Egy rövidet bárány bőrből tsinált gereznát egy forinton hetvenöt pénzen” árulhatták.²⁷

Csak áraiban tért el ettől az 1625-ben kiadott gyulafehérvári limitáció.²⁸

²² Zoltai 1938: 89-90. – A bőrruhák virágozásáról I. Flórián 1993.

²³ Zoltai 1938: 89.

²⁴ Idézi Papp 1930: 33. – nem tudjuk, hogy tulajdonképpen milyen ruhafélére vonatkozik a megnevezés.

²⁵ Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Sátoraljaújhely IV. A. 1001/b. Loc. 98. No. 276. 1626. Ungvár, Ung vm.: „Egy Gérezna gallérozustul flo I.” (továbbiakban BAZ Megyei Levéltár)

²⁶ BAZ Megyei Levéltár – Sátoraljaújhely IV. A. 1001/b. Loc. 98. No. 275. 1626. Kassa, Abaúj vm.

²⁷ Nagy 1871: 201-203, 221.

²⁸ Gyulafehérvári limitatio 1625. – Szilágyi, 1882. VIII. 273-304.

Radvánszky megállapította, hogy az apró vadbőrökből²⁹ összeállított gerezna divatja csak a 17. század első évtizedeit élte meg. Az eredetileg lombos, fürtös külsejű „ő nyest gerezna”, rókamál gerezna, pegymet, nyúl és egyéb állatbőrből varrott gerezna mellett 1612-ben, Erdélyben volt „mezítelen gerezna” is, vagyis olyan, amit már szőrméjével befelé viseltek, de még nem volt posztóval beborítva.³⁰ Az ekkor tájt készült gereznákat a század végére elhordhatták. A 18. század elejéről az 1600-as évek végére visszaemlékező Apor Péter már így írt: „Nem értem, de hallottam bizonyosan, hogy régen a főasszonyok geleznában jártak ki-ki maga állapotjához képest, kinek nyusztból való volt, kinek nyestből, kinek petymetből, egyszóval akitől mint tölt ki, aminthogy gyermekkoromban magam is láttam az nagyanyám, Imecs Judith petymetből való geleznját, s hallottam bizonyosan, hogy más régi főasszonyoknak is még akkor a geleznjok megvolt.”³¹ A 17. század végén festett erdélyi viseleteket bemutató akvarell-sorozatban is egy „kolozsvári öregasszonyt” ábrázoltak gereznában,³² vagyis a gereznát a sorozat készítésének idején is divatjámuló ruhafélének tartották.

A gerezna szó a 17. század közepétől már inkább a különböző minőségű szőrmebélések jelölésére szolgált.³³ Az apró bőrdarabokat rögzítő, kívülre került varrások takarására, a már bélésként használt gereznát valamilyen anyaggal beborították. Az abaúji, zempléni szűcsök árszabásából nyilvánvaló, hogy a róka hát-, nyak- és torokszőrénél is finomabb hasalji szőrméjéből varrt málgereszna volt a legjobb minőségű bélés, ez volt a legrágább:

Egy Gerezna Roka mal bellest Torkostul	flo 10 16.
Egy roka hát gerezna nyakastul	flo 26.
Egy Roka nyak gerezna bellestül	flo 30.
Egy roka Torok belles	flo 40. ³⁴

Lassan maga a szó is feledésbe merült. 1653-ban Szabolcs vármegye, 1666-ban Zemplén vármegye árszabásai már csak szőrméből varrt bélést emlegetnek.³⁵ Az 1697-

²⁹ A feldolgozható állatbőr a 17. század elején: „mogyoró nyest” (főnyest), „kő nyest” „bik nyest” (a jelzők a nyest bőrnek minőségére utalnak, a legjobb minőségű – árából ítélve – a mogyoró nyest volt), farkasbőr, róka, hasi bárány, szék bárány, kecske, bötös bőr (= kétszer nyírt bárány), vadmacska, nyúl, vidra, nerc, görény, hörcsög, borz, hiúz volt Erdélyben az 1625-ben kiadott Gyulafehérvári limitatio szerint (Szilágyi 1882. VIII. 282.). A választék Heves vármegyében, a század közepén más sokkal szűkebb volt: hiúz, medve, farkas, nyest, róka, bárány (füves bárány, hasi bárány, szopós bárány), vadmacska, őz, görény, nyuszt, nyest (Németh 1990: 105.).

³⁰ Radvánszky 1986. II. 32 (1618), 205 (1612), III. 228 (1612).

³¹ Apor 1972: 27.

³² Viseletkódex 1990. 36. képe

³³ Radvánszky 1986. I. 96.

³⁴ BAZ Megyei Levéltár – Sátoraljaújhely IV. A. 1001/b. Loc. 98. No. 278. 1653. Kassa, Abaúj, Zemplén vm.

³⁵ BAZ Megyei Levéltár – Sátoraljaújhely IV. A. 1001/b. Loc. 98. No. 278. 1653. Kisvárd, Szabolcs vm.; – BAZ Megyei Levéltár – Sátoraljaújhely IV. A. 1001/b. Loc. 98. No. 281. 1666. Zemplén vm.

es Borsod vármegyei limitációban pedig a gerezna egyértelműen, a szó eredeti, első jelentésében, magára az állatbőrre utal.³⁶

Egy Ferfi mentének Roka háttal, vagy mallal valo bélelte
tesetül egész gereznábul Flor Denár -.75

A 19. század közepén már maga a gerezna szó is ismeretlen volt, magyarázatra szorult. Amikor Nagy Iván 1871-ben a Bethlen-féle árszabást közölte, bevezetőjében kiemelte, hogy a limitációban vannak olyan ruhanemek, amelyek megfejtéséhez szükséges lesz, hogy azokat a „viseletek ismertetője leirandja”. Közöttük megemlítette a gereznát is.³⁷

4. Különböző szőrmepalástok különböző rendűeknek

„Ami a közsorsúaknál bárány és nyúl, a főbbeknél finomabb bőrből készült, még pedig fűrte befelé volt fordítva, s evet, petymet vagy nyusztal prémezve. Ez azon térdig érő bőr palást, melyet a szász s a torockzai magyarnők, rókával prémezve, maig is viselnek. De csakhamar külsője ennek is posztó, selyem és bársonyra változott, s a magyarok rövidebben, a szászok hosszabban, de mindenik egyformán viselé.”³⁸ Az Erdélyi magyar szótörténeti tár szerint is: „E viseletdarabot 1870 táján elvéve még viselték Torockón, ott akkor a darab neve már garázna formában volt járatos. A torockói garázna fehér, irhájával kifelé fordított szőrméből készült.”³⁹

A szőrme megválasztásának valóban társadalmi jelentése volt, a palást is „úgy volt bérelve, mind akinek rendi volt, mert akkor igen reá vigyáztanak, kit miféle egyet-más illet”.⁴⁰ Dorogi Márton⁴¹ a 16-17. században divatos hosszabb és rövidebb szőrme- és szőrmével bélelt palástokban vélte felfedezni a köznépí subák és a női kisbundák elődeit. A közrend szőrmés bőrpalástját nem apró vadbőrből, hanem nagy méretű juhbőrből varrták, ami szükségtelenné is tette, hogy a szőrméjével befelé, irhájával kifelé fordított bőrök varrásait feltétlenül eltakarják. A bőrruhák borítását egyébként a 17. század közepén a köznép számára tiltották is, nehogy öltözetük a nemesekéhez hasonlóvá váljon.⁴² Ilyen borítatlan juhbőr palást – korunk szóhasználatával – a hosszú suba és a rövidebb női kisbunda.

A suba⁴³ szó hazai jelenlétéről a 13. század óta vannak adataink. 1400-as évekbeli itáliai forrásokban a magyarok szőrmébéléses brokát- vagy selyempöpyegeként em-

³⁶ BAZ Megyei Levéltár – Miskolc IV. A. 501/b. MAT. XVI. FS. I. FR. 16. 1697. Miskolc, Borsod vm.

³⁷ Nagy 1871: 205.

³⁸ Kővári 1860: 53.

³⁹ Szabó 1989. IV. 580-581.

⁴⁰ Apor 1972: 28

⁴¹ Dorogi 1962: 9.

⁴² A legismertebb és legrészletesebb hazai ruharendelet: Flórián 1998: 23-25.

⁴³ Suba: 1290 első hazai említése – vándor szó, téli felsőruha, 1519-ben szőrme értelemben ismert. A subica 1507-ben bukkant fel, rövid bunda, szőrmekabát jelentésben. Benkő 1976. III. 609. – 1719-ben a „nest-suba” szóösszetétel felbukkan (Benkő 1970. II. 1044). – A subára vonatkozó, végül is sok tisztázatlan kérdést hagyó hazai és külföldi nyelvészeti és művészettörténeti utalásokkal itt nem foglalkozhatunk.

legetett *turcát* Balogh Jolán azonosította a subával. Ekkortájt a „suba a legeggyetemesebb magyar ruhadarab volt”, a királytól a szolganépig, világiak és egyháziak, asszonyok és férfiak egyaránt viselték, csupán anyaga változott a rang szerint. A budai várat őrző ajtónálók „erdélyi bárányőr subába” burkolóztak, és az esztergomi érsek személyzetének többsége is, le az ökörpásztorig, báránybőr subát kapott járandóságban. Csakhogy a ma subának ismert báránybőr paláستtal ellentétben az egykorú leírások bokáig érő, ujjas és galléros, nyaktól derékig gombolt subákat emlegetnek, amelyek egyértelműen különböztek a nyugati viseletben nagy szerepet játszó *Schaubétól*.⁴⁴ A 15. század végi eperjesi végrendeletekben suba vagy *schuba* névalakkal szereplő, „magyaros” szabású, a nemesség körében használatos felsőruhát Szende Katalin is megkülönböztette a nyugat-magyarországi városokban használatos díszköpenytől, a schau-be-től, ami palástszerű is lehetett, de többnyire bő ujjakkal, széles, szögletes gallérral írták le.⁴⁵ A 16–17. századi nemesi ingósági leltárakban és végrendeletekben jó néhányszor szerepel férfi és női suba említése, leírása, de ezeket – Radvánszky szerint – alig lehet megkülönböztetni a mentétől.⁴⁶ A közrendűek hasonló ruhaféléiről pedig szinte nincs is bizonyítékunk. Zoltai Lajos⁴⁷ egy 1552-es debreceni tanácsi jegyzőkönyvből idézett *suba*-adatot, és az ugyancsak itteni, 1598-as szűcsartikulusok segítségével ennek női párját, a rövid *subicát* is beillesztette a 16. századi debreceni öltözködésbe, ezt követően nem idéz utalást a subára vonatkozóan. Kecskemét városa 1600-ban egy suba és egy ködmön árát adta meg a szűcsöknek. Ez a suba szinte egyetlen egykorú kecskeméti említése, az itteni szűcsök 1672-ben vagy 1726-ban, földesurukhoz írt levelekben sem említik.⁴⁸ A suba megnevezés mintha általában feledésbe merült volna. Kétévszázados szünetet követően – a szűcsök árszabásait közlő kötet tanúsága szerint⁴⁹ – csak a 18. század végétől jelentkezett rendszeresen, ekkor már – a *bunda* szóval egyetemben – egyértelműen juhbőrből szabott palást jelentésben.

Manapság bundának nevezzük általában a szőrméből készült vagy szőrmével bélelt felsőruhákat. Szende Katalin is ilyen gyűjtőfogalomként használja a bunda szót a 15. század végi különböző megnevezésű és egykor valószínűleg különböző szabású, megjelenésű szőrmés ruhafélékkel kapcsolatosan,⁵⁰ amelyekről nem tisztázott, hogy mikor jelöltek szőrmével kifelé viselt bőrruhát, és mikor használták őket bélésként. Maga a *bunda*⁵¹ szó azonban csak a 18. század elején jelent meg a magyar szókincsben, és – hogy még bonyolultabb legyen a terminológiák és a ruhafélék között eligazodni – a szőrmés bőrpalást, a juhászbunda, de utóbb a posztóval is borított ujjasok jelölésére egyaránt szolgált.

⁴⁴ Balogh 1985: 386-390.

⁴⁵ Szende 2004: 149-150.

⁴⁶ Radvánszky 1986. I. 68-69.

⁴⁷ Zoltai 1938: 90.

⁴⁸ Papp 1930: 26-27.

⁴⁹ Flórián 1997.

⁵⁰ Szende 2004: 150.

⁵¹ Bunda: 1723 első hazai említése – bizonytalan eredetű, szőrmekabát értelmű szó, a környező nyelvekbe a magyarból ment át. Benkő 1967. I. 389. – A szűcsök árszabásaiban (Flórián 1997.) a bunda szó csak a 18. század közepétől lett egyre gyakoribb.

A *gerezna* és a ma ismert paraszti szőrmés bőrpalástok, a *suba* és a *női kisbunda* közötti kapcsolatot vagy folytonosságot, bár a formai egyezésük vitathatatlan – a fentiek szerint – nem sikerült kimutatni. A kapcsolatok keresése közben felmerült bizonytalanságok, a tisztázatlan szabásbeli eltérések és terminológiai kételyek, az itt használt források folyamatosságában adódó, esetenként több évtizedes hézagok indítékot adnak a fenti ruhafélék és elnevezésük további kutatására, a dilemmák tisztázására.

5. Vissza a kezdő képhez

16-17. századi adataink a *gerezna* szó széles körű – Zalától az északi vármegyéken át, alföldi, erdélyi – elterjedését dokumentálják. A szó „szőrmés bőr” alapjelentésén túl az adatsorok azt is igazolják, hogy a *gereznának* nevezett szőrmés palástot egykor országszerte használhatták, majd idővel a szó a szőrmebélés megjelölésére szolgált. Esztergom, Hont, Nógrád vármegye levéltári forrásai között eddig nem találkoztunk a *gerezna* említésével. *Esztergom* 1597/1598-ban és *Drégelypalánk* 1617-ben megjelent látképén látható *gereznás* női alak beilleszkedik az adott korszakban másutt is hasonló szőrmepalástot viselő asszonyok közé. Így egy eddig itt nem emlegetett ruhafélével egészíti ki ezeknek a felső-magyarországi megyéknek, közöttük Nógrád megye, történeti viseletképét.

Irodalom

- APOR Péter altorjai báró
1972 Metamorphosis Transylvaniae, azaz Erdélynek változása. [1736]. Magyar Helikon. Budapest (2. kiadás)
- BALOGH Jolán
1985 Mátyás király és a művészet. Magvető Kiadó. Budapest
- BÁRCZI Géza és ORSZÁGH László (szerk.)
1966 A magyar nyelv értelmező szótára II. MTA Nyelvtudományi Intézete. Akadémiai Kiadó. Budapest
- BENKŐ Loránd (főszerk.)
1967, 1970, 1976 A magyar nyelv történeti etimológiai szótára. III. Akadémiai Kiadó. Budapest
- BRAUN, Georg – Franz HOGENBERG
1572-1617 Civitates orbis terrarum. I-VI. Köln
- DOROGI Márton
1962 A kunsági kisbunda. A Damjanich János Múzeum közleményei. Szolnok
- FLÓRIÁN Mária
1993 Úri és paraszti bőrruhák. A szűcsvirágkozás kezdetei. Néprajzi Értesítő LXXV. 1993. 85-95.
- 1997 Az Mester Emberek Míveinek árazása. Szűcsök és kesztyűsök árszabásai (1597-1821) MTA Néprajzi Kutatóintézet. Budapest
- 1998 Az Mester Emberek Míveinek árazása. Váltó- és vásármíves magyar szabók, német szabók és zubbonyosok árszabásai (1626-1820) MTA Néprajzi Kutatóintézet. Budapest
- KEMÉNY Lajos
1889 Kassa városi limitációk. Történelmi Tár 773-784.
- KÖVÁRI László
1860 A magyar családi s közéleti viseletek és szokások a nemzeti fejedelmek korából. Pesten-Kolozsvárott
- NAGY Iván
1871 Árucikkek szabályzata 1627 és 1706-os évekből. Adalékul a XVII. és XVIII. század ipar- és erkölcs-történetéhez. Történelmi Tár 199-273.
- NÉMETH Gábor
1990 Heves és Külső-Szolnok vármegyék limitációja 1660-ból. Archivum. A Heves megyei Levéltár Közleményei 12. Eger
- PAPP László
1930 A kecskeméti viselet múltja. Néprajzi Értesítő XXII. 14-45.
- RADVÁNSZKY Béla báró
1986 Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I-III. [1879-1896. Hornyánszky] Helikon. Budapest (2. kiadás)
- RÓZSA György
1955 Régi várképek. Budapest
- SZABÓ T. Attila (főszerk.)
1989 Erdélyi magyar szótörténeti tár. IV. Kriterion, Bukarest – Akadémiai Kiadó, Budapest

- SZENDE Katalin
2004 Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen. MTA Történettudományi Intézete, Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 32. Budapest
- SZILÁGYI Sándor (szerk.):
1882 Monumenta comitalia regni Transylvaniae. Erdélyi országgyűlési emlékek. VIII. Monumenta Hungariae Historica. Akadémia kiadó, Budapest
- VÁLYI András
1799 Magyar Országnak leírása. I-III. Budán
- Viseletkódex
1990 Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVII. századból. Az előszót JANKOVICS József, a tanulmányokat GALAVICS Géza és R. VÁRKONYI Ágnes írta. Európa. Budapest
- ZOLTAI Lajos
1938 Debreceni viselet a XVI-XVIII. században. Ethnographia XLIX. 75-108. 287-315.

MÁRIA FLÓRIÁN

GEREZNA

On page 39 in Volume 6 of the „Civitates orbis terrarum” series (published 1617 in Köln), there is an engraving about Palánk, a castle in Upper-Hungary. On the engraving there is a couple: a citizen in a fur-cape coat, in mente and a woman in a fur cloak, in gerezna.

The gerezna, a fur cloak, was used in the second half of the 16th century and in the beginning of the 17th century. The paper – relying on different linguistic and handicraft historical facts – gives a board outline of the history of the gerezna. Originally gerezna meant the curried fur of small animals, later the cloak made from these pelts, finally the fur lining of a cloak.

Hungarian peasant men used the gerezna, a long seep fur cloak, the suba, and women wore the shorter variety of it, the kisbunda, too. But the connection among the different terms (gerezna, suba, bunda) and different cloaks was not possible to prove.

This paper describes the gerezna in the county Nógrád, Hont, Esztergom, where there was not known data about it before this study.

RÓZSASZIMBOLIKA A NÉPI IMÁDSÁGOKBAN ÉS KULTUSZBAN

LENGYEL ÁGNES

Az északi féltéken honos, illatos virágáért termesztett rózsza számos kultúrában különleges jelkép. Ez az ősi kultúrművény Kínában és Indiában a világ misztikus középpontját jelenti, a görög-római mitológiában a napisten szimbóluma, a hellenisztikus hagyományban a tavasz, az örök ifjúság, szépség és szerelem istennőjének, Aphroditének virága. A muszlim misztikában az isteni tudás, a kozmikus erő jelképévé vált.¹

A zsidó-keresztény kultúrkörnek szintén fontos szimbóluma a rózsza. Az Ószövetség isteni kinyilatkoztatásának egyik megnyilvánulása az égő csipkebokor, s a Biblia szerint az Isten törvényei szerint élő ember boldogsága a rózsza virulásához hasonlatos.² A középkori hagyományok szerint a rózsának csak az ember bűnbeesése óta nőtt tüskéje. Szűz Mária – szeplőtelen fogantatása révén – mentes volt ezen áteredő büntől, ezért ő a tüske nélküli (pünkösdi) rózsza, a *rosa mystica* megtestesítője, az a virág, amely megőrizte eredeti, ártatlan, tövis nélküli állapotát.³ A középkor Mária-kultuszát mutatják a gótikus templom-építészet rózszaablakai is, amelyekben Mária gyakran Jézussal együtt látható, illetve maga a rózszaablak válik Mária jelképpé, amelyen keresztül, mint Mária anyaságán át, árad a hívekre a Krisztust jelentő fény.⁴

A világi hagyományban a rózsza elsősorban a szerelem, az érzékiség kifejezője. A magyar népköltészetben is ez a leggyakoribb szerelmi jelkép, a szerelmes legény vagy leány kedvelt megszólítása. A népművészetben a növényi ornamentika legáltalánosabb díszítőeleme a rozetta.⁵

A népi vallásosság szövegeiben is megjelenik ez a motívum, elsősorban Szűz Mária jelölésére, továbbá Jézus rekvizitumai között, a szentek attribútumaként és különösen a rózsafüzérhez kapcsolódóan.

Az archaikus népi imádságok egyik leggyakoribb Szűz Máriára vonatkozó megszólítása az ártatlanságot, lelki kitárulkozást kifejező „*fehér rózsza, Mária...*” Ugyancsak szóbeliségben hagyományozott archaikus ima-motívumban Mária teljesen azonosul a virággal: „*Áll a rózsza a mezőbe, / Nem rózsza, hanem Boldogságos Szűz Mária...*” Egy temerini (Bácska) imádság mennyei látomásában Mária rózsakertben hallgat szentmisét: „...*Rózsakertet nyitva látok ... Ott mondja Szent Péter Szent Pál az új misét / Új mi-*

¹ Pál – Újváry 2001. 407.

² Kir 3,2.; Sir 24,14; 39,13; 50, 8.

³ Pál – Újváry 2001. 408.

⁴ Seibert 1986. 271; Pál – Újváry 2001. 408.

⁵ Kósa – K. Csilléry 1981. 380-381.

se-hallgató Asszonyunk Szűz Mária...⁶ A rózsaként tisztelt Máriát a képzőművészeti ábrázolások is gyakran jelenítik meg rózsás kertben ülve. A rózsabokrot, -lugast a képeken Mária növénymintás trónusa, ruhája is képviselheti, a levelek közt ötszirmú rózsákkal, liliomokkal. Például a berceli (Nógrád m.) templom 18. századi Magyarok Nagyszonya képen Mária ruháját kinyílt rózsák borítják, s ugyancsak e növény díszíti az aranyozott rokokó fakeretet.⁷ Számos Madonna-ábrázoláson tart Mária a kezében jogar helyett rózsát.

A 19. század második felétől a katolikus parasztság körében nagy tömegben elterjedt ájtatos ponyvanyomtatványok, imádságos könyvek népénekeiben Mária rózsával való azonosítása igen változatos módon jelenik meg: „rózsák rózsája”, „gyenge rózsaszál”, „szép rózsza”, „titkos ékes rózsza”, „hervadhatatlan rózsza”, „az a piros rózsza a szép Szűz Mária”, „malasztal teljes szép rózsza”, „gyenge rózsza”, „egek élő szép rózsája” stb.⁸

Szeplőtelen fogantatására való utalással Mária a „makula nélkül” fejlődött „ékes szép virág...” Nevezik Szent Anna által szült virágnak is: „ékes virágszál, kit szent Anna szült”, „Anna méhe virága”. Születésekor, Kisasszony napjának (szept. 8.) ünnepén így köszöntik: „mennyből lecseppent szép rózsaszál”, „gyenge oltoványocska”, „illatozó gyöngy-virágocska”, „rózsza bokrocška”. Egy másik, ugyanerre az ünnepre szóló ének szerint: „születése szép piros rózsabimbó kinyílása”. A Mária világrajövetelét bemutató 18. század végi szuhai (Heves m.) oltárképen a bölcsőben fekvő kised Mária felett két angyal tart piros rózsákból font koszorút.⁹

Máriát a búcsújáróhelyek központi személyeként a kegyhely megjelölésével nevezik például „szentkúti drága szép rózsá”-nak, vagy „Radna városának ékes rózsája”-ként.¹⁰

A rózsán kívül más növényekhez is hasonlítják Máriát, leggyakrabban a tisztaságot, ártatlanságot jelképező liliomhoz: „Gyönyörű liliom!” megszólítással, vagy a „szüzesség virága”, „szüzesség lilioma”, „mennysország ékes lilioma” jelzőkkel illetik.¹¹ A gyöngyvirág, a zöld ág, vagy csak általában a szépséges virág is Mária megnevezéseihez tartozik: „gyenge szüzek gyöngyvirága”, „zöld halmok virága, kegyelem zöld ága”, „virágok virága”, „kinyílt virág”, „szűz virág”.¹² A népénekek azonosítják Máriát származására, üdvtörténetbeli szerepére utaló növényekkel is: „Názáreti kert neveltje”, „Libanon céd-rusa”, „Jessze gyökerének, Áron vesszejének virága”, „mártírok arany pálmafaága”, „szüzek, vértanúk zöld ága”.¹³

⁶ Csököly, Somogy m. Erdélyi 1999. 259, 897; Erdélyi 1999. 924. Az archaikus imádságokban egyéb olyan említései is előfordulnak a rózsza-motívumnak, amelyek értelmezése további kutatást igényel. Például: „rózsalányok” Polner 2000. 185; „Benedikbe kinyílt rózsza” Polner 2000. 209, 224, 257.

⁷ Limbacher 2000. 399. kép.

⁸ Palóc Múzeum Néprajzi Adattár 1176-97 p. 3; PMNA 1182-97 Buda, 1860; Gergely 1998. 324-325; PMNA 1177-97 Esztergom, é.n.; 1274-97 p. 2; 1185-97 Buda, 1860; 1199-97 Esztergom, é. n.

⁹ PMNA 1436-2000; 1274-97 p.8; 1190-97 Buda, 1856; 1175-97 Buda; 1177-97 Esztergom, é.n.; PM 92.36.21.p.12; Limbacher 2005. 93.

¹⁰ PMNA 1180-97 Buda, 1876; 1198-97 Buda, 1862; 1207-97 Buda, 1866.

¹¹ PMNA 1274-97 p. 3; 1177-97 Esztergom, é.n. További példák: PMNA 1182-97 Buda, 1860; 1191-97 Buda, 1856.

¹² PMNA 1167-97 Buda, 1858. 7-8; 1177-97 Esztergom, é.n.; 1187-97 Buda, 1850.

¹³ PMNA 1177-97 Esztergom, é.n.; 1169-97 Esztergom, é.n.; 1187-97 Buda, 1850.

A rózsaként nevezett Szűzanyát gyermekével együtt is illetik virág-hasonlattal: „*Mert Mária a szép rózsza, Jézus pedig a bimbója...*” Jézust másutt is nevezik így, „*szép rózsza-bimbó*”-ként, s ő is hordozója a rózsza-szimbolikának. A gyermek Jézust a korai képeken olykor rózsza kelyhében ábrázolják. A kis Jézus kezében tartott rózsza önfeláldozásának szimbóluma. A születését bemutató üvegképeken gyakorta ott látjuk ezt a virágot, mint ahogyan a kezében országalmával ábrázolt gyermek, illetve a 12 éves Jézus mellett is. A kinszenvedés eszközeivel alvó gyermek Jézus mellé is kinyílt rózsákat festettek, s ez az ábrázolás-típus olajnyomatként a paraszti tisztaszobák gyakori díszé.¹⁴

Jézus kereszttjének közepén ez a virág a mindenség középpontját jelenti. Öt piros rózsza magát a keresztet jelképezi, a megváltásra, feltámadásra, halhatatlanságra utal.¹⁵ Az arany rózsza a megváltó Krisztus, a teljesség, a tökéletesség jelképe, Nagy Szent Gergely óta a pápa és a pápai kegyelem emblémája.¹⁶ A nagyhét harmadik vasárnapját „*rózsavasárnap*”-nak is nevezik, mert a pápa e napon aranyrózsát szentel, melyet előkelő világi személyiségek, illetve kegyhelyek kapnak ajándékul.¹⁷ Arany rózsával a kezében jelent meg Mária 1879-ben az írországi Knockban, jelképezve, hogy Jézust hirdeti a világban.

A vörös rózsza Krisztus stigmáival hozható összefüggésbe. Lehulló vérét a képzőművészetben rózsaszíromként is ábrázolták.¹⁸ A népelemek között ez szintén megtalálható: a testéből, öt sebéből lehullott vér piros rózsaként nyílt ki. Az angyalok felszedték, s tisztelték e rózsákat, majd a keresztfán függő üdvözítő kérésére e „*fájdalomban szület*” és „*könnyekkel öntözött*” virágokat felvitték a mennyei atyának.¹⁹ A halott Jézus egy 1860-ban Budán megjelent ének szerint „*meghervadt szép virág*”, s az egyik legismertebb böjti énekben Jézus, mint „*Bíborpiros szép rózsza nyílik a Golgotán*”, mellette áll Mária a tisztaság szimbólumaként: „*...fájdalmas Szűz, árva liliomszál...*” A népi ábrázolásokon, például az üveg- és tükörképeken az Utolsó vacsora megjelenítésekor, a keresztre feszített, a sírban fekvő halott Krisztus, a Pieta ábrázolások és még a feltámadt Jézus körül is igen gyakran látható a mártíromságra utaló piros rózsza.²⁰

A *Mária Szíve*, *Jézus Szíve* képek olajnyomatok formájában a katolikus parasztságnál igen gyakoriak, s Mária szíve általában virágokból, köztük rózsából font koszorútól övezetten jelenik meg. A Palóc Múzeum gyűjteményébe került két 18. századi, nagyméretű, Krisztus keresztre feszítését, illetve a fájdalmas Anyát (Pietát) ábrázoló viasz-kolostormunkán domináns módon tűnik fel a rózsza. Egy Érsekvadkertről (Nógrád m.) a Palóc Múzeumba került nyomdai előállítású, Mária mennyei megkoronázását ábrázoló szentképen angyalok tartanak rózsakoszorút, s ez a fajta ábrázolás terjedt el a rózsafüzéres titok-képeken is. A „*Nagyszentcsalád*” (Familie-Jesus) ábrázolásán szintén rózsza veszi körül az ábrázolt személyeket, mint például egy boldogi (Heves m.) tükörképen. A Máriát édesanyjával, Szent Annával együtt megjelenítő ábrázolásokon szintén igen

¹⁴ Gergely 1998. 325; PMNA 1190-97 Buda, 1856; Lengyel-Limbacher 1997. 81. kép; Vö.: Szacsvay 1996. 26-27. 1, 3, 7. kép; 28-29. 14, 15, 17, 19, 21, 22. kép

¹⁵ Hoppál - Jankovics - Nagy - Szemadám 2004. 252; Pál - Újváry 2001. 408.

¹⁶ Pál-Újváry 2001. 409.

¹⁷ Bálint 1989. 192.

¹⁸ Hoppál - Jankovics - Nagy - Szemadám 2004. 252; A görög-római mitológiában Adónisznak a véreből szintén piros rózsák sarjadtak. Pál - Újváry 2001. 407.

¹⁹ PMNA 1163-97 Buda, 1863. 11-13.

²⁰ PMNA 1182-97 Buda, 1860; Vö.: Szacsvay 1996 30-42.

gyakori a rózsaszimbolika. Például a 20. század elején a miksi-i (Mikušovce, Szk.) templom számára vásárolt Szent Anna szobor-együttesen a gyermek Mária fejét fehér-piros-sárga – nyilvánvalóan tövis nélküli – rózsakoszorú ékesíti, a rózsafüzér színeinek megfelelően. A rozsnýói (Rožňava, Szk.) ferences templom főoltárán a gyermek Mária és Szent Anna fölött angyalok tartják a rózsakoszorút, másutt, például az erdőteleki vagy a hanyi-pusztai képen mellettük nyílik rózsabokor. Szent Anna kézereklyéjét egy 18. századi kolostormunkán, s egy 1730 körül készült viasz, polion-díszítményű apácamunkán szintén rózsák veszik körül.²¹

Vallásos témájú népi keménycserép tányérok gyakori díszé a rózsza, s ezt a virágot hímezte falvédőre egy rimóci (Nógrád m.) idős asszony az Oltáriszentséghez szóló saját költésű imádsága köré is. A templomok Mária kegyképeinek, -szobrainak ruhájára, oltárainak terítőire szintén sokszor hímeznek rózsát.²²

A látomás-irodalomban számos adatát találjuk a Szűz Mária megjelenését kísérő ilatnak. A „*kimondhatatlan jó*”, „*drága szép*” jelzőkkel leírt illat a napjainkig nyomon követhető népi misztikus élmények szerint is (például a medjugorjei kegyhelyen érzékelt jelenségek esetében) a rózsára utal.

A franciaországi Lourdes-ban 1858-ban jelent meg Mária. Egy csipkerózsza-bokor fölött tűnt fel, sarutlan lábait egy-egy aranyrózsza díszítette. A jelenésről népies ének is született: „*Csipkefának ágaira / száll menny-földnek királynéja...*” A helyi lelkipásztor jelet kért, azt kívánta Máriától: „*Lábad alatt a csipkefa hogy kivirágozna*”, ez azonban nem történt meg. Szűz Mária a középkori keresztény művészetben a lángoló, de el nem égő csipkebokor jelképe volt, aki Isten anyjává lett, mégis érintetlen maradt. Imakönyvi szövegekben úgy nevezik, mint „*égő csipkebokor lángja*”, litániában pedig „*égő és meg nem emésztett csipkebokor*”. A barokk művészetben az égő csipkebokor a Szeplőtelen fogantatás jelképeként szerepel.²³

A lourdes-i eseményeket követően a nép körében megszorodtak a Mária-látomások. Például 1933-ban Bernecebarátiban (Pest m.) látták megjelenni a Szűzanyát, éppen csipkebokor fölött lebegve. A beszámolók szerint a csipkebokor itt csodálatos módon, télen kivirágzott. A karancssági szent helyen egy kisleány szintén csipkebokornál látta megjelenni Máriát. A csipkerózsza-bokor kedvelt motívuma azoknak a mondáknak, legendáknak is, melyek Krisztus vagy a Szentcsalád menekülését beszélik el. A csipkerózsza egyes vidékek hagyományában ágait felemelve elárulta a menekülőket, másutt azonban megpihenhettek ágai alatt, s ezért nevezik e növényt „*Mária nyugotta bokor*”-nak. Egy karancseszi legendamese arról szól, hogy Jézust is egy csipkebokor rejtette el üldözői elől. Egy néphit szerint azok a bokrok, amelyek alatt e természetfeletti személyek megpihentek, illatosabbak a többinél, vagy minden hónapban újra nyílnak. Úgy vélték, ha közelében forrás buzog, az bizonyosan gyógyító erővel rendelkezik, a Lourdes-i kegyhely mintájára. Palócföldön úgy tartották Mária csipkebokorra teregette ki a kis Jézus pelenkáit, s azóta nincsen a vadrózsának igazán jó illata.²⁴

A hasznosi (Nógrád, volt Heves m.) kegyhelyen 1947-ben kezdődött látomásokban Mária mindig rózsaszínű ruhában jelent meg a látnok Csépe Klárának, aki így érzékelte

²¹ PM 76. 9. 12; Lengyel-Limbacher 1997. 102, 147, 82, 51. kép; Limbacher 2005. 43, 47, 72, 132.

²² Lengyel-Limbacher 1997 147, 202; Például az andocsi kegyoltáron, vö.: Bálint-Barna 1994. 195.

²³ Lévy 1934; Seibert 1986. 64.

²⁴ Manga 1962. 359-360; Pöcs - Nagy 1982. 458; Fejős 1985. II. 108; I. 137.

őt 1947. augusztusában is, miközben előtte lebegett egy „rózsa virágcsokor”. Hasznoson egy alkalommal Nagyboldogasszony ünnepén szurdokpüspöki asszonyok látták a Napban az elszenderült Máriát, rózsák közt feküdni. Így ábrázolják Mária halálát a képzőművészetben és a parasztság körében kedvelt olajnyomatokon is, mint például egy holókői (Nógrád m.) tiszaszobából a Palóc Múzeum gyűjteményébe került képen, ahol angyalok helyezik el Mária körül a rózsából font füzért.²⁵ A Napban rózsa, rózsafüzér érzékelése máskor is előfordult: „*Láttuk a napot, hogy forgott...rózsagömböket hullatott*”; „*Szinte mint a rózsahullás a napnyugta. Felülről csak hullt-hullt így... ekkora gömbök, mint a róza...*”; „*Kisütött a nap...mint a rózsafüzér, úgy jöttek ki belőle [rózsa alakú gömbök]*.”²⁶

A népi szemléletet mutatják a növénynevek is, amelyek közt igen sok olyan van, amelyet valamilyen jellemző alapján Szűz Máriáról neveztek el. Ezek közt található a *Boldogasszony rózsája*, azaz a kövirózsa (*sempervivum tectorum*), illetve az ugyanígy hívott bársonyos kakukkszegfű (*lychnis coronaria*).²⁷

A szentek ábrázolásai, attribútumai között szintén gyakorta fordul elő a rózsa. A vörös rózsakoszorú a keresztényüldözés korában elhunyt mártírokat, a fehér koszorú pedig a jócselekedeteik által békében győzedelmeskedőket jelzi. A piros/vörös rózsa Clairvaux-i Szent Bernát szerint a szenvedés, mártíromság szimbóluma. Így jelenik meg a gyermekként, báránnyal – azaz Krisztussal együtt – ábrázolt Keresztelő Szent János képein is. A női mártír szentek gyakori attribútumaként arra utal, hogy ők vérükkel szereztek meg a Paradicsomba való bejutás lehetőségét. Szent Dorottya szokatlan ezért kosarában rózsákkal ábrázolni. A Szent Ferenc stigmiából hulló vér nyomán rózsák fakadtak.²⁸

Rózsa a jelvénye Palermói Szent Rozáliának és Viterbói Szent Róznak is, kultuszuk a pogány *Rosalia* ünnepekkel is összefügg. Az 1160 táján elhunyt Palermói Szent Rozália testét a mellette talált kezdetleges rózsafüzérrel együtt az 1624-ben pusztító pestis idején körülhordozták, mire a járvány hamarosan elmúlt. Ezért szól róla az 1693-ból származó *Lelki fegyverház* című magyar imádságoskönyv eképpen: „*Tövis nélkül nyílt Szép Rósa, Mirigyeknek új orvosa...*”, s terjedtek ennek nyomán a népi imádságokban is „széténekel” változatai, s szólította meg így egy moldvai archaikus népi imádság: „*Idvezlégy szép Rozsária, / Krisztus piros rózsaszála...*”, és nevezték őt himnuszában „*szüzességnek szép rózsája*”-ként.²⁹ A művészet Limai Szent Rózát, a harmadrendi domonkosnővért is rózsákkal jeleníti meg, fején viselt rózsakoszorúval, vagy rózsákkal és a gyermek Jézussal. Sokat kertészkedett, ennek emlékére a kertészek és virágárusok védőszentjükké választották.³⁰

²⁵ Vö.: Lengyel 2001. 149; Limbacher 1998. 170; PM 76. 8. 2.

²⁶ Jádi-Tüskés 1986. 534; Palóc Múzeum Gy. 46/99. Jegyzőkönyv a hasznosi eseményekről; Adatközlők: Horák Istvánné (1941–2004) Herencsény, Bartus Józsefné (1931–) Herencsény. Limbacher 1998. 199–200.

²⁷ Koltay 2001. 322–323.

²⁸ Hoppál – Jankovics – Nagy – Szemadám 2004. 253; Szacsavay 1996. 27. 11. kép; 28. 13, 16. kép; Pál – Újváry 2001. 408.

²⁹ Mitológiai enciklopédia I. 1988. 223.; Hoppál – Jankovics – Nagy – Szemadám 2004. 253; E. White 1993. 217. Bálint 1998. 3. 287; Tánczos 2000. 389.

³⁰ E. White 1993. 217.

Árpád-házi Szent Erzsébet legendájában a piros rózsává változó kenyerek a szeretetet, a részvétet jelképezik, ahogyan az ágyán, a beteg ember helyén megjelent rózsákkal körülvevett feszület is.³¹ Kis Szent Teréz, az 1897-ben 24 esztendősen elhunyt francia szent, haláláról elmélkedve azt írta: „rózsák fognak záporozni utánam”, amivel arra utalt, hogy közbenjár az emberekért.³² A parasztság körében népszerűvé vált ábrázolásain, kis szentképeken kezében rózsákkal és kereszttel jelenik meg, s felirat utal jóslatára: „rózsaesőt fognak bocsátani a földre.”

A rózsafüzér (latin neve Rosarium), a római katolikus vallás imaeszköze, eredendően az elmondott imák (Üdvözlégy, Miatyánk, Hiszekegy stb.) számolására, „olvasására” szolgál, s régi magyar neve (szentolvasó) innen ered, a német mintára (Rosenkranz) alkotott tükörszó mellett. Imádkozása a középkorban a rózsaszimbolikával összefonódottan terjedt el, s ennek a művészetben, képzőművészetben számos megnyilvánulását találhatjuk. A rózsza mitopoétikus jelképisége kifejezi az ötös számot is, s a rózsafüzér általános ötös felosztása szintén ezt a felfogást tükrözi.³³

A rózsaszimbolikához tartozik, hogy a rózsafüzér eredetileg összepréselt virágszirmokból készült,³⁴ s e hagyománynak még napjainkban is élő változata a kegyhelyeken kapható, rózsafából faragott piros színű olvasó, melyet rózsaillesllyel átitatva, rózsát formázó kis műanyag dobozkában árusítanak.³⁵

A keresztény vallástörténet a zsinóros ima-olvasás szokását az egyiptomi és palesztinai remetékig vezeti vissza, de a 13. századtól szokásos imasorozatot a domonkosok terjesztették el. Hagyományaik alapján Szent Domonkos a rózsafüzér atyja, aki magától Máriától kapta az olvasót, mint legfőbb fegyvert az eretnekek elleni küzdelemben, s amelyet „*Miasszonyunk rózsakoszorúja*”-nak nevezett el.³⁶

Egy ájtatos nyomtatvány, a Szécsi Ignác által Kömlőn 1887-ben szerkesztett *Az élő szent rózsafüzér olvasóhoz énekek és imafohászok* című imafüzet e legendát a rózsaszimbolikának megfelelően fogalmazta meg: „... Szent Domokos atya ama hajdanában... gyönyörtől bájolva olvasócskát szerzett ...”, mely úgy terjedt el, mint „az ékes kertben szép liliumok, zöldelő virágok és szép rózsabokrok”. Szűz Mária „ékes illatára” az „élő virágok kinyílnak”, s a szentolvasó által a hívek Máriát üdvözlik, fejére „számos virágokból gyöngykoszorút kötnek.”³⁷ Szent Domonkos a 12-13. század fordulóján vált a rózsafüzér-ájtatosság rendszerbe foglalójává és fő terjesztőjévé. Látomásában mintegy az archaikus népi imádságok záradékait idézi Szűz Mária buzdítása: „*Ha ezt az imát fogod hirdetni, terjeszteni, én magam fogom csodákkal megerősíteni szavaid igazságát.*” Majd további legenda szerint, amikor egy jámbor szerzetes egymás után imádkozta az Ave Maria-kat, Mária odaállt mellé, minden Üdvözlégyet a kezébe vett, rózsává változtatott, a rózsákat pedig füzérré fonta és saját fejére téve viselte. Egy másik, 13. századi Mária-legenda szerint egy jámbor ciszterci szerzetes gyakran mondott el 50 Üdvözlégyet, mire látomásában Szűz Mária homlokán 50 rózsza jelent meg.³⁸ Ennek nyomán ter-

³¹ Pál-Újváry 2001. 408.

³² E. White 1993. 234.

³³ Seibert 1986. 272-273; Mitológiai Enciklopédia I. 1988. Gondolat, Bp. 223.

³⁴ Pál-Újváry 2001. 408.

³⁵ Ilyet árusítottak például a máriapócsi búcsúban 2005. október 9-én.

³⁶ Voigt 1991. 242; Hoppál -Jankovics -Nagy -Szemadám 2004. 253.

³⁷ PMNA1436-2000.

³⁸ Lévy 1934. 234, 236; Katolikus Lexikon, Bangha szerk. III. kötet, 1932.

jedt el, hogy aki a rózsafüzért imádkozza, az tulajdonképpen Máriának fonja a rózsakoszorút. Mintha e legendát elevenítené meg az a 19. század második felében Mezőkövesden kiadott ponyvafüzetben megjelent ének, mely szerint a rózsafüzér „örvendetes” titkai „gyémántként ragyognak” Mária homlokán. Hogy a rózsafüzér elvégzése Mária fejét ékesítő „koszorú fonása”, arra népénekeinkben számos további utalást találunk: „Jertek kössünk Máriának szűz fejére koszorút...”³⁹

Szűz Máriának, mint a Rózsafüzér királynéjának külön ünnepet is szentelt a katolikus egyház (okt.7.), a lepantói győzelem emléknapját, mivel ezt a győzelmet a rózsafüzér imádság hatásának tulajdonították. Mária ilyen megnevezései a népénekekben: „szent olvasó királynéja”, „szent Rózsárium királynéja”, „olvasó rózsája”, „szentolvasó életfája”.⁴⁰

A rózsafüzér rózsaszimbolikájára további adatokat találhatunk az ájtatos nyomtatványok szövegeiben. Ezek szóhasználata azt tükrözi, hogy az imádkozás tulajdonképpen a virág gondozása, ha elhanyagolják az ájtatosságot, a virág is „elhervad”, „halvány színű” lesz.⁴¹ Az olvasón végzett imádságok tulajdonképpen Szűz Mária mennyei kertjének a növényei: „E gyönyörű szép kert zöld koszorút formál...”; „Nyitva áll ajtaja rózsás kis kertjének / ki szépen üdvözl, olvasót mond neki / a mennyei kertnek szép rózsáit szedi”.⁴² A hívek e kertet „ápolásul könnyekkel” locsolják. A kert gondozói az angyalok: „Szent angyalok jönnek kertet keríteni, / Tizenöt rózsával ezt körülültetni...”, „Ott fenn az angyalok rózsás kis kertében / virágokat szednek, feltűzik fejedre”, „Szedjétek angyalok kis kertünk virágát”.⁴³ Kertésze a rózsafüzér földi elterjesztője, Szent Domonkos: „ő kertésze a rózsakoszorúnak...”, s sokszor int „az égi munkára / az élő zöld kertnek tisztaságára”. Tisztogatja a kertet: „ne teremjen dudvát, bűnünkből bojtorjánt”, s ha a hívek hanyagolják az imádságot, elszomorodik.⁴⁴ Jézus szintén lehet e mennyei kert gondozója, s a hívek őt is kéri: „öntözgesse szent szíve drága jó illatú harmatával...”, s szedje ki a „konkolyt”, a „tövis” kertjéből, azaz híveitől tartsa távol a bűnt. Mária kertjének égi virágait a Szentlélek is „locsolja” a „kegyelem harmatával”.⁴⁵

A rózsafüzér-társulatok is megjelennek Mária kertjében, ahol minden csoport külön rózsabokrot alkot, a tagok ennek egy-egy rózsaszálai: „...e szép társulatban / Szűz Mária előtt vagytok egy bokorban...”⁴⁶ Az „élő rózsafüzér”, „Mária rózsáskertje” a népi gyakorlat szerint 2475 tagból áll, ahol 15 tag alkot egy rózsát, 11 rózsza (165 tag) egy rózsabokrot, 15 rózsabokor pedig Mária rózsáskertjét.⁴⁷ A rózsafüzér-társulatot „Mária szerelme” fűzi rózsáskertté. A tagok énekeikben kéri Máriát nézze, ápolja „rózsás kis kert-jét”, s „naponta tisztelik Máriát koszorúval”, aki ezért akkor is megáldja kertjét, ha az „hullatná levelét”. A „cédulaváltás”, azaz a rózsafüzér „titkai”-nak minden újhold vasárnapján történő kicserélése e kert megújulását jelenti: „Ma van szent olvasó drága vasárnapja / Mária kertjének újul szép virága”. A társulatos tagok rózsával való azonosságukat temetési énekben így fejezik ki: „Társulat egylet rózsája halva fekszik előttünk.”⁴⁸

³⁹ PMNA 1220-97 Mezőkövesd, é.n.; Gál 1998. 345.

⁴⁰ PMNA1176-97 Budapest, 1877. 1208-97 Pest, 1865. 1187-97 Buda, 1850.; 1199-97 Esztergom, é.n.

⁴¹ Gergely 1998. 324.

⁴² PMNA1250-97.p. 3; 1176-97.p.3.

⁴³ Gergely 1998. 325; PMNA 1176-97. p.1; Gál 1998. 346.

⁴⁴ PMNA 1250-97 p. 3; Gál 1998. 346; 1436-2000.

⁴⁵ PMNA 1176-97 p. 2; 1207-97 Buda, 1866; 1220-97 Mezőkövesd, é.n.

⁴⁶ Gál, 1998. 361.

⁴⁷ PMNA 1176-97. p. 2.

⁴⁸ PMNA 1176-97. p.1; 1436-2000; 1207-97 Buda, 1866; Gál 1998. 361; 1176-97.

A „mennyei koszorú” „megfonását” a három teljes rózsafüzérből álló ájtatosság jelenti. Az öröndetes, fájdalmas és dicsőséges olvasó Szűz Mária és Jézus életének egy-egy szakaszát idézi öt-öt tizedben, a Jézus neve után mondott „titkok”-kal. E háromfajta rózsafüzérnek a színszimbolikája rózsák színeiben jelenik meg. Korai forrásunkban, az 1516-ból való Gömör - kódexben még e színekkel nevezték meg a rózsafüzér fajtáit: az öröndetes olvasónak „fehér rózsakoszorú”, a fájdalmasnak „veres rózsakoszorú”, a dicsőségesnek pedig „aranyszínű rózsakoszorú” volt a neve.⁴⁹ Ezek a jelképek élő, megismerésített formában megjelennek példabeszéd magyarázatában is: „Az öt fehér rózsza: öt hív keresztények / Jézus s Máriának elejébe mennek. / Ők az öröndetes szent olvasót mondják... / Az öt veres rózsza: öt ájtatos hívek... / Ezek a fájdalmas szent olvasót mondják... / Az öt sárga rózsza: öt jó keresztények... / Ők a dicsőséges szent olvasót mondják...” Hasonlóképpen, de verses formában dolgozta fel a híres jázsági énekszerző, Varga Lajos Szent Domonkos álmát az „Örökké illatozó Rózsafüzérek” című könyvecskéjében. Az aranytrónon ülő, kezében rózsafüzért tartó Máriát három koronás nőalak vette körül, mellettük 50-50 fehér, piros és aranyszínű öltözetű szűzzel: „...Ezek képezik itt azon érzelmimet, / Örömem, fájdalomam és dicsőségemet / A hófehér szín az örömet jelenti, / Fájdalmaimat a piros jelképezi. / És a harmadiknak arany sárga fénye, / Dicsőségemnek a megfelelő színe.”⁵⁰

Szűz Máriát a loretói litánia „Titkosértelmű Rózsá”-nak is nevezi. Ugyanilyen elnevezéssel – Rosa Maria Mystica – napjaink engesztelő-imamozgalmának része az a kultusz, mely egy olasz látnok 1949-ben átélt látomása nyomán terjedt el. Az ájtatosságok a látomás alapján készített szobor, a „Zarándok Madonna” jelenlétében zajlanak világszerte. E Mária-szobor három rózsát visel szíve fölött, fehér, piros, arany sárga színekben, melyek az Istenanya látnokhoz intézett szavai szerint az ima, vezeklés és áldozat jelképei, s az egyik ének szerint: „fehér rózsza a tündöklő áhítat, piros rózsza vezeklés és áldozat, a fehér rózsza az engesztelés...”. Egy az 1990-es évek végén kiadott imafüzet régebbi ponyvanyomtatványokból átvett énekei e rózsákat Máriával azonosítják: „Fehér rózsza: Tiszta Anya... Piros rózsza: Mártír Anya... Arany rózsza, szeplő nélkül... Három rózsza: Égi Anya.” Mivel e füzet kimondottan az Őrhalomban (Nógrád m.) végzett ájtatosságokhoz készült, ezért utolsó énekének befejező sora Máriát „Őrhalomban kinyílt szép Rózsza”-ként nevezi.⁵¹ Szintén az engesztelő imaórák alkalmával, első szombatontként imádkozzák a „Rózsakeresztút”-at, amelyet Szűz Mária egy ausztrál látnoknak, „Kis Peblé”-nek nyilatkoztatott ki. Az imádság tulajdonképpen Jézus 14 állomású keresztútjának rózsafüzéren való végzése, s a hívek szerint olyan hatékony, hogy „10.000 lélek szabadul ki a tisztító tűzből, 100 lélek melekül meg és elnyeri az üdvözlés kegyelmét”.⁵²

Az írott hagyományok mellett a palócság körében még a 20. század végén a szóbeliségben is élt a rózsafüzéren elmondott imádságok élő virágként, élő rózsaként való értelmezése. Terényben (Nógrád m.) például azért szeretik reggel elvégezni az imádságot, mert „a régi öregek azt mondták, hogyha nem reggel végzi, este az mán el van fonnyadva az a koszorú... Nem él a virág”.⁵³

⁴⁹ Bálint 1977. II. 367.

⁵⁰ Eger, Egri nyomda Rt., é. n.

⁵¹ Úton Máriával. é. h. n.

⁵² Adatközlő: Széles Kálmánné Dovicsiny Ilona (1919-), Balassagyarmat

⁵³ Vö.: Lengyel 1989. 352.

Irodalom

- Bálint Sándor
1989 Karácsony, Húsvét, Pünkösd. A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából. 3. kiadás, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest
- 1998 Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok a hazai és közép-európai hagyományvilágából. III. (Az 1976-77-es kiadás alapján). Mandala Kiadó, Budapest
- Bangha Béla (szerk.)
1931-1932 Katolikus Lexikon III. kötet. Budapest
- Erdélyi Zsuzsanna
1999 Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok. Harmadik, bővített kiadás. Kalligram Kiadó, Pozsony
- Fejős Zoltán
1985 Hiedelemrendszer, szöveg, közösség (Esettanulmány Karancseszi példáján) I-II. Műzsák Közművelődési Kiadó, Budapest
- Gál Irma
1996 A Rózsafüzér Társulat szerepe Gyergyóalfalu vallásos népeletében. In: Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei (szerk. Barna Gábor): Szeged-Budapest, 334-365.
- Gergely Katalin
1998 „A Szentolvasó Társulat Mária kertje...” Gyergyószentmiklósi rózsafüzér társulatok. In: Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei (szerk. Barna Gábor): Szeged-Budapest, 297-333.
- Harangozó Imre
1998 „Krisztusz háze arangyos...” Archaikus imák, ráolvasások, kántálók a gyimesi és moldvai magyarok hagyományából. Ipolyi Arnold Népfőiskola, Újkígyós.
- Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Nagy András – Szemadám György
2004 Jelképtár. Helikon Kiadó, Budapest
- Jádi Ferenc – Tüskés Gábor
1986 A népi vallásosság pszichopatológiája (Egy hasznosi paraszttasszony látomásai). In (szerk. Tüskés Gábor): „Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallásosság köréből. 516-556. Magvető Kiadó, Budapest
- Jordánszky Elek
1836 (1988) Magyar Országban, 's az ahhoz tartozó Részekben lévő bódogságos Szűz Mária kegyelem' Képeinek rövid leírása. Faksimile kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Koltay Erika
2001 Boldogasszony virágai. In (Barna Gábor szerk.): Boldogasszony. Szűz Mária tisztelete Magyarországon és Közép-Európában. 318-331. Néprajzi Tanácsék, Szeged
- Kósa László – K. Csilléry Klára
1981 Rózsa (szócikk). In: Néprajzi Lexikon 4. 379-381. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Lengyel Ágnes
1989 Fejezet egy Nógrád megyei falu (Terény) vallási néprajzából. Napi imarend. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, Salgótarján, 341-365.

- Lengyel Ágnes
2000 Szűz Mária alakja a vallásos ponyvairodalomban. In (Barna Gábor szerk.): Boldogasszony. Szűz Mária tisztelete Magyarországon és Közép-Európában. 136-151. Néprajzi Tanszék, Szeged
- Lévay Mihály
1934 A boldogságos Szűz Mária élete, tisztelete, szent helyei, legendái. Franklin-Társulat kiadása. Budapest
- Limbacher Gábor
1998a „Magyarországnak egy külön védőszentje” – Szurdokpüspökből. In (Barna Gábor szerk.): Szentemberek – A vallásos élet szervező egyéniségei. 160-187. Néprajzi Tanszék, Szeged
1998b A népi unio mystica mint a vallási néprajz értelmezési szempontja. In (Pócs Éva szerk.): Eksztázis, álom, látomás. Tanulmányok a transzcendensről I. 191-210. Balassi Kiadó, Budapest
2001 Vallásos népművészet. In (Kapros Márta szerk.): Nógrád megye népművészete. 273-326. Balassagyarmat
2005 „Kegyelmekkel tündöklő Boldog Anya”. Szent Anna tisztelete és a Palóc búcsú. Balassagyarmat
- Manga János
1962 A hasznosi tömegpszichózis (A búcsújáróhelyek és a „hasznosi csoda” összefüggései. Ethnographia LXXIII. 353-388.
- Mitológiai Enciklopédia I-II
1988 A magyar kiadás szerkesztője: Hoppál Mihály. Gondolat Kiadó, Budapest
- Pál József – Újváry Edit
2002 Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából. Balassi Kiadó, Budapest
- Pócs Éva – Nagy Ilona
1982 Vadrózsa (szócikk). In (főszerk. Ortutay Gyula): Magyar Néprajzi Lexikon 5. 458. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Polner Zoltán
2000 Isten zsámolyánál. Népi vallásos költészet. Bába és Társai Kiadó, Szeged
- Seibert, Jutta
1986 A keresztény művészet lexikona. Corvina Kiadó, Budapest
- Szacsvay Éva
1996 Üvegképek. A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai 2. Néprajzi Múzeum, Budapest
- Tánczos Vilmos
2003 Eleven ostya, szép virág. A moldvai csángó népi imák képei. Krónika könyvek, Csíkszereda
- Úton Máriával
é.n.
(1990-es évek) Rosa Mystica imaóra. h.n. (Balassagyarmat, összeállította: Trizna Lajos)
- Voigt Vilmos
1991 Rózsafüzér (szócikk). In: Világirodalmi Lexikon 12. kötet. 242. Akadémiai Kiadó, Budapest
- White, E. Kristin
1993 Szentek Kislexikona. Maecenas Kiadó, Budapest

1. kép: Keresztelő Szent János olajnyomatú szentkép, Bécs, 1890 körül, Gyimesközeplok, Barackos-pataka, 2005.

2. kép: Faragott rózsá-motívum határbeli kereszten. Kászonyújfalu, Csk m., Románia 2005.

3. kép: Cannetai Szűzanya, olajnyomatú szentkép, Gyimesközeplok, Barackos-pataka, Rom., 2005.

4. kép: Szűz Mária, baljában a kis Jézus, jobbában rózsaszál. Tuchów, Lengyelország (Jordánszky, 1836, 142-143.)

5. kép: Szűz Mária a gyermek Jézussal, jobb kezében rózsáág. Máriakéménd, Baranya m. (Jordánszky, 1836, 90-91.)

6. kép: Szűz Mária, olajnyomatú szentképen, Bécs, 1890 örül, Gyimesközéplak, Barackos-pataka, Rom., 2005.

7. kép: Kis Szent Teréz rózsákkal. Kis szentkép, 1938.
(PM 97. 35.6.)

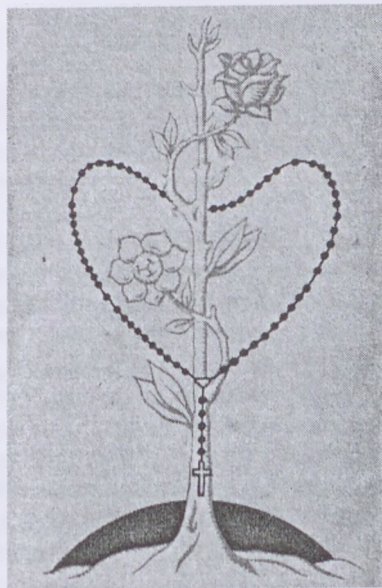
8. kép: Szűz Mária a gyermek Jézussal, mellettük nyíló mályvarózsák. Kis szentkép, 20. sz. első fele (PM 97. 37. 17.)

9. kép: A sasvári Fájdalmas Anya,
rózsából font glóriával.
(Jordánszky, 1836, 22-23.)

10. kép: Mária kegykép, ruháján virágok-
kal, közöttük rózsaszálak. Oslí, Sopron m.
(Jordánszky, 1836. 70-71.)

11. kép: Rózsafát szív alakban körülvevő
szentolvasó, kifejezi a rózsza és a rózsafüzér
szimbolikus összefonódottságát. Kis szentkép,
20. sz. közepe (PM 2005. 48.1.)

GYULAI PÁL KÉT VERSÉNEK FOLKLÓR PÁRHUZAMAI

UJVÁRY ZOLTÁN

A magyar költészet bővelkedik olyan alkotásokban, amelyeknek a forrása, ihletője a népköltészet, a folklór különböző műfajaiból eredő példák voltak. Különösen kedvelt témaként szerepeltek a mondák, legendák és a mítoszok. A XIX. század költői módfelett kedvelték az ilyen hagyományokat. *Tompá Mihály* költészetében jelentős számúak a mondafeldolgozások. Nagysikerű kötetének a címe - *Népregék, népmondák* - is jelzi a folklór világát. A mondák, legendák, hiedelmek költői feldolgozásának számos példáit olvashatjuk a XIX. századi költők műveiben. Jelentősebbek *Tompá Mihályon* kívül *Vörösmarty Mihály*, *Arany János*, *Garay János* és *Gyulai Pál*. *Vörösmarty Mihály* klasszikus művének, a *Csongor és Tündének* az Árgirus királyfiról és Tündér Ilonáról szóló mese az ihletője. *Arany János* a Toldiban és a balladáiban dolgozott fel mondai, hiedelmi motívumokat. *Garay János* a történelmi mondák kedvelője volt. *Gyulai Pál* költeményei között is több olyan alkotást találunk, amelynek a forrása a népköltészet. Ezek közül az alábbiakban kettőt mutatunk be.

Krisztus és a madarak

Gyulai Pál Krisztus és a madarak címmel írt költeménye egy népi legendán alapul. *Arany László* Nagykőrösön gyűjtötte azt a - az ő műfaji meghatározása szerint - mesét, amelyet kéziratban lévő gyűjteményére hivatkozva a Kisfaludy Társaságban tartott székfoglaló előadásában 1867-ben ismertetett:

„Bujdosott Krisztus az üldözők elől, kik mindenütt nyomon követték, s egy cserjésben el akart rejtezni. Az üldözők ott is fürkészni kezdték, s a kis pacsirta, hogy Krisztust megmentse, fölszállott a levegőbe és folyvást ezt fecsegte: „Nincs, nincs, nincs, nincs, ? nincs sehol itten.” Már az üldözők távozni akartak, mikor a fűrj csupa gonoszságból, elkezdte: „itt szalad, itt szalad;” ? ekkor Krisztus egy bokorba bújt, de erre meg a bibicz kezdte el kiabálni, bú-vik, bú-vik, bú-vik, s a galamb is bele turbékol: „a bukorban, a bukorban, a bukorban.” Így a poroszlók meglelték a bokorban Krisztust, ki aztán a pacsirtát megáldotta, hogy a levegőben minden madarak között csupán ő tudjon énekelni, a fűrjet, bibiczet és galambot pedig megátkozta, hogy soha fára ne szálljanak, hanem fű közt, sár közt és falomladékokban legyen örökös tanyájok.” (Magyar népmeséinkről. Budapesti Szemle, VIII. 1867. 208-209.)

Ez a szöveg némileg eltér attól a változattól, amelyet *Arany László* gyűjtéseként a Magyar Népköltési Gyűjtemény közölt (I. 1872. 508). Arról nincs ismeretünk, hogy *Gyulai* jelen volt-e az előadáson, s az ott hallott történet ragadta meg. Nagyobb a valószínűsége annak, hogy *Arany László* kéziratban lévő teljesebb szövegű változatából ismerte

meg a legendát, jóval a vers születése előtt. Később ezt közölte a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötete, amelynek Arany mellett Gyulai volt a szerkesztője. A vers menete a publikált – nem az előadásbeli – változathoz áll közelebb. Erre a csekély eltéréstől is következtethetünk. A meséből szavak, sorok kerültek át Gyulai versébe. Pl. Arany: „Itt szalad, itt szalad, itt szalad.” Gyulai: „»Itt szalad!« mind azt kiáltja.” Arany: „buvik, buvik, buvik.” Gyulai: „»buvik, buvik« reá kezdi.” Arany: „... a galamb: „a bukorba, a bukorba, a bukorba” Gyulai: „A galamb is bugja sorba’: „A bukorba, a bukorba!” A részletesebb összevetéshez közöljük Arany László gyűjtését és Gyulai Pál versét:

„Mikor Jézus Krisztust el akarták fogni, hogy keresztre feszítsék, bujkált az üldözői elől egy erdőben. A mint az üldözők keresték, a kis pacsirta másfelé akarta őket vezetni, hogy meg ne találják Jézus Krisztust, de a fürj elkezdett kiabálni: „itt szalad, itt szalad, itt szalad,” – rá meg a búbicz hogy: „búbik, búbik, búbik,” legutoljára meg a galamb: „a bukorba, a bukorba, a bukorba.” Így az üldözők megfogták Jézust. Ekkor Jézus megátkozta a három madarat. A fürjet, a miért azt' kiabálta, hogy „itt szalad” arra átkozta, hogy magosan repülni ne tudjon, csak mindig a vetés közt szaladgáljon; a búbiczet, amiért elárulta, hogy „búbik,” arra átkozta, hogy mindig a réten sás közt, káka közt bújkáljon; a galambot, a miért megmondta az üldözőknek, hogy „a bukorban”, arra átkozta, hogy soha fára ne szállhasson, csak a bokrok alatt keresgéljen. De a kis pacsirtát, a miért másfelé akarta vezetni az üldözőket, megáldotta, hogy a legmagasabban tudjon repülni, s reptében csak ő tudjon énekelni.”

(Nagykőrös)

Krisztus és a madarak

Krisztus urunk futott, bujkált,
Hideg földön az erdőn hált;
Üldözői ott sem hagyták,
Ott is meg-megriasztották.
Kis pacsirta pártját fogta,
Merre bujkál meg nem mondta,
Sőt hitta az üldözőket,
Hogy vezesse félre őket.
De a fürj a hogy meglátja:
„Itt szalad!” mind azt kiáltja;
A búbicz meg mindjárt pedzi,
„Búbik, búbik!” reá kezdi;
A galamb is bújja sorba:
„A bukorba, a bukorba!”

Megfoták a bokrok alján,
Szegény Krisztus arca halvány,
El is vitték kínhalálra,
Megfeszíteni keresztfára.

Kis pacsirta elkiséri;
Galamb, búbicz, fürj csak nézi,
S nem búsul, hogy ezt okozta,
Krisztus őket megátkozta:
A fürjet, hogy fenn ne szálljon,
Csak vetés közt szaladgáljon;
A búbiczet, meg ne álljon,
Réten, káka közt bujkáljon;
A galambot, búban éljen,
Bokrok alatt keresgéljen.
A pacsirtát szívvel, szóval
Megáldotta ezer jóval:
Tudjon békén fészken ülni,
Legmagasabban felrepülni,
Földre szállni, égbe kelni
S reptében is énekelni.

Gyulai költői átdolgozása lényegében követi a mesét. Szép lírai sorokkal egészül ki, mintegy magyarázatul, miért átkozta meg Krisztus a bibicet, a fürjet és a galambot: „Megfogták a bokrok alján, Szegény Krisztus arca halvány, El is vitték kínhalálra, Megfeszíteni keresztjára.”

Arany László meséje Gyulai költeményén át visszakerült a néphagyományba. Nem bizonyítható, csak sejthető, hogy a folklórban élő legenda továbbéléséhez Gyulai költeménye hozzájárult. A néphagyományban a történet annyira egyezik a verssel, hogy néprajzgyűjtőink a legendát nem népi eredetűnek, hanem műköltői terméknek, Gyulai verséből folklorizálódott változatnak tekintették. A folklorizálódás bizonyos. Iskolai könyvek, naptárak, egyéb kiadványok gyakran közölték a verset. Népszerűségét mutatja, hogy a költeményt az 1873. évi Protestáns Naptár is közli.

Arany László meséje, Gyulai Pál verse után száz évvel még fel-felbukkan a néphagyományban a Krisztus és a madarak legendája. Legutóbb néhány változatot Nagy Ilona közölt a *Parasztbibliában* (Bp. 1985. 462-464). Arany László meséjét Berze Nagy János a *Magyar Népmesetípusokban* (Pécs, 1957) a *Legendaszerű mesék* csoportban a 779.XXV. * szám alá sorolta. Gyulai költeményét nem említi.

Az Éji látogatás és A három árva

„Három árva sír magában” – így kezdődik Gyulai Pál *Éji látogatás* című 1866-ban írt költeménye. A megható történet szerint az árvák zivataros hideg éjszakán a temetőben nyugvó édesanyjukat szólítják, hívják magukhoz. A hívó szóra az édesanya hazamegy a gyermekeihez. Megcsókolja, lefekteti, betakarja őket. Amikor a kakas megszólal, visszatér a temetőbe, a „sír bezárul.”

Gyulairól a nagyközönség, az ún. alsóbb népréteg mint irodalomtudósról vajmi keveset, talán semmit nem tud. Ez a költeménye azonban széles körben ismeretes volt a nép körében is. Szerepelt a tankönyvekben, olcsó kiadványokban, ún. szavalókönyvekben. Még diákkoromból őrzök egy *Szavalókönyvet*, Éber János szerkesztette, a Magyar Népművelők Társasága adta ki, az ára 30 fillér volt. Ebben számos un. alkalmi vers olvasható, köztük az *Éji látogatás* is. Iskolai ünnepségeken, alkalmi eseményeken gyakran szavalták. Gyermekkoromban magam is hallottam. Néprajzi gyűjtőutaimon adatközlőim olvasmányaira, iskolából maradt emlékeire kérdezve több Gyulai-verset említettek, természetesen, a szerző neve nélkül. Az *Éji látogatás*on kívül a *Hadnagy uram* és a *Krisztus és a madarak* bukkant elő még az emlékezetben. Ez utóbbit, mint legendát, a vers ismerete nélkül, prózaí előadásban több adatközlőmből hallottam.

Az árva gyermek gyakori témaként jelenik meg a népköltészetben. Hiedelmi, mondai motívum, amely szerint a gyermekeit az édesanya a halála után is meglátogatja. Gondot visel rájuk, védelmezi őket. De csak éjszaka lehet velük, a hajnali kakasszóra vissza kell térni a sírjába. A témának több irodalmi feldolgozását ismerjük. Így pl. Arany János: *Árva fiu*, Szász Béla: *Mostoha gyermek*, Eötvös József: *Megfagyott gyermek* című költeményében jelenik meg – más-más feldolgozásban – az árván maradt gyermekek motívuma.

Ebbe a körbe sorolható Gyulai Pál epikus alkotása, *A gonosz mostoha* is, melyet 1862-ben írt. Ebben néhány sor Gyulai népdalgyűjtéséből való. A Kolozsváron lejegyzett dal két sora szinte szószerint azonos. *A három árvában*: „Kelj fel, kejl fel édes anyánk,

Elszakadt már ingunk, ruhánk.” A gonosz mostohában: „*Kelj föl, kelj föl édes anyánk! Szakadoz már ingünk, ruhánk.*” Erre a költeményhez írt jegyzetekben hivatkozik:

„A gonosz mostoha. Egy meglehetősen töredékes népmese földolgozása, melyet 1859-ben Kolozsvárott egyik tanítványomtól hallottam. A házagokat pótolni igyekeztem, még inkább kidomborítva az alapeszmét. Mindjárt elején a sírban megszólaló anyát egy ismeretes népdalból vettem, melynek számos változata van.”

Gyulai költeményében a népköltészet és a néphiedelem motívumának a felhasználására már Greguss Ágost rámutatott. A téma hasonló népköltészeti változatára is tesz utalást. Gyulai ötletforrását nem említi, bizonyára azért, mert természetszerűnek tekintette a népköltészeti hatást.

Jóval később Szigetvári Iván foglalkozott Gyulai témaforrásával az Egyetemes Philológiai Közönyben (1916:69-70). Egy hasonló témájú dán balladát jelöl meg mintaadónak, amelynek a tartalmát röviden ismerteti:

„Dyring úr elvett egy szép lányt, a ki hét évi házasság alatt hét gyermekkel boldogította őt. Ekkor meghalt és Dyring úr nemsokára egy másik lányt vett feleségül, a ki a gyermekeket gyűlölte, megérkeztekor őket felrúgta, nem adott nekik kenyeret és sört, sem vánkost és gyertyát, a szegények sötét szobában, éhesen, szalmán hanykolódva sírtak. Anyjuk ezt meghallotta, engedelmet kért istentől, hogy gyermekeihez mehessen és isten megengedte, de csak addig, míg a kakas megszólal. A mint a falun végigment, a kutyák megugatták, legnagyobb lánya nem ismerte meg sápadt arcza miatt. Aztán a gyerekeket, kinek mint szüksége volt, megfésülte, ölébe vette, megszoptatta, majd behívatta Dyring urat és megfenyegette, hogy ha még többször kell jönnie, rosszul járnak. Erre a mostoha ijedtében megígérte, hogy ezentúl jó lesz a gyerekekhez és attól kezdve, ha a kutyák ugattak éjjel, mindig féltek, a gyerekeknek pedig adtak sört és kenyeret.”

Gyulai Pálról írt monográfiájában Papp Ferenc is úgy vélekedik, hogy az Éji látogatáshoz a dán népballada szolgált forrásul. Magára Gyulaira hivatkozik, aki erről az Erdélyi Múzeum Egyletben tartott előadásában nyilatkozott (Papp Ferenc: Gyulai Pál. Bp. 1941.II.129). A tévedés ebben az, Gyulai nem mondja, hogy az Éji látogatáshoz a dán ballada adta az ötletet. Előadásában a költeményét, az Éji látogatást meg sem említhette, hiszen azt csak hat évvel később, 1866-ban írta.

Nem kétséges, hogy Gyulai forrása a magyar népköltészetből ered. Miért fordult volna idegen képhez, amikor előtte állt a magyar néphagyomány.

Az Éji látogatás témaköréhez hasonló népballada változatok Gyulai költeményének keletkezésékor már megjelentek. (Pl. Kriza: Vadrózsák: 170., Papp Gyula: Palóc népköltemények: 6.) És ami döntő: Gyulai – mint említettük – maga is gyűjtött balladát a három árváról. A Magyar Népköltési Gyűjtemény I. kötetében jelent meg (1872:185).

Bizonyosra vesszük, hogy az Éji látogatáshoz Gyulainak az inspirációt a három árváról szóló magyar ballada adta. A téma költői alkotás révén a népköltészetből az irodalomba került.

Függelék

1. Gyulai Pál költeménye. 2. Gyulai Pál gyűjtése, Kolozsvár. 3. Ujváry Zoltán gyűjtése, Gesztete, 1975.

Éji látogatás

Három árva sír magában,
Elhagyott sötét szobában;
Zivataros hideg éj van,
Édes anyjok künn a sírban.

„Édes anyám, édes anyám!
Altass el már, úgy alhatnám!”
Mond az egyik s el nem alszik,
Sohajtása föl-fölhallszik.

„„Beteg vagyok, édes anyám!
Hol maradtál? Nem gondolsz rám!””
Mond a másik s jajjal végzi,
A fájdalmat kétszer érzi.
„Édes anyám, gyujts világot!
Nem tudom én, jaj, mit látok!”
Harmadik mond, mindenik sír - - -
Temetőben mozdul egy sír.

Megnyílnak a nehéz hantok,
Kilép sírból édes anyjok,
S tova lebben a vak éjben,
Haza felé, az ösvényen.

Arcza halvány, hangj' a régi,
Fia, lyánya megösméri;

Immár tőle hogyan félne?
Megcsókolják, mintha élne.
Az egyiket betakarja;
Másikat felfogja karja,
Elringatja, elaltatja;
Harmadikat ápolgatja.

És ott viraszt a kis ágyon,
Míg elalszik mind a három;
Majd megindul, széttekinget,
Keresi a régi rendet.
Rendbe hozza a szobácskát,
Helyre teszi a ruhácskát;
Az alvókat hosszan nézi,
Csókját százszor megtetézi.

Kakas szólal, üt az óra,
El kell válni viradóra!
Visszanéz a véghatárrul...
Sír megnyílik, sír bezárul.

Oh a sír sok mindent elfed:
Bút, örömet, fényt, szerelmet;
De ki gyermekét szerette,
Gondját sír el nem temette

A három árva

„Hová mégy te három árva?”

„Hosszu utra, szolgálatra!”

„Nem menj el te három árva

Hosszu utra szolgálatra.

Adok nektek három vesszőt,
Verjétek meg a temetőt.”

„Kelj fel, kelj fel édes anyánk,

Elaszakadt már inguünk ruhánk.”

„Nem kellhetek három árva

Koporsóba vagyok zárva,

Vagyon nektek mostohátok,

A ki gondot visel rátok.”

„Mikor fészüli a fejünk,

Sarkunkon foly piros vérünk;

Mikor kenyért ad a kézbe

Hét ördög van a szemében.”

(Kolozsvár)

A három árva

Porlando ♩=76

A te - me - lő mély ár - ká - ba

Há - rom ár - va sír ma - gá - ba, bú - já - ba.

Ve - re - ge - - ti a sír - hal - mót,

Köl - tö - ge - ti é - des - any - ját.

Kelj fel, anyám, édesanyám,
Elrongyollott már a ruhám, a ruhám.
Nem kelhetek, nem kelhetek,
Mert örökre temettetek.

A mostoha csak mostoha,
Nem igazi édesanya, de soha.
Mikor a hajam fésüli
Arcomat pirosra veri.

Mikor az asztalt teríti,
Három árvát kikergeti.

Gyerünk, testvér, a konyhára,
Boruljunk egymás vállára zokogva.
Sirassuk édesanyánkat,
A mi nevelő dajkánkat.

(Gesztete, Gömör m.)

Gyulai Pál két versének folklór párhuzamai

Gyulai Pál a XIX. századi magyar irodalom jeles személyisége (1826-1909). Elsősorban regényei és kritikái tették ismertté a nevét. Versek is írt, amelyek között többnek a folklór volt a forrása. A népköltészetet jól ismerte. Maga is gyűjtött népballadákat, dalokat és mondákat. Ezek számos költemény megírására inspirálták. Jelen cikkben kettőt mutatunk be. Mindkettő ismeretes a néphagyományban. Az első: Krisztus és a madarak. Az üldözői elől menekülő Krisztust a pacsirta segítette, a többi madár elárulta. Krisztus a pacsirtát megáldotta. A másik történet az árva gyermekekről szól, akiket az édesanyjuk éjszaka meglátogat, de a kakas hangjára visszatér a sírba.

EGY NÓGRÁDI NŐI SZEREP LEHETŐSÉG MIKSZÁTH KÁLMÁNNÉ EMLÉKIRATA ALAPJÁN

PRAZNOVSZKY MIHÁLY

A hazai társadalomtörténeti kutatások sorában az eltelt egy-két évtizedben egyre határozottabban jelentkezett a női szerepek históriai vizsgálatának igénye. Több konferencia, kiadvány igazolja ennek létezését. A téma megközelítése rendkívül sokrétű. Gyakorlatilag a társadalmi élet, a művészeti, azaz alkotó tevékenység és a hétköznapi lét minden szintje és megjelenési formája lehetőséget adott és ad a nemek és a társadalom viszonyának komplex vizsgálatára. A 19. századi Nógrád megyére vonatkozó kutatásaim során én magam is találkoztam több olyan helyi személyiséggel, akiknek sorsát ha nem is kutatási főirányként vizsgáltam, de ki nem kerülhettem, még ha csak bizonyos általánosságok megállapítása szintjén sem. Ezek közül említem Ferenczy Terézt, akinek megrendítő sorsa (33 évesen öngyilkos lett) a hatalom és az alkotó művész rendkívül érzékeny és sérülékeny viszonyának tragikus példázata lett. Szükségszerű volt számomra a Fráter Erzsébettel való találkozás, hiszen Madách Imre és a korabeli társadalom viszonyát vizsgálva óhatatlanul foglalkoznom kellett vele is. Az ő személyisége véleményem szerint a korát megelőző s így törvényszerűen bukásra ítélt női sors mintája. Olyan összetett egyéniség ő, akinek alakját a ráarakódott negatív ítélezés szinte teljesen elfedte a hiteles megítélés elől s ez a visszarendezési folyamat mind a mai napig szinte lehetetlen feladat. Pedig egy szuverén, az életet a maga komplexitásában megélni akaró nő lép elénk, aki mer és akar szakítani a társadalmi előítéletekkel és a női szerepbe a megszületéstől való azonnali beskatulyázással. Mintha a magyar Nóra lenne ő, csak éppen a vidékiség és a vidékiséget még döntően meghatározó előítéletek és a könnyen alkotott ítélezések tragikus csapdájába szorítva.

Mikszáth kutatásaim során óhatatlanul látnom kellett, hogy az író által teremtett világ nőalakjai, sors-helyzetei, szerepvállalásai nemcsak egy témát jelentenek, hanem akár egy egész életre szóló kutatási programot is. A fő kérdéskör persze ebben is az, hogy Mikszáth tapasztalatai, életismeretéből hozott tudása, nógrádi valóság ismerete mennyiben határozta meg meg női figuráinak poétikai lehetőségeit. Más vonatkozásban nagyon is valóságos női szereplőket látunk körülötte, akiket ő is érdeklődve figyelt. Ilyen mindenekelőtt Veres Pálné, vármegyei felettesének felesége, akit Madách Imrével hoz emancipációs vitába az utókor, (Madách nőkérdésről írott hatalmas esszéje még ma sincs komplex módon feltárva), s akit a magyar nőnevelés meghatározójaként tart számon a szakirodalom.

De nem ilyen érdekes női szerepet látott-e Mikszáth a mohorai szolgabíró, Mauks Mátyás kis kúriájába lépve, amikor először találkozott Mauks Ilonkával, aki minden vonatkozásában elűtött az általa ismert lányoktól: a Bérczy nővérektől, a Poroszy lányoktól, a szentpéteri evangélikus lelkész lányától Frenyó Vilmától, vagy Kubányi Milkától? Mitől más ez a lány, kérdezhetette magában és éppen ez a másság, a megszokottól való eltérés vonzotta őt mágnesként Ilonkához, aki szintén megérezte, hogy ez a furcsán öl-

tözött, kicsit gátlásos, de sziporkázóan szellemes fiatalember egészen más, mint akiket addig a környezetében látott.

A 19. századi női sorsról ma már egyre több ismerettel rendelkezünk. Ezzel együtt még mindig általános jelenség az, hogy egyfajta előképünk van, amelyet a szépirodalmi olvasmányok, részben pedig a szakirodalom fogalmazott meg, ráadásul nem is túlságosan széles tartalmúvá. Amit elképzelünk e kor fiatal lányalakjairól az általánosságok szintjén áll: rendkívül szigorúan fogják őket, örökölt, áthagyományozódó etikai normarendszer szerint kell élniük, előre meghatározott jövőképük van, a szülői tekintély dönt életük sorskérdéseiben, iskoláztatásuk minimális, műveltségük csekély, ismereteiket leánynevelő intézetből szerzik és általában nem láznak, nem lázadhatnak e megrendelt és irányított életút ellen. Holott már törvény is rendelkezett arról, hogy a leányoknak is kell iskolába járni és különböző szinten kell tanulniuk nyelveket, írást, olvasást, számtant, vallástant s persze háztartástant.

A Ratio Educationisban 1806-ban fogalmazták meg először részletesen és a kor igényeire szabottan a lányok nevelésének követelményeit. De bármit is írtak a tantárgyakról, a feladatokról, három gondolat ismétlődően jelen volt amely szinte negligálta a tudáshoz való viszony megteremtésének kötelezettségét. „A lányok társadalmi helyzetének megfelelő tevékenység állandó gyakorlása...társadalmi helyzetüknek megfelelő házkörű munkára kell tanítani...női munkatevékenységek e lányok nemesi rendjét és jövőendő társadalmi helyzetét figyelembe véve.”

Nyilvánvaló, hogy ilyen kitételek mellett a nőnevelés vagy akár az iskolai oktatás a 19. század második felében felerősödő emancipációs törekvéseikig nem foglalkozott egyértelműen a nők műveltségi állapotának fejlesztésével. Egy dolog volt a deklarált nevelési, oktatási cél és másik dolog a magyar valóság, amely a női feladat és szerep hagyományos, tradicionális lehetőségeit és követelményeit tartotta elsődlegesnek. „Az individuum kibontakoztatás helyett a lányok számára a családban szolgálatkész lelkiülettel végzett munkára nevelést, a másokért élést, az igények fokozása helyett az egyszerűséggel való megelégedettség helyezte előtérbe” – írja Schadt Györgyné tanulmányában.

Hasonló gondolatok vezetnek, amikor Mikszáth Kálmán feleségének, Mauks Ilonkának az életsorsát kívánom a házasságkötésig megvizsgálni. Egyetlen forrás áll rendelkezésünkre e vonatkozásban: a férjéről írott visszaemlékezése, amelyben természetesen ő maga is szerepel. Ezen felül nem tudunk róla bővebbet, legfeljebb, ami a Mikszáth életrajzokból kiolvasható. Szülőfalujában, Mohorán 2003-ban készítettek róla egy állandó kiállítást, de az ott lévő írásos és képi dokumentáció az aránylag könnyen hozzáférhető másodlagos irodalomból származik. Nincs is nagy esélyünk egyébként, hogy rá vonatkozó iratanyagot találjunk, hiszen ilyen jellegű dokumentumokkal általában nem rendelkeztek a családok. Mindezek alapján én az általa írt Mikszáth-életrajzból kísérek meg, egy 19. század második felében élt nőnevelési, életmódi, erkölcsi szokásrendjének a feldolgozását.

Az életrajz, vagy ahogyan nevezi: visszaemlékezés első kiadása 1922-ben jelent meg Budapesten. Bevezetést hozzá Rubinyi Mózes írt, aki ekkor már elismert Mikszáth-szakértőnek számított. Meggyőződésünk, hogy a kötetben erősen érződik a keze nyoma. Főleg azokban a részekben, ahol Mikszáth novellákat-karcolatokat regényesít meg, dramatizál mint hiteles „életrajzi” dokumentumokat. Ezek jól felismerhető művek, ezzel ki lehetett pótolni az emlékezet mulasztásait vagy a dokumentumok hiányait. Ugyanakkor amit Mauks Ilona írt a leánykoráról, az teljesen hiteles, hiszen azt csak ő maga ismerhette, az irodalomtörténész itt nem tudott beleavatkozni a memoárba.

Ezzel együtt Rubinyi Mózes a feleség, a sikeres író-feleség portréjára helyezi a nagyobb hangsúlyt. Kiemeli persze azt a sok szenvedést, amelyet Mauks Ilonának át kellett élnie, éppen emiatt a sok családi vihart kiváltó kapcsolat és az első házasságkötés miatt. Az hogy őbelőle Mikszáth Kálmánné lett, az valóságos mártírrá, sőt szentté avatta őt. Ez a kapcsolat kezdetben nem ragyogást jelentett számára, hanem szenvedéses önáldozást, a legszebbek, a legfájdalmasabbak s legnemesebbek egyikét, amelyet csak mutathat az asszonyok történetének mártírológiája. „Egy szent, egy asszonyian nehéz és asszonyian szép hivatás akaszkodik bele a bájos kis nógrádi dzsentri-lány életébe, hogy el ne szakadjon tőle soha.” Ezt a summás megítélést később felváltja apró részletek megidézése, amelyek Mauks Ilona élethelyzetét, életsorát is szemléltetik. Kislányos fifika, árva gyermek szívóssága, nyomorgó fiatalasszony, madonna erély, szalmaözvegy összeszorított ereje, újra-feleség boldog jósága – ezek a főbb stációi a végleges révbe érésnek, Rubinyi Mózes szerint.

Ami az életmódot illeti, nyilvánvaló és egyértelmű, hogy köznemesi családról van szó, mindazokkal a társadalmi lehetőségekkel, amely a korszak nemesi életmódját meghatározták. Hozzá kell tenni, a másik kiegészítő elemet, hogy életüket a falusi lét szabályozta. Egy köznemesi kúriában élnek, amely ma is áll, igaz jelentősen átépítve és ebben van az emlékmúzeum. (Legalábbis a helyi emlékezet ezt a házat őrizte meg.) Az 1867-es birtokrészteli összeírás szerint a faluban ez volt a 73. szám (utca elnevezés még nincs ekkor), s eredetileg a Dévényi család, azaz anyai ágon a nagyszülők tulajdonában volt. Egyszerű, földszintes épület, eredetileg valószínűleg tornácos volt. A leírások szerint fordított L alakú, azaz az utcai frontra nyíltak az ablakok és a kert felé húzódott a hosszanti szárny, amelyet oszlopos tornác nyitott meg. A nógrádi kúriaépítészet megmaradt épületeit ismerve, három-öt szobás lehetett. Sajátossága, hogy van egy külön gyerekszoba, hiszen a Mauks-családnak tizenegy gyermeke volt, így el kellett különíteni őket. (Csak öten maradtak életben.)

Különlegessége még, hogy a kúria egyik szobájában működött a szolgabírói hivatal is, ahol az apa, Mauks Mátyás, a napi ügyintézést szervezte. 1861-ben választották meg a kékkői járás szolgabírájának (akkor még ide tartozott Balassagyarmat is). Később már Balassagyarmaton volt a hivatal, Mauks Mátyás 1868 után ott lakott, és csak hétvégeken járt haza az otthonába. 1872-ben a választásokon főügyésznek jelölték, de megbukott. A vereségbe belebetegedett, a hivataltól visszavonult, ügyvédi irodát nyitott. A bukás oka Mauks Mátyás következetes elvi magatartása. Baloldali volt. Tisza Kálmán pártjához tartozott. Hívták őt a Deák-pártba, mondván, akkor biztos a vármegyei karrierje, de nem engedett. „Nem jöhetek magammal meghasonlásba, el nem hagyom a pártot mindhaláláig.” Egyértelmű volt a bekövetkező vereség oka.

A mohorai házban lévő iroda, vagy ahogyan ők nevezték, kancellária, különbejáratú volt. Mauks Ilona így emlékezett erre. „Reggel tele volt az udvar felekkel, kik panaszaiikkal jöttek atyámhoz. Különös tisztelet övezte előttünk, gyermekek előtt, a kúria ezt a részét. Tudtuk, hogy atyánk itt mondja ki ítéleteit.”

A birtok pontos nagyságát nem tudjuk, mindenesetre volt egy jelentős szántóföld, szőlő, amelyben pince és présház található és volt egy tanyájuk, ahol az állattartást szervezték. Mindezek felül bírtak még egy városi házat a megyeszékhelyen, hiszen itt laktak ősztől-tavaszig. Valójában ez egy bérelt lakás volt, amelynek a jelentőségét az adja, hogy a megyeszékhelyi életmód ezzel rájuk is kihatott, életmódjuk folyamatosan változik, egyre inkább városias és férjhez menésig a mohorai ház inkább afféle hét végi házzá változik, mintsem a hétköznapi lét megélésének állandó színterévé. Balassagyarma-

ton kezdetben a Balás József ügyvéddel szembeni házban laktak, majd a Kishid utcában béreltek tágas lakást. Egyébként a nyári vidéki tartózkodás idején ritkán mentek be a megyeszékhelyre, csak ha nagyobb vásár volt, vagy más rendkívüli alkalom.

A pontosság kedvéért fel kell jegyeznünk a legfontosabb családi adatokat. Mauks Mátyás 1825-ben született, ügyvédi diplomát szerzett, de elsősorban vármegyei hivatalokat töltött be. 1852. szeptember 5-én vette feleségül Dévényi Kornéliát. Első gyermekük Ilona egy év múlva, 1853. augusztus 18-án született. A további tíz gyermek közül Kornélia (1856), Endre (1857), Ernő (1860), György (1870) maradt életben illetve érte el a felnőttkort. Mauks Mátyás 1876. január 14-én halt meg, az édesanya 1911. május 22-én, 77 éves korában hunyt el. Kornélia vagy ahogyan emlegették Nelka, élete végéig pártában maradt, lett a család hűséges „szolgálója” de fontos műveket is írt Mikszáthról és a családról. Valamint egy furcsa regényt A regényhősnők címmel, amelyben elváltoztatva a neveket ugyan, de éppen azokat az első évtizedeket mutatja be, amelyeket Mohorán átéltek, s amelyek részletei egészen pontosan megfelelnek Mauks Ilona emlékirataiban leírtaknak.

Az életmód harmadik meghatározó eleme a család helyzetének gazdasági bizonytalansága. Nyilvánvaló, hogy ez elsősorban a birtok méreteiből, a gazdálkodás elégtelen voltából adódott. Látható jele az eladósodás. A birtokon sok volt az adósság, bizonyára a korszerűtlen gazdálkodás, a piaci nehézségek és az életmódi szint megtartásának költséges igényei alakították ezt. Mindehhez járultak a szinte évről évre ismétlődő természeti csapások. 1872-ben például leégett a pusztá, a szőlőt elverte a jég, a földeket árvíz pusztította (kis patakok folynak a réteken), nem fizetnek a peres ügyfelek, stb. Ebből egy is bőségesen elegendő lenne a vagyoni stabilitás megbillenéséhez. Kétféle megoldás kívánkozik az egyensúly megteremtésére: egy jó házasság a lányoknak, vagy a birtok bérbeadása egy megbízható gazdának. Egyelőre ez utóbbit választották. Mindez már az 1872-1873-as évek sorskérdése lesz. Pár év múlva a rosszul gazdálkodó bérlővel megszüntették a szerződést s minden gazdaságszervezési feladata újra az édesanyára maradt.

A már említett 1867-es birtokösszeírás sem ad teljes adatokat a Mauks család vagyonáról, de a meglévő részletek alátámasztják a fenti képet. Éppen hogy a megélhetési szinten léteztek. (De hasonló nagyságú a többi mohorai nemesi család birtoka is). Mauks Mátyásnak az un. Tői réteken volt 180 hold szántója és rétje, a Dezső nevű dűlőben volt kb 1-2 holdnyi szőlője. Ugyanott volt egy borospincéje. (A filokszéra megjelenésig Mohorán sok és jó minőségű bort termeltek) A tagosítás során végül is a Mauks családnak 204 holdnyi földje lett. Összesen öt család birtokolta a legtöbbet a faluban, mind régi helyi nemes: Plachy, Péchy, Veres, Beniczky, Mauks.

Mauks Ilonka neveltetése sajátosan alakul. Nem jár iskolába, otthon tanul. Járhatna a Balassagyarmaton lévő leánynevelő intézetbe, de valószínűleg a család vagyoni helyzete ezt nem engedte meg. Ráadásul ez az iskola a katolikus egyház fenntartásában állt, ami nem kizáró ok persze egy evangélikus család számára. Még 1846-ban alapították s különböző szerzetesek kezelésében egészen 1948-ig működött, de már mint katolikus leányiskola. Volt evangélikus leánynevelő intézet is a megyeszékhelyen, de az már régebben megszűnt. Ez volt az un. Seldenreich féle intézet, amely 1830-tól másfél évtizedig működött. Járhatna a helyi iskolába is. Hiszen az 1700-as évek végétől már volt az evangélikusoknak helyben elemi iskolája egy tanítóval, de ide csak a jobbágy gyermekeket íratták be. Nevelőnőt sem tudtak fogadni, maradt tehát a teljesen eredeti megoldás, a nagymama tanítja őt és testvérét. A nagymama, Hercsuth Antal felesége, született Dévényi Éva, a pesti leánynevelő intézetben nőtt fel, és egykori saját könyveit használ-

ja az unokák nevelésére. Tőle tanulnak meg írni, olvasni, számolni és ő oltja Mauks Ilonkába az olvasás szenvedélyét is. Nyilvánvaló, hogy egy korszerűtlen, de mindenképpen a kortól elmaradott nevelési rendszer szerint fejlődik, amely rendszerben a romantikus képzelet a meghatározó. Olvasmányélményei is erre utalnak, kedvencei Jókai, Dickens, Hugo, Homérosz, de szívesen olvassa a reformkori magyar költők verseit is. Egy picit mintha álomvilágban élne a gyermeklány és így a nagymama hatása és a szépirodalom hatása együttesen eltávolítja őt a valóságos léthelyzettől. Mauks Ilona ezt így összegzi: „...nagyon szerette a múltat felemlgetni. Itt élt kizárólag.”

A nagymama mitikus alakká emelkedik az emlékiratokban, olyanná, mint általában a nagymamák szoktak. Egy kicsit regényes és titokzatos múlt, egy megmagyarázhatatlan fájdalom, a férj korai elvesztése - s a másik oldalon a nagymama törekvése: mindent megadni az unokának, ami ő nem lehetett, amivé szeretett volna válni. „Velem szeretett foglalkozni – írja Mauks Ilona gyermekkorára visszaemlékezve. – Napestig mesélgetett nekem s én áhítattal csüggöttem ajkán. Korán kezdett el taníttatni. A padlásról lekerültek a nagy ládából az ő tanulókönyvei s a nagy tananyagot apródonként becsepegette a fejembe...A grammatikák után sorra jöttek azután kedvenc költői, főként Goethe s e kor német regényei. Szegény jó nagyanyám, a szó szoros értelmében belém akarta önteni egész lelkét. Ezt a nemes lelket, tele idealizmussal, szeretettel, gyengédséggel, – de ah, nem kevésbé német szentimentalizmussal és sok-sok romantikával.”

Mindezt sajátosan egészíti ki, hogy két nevelőnőtől kétféle irányú műveltségképhez jut. Amint említettük, ugyan nekik nevelőnőre nem tellett, de a szomszédban lakó Farádi Veres család (Veres Kálmán Ilonka édesapjának unokatestvére, neki keresztapja volt) nevelőnője időnként megjelent náluk, és a fejlődő lányoknak elsősorban német nyelvű és német kultúrájú életszervezési tanácsokat adott. Később az egyik rokonuk felesége járt át hozzájuk, akinek ez volt az eredendő foglalkozása, aki viszont a francia kultúra igényességét biztosította a lányok számára. (Megjegyzendő, hogy a Mauks fiúk természetesen jártak iskolába, hiszen a család a tradicionális életszervezés szerint élt, ami a szerepeket és életsorsokat illeti.) A romantikus nevelés, valamint a francia és német életmód mellett, újabb személyiséggazdagító elemnek tekinthetjük a balassagyarmati létet. Itt már a hagyományos értelemben vett női szerep lehetőségeit tudják megtanulni. Így Mauks Ilonka is tanult zongorázni, táncmestertől órákat vesz és véglegesíti francia nyelvtudását.

Az életmódi jelenségeket az alábbiak szerint vehetjük szemügyre.

Bálok

Rendszerint valamilyen ünnephez kötötték a bálokat, például névnap, vagy nemzeti esemény megünneplése, farsang, stb. Ilyenkor feldíszítették a szobákat, az udvart, virágokkal, zöld lombokkal. Zenekart szerződtek, természetesen cigányzenekarról van szó, Maukséknál általában Balog Károly zenekara játszott. Az idősebbek külön szobákban beszélgettek, borozgattak. A bál előkészületeihez tartozott a táncrend összeállítása, ez alapos tanácskozás következménye volt, amelynek során a már lehetséges fiúpartnerek elosztása is megtörtént. A hagyományos társasági táncokat járták: négyes, kotillon, csárdás, stb. Egy alkalommal Maukséknál Balassagyarmaton 150-en voltak jelen s a szobákból kiszorulva már az udvaron is táncoltak.

Betegség

Mohorán nyilvánvalóan nem volt orvos, baj esetén a városból, azaz Balassagyarmatról hívtak doktort. Kocsit küldtek érte, és természetesen meg is fizették. A lányok elég

sokat betegeskedtek. Láz, vérszegénység, tüdőhurut, idegláz, izületi gyulladás, hideglelés, stb., a leginkább feljegyzett betegségtípusok.

Cselédek

Még mindig létezett egyfajta patriarchális viszony az úr és a cseléd között. Egyrészt a cselédek hosszan szolgáltak a házuknál, így részesei lettek a család mindennapi életének. Ez a bizalmas viszony a család belső életének ismerete egyfajta közvetlen, de korrekt kapcsolat kialakítását tette lehetővé. Ha családi ünnep volt, a cselédek is velük ünnepelnek, de más helyszínen.

Gyarmati ház

Ez a bérelt ház egyúttal a társasági életnek a helyszíne, de ez már más céllal szerveződött, mint falun. Elsősorban az édesapja kortársai, azaz az idősebb urak járnak ide rendszeresen vacsorára. Nyilvánvaló, hogy generációs összetartozás ez, amelyet természetesen a közös politikai motiváció is meghatároz, hiszen Nógrád megye ekkor egyértelműen kétpólusú volt (hasonló elválasztó jelenséggel találkozhatunk a vallási, felekezeti megosztottságban is). Az idősebb rokonok, ismerősök mellett Mauks Ilonka számára fontosabb volt a fiatal esküdtek jelenléte. A szolgabíró hivatalában mindig két-három fiatal frissen végzett joggyakornok dolgozott, akik az ügyek hétköznapi ellátását végezték. Fizetségük része volt az ingyen ebéd a szolgabíró házában. Megfigyelhető a feljegyzésekből, hogy ahogy telnek az évek, egyre több vendég ebédel Gyarmaton a házuknál, olykor tíz-tizenöt is, ami természetesen jelentős gazdasági teher, de tartani kellett a színvonalat, és még inkább örülni annak, hogy a városi társadalmi élet befogadta őket. Ami Ilonkát igazán érdekelte a házuknál rendszeresen tartottak házi bálokat, amelyekre válogatott társaságot hívtak meg, elsősorban a lánykoszorú baráti köréből.

Helyszínek

A társadalmi kapcsolatok kialakítására és megtartására szolgálnak. Ezek természetesen nem mindig párválasztási kapcsolatokra vonatkoznak, hanem a társasági élet, a szórakozás helyszínei. Közülük az első az otthon, a lakóház. Mint említettük a vendégeskedésnek, a vendégül látásnak is meg voltak a maga íratlan szabályai. Ezzel együtt, a felserdült lányok leginkább a gyarmati, vagy a mohorai lakásban fogadhatták a fiatalok társnőiket, vagy esetleg valamilyen családi ünnepre érkező férfiakat. Illetve ki-ki a maga lakását is felhasználta, hiszen igen aktív közösségi élet volt Balassagyarmaton e vonatkozásban is. Második a zsélyi fürdő. Ez a kis nyári fürdő nem messze Balassagyarmattól meglehetősen primitív felszereltségű és minőségű volt. Általában ide azok a nógrádi nemesek jártak, akiknek nem volt pénze a Monarchia távolabbi fürdőit igénybe venni, mint például Szliács, Bártfa, Pöstyén, Trencsény, stb. Harmadik a vendéglő, mint helyszín. Mohorán természetesen csak kocsmá volt, a megyeszékhelyen volt két klasszikus értelemben vett vendéglő: a Zichy és a Balassa. De hölgyek ide nem járhattak. Ami itt történt, márpedig itt sok érdekesség történt, arról rendszerint az esküdtek tájékoztatták a két Mauks lányt. A negyedik az otthoni közösségi tér. Ez elsősorban a mohorai kúria udvarát jelentette, de rendszeresen átjártak a szomszédokhoz is esti beszélgetésekre. Így például Plachy János házához, akinek az udvarán nagy gesztenyefák álltak. Itt beszélgettek, tréfálkoztak, ábrándoztak. Ezt nevezte Mauks Ilona visszaemlékezésében a „mohorai parlamentnek”. Az ötödik szintér a színház. Erre elsősorban Balassagyarmaton volt lehetőségük, ahová rendszeresen szerződtek vándortársulatok. Ezek színvonal szerint rendkívül gyenge volt: kicsi a repertoár, kicsi a létszám, sok a dilettáns, de a színházi élmény mindezeket a negatív hatásokat le tudta győzni. Színházba elsősorban a fiatalok jártak, de csak szülői kíséret társaságában. A hatodik a piknikiek lehetősé-

ge. A gyarmati kiserdő volt ezeknek a helyszíne, ahol főleg tavasszal fesztelenül, oldottan, de természetesen a családtól övezve megjelentek a fiatalok, ahol szórakoztak egész nap éjszakába nyúlóan. A Mauks lányoknak volt egy hetedik társasági helyszínük is, ez maga Budapest. Nem utaztak ide túl gyakran, de a látogatás mindig nagy élményt jelentett számukra. „Akkoriban egy egész nap kellett, hogy Gyarmatról pestre érjünk” – írja Mauks Ilona. Vácig kocsival mentek, onnan vagy vonattal vagy hajóval utaztak a fővárosig. Maukséknak rokonaik éltek Budapesten, és így ezek a látogatások egy vagy két hetes időtartamúra nyúltak. Ezt kihasználták a vásárlás céljára, hiszen ekkor elsősorban a divatos kelméket, ruhákat, kiegészítőket, háztartási eszközöket szereztek be, máskor pedig színházba, hangversenyre mentek el.

Hitélet

Érdekes módon Mauks Ilonka emlékirataiban ez a kérdéskör nem szerepelt kiemelten, alig találunk utalást rá. Azt tudjuk, hogy a család evangélikus volt.

Illemszokások

Mauks Ilonka is megemlíti például, amikor Balassagyarmatra költöztek be, néhány napig elfüggönyöztek a házat, ezzel jelezték, még nem készültek el az átalakítással, még nem fogadnak senkit. Rendkívül szigorúan szabályozták a fiú-lány kapcsolatokat. Mauks Ilonka apja engedélye nélkül nem beszélhetett még ismerős férfival sem és nem találkozhatott nyilvános helyen kettesben még a hivatalos udvarlóval sem.

Konfliktusok

Ezek általában érzelmi alapon robbantak ki, és elsősorban a családok között. Legjellemzőbb időpontja az udvarlási időszak, amikor a családok igen csak reális érdekek miatt, valóságos harcot vívnak egy-egy jobb parti megszerzése érdekében. Ami kisvárosban, faluban erősen korlátozott volt.

Párbaj

Ha nem is gyakran, de az 1870-es években még előfordulnak fiatalemberek között párbajok. Ennek helyszíne rendszerint a balassagyarmati honvéd laktanya. Általában karddal vívnak a becsületért, de a leírásokból kiderül, hogy egyik fél sem akarja a végéig feszíteni a húrt, megelégednek a könnyebb karcolással, sebesüléssel.

Pletyka

Sokkal veszélyesebb ebben az időszakban a hatása, mint gondolnánk. Az emberek a klasszikus folyamatnak megfelelően nemcsak vitték a pletykákat, de alapvetően alakították is. Ezek olyan konfliktusokat gerjesztettek, amelyek olykor tragédiákat okoztak, akár az öngyilkosság is eljuttatva egy-egy fiatal leányt. Mauks Ilonát is megrágmalmazták a vetélytársnők, akik szívesen vették volna, ha Mikszáth inkább nekik udvarol. A Bérczy lányok például így feketítették be Ilonkát Mikszáth édesanyja előtt: „én erősen szívarozom, az utcán minden emberre grimaszt vágok, az evangélikus templomban a lelkész prédikációjába belebeszélek és a multságokban addig táncolok, míg csak el nem ájulok.”

Udvarlók

Megfigyelhető az a jelenség, amely egyrészt a korabeli népeletben is jelen van, mégha technikailag más módon, ez az úgynevezett korzózás. Amíg a falusi lányok vásárnaponként, vagy ünnepeken összekapaszkodva le-föl sétálnak a falu főutcáján, egyféle választhatási mustrának kitéve magukat, addig Mauks Ilonka feljegyzése szerint, a nemesi udvarlók teszik ezt Mohora főutcáján, de immár lovasfogatjaikkal, hintójukkal. Az ifjú lány elítéli ezt a metódust, de még inkább ellene van annak a minőségnek, pontosabban minőségen aluliságnak, amely a fiatalemberek társasági tónusát jellemzi. Ál-

talában három témáról beszéltek, kinek milyen lova van, kié a jobb ló, jobb agár és a vadástörténetek. Éppen a romantikus nevelési eszményen felnőtt ifjú leányt hagyta idegen az efféle társasági stílus. „Ezek a fiatalemberek... magukról igen sokat tartottak, pedig én meg voltam győződve, hogy soha egy könyvet nem olvastak el” – vonja le a tanulságot Mauks Ilona, a fiukat a saját eszményeihez viszonyítva.

Vendégség

Az egyik legfontosabb társas összejöveteli szokás. Több szempontból is fontos volt. Egyrészt a társas kapcsolatok kialakítása, illetve megőrzése ezekben az esetekben érhető tetten leginkább. Gondoljunk itt a rokoni kapcsolatok megtartására. Másodsorban ebből következően az osztály összetartozás megerősítése is motívumként említhető, hiszen az egyfajta osztálybeli zártság, főleg a köznemesi rétegben rendkívül meghatározó volt. Harmadsorban a vendégség lehetőséget adott a párválasztás előkészítésére, az elfogadás és elutasítás szempontjainak kialakítására. A Mauks családnál igen gyakran volt vendégség, igen nagy a rokonság, atyafiság. Az általános elfogadott szabály szerint délután tíz órától, este nyolc óráig kellett jönni vendégségbe.

Mauks Ilona emlékirataiból kiolvasható miként készülnek fel a fiatal lányok a női szerepre. Iskolai oktatás híján képzésük kimondottan a praktikussági szempontok alapján szerveződött, azaz a hagyományozódás lehetőségével éltek. Ők is, de még inkább a rokonság tehát megütközéssel nézte, hogy a két fiatal lány sokat olvas, nem törődik a háztartással, a társasággal. Amikor például a Vanyarcon élő Veres Pálné meglátogatta rokonait s így Mohorára is eljutott, a Mauks családnál egyenesen a szülőknek szegezte a kérdést: mit akarnak ezzel a sok olvasással elérni, mi a szándék a lányokkal? A két Mauks-lányt a nagyszülők és a szülők ettől fogva a női szerep kifogástalan betöltésére készítették fel. Azaz elsősorban a háztartás és a családi élet szervezése volt a legfontosabb „tananyag”. A szereposztás is nyilvánvaló volt, az anya feladata a gazdálkodás megszervezése, az apa a hivatalban, az anyagi háttér megteremtésén fáradozik. A Mauksok legfontosabb családszervező feladata a takarékoság volt. Így például tudjuk, hogy ugyan tartottak szolgálot, de ők maguk is főztek, illetve megtanultak főzni. A Pesten beszerzett anyagból ők varrják a bál ruhájukat. Részesei voltak az otthoni költségvetés készítésének, a bevétel-kiadási oldal arányainak a kialakításában. Ilyen gondolatok, illetve bölcsességek hangzanak el a szülők-től „a szerelemnek a legnagyobb ellensége a szegénység”.

Mindez a jól felépített családi szervezet egyik pillanatról a másikra összeomlik, amikor 1876 januárjában váratlanul meghal Mauks Mátyás, de még nagyobb gond lesz az életminőség megőrzése, amikor a már Pesten élő Mauks Ilonka ugyanebben az évben elválík Mikszáth Kálmántól és hazaköltözik Mohorára. Három nő él magára hagyottan, reménytelennek látszó pénzügyi gondok szorításában. Mindemellett a három fiútestvért iskoláztatni kellett, a meglévő társadalmi tradíciók alapján is. Ebben az öt-hét évig tartó életszakaszban teljesen át kellett alakítani életmódjukat. Ezt nemcsak a takarékoság, a szinten maradás igénye kényszerítette ki belőlük, hanem egyfajta hiúsági, vagy még inkább önérzeti indíttatású magatartás is, amelynek az volt a lényege, hogy nem akartak szegyenek lenni a korábban őket el- és befogadó azonos minőségű élő társadalmi közegek előtt.

Elbocsátották a teljes személyzetet, nincs szakácsnő, nincs szobalány. Felmondtak a cselédeknek. Vendégeket nem fogadtak többé. Nem olvasnak, hírlapot lemondanak, ismerősökhöz nem járnak. Mindezek helyett, ők maguk művelik a konyhakertet, a baromfiudvart, gondozzák a teheneket. Kendert fonnak, rongyszőnyeget szőnek. Faggyúból gyertyát öntenek, magukra varrnak, régi ruhákat alakítanak át. Olykor kritikus, át nem gondolt ötletekbe vágnak, így például: lencsét termesztene, szőlőt bérelne (mind-

két esetben szerencsájuk volt, minden körülmény kedvezően alakult számukra, így jelentős bevételre tettek szert). A takarékoságnak a látványos jele az ún. „ökörkassza”. Ez a ma is látható sokfiókos szekrény a házi wertheim-szekrényük volt. Az egyik fiókban őrizték a búza bevételét, a másikban az adóra félretett pénz volt, a harmadik az állat eladásból befolyt összeget rejtette, a negyedikben a háztartási pénz rejtőzött, stb. Mindezzel látnunk kell, hogy életmódjuk alapvetően megváltozott, ez már nem a nemesi család életmódja, nem az úri lét, hanem nagyon is paraszti gazdálkodás világa és eszköztárára.

S persze mindennek előtt említendő az a tartás, emberi erő - lelki és fizikai - amely képessé tette őket, sokakkal ellentétben, ennek a kritikus időszaknak nemcsak az átélésére, hanem az abból való sikeres kilépésre is. Ahogyan írja „...egy vágy, egy cél lebegett szemeink előtt, az t.i. hogy kitisztázhassuk a birtokot és a fiúkat felnevelhessük, azért nélkülöztünk, dolgoztunk, erőnket meghaladó fáradtsággal.” Sokszor elcsüggedtek, sokszor látták reménytelennek a helyzetet, egy-egy balul sikerült üzlet elvette a kedvüket, de mindig akadt a három nő között egy, aki lelket öntött a családba. Nelka mondta egyszer beletörődően: úgy vagyunk... mint a hajótöröttek, csak éppen hogy tartjuk magunkat egy szál deszkán a háborgó hullámok tetején, bizony a vége az lesz, hogy egyszer elmerülünk.” (Ekkor Ilona vigasztalta meg.)

Mindezek alapján feltehetjük a kérdést, mi lehetett a Mohorán nevelkedő Mauks Ilona reális jövőképe? Édesapja határozottan megfogalmazta ezt, amikor így szólt a romantikus álmokat szövögető leányához: „Szegény lánynak meg kell alkudnia a körülményekkel”. Ami gyakorlatilag nem jelent más, mint hogy maradjon a valóságban és a szülei által kiválasztott férj, azaz a jó parti segítségével biztonságban élhet. Ez a jó parti a család társadalmi helyzetének megfelelő személy lehetett csak, azaz nemesi származású fiatalember (bár az életkornak itt nincs jelentősége), aki a megyei hivatal bizonyos szintjén él, vagy bizonyos szintjére jutott már el. Ilyen az aljegyző, szolgabíró. Mindez az élet vidéken zajlik majd, kiszámítható biztonságban, tradicionális folytonosságban.

Ám amint tudjuk, Mauks Ilonkával nem ez történt. Amint megismerkedett Mikszáth Kálmánnal, leendő életének két választása fogalmazódott meg benne: az apa által meghatározott életelv, azaz a biztonságos otthon példázata, vagy a Mikszáth által megrajzolt fényes jövő, amely inkább volt bizonytalan, mint valóságos. Mi tudjuk mit választott, de ez az új típusú élet már Pesten várta őt. Radikálisan más körülmények közé került, más társadalmi helyzetet töltött be, más anyagi léthelyzetben kellett a közös életüket biztosítani. Mit visz át ebből az otthonról hozottból, a tanultakból, hogyan alkalmazkodik, hogyan szervezi az új család életét. Ez már újabb történet és újabb olvasat.

Felhasznált irodalom:

- Mauks Kornélia: A regényhősnők. Regény fiatal lányok részére. Bp. 1914.
Mikszáth Kálmánné visszaemlékezései. Bp. 1922.
Nógrádi évszázadok. Szerk. Schneider Miklós, Salgótarján, 1976.
Jeli Ferenc: Mohora története 1970-ig, Mohora, 1994
Schadt Györgyné: Női szerepekre szocializálás a közoktatás intézményrendszerén keresztül, Szerep és alkotás, Debrecen, 1997
Reiter László: Adalékok a balassagyarmati nőnevelés történetéhez, Balassagyarmati Honismereti Híradó, 1998. 1-2. 77-79.
Belitzky János: Mikszáth és Balassagyarmat, Balassagyarmat, 2000

MADARÁSZ VICTOR FESTŐMŰVÉSZ ÉS RÉZÁRUKERESKEDŐ¹

MATITS FERENC

Amikor először olvastam arról, hogy az a festőművész, aki nemcsak Magyarország, de a Habsburg Birodalom valamennyi művésze közül elsőnek érdemelte ki az akkori világ művészeti központjában a legfontosabb kiállítóhely, a Párizsi Szalon aranyérmét, hazatérte után nem sokkal kénytelen volt rézárúkereskedéssel foglalkozni, úgy gondoltam, hogy ez a kérdés közelebbi vizsgálatot érdemel.

Nincs alapja annak a mentőötletnek, hogy a „Madarász” viszonylag gyakori vezetéknév, amihez több családban is választhatták volna a Viktort keresztnévnek.

Bár a hazai közéletben még ritka nevű embereknek is támad párjuk. Példa erre, hogy az Edvi-Illés Aladár nevet, közel azonos időszakban Budapesten két személy viselte: – egyrészt a hazai akvarellfestészet kimagasló mestere 1870 és 1955 között, – másrészt a József Nádor Műegyetem híres professzora, aki 1858-ben született és 1927-ben halt meg. Még több példa is adódik, az egyazon korban élt, azonos nevű személyekről. A több ágú, felvidéki nemes Szontágh-család² – amelyet a szintén nemes Madarász-családdal több házasság is egybeforrasztott – két különböző ágán, szinte egyidőben született fia Pál nevet kapott. Mindkét Szontágh Pál ügyvédnek tanult – és 1848-as hazafias szerepvállalásukat követően, 1867 után – azonos időszakban tevékenykedtek a magyar országgyűlésben. A nógrádi ághoz tartozó Szontágh Pál (Szécsény, 1820 – Horpács, 1904)³ Madách Imre és Nagy Iván baráti köréhez tartozott. Míg az iglói-dobsinai ághoz tartozó Szontágh Pál (Dobsina, 1821 – Budapest, 1911)⁴ id. Madarász András legidősebb gyermekét Paulát feleségül véve, bekapcsolódott apósa réz- és vasipari vállalkozásaiba, illetve azokat túlélve önálló budapesti kereskedelmi lerakatot hozott létre.⁵ Amikor 1868-ban Pesten a gömöri nyersvastermelők a salgótarjáni szénmezőkre, valamint az 1867-től működő Pest-Hatvan-Salgótarján vasútvonalra alapozva létrehozták a Salgótarjáni Vasfinomító Társulatot, Szontágh Pált választották alelnökül. A Salgótarjáni Vasfinomító Társulat 1881-ben fuzionált a Rimamurányvölgyi Vasmű Egyesülettel és így jött létre a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt.⁶ Szontágh Pál az Országos Iparegyesületnek 15 éven át volt alelnöke.

¹ A két foglalkozását megjelölő címet Gulyás Pál: Magyar írók és munkái. Budapest 1990. 277. – Madarász Victor szócikkben találtuk.

² Nagy Iván: Magyarország családai. X. kötet, Pest 1863. 804-840.

³ Praznovszky Mihály (szerk.): Szontagh Pál válogatott írásai. Salgótarján 1985.

⁴ Borovszky Samu: Gömör-Kishont Vármegye. Bp. é. n. 399.

⁵ Hazai Ipari Beszerzési Források, Az Országban készülő ipari készítmények mutatója, Hazai iparvállalatok címtára. Budapest 1912. 27. „Csetneki rézgyár, Szontágh Pál, Csetnek. (Gömör vm., iroda és raktár: Budapest, IX. Üllői út 19. ...)”

⁶ Szivircsek Ferenc (szerk.): A Salgótarjáni Kohászati Üzemek 125 éve. Salgótarján 1993. 18-19.

Hogy, hogy nem, az Iványi Ödön nevet is kétszer találjuk meg a lexikonokban. Az egyik ilyen nevű híresség a századfordulón Nagyváradon élt újságíróként (1854-1883), míg a másik a 20. század második felében, Nógrád megyében fejtett ki képzőművészeti tevékenységet. Feltűntő módon a festő Iványi Ödön (1918-1985) Nógrád megyében nagyobb népszerűségnek örvend, mint országos és nemzetközi ismertségre szert tett festőtársa, Iványi-Grünwald Béla (1867-1940). Ha Salgótarjánban azt halljuk, hogy valaki látott egy szép Iványi-képet, ott a legtöbb ember Dönci bácsi alkotására gondol, nem pedig Iványi-Grünwald egy művére.

De térjünk vissza a Madarász-családhoz, amelyről Nagy Iván 1860-ban az alábbi ismeretekkel rendelkezett⁷ „...Gömör és Baranya megyékben címeres nemes leveles család azon Madarász, melyből leginkább András emelkedett ki, ki is mint a csetneki rézhámor, masznikói papírgyár, pécsi vasgyár, gözmalom és kenyérsütő intézet vezetője s mondhatni nemtője a hazai ipar élénkebb forgalmát sikeresen előmozdította. Fiai közül ismeretes Victor (Geiza) történelmi festész, ki jelenleg Párisban folytatja művészeti tanulmányait. ...”

Madarász Victor 1830-ban a Gömör vármegyei Csetneken /ma Stitník, Szlovákia/ született, amely 1328-ban kapott - bányászatára tekintettel - városi jogokat. Madarász Victor életpályájának vizsgálata során kiderült, hogy a művész, - édesapja id. Madarász András (Kuntapolca, 1791 - Csetnek, 1873) révén - szinte beleszületett a hámorok és vállalkozások világába.

Érdekes párhuzamra figyeltünk fel egy másik felvidéki család, a Rombauer esetében, ahol a családtagok tehetsége az iparszervezés és a festészet területén hasonló módon a Madarász-családéhoz egyaránt mutatkozott. Rombauer János⁸ (1782-1849) finom ecsetű biedermeier festőnk volt, míg az ugyancsak Lőcsén született unokaöccse Rombauer Tivadar⁹ (1803-1855) személyében, a hazai vasipar és iparosítás kiemelkedő szakemberét tiszteljük.

Id. Madarász András üzletemberként, családja tőkéjét kockáztatva próbált a hazai ipar fejlesztésért tenni. „... Rezet a 19. század második felében idősebb Madarász András csetneki és ochtinai hámorjaiban dolgoztak fel s különféle rézüstöket készítettek; a termelés folyvást csökkent s már 1867-ben csak 30 000 forint értékű volt. ...”¹⁰ A pályaképet elsőnek felvázoló Gelléri Mór¹¹ felhívja a figyelmet arra, hogy id. Madarász Andrást - vállalkozói tevékenységén túlmenően - „...a hazai közügyek iránti érdeklődés jellemezte, mely utóbbinak azzal is adta tanubizonyságát, hogy az akadémia /MTA/ palotája költségeihez ezer forinttal járult hozzá, az orsz. m. iparegyesületbe pedig kétszáz forinttal alapítónak belépett. ...”

A Murány és a Csetnek folyók völgyeiben évszázadok óta számos réz- és vasolvastó volt található, amelyek 19. századi kiaknázásában Madarász András tevékeny szerepet vállalt, előbb mint a „Csetnekvölgyi Concordia” vasgyártó társulat igazgatója, később mint a pécsi szénre és a csetneki vásra alapozott „Csetnek-Péts Vasgyár” főreszvé-

⁷ Nagy Iván i. m. VII. kötet, Pest 1860. 230.

⁸ Divald Kornél: Rombauer János. Budapest 1904.; Markó László (főszerk.): Új Magyar Életrajzi Lexikon V., Budapest 2004. 792.

⁹ Rempert Zoltán: Magyarország Vaskohászata az ipari forradalom előestéjén. Budapest 1995. 298-299.

¹⁰ Borovszky: i. m. 260-261.

¹¹ Gelléri Mór: A magyar ipar úttörői, élet- és jellemrajzok. Budapest 1887. 56-58.

nyese és igazgatója. Ez utóbbi az 1840-es évek elején megkezdett, majd később¹² újra-
kezdett vállalkozásának megvalósítását azonban nem koronázta siker.¹³ 1843-ban Ma-
darász András lakását is Csetnekről Pécsre tette át.

Rempört Zoltán a Csetnek-Pécsi Vasgyárral foglalkozó alapos kutatásokon nyugvó
cikkében¹⁴ a kudarc okát a tőkeszegénységben, a szakértelem hiányában és a közleke-
dés fejletlenségében jelölte meg. A vasat Vácra ugyanis kocsin, majd onnan Mohácsig
hajón, majd ismét szekéren szállították Pécsre.

Publikációjának két Madarász Victorral kapcsolatos adatára szeretnénk külön is fel-
hívni a figyelmet. Cikke alapján egyértelművé válik ugyanis, hogy a Madarász-család
már az 1840-es évek derekán kapcsolatba került Kossuth Lajossal, aki cikket is írt a gyár
működésének fellendítése érdekében.¹⁵ Feltehető, hogy Madarász Victor tudott erről, il-
letve arról hogy édesapja 1848-ban jelentkezett Kossuth Lajosnál, hogy gépgyárának ka-
pacitását a szabadságharc hadiiparának felajánlja.¹⁶ A festőművész amikor – 10 évvel a
Kiegyezést követően – 1877-ben elküldte a szabadságharc száműzött vezérének *Petőfi*
halála című festményének olajnyomatát, hogy cserébe fényképet kérjen Kossuth-port-
réjának készítéséhez, tulajdonképpen egy olyan személynek írt, akivel családját több
mint 30 éves ismeretség kötötte össze. A még ugyanabban az évben, a Torino melletti
Colegno-ból keltezett szívélyes válaszleveléből¹⁷ érdemes a művésszel kapcsolatos egyik
sort idézni: „...ha ugyan érdemesnek tartotta volna Ön megtartani emlékezetében azon
Kossuth Lajos arcát, a kinek szerencséje volt 18 év előtt Önnek társaságában a Versaillesi
képcsarnokot meglátogatni ...”

Ebből a részletből kiviláglik, hogy nem csupán a festőművész apja állt Kossuth La-
jossal kapcsolatban, hanem a művész maga is személyesen ismerte Magyarország egy-
kori kormányzóját. Úgy véljük, hogy a festőművész, – aki 48-ban mint honvédhadnagy
vett részt a harcokban – a szabadságharc emlékéhez való ragaszkodását, valamint Kos-
suth Lajos iránti tiszteletét fejezi ki azokkal a Kossuth-portrékkal, amelyeknél autenti-
kusabbat, a Kossuthot csak hírből ismerő művészek nem festhettek.

Rempört Zoltán cikkének Madarász Victorral összefüggő másik fontos adata, hogy
az 1853 és 1855 között Bécsben művészeti képzésen tartózkodó festőművész „...hozta
kapcsolatba Prick Vincét a pécsi vasgyárral, aki azt 20 évre bérelte ki.”¹⁸

A pécsi gyárral kapcsolatos súlyos gondokat jelzi, hogy Madarász András már 1847-
ben megpróbálta azt bérbeadni. Pedig Madarász András programja, amelyet egy évvel
korábban, 1846-ban a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Pécsett tartott nagy-
gyűlésén előszóval is előadott – és amelyet azóta többen is idéztek, így Vámbéri Gusztáv

¹² A. P.: A pécsi vasgyár új felvirágzása. Vasárnapi Újság, 1858. 34.

¹³ Rempört Zoltán: i. m. 1995. 297-298.

¹⁴ Rempört Zoltán: A Reformkor kiemelkedő ipari kísérlete: A Csetnek-Pécsi Vasgyár. Századok, 1996. 104-118.

¹⁵ Kossuth Lajos: A pécsi vasgyár elsőégi részvényei. Hetilap, 1845. 20. 305.

¹⁶ Mérei Gyula: Magyar iparfejlődés 1790-1849. Budapest 1951. 389.

¹⁷ Országos Levéltár Újkori Gyűjtemény 191. sz.; Szabad Művészet, 1952. február 72.; Székely Zol-
tán: Madarász Viktor. Budapest 1954. 64-66.

¹⁸ Rempört Zoltán: i. m. 1996. 118. lábjegyzet 36.

is¹⁹ – egyértemű: „...Nem elég szomorú látni, midőn a közlekedés előmozdításáról szólunk és korunk ipartünetményeiről, a vaspályákról említést teszünk..., hogy drága honunkban, ezen vaskő s kőszénnel megáldott honban, a várvavárt vaspályák, saját nyers vasunkból talán, de külföldön készített sínekből álljanak föl? nem szomorú látni, hogy ma a nyers vasat kiküldjük s holnap mint pályasíneket, mint gépeket visszakapjuk, gazdagon megfizetvén az előbbrement külföldnek értelmi s gyáripari hátramaradásunkat....?”

Érdekes lenne többet megtudni a bécsi befektető-vállalkozó Prick Vince és Madarász Victor viszonyáról, hátha személyében a művész egy korai mecénására bukkanunk.

Madarász Victor 14 évi párizsi tartózkodás után, – ahol leghíresebb történeti képei készültek: Zách Felicián (1858), Hunyadi László siratása (1859), Zrínyi Ilona vizsgálóbírái előtt (1859), Zrínyi és Frangepán a bécsújhelyi börténben (1864), Dobozi (1868), Dózsa népe (1868) – hazatért a Kiegyezést követő harmadik esztendőben. A magyarországi politikai helyzet, a művészettel szemben támasztott elvárások és a közízlés ekkorra azonban lényegesen megváltozott. Madarász megpróbált igazodni e változásokhoz. Mivel az átállás nem volt számára egyszerű, a körülmények összjátékának hatására nem ő nyerte el a fontos megbízásokat, sőt pályázatokon is rendre alulmaradt. Személyes életét is csapások érték. 1873-ban Csetneken kolerában elhalálozott apja, idősebb Madarász András ipari vállalkozó, majd felesége is meghalt 1883-ban.

Soós Klára Madarász Victorral foglalkozó tanulmányához²⁰ mellékelte családfá lábjegyzete – amelynek forrása Madarász Adeline (1871-1962) lehetett – tudósít arról, hogy az örökség hogyan oszlott meg gyermekei – Madarász Paula (1826-1908) Szontágh Pálné, Madarász Endre (1827-1872) örökösei, Madarász Hermina (1828-1895) Szontágh Mátyásné, Madarász Victor, Madarász Emilia (1832-1864) Szirányi Ernőné örökösei, Madarász Ernesztina (1842-1871) Szontágh Miklósné örökösei – között. E szerint Madarász Victor kapta az iglói hámorokat, az iglói kertet, a „Madarász András ércáruk raktára” elnevezésű kereskedelmi vállalatot, valamint a Városligeti fasorban számára épült műteremházat.

Levéltári kutatásaink során előkerült a pécsi kir. Törvényszéken 1874. április 23-án tartott „osztályegyességgel végeztetett” hagyatéki tárgyalás jegyzőkönyve, amely arányosított és összezszerű támpontokkal szolgál az örökségről. Ebből a számunkra érdekes részt ezennel közzéteszük: „...negyedszer a nagyk. örökös Madarász Viktornak általadatik az örökhagyónak pesti réz és vas raktára, a leltár szerint 14043 ft. 18 kr. ért. Továbbá a csetnek-pécsi vasgyár társulatnak 524, 525, 526, 527, 528, 535, 157, 158, 119, 123 sz. részvényei 2550 ft. ért./ékben/...”, amely okirat némiképp módosítja a művész leányának visszaemlékezésén alapuló felosztást.

Madarász Adeline visszaemlékezéseiben²¹ az alábbi módon idézi fel a történeteket:

„... Öreg Madarász András 1873-ban meghalt kolerában. Akkor elosztották a vagyont a testvérek között – és épp olyan veszekedések voltak, mint amilyenek szoktak lenni ilyen

¹⁹ Vámbéri Gusztáv: Kedves Élet és Tudomány! (olvasói levél). Élet és Tudomány. 1973. VI. 22. 1169.; Madarász Endre /András/: Pécs környékének jövődjete természeti, ipari és kereskedelmi tekintetben. Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Pécsen tartott hatodik nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai. A nagygyűlés megbeszéléséből kiadó Hölbíng Miksa. Pécsen 1846.

²⁰ Soós Klára: Madarász Viktor. Rákospalotai Múzeum Évkönyve, 1966. 138.

²¹ Madarász Adeline visszaemlékezései. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet Adattára, Idézi: Székely Zoltán: Madarász Viktor. Budapest 1954. 56.

alkalmakkor. A vagyon – tagadhatatlanul nagy volt – de amikor nyolc részre osztották, senki sem járt jól. Tudtommal ... egy kivételével ... mindegyik gyerek szegény maradt.... Apám állítólag a legrosszabbul járt. Neki felszámították, amit tanulmányi évei alatt kapott, a házat, amit hazajöveletekor épített – rossz időben, mert 69/70-ben igen drága volt az építkezés... Tehát: öregapám halála után ott ült műtermében és festett ... Az (öröklött) rézüzletet vezette bizonyos X. nevű férfiember – akit egypár év múlva bezártak, mert lopott. Apám minden héten egyszer benézett az üzletbe – s egészen pontosan tudom, hogy anyám nagyon elégedetlen volt az eredménnyel, mert nagyon kevés volt az, amit kapott. Persze: kontrol, utánszámitás etc. nem volt”

Madarász Adeline egy írásában²² ismételten visszatér azon sorcsapáshoz, amely édesapját érte: „....Húsz évig foglalkozott az üzlettel, amíg üzleti alkalmazottai hűtlensége miatt anyagilag tönkrement, mikor ő 70 éves és második házasságából való fiai 8 és 10 évesek voltak. Az újságok abban az időben hosszan ismertették az esetet. Minden ingatlan vagyona ráment a rendezésre, eladta városligeti-fasori házát, iglói rézhámarait s az ottani szép parkot, melyet a város szerzett meg s mely Madarász-park néven gyönyörű sétahelye Igló város lakóinak. Minden fáját maga ültette atyám. Elveszett a pesti rézüzlet is úgy, hogy aggkorában teljesen vagyontalanul állott a világon. ...”

Levéltárból előkerült Madarász Victor 1876. július 26-án kiváltott Iparjegye, valamint a Budapest V. ker. Arany János utca 31. szám alatt működő „Madarász András cég” ifj. Chaudoir Gusztávnak való átadásáról szóló 1902. szeptember 12-én kelt megállapodás jegyzőkönyve. Ezen dokumentumok előkerülése alapján immáron árnyaltabb képet tudunk alkotni Madarász Victor – festőművészi tevékenysége mellett – nem egészen három évtizedig kifejtett rézárkereskedői ténykenykedéséről. Hogy e működése, nem is volt eredménytelen, bizonyítja az az oklevél, amelyet az Országos Ipartestület 1884. évben állított ki számára.²³

Madarász Victor első 1883-ban elhalálozott francia feleségétől, Adeline Grosjean-tól 3 gyermeke született: Adeline (1871), Andor (1872) és ifjabb Viktor (1876). A művészi pályán leánya, Adeline követte. Ifjabb Madarász Viktor a magyar államvasutaknál töltött be vezető tisztségeket. Második feleségétől Csáky Ziska Jolántól, György (1890) és Pál (1892) nevű fiai születtek.

Érthető hát, hogy önéletrajzi vázlataiban ismételten felbukkan a keserű mondat „....Körülményeim és a megélhetés úgy hozták magokkal, hogy évek óta rézgyáriparral foglalkozom. ...”

Lyka Károly, első monográfusa által írt nekrológjában,²⁴ az alábbi sorokra lettünk figyelmesek: „....Ritkán nyúlt ecsethez, inkább ipari vállalatai érdekelték. Kereskedő lett tehát, mint ahogy Borsos József, szintén nagy talentum, kocsmáros lett. ...” Ismeretes, hogy Szinyei Merse Pál is felhagyott egy időre a festéssel, és visszavonult birtokaira gazdálkodni. Barabás Miklós pedig a jobb megélhetés reményében fényképésműtermet nyitott. És ezek a mesterek mind, az élvonalba tartoztak. Ki tudja hogyan sikkadtak el a közepes, vagy annál kisebb tehetségek? De olvassuk Lyka Károly egy másik értékelését²⁵: „....Élete tehát minden viszonylatban erőszakos és nagy zökkenésekkel volt tele.

²² Két katalógusban is szerepel Madarász Adeline írása: Madarász Viktor hagyatéki kiállítása, Budapest 1918. 16.; Matits Ferenc: Madarász Victor és Adeline festőművészek hagyatéka a Rákospalotai Múzeumban. Budapest 2003. 10.

²³ Rákospalotai Múzeum, ltsz. 71. 505.1.

²⁴ Lyka Károly: Madarász Viktor. Művészet, 1917. 11-16.

²⁵ Lyka Károly: Madarász Viktor. Budapest é. n. 3-4.

S ez természetesen visszahatott stílusára is, de nem csökkenti legjobb műveinek értékét, csak fejlődésének folyamatosságát tette lehetetlenné. ...Ez Madarász legszomorubb korszaka, a kéz már csak arra való, hogy szignálja a kereskedelmi rendeléseket s a papiros, amely előtte fekszik, kék-kockás, cégnyomásos üzleti levélpapiros: Madarász András érc-áru-raktára, Budapest V., Arany János -utca 31. szám. Egy ily papirosra s ebben a korszakban jegyezze le számomra Madarász...Évek óta, körülményeim folytán rézgyáriparal foglalkozom mint fentebbi cég tulajdonosa. ...”

Megértjük, nagyon bántja, hogy így alakult sora, de méltósággal viseli azt, csupán barátjának, a műgyűjtő Ernst Lajosnak írt magánlevélben²⁶ fakad ki keserűen:

„...nem én vagyok az oka, hogy szerb disznókereskedőkkel, lequáros zsidókkal és más többé-kevésbé czinczár nemzedékkel kell egész nap mérkőznöm...”

A „Magyar Vaskereskedő” című lap cikkírója²⁷ azt állítja róla, – feltehetően a művész családjától származó értesülései alapján – hogy hámortulajdonos is volt. Írásában konkrét cégek említésével körvonalazza, hogy miként ment tönkre Madarász Victor, miért kellett megválnia vállalkozásaitól, sőt még műtermes villájától is: „... egy napon levelet kapott Pestről, a Chaudoir gyárból. Az igazgató udvariasan megírta benne, hogy nem szállíthat több nyersanyagot és árut Iglóra, mert a hámor már régen nem törleszti tartozásait. Madarász tántorogva hanyatlott székébe. Mikor később magához tért, lázasan kutatni kezdte az üzleti könyveket s ekkor rájött, hogy a tisztartó és a pénztárnok összejátszva, évek óta csalták őt; ezek a gazemberek egyszerűen a maguk zsebére dolgoztak. Nem telt bele egy esztendő és a gyár fizetéseképtelen lett és rövid pár hónap múlva a hámor is, meg a raktár is a Chaudoir kezére került...”

A művész az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat által a Kelenhegyi úton emelt műteremházában nyert családjával együtt menedéket,²⁸ ahol immáron – 7 évtizeddel a háta mögött – ismét elkezdett festeni. Életének hátralévő 14 esztendejében, 1917-ig – Radocsay Dénes életműkatalógusa²⁹ szerint – több mint 70 képet alkotott.

„...Madarász Viktort mi már nem is ismerjük. Alig mozdult ki műterméből,” – írja Bölöni György a Világ című lap³⁰ olvasóinak 1917-ben bekövetkezett halálakor – „... fent lakott a Gellérthegy oldalán, a Kelenhegyi úti műteremházban. Pár hete még friss volt, kedélyes, és szeretetre méltóan mesélt látogatóinak. Miről mesélhetett volna másról, mint a párizsi szép napokról?...Rippl-Rónai József, a szomszédja, ekkor le is festette az öreg mestert. Fején magyaros kucsma, öreg, de férfiaságát megőrzött arc, lágyan kunkorodó bajusz: Rákóczi Ferencnek népszerű képeihez hasonlít így, szép és méltóságos, nem érződik rajta, hogy közel már a halál fuvallata. Pedig pár napra rá már nagyon beteg volt. A morfium tartotta benne a lelket, s agonizált. Mesélő ajka becsukódott, látogatókat nem engedtek halálos ágyához. Petrovics Elek, a Szépművészeti Múzeum igazgatója vasárnap felkereste, de már nem láthatta a mestert, Madarász bácsit. ...”

²⁶ Madarász Victor levele Ernst Lajosnak, Országos Levéltár Ernst Gyűjtemény 2946/599.; Székely Zoltán: Madarász Viktor Emlékkiállítás. A Fővárosi Képtár Kiállításai, Budapest 1952. 35.

²⁷ Terény János: Festő és hámos. (Madarász Viktor). Magyar Vaskereskedő, 1925. július 5. 12-13.

²⁸ Hazai Krónika, Művészet. 1903. 424.

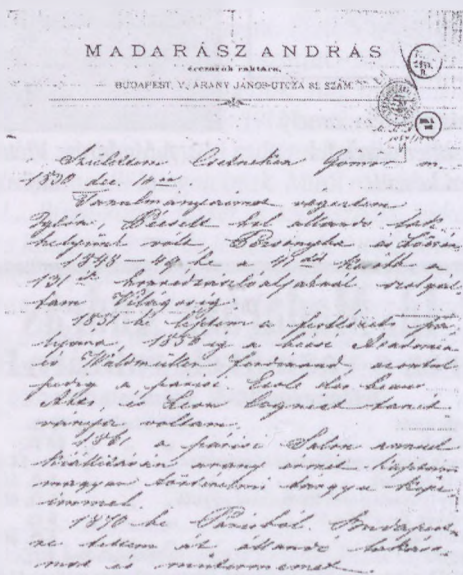
²⁹ Radocsay Dénes: Madarász Viktor. Budapest 1941.

³⁰ Bölöni György: Madarász bácsi. Világ, 1917. január 12.

5. Az Országos Iparegyesület által Madarász Victor számára 1884-ben kiállított tagsági oklevél

4. Madarász Victor iparjegye

6. Madarász Victor által a Madarász András cég levélpapírjára írt önéletrajz

EGY KIS „SZOCMODERN”

Albumok a Nógrádi Történeti Múzeum képzőművészeti gyűjteményében

K. PEÁK ILDIKÓ

Az 1960-as évek s az 1970-es évek elejének „hivatalos”, az állami szervek által erkölcsi-
leg támogatott és mecénált képzőművészete hazánkban különös, a korabeli művészet
vonulataiba nehezen illeszthető, igazából még csak elismert, egyértelmű elnevezést
sem viselő képződmény. Az avantgardizmussal, az oldottabb, absztraktabb ábrázolás-
móddal formailag óvatosan kacérkodó, tartalmában szinte kizárólagosan szocialista te-
matikát felvonultató alkotások együttesét napjainkig szokás volt tévesen „szocreálnak”
nevezni, hasonlóan az 1950-es évek első felének képzőművészetéhez. Ezt az általánosí-
tó elnevezést kérdőjelezi meg az a vita, mely az utóbbi hónapokban bontakozott ki
szakmai körökben s amely fóruma elsődlegesen a Műértő című lap. A vita résztvevői –
képzőművészek, kritikusok, művészettörténészek – teljességgel egyetértenek abban,
hogy a szocialista realizmust nem szabad összemosni a Sztálin halála utáni időszak szo-
cialista tartalmú képzőművészetével.

Ahhoz, hogy megértsük, mi nem a tárgyalt időszak képzőművészete, előbb a szoci-
alista realizmus, a „szocreál” fogalmát kell tisztáznunk magunkban.

A szocialista realizmus a totalitárius állam művészete, mely az „anyaországban”, a
Szovjetunióban az 1930-as évektől körülbelül 1953-ig, Sztálin haláláig tartott. A társutas,
ún. szocialista országok – mint mindenben – a művészetek terén hamar követték a nagy
példaképet. Hazánkban 1949-től tekintették útmutatónak a szovjet modellt, mégpedig
nemcsak a hagyományos művészeti műfajokban, hanem a propaganda, az életvitelmo-
dellek, az emberképről vallott nézetek megformálásának a szintjén is.¹ A vizuális kultú-
ra, az életet körülvevő díszletek teljes átalakítása jött létre, mely az újonnan hatalomra ke-
rült ideológiát kellett, hogy tükrözze. A szocialista realizmus legfontosabb jellemzőjének
– a stílusjegyeken túl – a másolást, a másolatot kell tekintenünk. Első közelítésben, az al-
kotók legfőbb feladatává az „élenjáró szovjet képzőművészet eredményeinek” hű átvéte-
le vált. Tematikailag ez „a munkásosztály hősi harcának”, a „dolgozó nép” Párthoz való
hűségének, illetve a szocialista forradalom kiemelkedő személyiségeinek – Rákosinak,
Leninnek és elsősorban Sztálinnak – megörökítését jelentette. Megszűntek az olyan „ön-
célú, dekadens” témák, műfajok, mint a csendélet, az akt, a magáért való tájkép. Forma-
ilag a szocialista realizmus a valósághű ábrázolást, jelöli meg feladatul, elvetve minden
„öncélú művészieskedést”. Magyarországon ez a nagybányai hagyományok s az Európai
Iskolához kötődő, II. világháború utáni hazai avantgard teljes megtagadását jelentette.

¹ György Péter: A mindennapok tükre, avagy a korstílus akarása. In: A művészet katonái. Sztáliniz-
mus és kultúra. Szerk. György Péter és Turai Hedvig, Corvina, 1992. 12. o.

Hasonlóképpen megtagadták az új ideológia képviselői a két világháború közti időszak proletárfestőjének, Derkovits Gyulának művészetét. A fenti, dekadensnek, kispolgárinak nevezett irányzatok helyett Munkácsy stílusát nevezték ki egyedül követendőnek, elfeledkezve a fenti művész késői, Párizsban született édeskés „budoárképeiről”.

A másolatot más szempontból is a szocialista realizmus alapvető vonásának kell, hogy tekintsük. A fentiek alapján is következtethetünk arra, hogy a kor művészeti ideológusai elleneztek minden egyéni invenciót (számos, nagy méretű festmény, murália nem egyes alkotók, hanem művészcsoporthoz, kollektívák műve volt). A műalkotást nem az egyediség határozta meg, egy-egy sikeres mintát követni nem bűn, hanem érdem volt. Ebben is, mint mindenben a Szovjetunió volt a példa, ahol egy-egy sikeresebb festményről több ízben készített másolatot maga az alkotó is. Ezt vették át hazai művészeink, akik a szovjet példaképek másolásán túl saját műveiket is újra reprodukálták. Eredeti és másolat között csupán árnyalatnyi különbség fedezhető fel, meg kell azonban jegyeznünk, hogy az 1953 után keletkezett kópiákról eltűntek a Sztálin portrék és egyéb, már veszélyesnek minősülő attribútumok.

Lezárva a szocialista realizmus rövid jellemzését, feltétlenül fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy hasonló stílusjegyekkel operáló, totalitárius államhatalmat kifejező, propagandisztikus, a kollektívára ható művészetet időben közel – a sors fintoraként – csupán a nemzetiszocialista Németországban találunk.

A Sztálin halálát követő időszak kezdetben csupán annyi változást jelentett, hogy a művészek a kényszerfeladatba megpróbálták valamilyen korábbi művészet értéket átmenteni, esetleg óvatosan érzékeltetni egy bizonyos fokú távolságtartást a szovjet példaktól, a korábbiakban jellemzett kliséktől azonban elszakadás csupán az 1960-as években következett be. A „szocreál” ettől kezdve téves, rosszlemkű témává vált, tiltott gyümölcs volta azonban időről-időre arra készítette az alkotókat s a szakembereket, hogy egyes elemeit felelevenítsék, valamilyen összefüggésben beszéljenek, írjanak róla. Beke László művészettörténész e tárgyban vizsgálódó tanulmánya összegzésképpen így fogalmazott: „a szocreál emlékei szervesen beépültek a posztmodern tömegkultúrába.”²

Ez a rejtett jelenvalóság, a szélesebb közönség által időről-időre megfogalmazott közérthetőség igénye is okozhatta s okozhatja a mai napig a „szocreál” körüli fogalmi zavarokat, az 50-es éveket követő szocialista tematikájú képzőművészet félreértelmezését.

„Az 1956-ot követő években a képzőművészeti életet meghatározó struktúra alig változott. A művészet intézményesíthetőségébe vetett hit és a művészet intézményesíthetőségének igénye megmaradt akkor is, amikor a konkrét előírásokat már a határok megjelölése váltotta fel... A kezdeményező szerepet... az intézmények továbbra is maguknak akarták megtartani... A kiállítások és az újonnan létesítendő művek engedélyezése és zsűrizése továbbra is központosítottan hivatali kézben volt, amely – lényegéből adódóan – csak az általa meghatározott irányt támogatta.”³ A fenti gondolatokat Gábor Eszter művészettörténész fogalmazta meg 1981-ben – abban az időben igen keményen.

Az elmesélő előadásmód, a leíró naturalizmus a *szocreál* letűntével a múlté lett, a megrendelő hivatali apparátus is enyhített merevségén. „Az irodalmias képtémák helyét

² Beke László: A szocreál különös utóélete. In: A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra. Szerk. György Péter és Turai Hedvig, Corvina, 1992. 116. o.

³ Gábor Eszter: Művészet és álművészet a fordított értékrend idején. In: Művészet, 1981. június, XII. évf. 6. sz. 5.o.

elfoglalták a szocializmus elvont szimbólumai, a realista stílust pedig fellazította az avantgárd. Tulajdonképpen a hatvanas évektől már nem is beszélhetünk igazából „szoc-reálról”, a korszak termését illethetnénk a *szocmodern* műszóval, ahol a „szocializmus” az elvont balos tematikát jelöli, a „modern” pedig a figurativitásba oltott avantgárd hagyományt.”⁴ Rieder Gábor szellemes névadása tökéletesen jellemzi az 1960-as évektől az 1970-es évek második feléig terjedő időszak államilag patronált és mecénált „szocialista tartalmú képzőművészetét, melyet más néven „avantgarde light” névvel is jelölhetnénk, hiszen – erősen felhívítva – számos elemet átemelt a korszak absztraháló stílusirányzataiból. Így a figurák némileg geometrikussá válnak, vagy éppen ellenkezőleg, furcsa módon megnyúlnak (ez az időszak a „palackszerű” nőalakok kora is). Az elbeszélés kevésbé didaktikus, az 1960-as évek elejétől váltak mindennapossá a sokunk számára kevés ismerős jelképek, mint a galamb, a béke olajága, a szintén békét jelképezve gyermekét ringató anya s az ötágú csillag sem pusztá dekoráció már a festmények pártirodáinak falán, hanem önálló módon beépül egy-egy absztrahálóbba jellegű kompozícióba, mint szimbólum.

Bár az 1950-es évek végétől s az 1960-as évek elejétől a kultúra irányítása már nem tartotta olyannyira feltétlenül szükségesnek a hétköznapi, mindennapi élet tökéletes átalakítását s az agitációt, a szélesebb rétegek „nevelése” fontos maradt.

Az 1960-as, 1970-es években egyre-másra nyíltak a különböző, többnyire tematikus kiállítások, köztéri szobrok, dekorációk, muráliák tömege készült. A képzőművészet – s az általa megfogalmazott mondanivaló – valóban mindenki számára elérhető volt, hiszen a tárlatlátogatás ebben az időszakban szinte fillérekebe került, a köztéri plasztikákkal, a közintézményekben elhelyezett festményekkel, mozaikokkal nap, mint nap találkozhatott az „utca embere” is. Képzőművészeti – grafikai – illusztrációk jelentek meg a napilapokban, melyek részben a szövegtől függetlenek voltak, részben az egyes kiállítások anyagából mutattak be ízelítőt, illetve egyes ünnepi számok fejlécét díszítették (gondoljunk csak a Nógrád április 4-i, május 1-i, viszonylag nagyméretű grafikákkal illusztrált címlapjaira).

Az 1950-es évek végétől az 1980-as évek közepéig – végéig terjedő időszak társadalmi-politikai rendszere nagy súlyt fektetett a kortárs festészetre, grafika, plasztika az aczéli három T-n belül a „támogatott” kategóriába tartozó produktumainak bemutatására országos és Nógrád megyei szinten egyaránt (egy 1970-ből származó megállapítás szerint „párt- és állami szerveink évről évre a gazda szemével kísérték figyelemmel a képzőművészeti rendezvényeket). A rendszer felügyelete alatt a Képcsarnok Vállalat kortárs műveket árusító üzleteket és kiállítótermeket nyitott, a falusi kultúrházakban és a városi üzemekben vándorkiállítások szerveződtek, „művészi ízlésre nevelő” rendezvények, előadássorozatok, diákok és szocialista brigádok számára szervezett ingyenes tárlatlátogatások biztosították a befogadóképes közönség létrejöttét.

Városunk, Salgótarján képzőművészeti élete ebben az időszakban pedig szinte ugyársszerű változáson ment keresztül, számos egyedi, a kor ún. „szocialista városaitól” különböző vonással. A fejlődés az 1960-as évek elején indult meg – egyébként nemcsak a kultúra területén –, az 1962 és 1964 között megszületett testületi döntések („ezer szakembert Salgótarjánnak s a „kulturcentrum határozat”) nyomán.

⁴ Rieder Gábor: Szocmodern a falakon. In: Műértő. 2005. január, VIII. évf. 1. sz. 12. o.

Megyénkben és városunkban – mint az élet szinte minden területén – a kulturális szférán belül a képzőművészeti életet az MSZMP helyi szerveinek útmutatása alapján a Nógrád megyei Tanács irányította.

A Nógrád megyei Tanács és a Műcsarnok között jött létre még 1959-ben az a megalapodás, melynek eredményeként az utóbbi intézmény vándorkiállításokat küldött a megyébe – jórészt reprodukciós anyagokból. A válogatások szállítását a Nógrád megyei Tanács vállalta egy, ún. kultúr-autóbuszal. 1963-ban a Műcsarnok újabb ajánlatot juttatott el a művelődésügyi és oktatási osztály számára. A tervezetben – XVI-XVII. századi európai festők műveinek reprodukciói mellett – szerepeltek eredeti rézkarc sorozatok is, Felszabadulásunk, Tanácsköztársaság, Új magyar grafika címekkel.⁵

E tematikus rézkarcsorozatokkal elérkeztünk a kor egyik jellegzetes képzőművészeti objektumához. Maga a téma – valamilyen évforduló, az adott rendszer eredményeinek reprezentatív megjelenésű, képzőművészeti alkotásokat tartalmazó kiadvány megjelentetésével történő ünneplése – nem e kor szülötte, hiszen tudunk Rákosit dicsőítő albumokról is.

A Nógrád megyei Tanács az 1970-es, 80-as években időről időre – elsősorban évfordulókhoz kapcsolódva – helyi, megyei alkotók rézkarcait tartalmazó albumokat adott ki, melyek a munkásmozgalom hőseit, illetve jeles eseményeit örökítették meg.

Ezeket a viszonylag nagy példányszámú – reprezentatív ajándékként is szolgáló – kiadványokat a bennük szereplő művészek életművének ismeretében többnyire nem tekinthetjük kimagasló értékű alkotásoknak, értékük elsősorban kordokumentum voltukban rejlik. Hasonló reprezentatív album volt az, amelyet a felszabadulás 30. évfordulója tiszteletére a Képcsarnok Vállalat tervezett. A kifejezetten Nógrád megyéhez kötődő kiadvány tizenkét lapból állt, s „a harminc év szocialista építésének eredményeit” szemléltette, a korabeli dokumentum szerint rendkívüli politikai és esztétikai jelentőséggel. Az albumban megyei alkotók grafikái szerepeltek. Jellemző módon, a művészek témajavaslataiból a megyei pártbizottság állította össze a tematikát.⁶

Ezt megelőzően tudunk korábbi, hasonló jellegű kiadványról is, mely a Tanácsköztársaság 1919 címet viseli s melyet a Képzőművészeti Alap és a Képcsarnok közösen adott ki. Ezt az albumot, mivel nincs közvetlen helyi kötődése, nem megyei alkotók illusztrálták, itt csupán érdekességgént említjük meg. A Nógrádi Történeti Múzeum tulajdonában lévő példányban csupán három eredeti mű maradt meg, mindhárom Stettner Béla grafikája – Fegyverbe proletár !, Éljen a Tanácsköztársaság !, Előre proletár ! címekkel. Erről a kiadványról azért emlékezünk itt meg néhány szóban, mert néhány jellemzője alapvetően megkülönbözteti a későbbiekben tárgyalandó albumoktól, ugyanakkor már itt is tetten érhetők a többiekkel közös vonások.

Fontosnak tartjuk, hogy a Tanácsköztársaság 1919 című kiadvány linómetszetei számozott és szignált darabok, eltérően a további albumoktól. Számozásukból megtudjuk, hogy egy lemezről – ez esetben – kétszáz levonat készült (például a 147/200 szám azt jelenti, hogy a kétszáz levonathoz az adott grafika a száznegyvenhetedik). Kell, hogy tudjuk, a sokszorosított grafika művészi értékét, színvonalát a számozás is jelzi, hiszen

⁵ Nógrád Megyei Levéltár: XXIII. 13. 21. 36025. A Nógrád Megyei Tanács Műv. és Okt. Oszt. 1962. évi iktatott iratai

⁶ Nógrád Megyei Levéltár: XXIII. 13. 50. Nógrád Megyei Tanács vb. Műv. Oszt. 1973. évi iktatott iratai. 29026. sz.

minél több levonat készül egy lemezről, annál rosszabb minőségűek, halványabb, elmosódottabb kontúrák lesznek az utolsó példányok. Azok a sokszorosított grafikai alkotások, melyek nincsenek számozva, jóval nagyobb számú sorozatra vallanak, tehát művészileg kevésbé értékelhetők – ha nem is kívánjuk az ily módon készült alkotásokat tulajdonuknak nevezni.

E sorozatnál már kialakult a később tárgyalandó albumokra jellemző reprezentatív megjelenés, külső. Az egyes lapok – kivehető és különálló módon – sötétvörös műbőr kötésű, teljesen szétnyitható mappában helyezkednek el, a címet arannyal nyomott felírat jelzi.

Jeleztük a fentiekben, hogy a Tanácsköztársaság 1919 című kiadvány grafikáit a művész jelezte. Ez a későbbiekben keletkezett Nógrád megyei albumokról szólva is elmondható. Fontos azonban, hogy a művész – Stettner Béla – aláírása mellett évszámmal is ellátta alkotásait, így egyértelművé téve, hogy a kiadvány 1959-ben készült, a Tanácsköztársaság negyvenedik évfordulóját köszöntve.

A továbbiakban keletkezett, hasonló jellegű műveket már nem tudjuk ilyen teljes biztonsággal datálni. A keletkezés idejére csupán a kiadványok címei alapján tudunk következtetni – Nógrád megye 1945–1975, 40 év békében –, de előfordul, hogy még a megnevezés sincs segítségünkre. Így a Nógrád megye munkásmozgalmi története 1919 – 1944, illetve a Nógrád megye munkásmozgalmi története II. albumoknál ennyi támpontunk sincsen, csupán az első „kötet” többségében 1919-hez kapcsolódó illusztrációi, illetve a második „kötet” Nemzetközi gyermekév 1979 című Csohány rézkarcra engedik sejtetni, hogy a két kiadvány 1979-ben, vagy közvetlenül az azt következő évben keletkezhetett.

Nem véletlenül használtuk a fentiekben az illusztráció kifejezést. Mielőtt megkísérelnénk egy átfogó jellemzést adni az egyes rézkarc sorozatok jellemzőiről, művészi megfogalmazásáról, le kell szögeznünk, hogy valamennyien erősen narratívak, a cselekményes, történelmi jelenetekhez kapcsolódó művek könnyen értelmezhetők, leíró jellegűek.

Mi volt e grafikai lapok feladata, közvetíteni, mondanivalója? A Nógrád megye 1945 – 1975 című albumban találunk csak előszót, mely szerint „... a művészi lapokon a szocializmust építő Nógrád megye utóbbi 30 évének egy-egy kiemelkedő eseménye jelenik meg. A képsorral emlékezünk azokra, akik ... felismerték: a kor parancsa volt, hogy teremtsenek meg a bányászat, a gyári munka, a földművelés, a kultúra szocialista otthonai, hogy ezek emberi melegséggel töltszenek meg ... A rézkarcsorozat segítségével egy pillantást vethetünk azokra a közösségi szokásokban oly gazdag hagyományokra is, amelyekben az itt élő nép, a palócság oly gazdag, amelynek ápolása, továbbélése felelősségteljes munkát kíván.”⁷

A rézkarctechnikájú lapok „feladata” többre tehető volt tehát: megemlékezni a múlt már-már kultikussá emelt történeti eseményeiről, illetve vívmányairól, továbbá megmutatni a megye – a kor társadalmának kultúrájához illeszkedő – hagyományait.

A grafikai lapok készítői-alkotói Nógrád megye 1970-es évekbeli képzőművészeti életének legjelesebb képviselői: Csohány Kálmán, Lóránt János, Czinke Ferenc, Hibó Tamás, Réti Zoltán, Szujó Zoltán, Szatmári Béla, Pataki József, Radics István – elsősorban grafikusművészek, de találunk köztük festőket is (az egyes albumok tartalmát a Függelékben közöljük).

⁷ Nógrád megye 1945-1975. Előszó

A nyomatok nincsenek számozva tehát, ugyanakkor minden egyes alkotáson a művész saját kezű, ceruzával írt szígnője szerepel. Szinte minden egyes grafikán a nyomaton belül találjuk a címeket, illetve a magyarázó feliratokat. Ez a tény is erősíti az illusztráció jelleget, időzjelbe téve a mű önálló képzőművészeti alkotás voltát, kissé emlékeztetve a szemlélőt a XIX. századi népszerűsítő kiadványok rajzaira. Ennek

Lóránt János: Művészeti élet

az illusztratív jellegnek is „köszönhető”, hogy a rajzok előadásmódja kissé száraz, meszterkelt, az alkotók nem tudják stiláris sajátosságait, egyéni művészi eszköztárukat megmutatni. Ez természetesen lehet annak is „eredménye”, hogy több, pasztózus foltokkal dolgozó, a színek, színfoltok világában igazán otthon lévő alkotó számára idegen világban mozgott. Az absztraktabb, elvontabb felfogásban alkotó művészek kezét pedig megkötötte a grafikák szemlélése közben is tetten érhető közérthetőség követelménye.

Az albumokban szereplő rézkarcok téma és feldolgozás szempontjából is két nagy csoportba sorolhatók. A történelmi jeleneteket, illetve a „szocialista építés” vívmányait realiztikusan megfogalmazott, valóságghú gépeket, eszközöket, sok figurát megmozgató nagyszabású tablók érzékeltetik. Pataki József Településfejlesztés című grafikáján figurák s kubikoló munkás mellett realiztikusan megfogalmazott munkagépek láthatók. A jelenet ábrázolhatja konkrét munkavégzést is, az alakok, tárgyak azonban mintha egyfajta időtlenségben dermedtek volna meg. Czinke Ferenc Közlekedés című rajza viszont szándékában sem mozgalmass jelenetet ábrázol, amelyre a címe alapján is lehetne következtetni. Salgótarjánra emlékeztető, de fantázia helyszínen közlekedéstörténeti kiállítást láthatnak a szemlélők, akik már modern buszokkal érkeznek. A háttér és a régít és újat egymás mellé sorakoztató jelenet egyaránt színpadszerű. A színi előadásra hasonlító, kis méretben is nagyszabású igényű tablók mellett életképekkel is találkozhatunk. Szintén Czinke Ferenc Életmód című rajzán szobabelsőben a korban rendkívül népszerű Önök kérték című műsort nézi elmélyülten a család a tisztaság attribútumai között.

A „beállított” tömegjelenetek mellett a művek jelentős csoportja emblematikus, szimbólumszerű, amely nem egy realiztikus, valóságghú jelenet megjelenítése, hanem több, különböző idejű és helyszíni történés jelképi közegben való egymás mellé helyezése.

Lóránt János Művészeti élet című rajzán minden együtt van, amit ebben az időszakban kultúránkról meg kívántak említeni. A tájképi háttérrel falusi templom koronázza meg, visszafogottan utalva Nógrád megye egyházi műemlékeire. Az előtérben színpadon néptáncosok és zenészek műsora látható (ekkor már létezett a Nógrád Táncgyűttes), jobbra festőművész fest, vonásai a grafika alkotójára emlékeztetnek. A képtér jobb

Hibó Tamás: Egészségügy

hogy tehetségüket, művészetük erősségeit megmutassák. Csupán néhány részlet, figura megformálásánál érezzük az alkotóktól megszokott formai jegyeket, mint Szujó Zoltán némely – a tőle megszokott könnyedséggel megfogalmazott – alakjánál.

Talán csupán egy grafikus volt, aki a megadott tematikát, a komoly(nak szánt) mondanivalót ironiával merte kezelni. A mindig is „renitens” képzőművésznek számító Hibó Tamásnak – úgy érezzük – sikerült „kikacsintania” a merev keretek közül s szinte észrevétlenül karikírozni a tisztelettel kezelendő témákat. Egészségügy című rézkarcán az előtérben szülészeti műtő, a háttérben az új kórházépület tömbje látható. Az orvos kezében tartott újszülött arca nem a megszokott kedves-bájos „csecsemőarc”. Tekintete, vonásai szinte démonikusak, sűrű, sötét rövid haja a homlokba háromszög alakban benyúlik, szinte ördögi külsőt kölcsönözve a gyermeknek.

A nemzetközi ezred katonái nőgrádiakkal barátkoznak című grafikán az előtér szakállas katonafigurái szintén démonikus vonásokat hordoznak, frizurájuk, hegyes fülük mefisztószerű alakokká változtatják őket. A kisfiút simogatni próbáló katona arca, mozdulata a legkevésbé sem megnyerő. A rajz nem egy őszinte, szeretetteljes barátkozás hangulatát sugallja, légköre nem kellemes, inkább nyomasztó, szorongást keltő. A kortársak talán felfedezték a rajzokban megbújó ironiát, talán

*Hibó Tamás: A nemzetközi ezred katonái
nőgrádiakkal barátkoznak*

sarkában énekeseket kísér a zongoraművész. A rajz – bár egyenként valós jeleneteket ábrázol – tulajdonképpen felsorolás, seregszemle.

A sematizálás kényszere, a megadott tematika közérthető formában való ábrázolásának igénye mindenképpen rányomja bélyegét az albumok grafikai lapjaira. A kimondott, vagy kimondatlan elvárások kevés lehetőséget engedtek az alkotóknak arra,

nem, valószínűleg a ma távolságot már tartani tudó szemlélete szükséges ennek felismeréséhez.

Egy kis „szocmodern” – ez cikkünk címe. Modernizmus és szocialista tartalom együttes létét megtaláljuk-e ezekben a grafikákban? A tartalom természetesen adott, elsődlegesen a felsőbb párt- és állami szervekkel történt „egyeztetésre” alapozva, a szocialista realizmus heroikus témái helyett azonban az emberit, a hétköznapi kívánva megragadni. A rajzok stílusa valóban már nem „szocreál”, az avantgárd jellemzői azonban csak egy-egy stíluselem, részlet formájában jelennek meg az alkotásokon. Az albumokat lapozgatva érezzük, hogy a tartalom, a téma minél hívebb illusztrálása mellett az elsődleges követelmény a részletező, közérthető ábrázolásmód, mely természetesen a kortárs művészeti irányok alkalmazásának mértékét csökkentette. Az alkotók jelentős része számára idegen közegben, követelmények között mozgott, mely sok esetben oka a rajzok merevségének, a kissé esetlen megfogalmazásmodnak.

Talán lehetne vitázni az egyes lapok művészi színvonaláról, vagy a tematika kissé ügyetlen feldolgozásáról szólva, hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ezek az albumok fontos kordokumentumoknak tekinthetők, melyeket nem lehet megkerülni, amikor az 1970-es évek kultúrájáról szólnunk. Mai szemmel nézve többe mondanak számunkra a kor közönségigényéről mint a nagyméretű festmények, kiemelkedő értékeket hordozó grafikák. E lapok – követve a „szocmodern” meghatározást – mindenképpen modernnek tekinthetők, hiszen a szocreált követő időszak nyelvén szólnak a szemlélőhöz s néhány közülük ironikusan kitekint a szocialista kulisszák mögül a ma nézője felé is.

Függelék

Az egyes grafikai albumok tartalmát itt tüntetjük fel. Csupán azoknál a rajzoknál jeleztük az évszámot, ahol a művész eredetileg is feltüntette azt. Néhány helyen a művész neve mellé kérdőjelet tettünk. Ennek oka az, hogy a szignó olvashatatlan, a grafikák alapján – ahogy cikkünkben is jeleztük – nehéz az alkotó egyéni stílusjegyeit felismerni.

Tanácsköztársaság 1919

Stettner Béla: Fegyverbe, proletár, 147/200, 1959

Stettner Béla: Éljen a Tanácsköztársaság !, 148/22, 1959

Stettner Béla: Előre proletár !, 145/200, 1959

Nógrád megye 1945-1975

Csohány Kálmán: Népi kollégisták falujárása

Lóránt János: Ipolyszabályozás, 1974

Lóránt János. Szoboravatás

Czinke Ferenc: Széncsata

Hibó Tamás: Modern gépsorok között a salgótarjáni Siküveggyárban

Réti Zoltán: Földosztás a Nógrád megyei Majláth birtokon

Lóránt János: Hollókő, 1974

Csohány Kálmán: Felszabadulás. Erdőtarcsa, a megye elsőként felszabadult települése

Hibó Tamás: Kábelgyári munkások, 1974

Csohány Kálmán: Az iparosodó Pásztó

Radics István (?): Komlószüret Szirákon

Czinke Ferenc: Hideghengermű

Czinke Ferenc: Munkásörtség üdvözlése

Nógrád megye munkásmozgalmi története 1919-1944

Hibó Tamás: A vörös páncélvonat támadása Somoskőújfalu közelében, 1919. május 19.

Lóránt János: Sztrájkoló bányászok, 1918.

Czinke Ferenc: A KMP megalakulása Salgótarján, 1918. dec. 26.

Réti Zoltán: Balassagyarmat 1919. május 1.

Lóránt János: Illegalitásban

Csohány Kálmán: Partizánok a Karancs erdeiben 1944.

Hibó Tamás: A nemzetközi ezred katonái nógrádiakkal barátkoznak

Czinke Ferenc: Fegyverbe 1919

Csohány Kálmán: Nógrádi munkások az internáló táborban 1944 április

Czinke Ferenc: Tanácsválasztás 1919

Szujó Zoltán: Salgótarján, 1919. január 3.

Hibó Tamás: Bevonulnak Salgótarjánba a felszabadító vörös katonák 1919. május 20.

Nógrád megye munkásmozgalmi története II.

Hibó Tamás: Újjáépítés, 3 éves terv

Hibó Tamás: Május elseje Salgótarjánban

Lóránt János: A pásztói üzem

Czinke Ferenc: A bányák, üzemek államosítása

Lóránt János: Nógrád, Kemerovo

Czinke Ferenc: 100 éves a Kohász Művelődési Központ
Hibó Tamás: Ipari rekonstrukció Romhányban
Csohány Kálmán: A mezőgazdaság szocialista átszervezése
Csohány Kálmán: Nemzetközi gyermekév, 1979
Czinke Ferenc: Nemzetiségi nap, Bánk
Csohány Kálmán: Földosztás
Szuó Zoltán: Tanácsválasztások 1950

40 év békében Nógrád megye

Lóránt János: Mezőgazdaság
Hibó Tamás: Egészségügy
Czinke Ferenc: Közlekedés
Czinke Ferenc: Testvérkapcsolatok
Szatmári Béla (?): Kereskedelem
Hibó Tamás: Településfejlesztés
Czinke Ferenc: Életmód
Pataki József: Ipar
Herczeg (?): Sport
Lóránt János: Művészeti élet
Würtz Ádám (?): Felszabadulás

RÉSZLETEK CSOHÁNY KÁLMÁNNÉ ÉS CSOHÁNY KÁLMÁN LEVELEZÉSÉBŐL

SHAH GABRIELLA

25 éve halt meg Csohány Kálmán grafikusművész. Özvegye, Klári néni azóta is gondosan őrzi és ápolja örökségét, méltó módon rendezi és dokumentálja Csohány Kálmán műveit, s róla szóló újságcikkeket és egyéb írásokat.

Hatalmas anyaggal rendelkezik, levelekkel, dokumentumokkal, kiállítási jegyzékekkel, katalógusokkal, meghívókkal, megnyitó szövegekkel, talán fel sem lehet sorolni a teljes gyűjteményt. Mintegy másfél év munkájának köszönhetően, legutóbb azt a levelezést dolgozta fel, gépelte le, illetve toldotta meg visszaemlékezéseivel, amely közte és Csohány Kálmán között zajlott 1952-től egészen 1979-ig, a halálát megelőző hónapokig.

Mivel Csohány Kálmán és felesége sokat éltek egymástól távol, a művésztelepi tartózkodások és az egyéb művészeti megbízások miatt, levélváltásra szinte naponta került sor köztük között.

Nemrégiben készült el a teljes anyag, amiből most egy olyan válogatást kívánok nyújtani, amiből nemcsak Csohány Kálmán munkássága mögé nézhetünk, hanem közelebb kerülhetünk hozzá mint magánember is. A dőlt betűvel szedett részek Csohány Kálmánné szavai, az ő visszaemlékezései, illetve magyarázatai.

Budapest, 1952. okt. 26.

„Meghallgatja majd egyszer Bach a moll szonátáját, s maga is biztosan cimbalom-párti lesz. Az embernek valóban szinte csak a zene ad kedvet, örömet. Ha másért nem – ezért érdemes élni.”

Budapest, 1952. nov. 6.

„Készülök különben jómagam is a III. Képzőművészeti Kiállításra. Nemcsak műterem látogatásokkal és ellenőrzéssel, (amiket hivatalból kell tennem), hanem aktív részvétellel. Gogol „Holt lelkek” c. regényéhez szeretnék illusztrációt készíteni és foglalkoztat bizonyos mértékig Csehov is. Utóbbi kitűnő jellemábrázoló és szeretnék tőle is egy-két novellát feldolgozni. Utóbbi időben mind erősebben vágyódom szakmai munkát végezni, és annyira már el is jutottam, hogy táblámra rajzpapírt felragasztottam. Most ez alatt a 2 nap alatt remélem sikerülni fog ilyen irányú tervemből valamit megvalósítani. Egyik barátomnál kint van az állványom és az olajkészletem is egy félbemaradt önportréval egyetemben. Azt is ideje lenne már befejezmem.”

Budapest, 1952. nov.16.

„Kicsit mindig irigyletem a gyűjtőket. Igen szép az. Oszkárral¹ beszéltem, ő szintén

¹ Buchbinder

gyűjtő-körúton van. A Néprajzi Múzeumtól küldték ki, fonográffal végzi a gyűjtést, – egészen speciális területen. Cigány népdalokat és táncokat gyűjt. Klára el sem hinné milyen csodálatos dolgok vannak közöttük. Egy-kettőt már én is lejegyeztem magamnak. Igen érdekes, csodálatos ritmusúak a dalaik és a táncaik. Oszkár egyúttal a táncaikat tanulja.

Egy öreg, 70 éven felüli vajdával teremtett jó kapcsolatot, akinek a törzse az 1890-es években jött a Kaukázusból. (...) Szövegeik szépségben egyenértékűek a dallammal. Leírok példának egyet: „Süsd fel Isten a napokat, hárítsa fel harmatokat. Harmatokat a mezőről. A bánatot a szívemből.” Vagy amikor az erdőről, mezőről énekel, s így fejezi be: „Benne, benne járok, – Benne sírdogálok.”

Budapest, 1952. nov. 24.

„Ma hétfő van s még mindig a tegnapi élmények hatása alatt vagyok. Kint voltam a felvételen és gyűjtésen a cigányoknál. Emlékszik, a múlt levelemben beszámoltam ezekről a kaukázusi cigányokról. Most vasárnap a néprajzokkal és filmesekkel én is kimentem hozzájuk. Dalaikat lemezre, őket magukat és táncaikat filmre vették fel. Délután 2 órától este 10-ig egyfolytában tartott a munka. Igen nagy kedvük volt, mert előtte beboroztak, s aztán már velünk nem sokat törődtek, mulattak úgy, ahogy jól esett nekik. Nagyon szép dalaik és táncaik vannak. Nem is hallottam és láttam ezekhez hasonlókat. Táncaik hallatlanul tüzesek, különös ritmussal, dalaikban szép ékítmények, hajlítások vannak. Egyszer pattog és forr tőle az ember vére (magam is alig bírtam nyugodtan egy helyben maradni) mások meg lassú elnyújtott panaszkodás, vagy zokogás. Élmény volt. És különben szinte akaratomon kívül, hamar megbarátkoztam velük. Odajöttek hozzám a férfiak és igen barátságosan kezdtek beszélgetni. Feltűnt nekem, hogy a többiekhez nem vonzódnak úgy. Végre kiderült, hogy nagy fekete bajszom imponált nekik. Meg is mondták. S akkor igazán megörültek, és veregették a vállamat, mikor mondtam, hogy most kicsi – és rendes körülmények között az államig szokott lelőgni. (Ezt a kis hazugságot a barátság kedvéért voltam kénytelen tenni.) Igen respektálták. Az is nagyon tetszett, hogy a táncaikat egy-két próbálgatás után eltaláltam. Persze csak egy-két könnyebb motívumot, mert egyébként igen nehezek és nagy gyakorlatot kívánnak. A vajdájuk, Rupi bácsi 70 éven felül van. Még olyan bajszot nem láttam, mint amilyen neki van. Hófehér, dús, tömött és két oldalon leér a két válláig. Szépen táncolt, különösen, mikor legkisebb lányával, a tizenkilencedikkel járta. Nagyon szép 15 éves cigánylány volt. Dalaik megvannak nálam lekottázva.”²

Budapest 1953. jan. 11.

„A héten öröm ért (...) A Fővárosi Képtár előjegyezte minden rajzomat a kiállításon. Meg fogja vásárolni a Képtár részére (...) Minden művésznek titkos vágya, hogy a Szépművészeti Múzeum, vagy a Fővárosi Képtár megvegye munkáit. Ez nálunk a non plus ultra,- ez jelenti az elismerést. Én ezt nem vártam – őszintén mondom. Nem vagyok nagy képességű művész, tudom magamról, hogy kis körben mozgok. Ez nem szerénység, vagy önmagam lebecsülése, hanem önmagam helyes ismerete.

² Csohány Kálmán 1977-ben tus-, 1978-ba rézkarcsorozatot készített Cigánydalok címmel. Ezek alapja a fent említett gyűjtés volt.

E mellett azt is tudom, hogy amit dolgozok – szívvel csinálom. Szeretem az embereket, s munkáimban mindig az a kiindulópont és a megérkezés. Tudom azt is, hogy fogok tudni népet és gyönyörködtetést adni az embereknek. Jobbakat és szebbeket, mint eddig. De ezt még is csak kis körnek tarthatom, halk szavú és csendes területnek. Én megelégszem vele, nem vágyom nagyobbra, mert képességeim csak eddig szólnak. Annál nagyobb örömet úgysem okozhat semmi, mint az, hogy az emberek megértik és szeretik. Sokan mondták eddig is, és ezt mondta a Képtár igazgatója dr. Végyvári Lajos is. Nem vártam ezt az elismerést, – de annál kellemesebb meglepetést és örömet okozott.”

Budapest 1953. febr. 16.

„...örülök a »Csendháborító« sikerének. Kicsit éreztem is, hogy nem lesz vele semmi baj, – igen hálás az a darab, különösen pedig ha a vásárhelyiek adják elő...Szóval az eredmény nem lehetett vitás. Szeretem én is, sokat foglalkoztam vele. Negyedéves koromban ez volt a vizsgamunkám témája, egy színes sorozatban megillusztráltam. Egy-kettő még most is megvan belőlük így Dzsfar uzsorás figurája, Naszreddin Hodzsa a háremben stb. Igen élveztem, nagy kedvvel csináltam. Jó lett volna nálatok színpadon megnézni.”

Budapest, 1953. máj. 31.

„Most kaptam felszólítást a Képzőművészeti Alaptól, hogy a mellékelt kérdőívet töltsen ki, mert fel szándékoznak venni az Alap tagjai közé...

Értesítettek, hogy illusztrációm közül Romániába visznek ki pár darabot bukaresti kiállításra.”

Budapest, 1953. jún. 28.

„Most pedig egy örömhír Kicsi. Kezemben van a lakáskiutalásunk a II. ker. Tanács-tól. A Kapy utcai házba megyünk. Tegnap délután voltam kint megnézni. A szoba elég nagy, két tartóoszlop is van benne. Úgy látom megfelelő lesz nekünk.”

Budapest, 1954. ápr. 1.

„Megkaptam a tankönyv kéziratát is. Mostmár erős ütemben hozzá kell látnom a munkához.”

Budapest, 1954. okt. 23.

„Csinálom a »Nyúlpaprikást«” –, most éppen az öreg Gazsit rajzoltam meg. A jövő héten készen kell lenni vele. Az Ifjúsági Könyvkiadó 16 db rajzot és egy címlapot rendelt meg a Népmesékhez. Ez igen jó munka, mert azt mondták, hogy még ebben az évben eldolgozhatok rajta, – nem sürgetik, csak szépen csináljam meg. Én remélem, hogy sikerült jól megérlelnem. Csak egy bosszant ezzel kapcsolatban. Megkértek, hogy a figurákat inkább a mai élethez közelítsem, ne legyenek rajtuk túlzások, és az öltözkük is olyan legyen, – amelyik a maihoz áll közelebb. Ezt még annak idején Tevan bácsi közvetítette nekem, s én megkérdeztem tőle, hogy van-e a valóságban kacsalábon forgó vár, mert ha igen, – akkor kérésüket méltányosnak találok. Tevan bácsi szomorúan mondta, hogy neki így tetszik, és ő elfogadná örömmel, de a „felettese”...Tegnap aztán a „feletteseivel” beszéltem, tőlük hallottam ezt közvetlenül. Még olyat is mondott, , az egyik, hogy nagyon ügyeljek a „pozitív hős” kidomborításá-

sára. Annak ne legyen foltos, piszkos a ruhája, ne legyen kócos a haja, stb. Mindezeket a „szempontokat” az Arany László gyűjtötte népmesékhez mondták el!!! Ezek egyenek következménye már csak az lett volna, hogy egyik-másik figuránál dombo-rodjon ki a „békeharcos” – jelleg, vagy esetleg az, hogy a Hazafias Népfrentbizottság-ba jelölték. Nem zavartatom magam, megcsinálom úgy, ahogy én akarom, ahogy én szeretem.”

Budapest, 1954. nov. 18.

„Harmadik napja vagyok Bonyhádön. Szemléltető táblákat és portrékat rajzoltam.”

Budapest, 1954. dec. 6.

„Ma megyek be délután az Ifjúsági Könyvkiadóba. azt mondtam Neked, hogy elfo-gadták a rajzokat. (Azt nem tudom biztosan, hogy örömmel fogadták el. Nagyon ne-hezemre esett akkor beszélni). Ma azért megyek be, mert a rajzokat bent lehetett hagynom. Fazekas Annának is meg kell előbb nézni. Változott azonban a könyv technikai kivitele. Eredetileg A5-ös méretre volt tervezve. Ilyen méretre csináltam a rajzokat is. Az A5-ös méret a megszokott könyvtípus. (...) A Tamási könyv azonban francia 5-ös könyv lesz, – ami keskenyebb (kicsit elegánsabb is) ennél. 10 oldal lesz a rajzoknak. Nekem ez kedvező, mert több idő lesz egy-egy rajzot kiérlelni. (Erede-tileg ugyanis 20 darab rajzra gondoltak január elejére.) Ha viszont 10 db.-nál többet készítek akkor sincs hiba, mert könnyen lehet, hogy beleteszik. Biztos, hogy többet készítek, de így nyugodt vagyok, hiszen 15-20 -ból könnyebb kiválasztani 10 jó raj-zot, mint 20-ból 20-at. (...)

Hogy visszatérjek még egy kicsit a saját munkámra, – érdekes dolgot mondok:

Mióta a meseillusztrációt félretettem az Ábel miatt, – azóta rengeteget érlelődött és gszdagodott bennem a mesekönyv. Kis szabadidőmben, autóbuszon, vagy villamo-son önkénytelenül is néha-néha egy-egy meséjével foglalkozom, – s anélkül, hogy tu-datosan foglalkoznám vele, egyre épül, új meg új fordulattal gyarapszik bennem a té-ma. Mire hozzájutok a kivitelezéshez, – már csak az lesz talán probléma, hogy melyiket válasszam a lehetőségek közül. Nagyon örülök ennek, és izgatottan várom, de egyelőre egész szívem az Ábelé, s mindent elkövetek, hogy a legjobbbat adjam abból, amire képes vagyok.”

Budapest, 1955. jan. – svájci kiállításra kértek tőle rajzokat.

A Külügyminisztérium 6 db rajzot vett meg a Műcsarnoktól. 3000 Ft-ot kapott érte.

Budapest, 1955 febr. 5.

„Szombat délután van. Délután bent voltam mindkét könyvkiadónál. A Tersánszky kötethez már vittem be 2 rajzot. Jónak tartották. Holnap (vasárnap) kijön a könyv szerkesztője is, hogy megbeszéljük még a továbbiakat.

Aztán lementem a harmadik emeletre Tevan bácsihoz, aki időközben már távira-tot is küldött utánam, hogy mi van már a Kinizsi rajzokkal. Bizony szűkítették a ha-táridőt. Február 10-12-re készen kell lennem a Kinizsivel könyvcímlappal együtt. Hát most már nekiláttam. Általában 1/4 8 – 8-kor kelek reggel, s míg bírom energiával, addig dolgozom. Ez a február nehéz hónap lesz. Tegnap is 1/4 1-kor hagytam abba a munkát.”

Szófia, 1955. jún. 6.

„Cseh gép volt, a személyzet is cseh. (...) Körülöttünk lengyelek ültek, azokkal megbarátkoztunk, még énekeltünk is. Nekem szerencsém, hogy bármilyen nációval találkozom, ismerek egy-két népdalt, s máris megvan a közvetlen barátság.”

Szófia, 1955. jún. 11.

„Hétfőn este Christo bátyjánál voltunk egy páran. A bolgár állami népi együttes 4-5 tagja volt ott, akik a legszebb dalaikból adtak elő. Persze ez közvetlen baráti hangú volt. Ott ettünk, ittunk, daloltunk közben. Ott voltak a mexikói művészek is. (Nem tudom már, hogy erről írtam-e az előző levelemben. mexikói művész van itt egy kiállítás anyagával. Nagyon érdekes és szimpatikus emberek.

A kiállításra vonatkozóan annyit, hogy sikerült megkapni a legjobb termet, csak az aggaszt mostmár, hogy nagyon kevés idő van a rendezésre. Csak 13-án foghatunk ehhez hozzá, mert a terem addig foglalt, s 15-én már nyitni kell.”

Trnovó, 1955. jún. 20.

„A kiállításnak is sikere van, úgyhogy nyugodtan mondhatjuk, hó munkát végeztünk. A kiállítás szerdán este megnyílt. Pénteken egy nagy társas busszal aztán elindultunk. Útközben tudtam meg, hogy valami díjat nyertem a kiállításon, de bővebbet nem tudok róla. Talán Te is hallottál róla.”

Szófia, 1955. júl. 11.

„A magyar kiállításnak igen nagy sikere van. 15-ig meg kellett hosszabbítani. Eddig 100.000 látogatója volt. Ez óriási szám. Ma szereztem katalógust, majd viszek haza.”

Visszaemlékezés – 1956.

Eljött 1959. január végén Soroksáron elég komoly földrengés volt. Mi is a rázkódásra ébredtünk, ijesztő volt hallani a poharak csengését a szekrényben, a tetőpala csikorgását és a titokzatos morajt a föld alól. Kora reggel volt már, bekapcsoltuk a rádiót és megerősítette gondolatunkat, hogy ez valóban földrengés volt. Ez az élmény Kálmánra nagyon mélyen hatott. Az utórezgések, amit más meg sem érzett, teljesen kihozták a sodrából. Ekkor mesélte el, hogy mikor ő született, 1925. január 31-én Eger környékén volt földrengés és azt még Pásztón is nagyon lehetett érezni.

1956-ban jelent meg rajzaival Tamási Áron: Ábel az országban, Máthé Lídia: Bujdosó szó és Sz. Morvai Judit: Asszonyok a nagycsaládban című könyve.

Kálmán sokat rajzolt. Az ablakkal szemben a két oszlop között volt a kis asztal, leterítette újságpapírral, maga köré készítette a szükséges dolgokat, leült az asztal mögé a fotelba. A rádióban általában mindig talált szép zenét, azt hallgatta, vagy lemezeket tett fel. Így készültek akkor szabadon a meseillusztrációk, rajzok Anatole France Thais-ához, Weöres Sándor verseihez és szabad gondolataihoz, érzelmeihez. Kiállításokra általában ezekből válogatott. A megrendelésre készített rajzok egy részével nagyon megkínlódott, azokkal a rajzaival elégedetlen is volt. Ebből az időből a Tersánszy Vándorához készült rajzokkal volt elégedett.

Visszaemlékezés – 1957. kora tavasza:

Kálmán a belső szobában rajzolt, monotípiákat csinált. Ebben az évben jelent meg az ő rajzaival Tamási Áron: Ábel Amerikában, Tersánszky J. Jenő: Kakuk Marci ifjúsága, Joós F. Imre: Kaponya Szilveszter kalandjai és az egyik legkedvesebb könyve: Wolf Mankowitz: Gödölye két garasért. Május első napjaiban egy képzőművész csoporttal Lengyelországba utazott.

1957. nyarára legnagyobb örömünk a két egészséges gyermekben volt. Az emberi kapcsolataink is szépen kialakultak. Nemcsak itt a házbellekkel, hanem a baráti kör is kialakult a közeliünkben. Gerencsér Feri ideköltözött még a tavasszal a Krecsányi utcába, ahol már régebbi igaz barátok laktak. Ritly Vali a férjével Bán Róberttel és kislfiával, Andrissal, Horváth Terikéék, Obersovszky Gyula, Petrovics Emil, Varga Imre a feleségével, Ildikóval, Berza Laciék.

A nyár egy részét Vásárhelyen töltöttük, ahol Kálmánnak jó barátai, művésztársai részben ott laktak, részben lejártak. Abban az időben Kajári Gyula, Novák Lajos a feleségével, Gacs Gábor, Kondor Béla, Kamotsay István, Kurucz D. István, Szabó Iván (csak ők jutottak az eszembe), de Miklós bácsinál,³ aki 1957-ben igazságtalanul börtönben volt, voltak a nagy találkozások.

Ezen a nyáron kezdett bejárni Kálmán a Majolikagyárba. Kajári Gyula volt a gyár művészeti vezetője, aki az alapító nagy művészek, Tornyai János és Endre Béla szellemét képviselve lehetővé tette, hogy a városban tartózkodó kísérletező kedvű képzőművészek bejárhassanak a gyárba. Szabó Iván már régebben dolgozott ott, mikor Kálmán is vele tartott. Az első próbálgatásokból egy komoly korszak indult el. Nagyon megszerette. A mázálásra előkészített, szépen korongozott, kiégetett tálaiból, vázáiból lehetett választani és azt a saját elképzelése szerint mázálta. Az volt a feltétel, hogy kettőből egy a gyár tulajdona marad. Így keltek életre a vázákon a lovak, halak, madarak, táncosok és minden más elvont gondolat. Aztán jöttek az előre gyártott lapok, amik a papírmál izgalmasabb alapot adtak. Eleinte azt mondta, hogy a kerámia számára kiegészítő sportág, de pár év múlva már komoly megbízásokat kapott és teljesített.

A közélettől teljesen visszavonult, olvasott, rajzolt. A rajzai alapjául Arany László: Magyar népmese gyűjteményét, Csanádi-Vargyas: Röpülj páva röpülj c. magyar népballadás és balladás dalok kötetét, Hegedűs Lajos: Moldvai csángó népmesék és beszélgetések c. gyűjteményét és a Folklór Intézet Kolozsvári Osztályának gyűjteményéből szerkesztett Moldvai csángó népdalok és népballadák c. kötetét forgatta. Kiegészítésként ahhoz, amit ő a Csíki Havasokban a csángóktól élőben megtanult, és mély érzéssel énekelt. Ezek az érzések kerültek tollal, nádtollal, tussal, diófapáccá! papírra, és mázzal vázákra, majolikalapokra. Ezeket adta be kiállításokra, abban az időben nagyon sok mindent kifejeztek, amit másként nem lehetett volna. Abban az időben Novák Lajossal sokat kijárt Körtevényesre, Vásárhely határába és a városszéli utcákba akvarellezni.

Visszaemlékezés – 1958.

Akkoriban kapta az első kerámiafal megbízásokat. A Metropol szálló gyorséttermébe, azután a Fóti Gyermekváros egészségházának a várótermébe. Mindkettő nagy munka volt, meg mellette még saját öröme is dolgozott.

1958-ban 3 könyv jelent meg a rajzaival: Boján Bolgár: Szodoma kapusa, Kolozsvári Grandpierre Emil: Foltontfolt király és Pierre Mac Orlan: Kődös utakon. A két utóbbit na-

³ Galyasi Miklós (a szerk.)

gyon szerette. Mikor a meséskönyvet rajzolta, örömét lelte a nagyon kicsi rajzokban, nagyon sokat nézegette, sokat tanult belőle.

Mi itt élünk (Bp. II. ker.) Anyuka segítségével, Kálmán Vásárhelyen teljesen beépülve a családba, az ottani baráti körbe szorgalmasan dolgozva a majolikagyárban.

1958. október 14-én írta be a „Jegyzetek” c. kemény kötésű füzetébe:

A sárkány és a fiú

Játszik a fiú billeg az újja,
Szél viszi lágyan a sípja szavát,
Felette árnyák – sötét a sárkány
Lecsapni készül, nyújtja a karmát.

Nap ragyog, s kéken
Derült az ég fenn,
Madárral versenyt
Szárnyal a dal,
Ború, ha feljő
A sötét felhő
Közelebb hozza
A karmokat.

Borúja sűrű ...
Torkát, mint gyűrű
Szorítja gyakran
A fájdalom ...
Vergődik, jajdul
Panasszá halkul
S terjed az árny
Az avaron

Fújja tovább hát, nótája szárnyal
Ha örül, szemén könny pereg,
Mert, ha elhalkul, erőtlenné, elfúl ...
Sötét a sárkány – fent lebeg.

A sárkány és a fiú ebben az időben készült rajzain, tálon, majolika-lapon szerepel.

Egy nagy rajzszorozat maradt ebből az időből, amit eszkimómesékhez, történetekhez készített.

Egy új nagy barátság is fűződik ehhez a korhoz. Gaál Pista talált Kálmánra, bátyjának volt Kálmán osztálytársa Pásztón, ott egy cserkészcsapatban voltak. Évek óta nem tudtak egymásról. Nagy öröm volt újra találkozni és hogy mindketten ígéretes pályán voltak, Pista 1958-ban már nemzetközi elismerést kapott a Pályamunkások c. kisfilmjéért. – Nemcsak a közös gyökerek, hanem a közös ízlésvilág, az igény a nagyfokú műveltség-re a zenében, irodalomban és a képzőművészetben.

Hódmezővásárhely, 1959. máj. 21.

„A majolikagyárban ma estig összesen 103 lapot készítettem el. Ebből kb. 28-30 lap használható. Olyan talán 3 db van, amelyik teljesen tökéletes, mert a többi is berepedezett, de talán mégis föl lehet használni. Klárikám, el nem képzeled, hogy milyen idegeszítő ez a viaskodás az anyaggal. Már-már azon a határon mozogtam, hogy így én nem tudom tovább csinálni. Jönnek ki a legszebb lapjaim tönkremenne. Az még bosszantóbb, ha különben teljesen jó alap, de akad benne olyan kis hiba, amivel mégsem lehet átvenni. Sok olyan is van, ami a kemencéből éppen jön ki, s mire hozzám kerül, a szélei le vannak ütődve. S ezeket is kezdek mindig előlről. Van olyan négy lapból álló sorozatom, amit ma csináltam meg negyedszer. Estére, mire ott befejezem a napi munkát már nagyon fáradt

vagyok. Zúg a fejem és verejtekezem, mint a gőzfürdőben lennék. De nem a fizikai meg-
erőltetéstől. Micsoda pech az, amit a főmérnök mond, hogy eddig egyáltalán nem törek
a lapok, s véletlenül most olyan lehetetlen rossz masszát gyúrtak, – éppen most – hogy
mind törik. Az ő sima lapjaik is. A héten már legyártottak új masszából lapokat, most vár-
juk, hogy száradjon. De én nem vagyok gép. Én még ilyen munkát egyáltalán nem csi-
náltam, ahol ennyire hiábavaló minden. Pedig meg fogom csinálni. Reggel fizikailag fá-
radtabb vagyok, mint este, mégis úgy kezdek hozzá, hogy mennie kell. Reggel 7-kor me-
gyek el, és este 6-7-ig vagyok kint. Még két hét van, majd lesz valahogy.

Visszaemlékezés – 1959.

*Augusztusban a bolgárok meghívására pár hétre leutaztunk vonattal. Burgaszban
láttam meg a tengert. Onnan hajóval mentünk Szozopolba, ahol egy halász családnál
laktunk. Tőlük jártunk ki naponta a tengerre még teljesen természetes körülmények kö-
zött. Ott Kálmán hajnalonként sokat rajzolt, akvarellezett.*

Visszaemlékezés – 1960.

*Kálmán folyamatosan kisebb-nagyobb megszakítással Vásárhelyen dolgozott a majo-
likagyárban és élte az ott kialakult társadalmi életét.*

Hódmezővásárhely, 1960. jún. 10.

„Tegnap voltan bent Szegeden a Szemklinikán. A professzorral néztük meg a helyszínt.
A cserepek már be vannak építve, csak az oszlopok csupaszok még. A helyszínen foko-
zódott az aggodalmam, mert én mindig úgy tudtam, hogy a falak csempéi zöld színű-
ek, s abból a két általam világosabbra tervezett két oszlop kiemelkedik. De a falak vilá-
gosak, szinte türkizzöldek. Ha meg az oszlopot sötétebbre veszem, nem jön ki a fekete
rajz. Szóval ezen a megoldáson töröm a fejemet. Arról nem is beszélek, hogy a lapok
még nincsenek megrendelve, s határidőre egyáltalán nem lesznek készen.

Megnyílt a mai magyar illusztrációs kiállítás. Ott nekem is van két rajzom. A József
Attila: Holt lelkek és Radnóti Miklós: Gyökér c. versek illusztrációi. Most, hogy vé-
gignéztem még egyszer a kiállítást, úgy láttam, hogy nem hatnak ott rosszul. Szom-
batra meg Mártélyra szeretnék kimenni rajzolni meg festeni.”

1960. nov. 17-én Berza Lászlónak írt levél a Kecskeméti Művésztelepről

„...bolgár népköltészeti gyűjteményt illusztrálok, csak úgy magam kedvére. Színes
páccal rajzolok, elég érdekes technikailag is. Úgy érzem, eléggé újszerű.”

Kecskemét, 1960. dec. 9.

„Most egyszerre két kerámia tervet is készíték. A deszki szanatórium két gyermek
termének 2-2 falát kell kerámiával díszíteni, azonkívül újratervezem a kelebiai vas-
útállomást, mert amit csináltam, azt nem fogadták el. Makrisz ugyan azt mondta (itt
van ő is), hogy ne csináljak másikat, mert ő ezt nagyon jónak találja, és kérjek felül-
vizsgálást. (Az történt ugyanis, hogy a meghívott művészek nagyrésze – így Makrisz
sem – jelent meg, az építész sem volt ott, így majdnem azt mondhatni, hogy csak az
Alap hivatalnokai döntöttek így.) – Azért csinállok másikat is.”

1961. szept. 7. – Miskolci Művésztelep

„Kicsit nehéz most átállni rézkarcra, hiszen több mint 10 éve, hogy egyáltalán nem

csináltam, de pár darabot talán azért sikerül hazavinnem. (...) Hét darab kis rézkarcot csináltam eddig, most akarok áttérni a nagyobbakra.”

Miután hazajött Miskolcra kijárt Dömösre Novák Lajoshoz rézkarcokat csinálni. Kálmán ott szárnyakat kapott. A környezet, a légkör nagyon termékenyítően hatott rá. Ez aztán Lajosra is visszahatott. Eredményes, jó időszak volt. Az I. Miskolci Országos Grafikai Biennálén, 1961-ben a katalógus szerint a következő rézkarcokkal szerepelt: Vadludak, Szozopoli házak, Vak lány, Lovas, Hazafelé, Pásztorfiú.

1962. szept. 25. Miskolci Művésztelep

„Ma délelőtt érkezett meg az Alaptól a szerződés 6 példányban.”⁴

Visszaemlékezés – 1962.

1962. tavaszán és nyarán készítette el Hódmezővásárhelyen a Kelebia Határátkelő Átlomás fogadótermébe a 12 m² -es faliképet, a budapesti Chinoin Gyógyszergyár óvodai foglalkoztatójába elszórt kerámia faliképet és a szekszárdi kórház éttermébe a csempével burkolt végfalon elszórtan elhelyezett figurális mázas faliképet.

Visszaemlékezés – 1963.

1963. tavaszán és nyarán elkészült az Énekek éneke a Karancs Szálló bájába és az orosházi üvegyár épületének előcsarnokába a falburkolat színterve. Dömösön Novák Lajoséknál készített rézkarcokból állította ki a II. Miskolci Országos Grafikai Biennálén a következőket: Madarak, Egyedül, Kassák verse, Antigóné, Kapu előtt, Külváros, Fenyők.

Visszaemlékezés – 1964.

Megbízást kapott Kálmán a soproni Fenyves Szállóba 400 m² falfelület hódmezővásárhelyi burkolatának megtervezésére, amit 80 m² elszórt falikép díszít. A tervet áprilisig kellett elkészíteni. A nagy munkát a vásárhelyi majolika gyárban júliustól októberig Ludmány Ottó festőművésszel készítették el.

Áprilisban kapta meg a Munkácsy-díj III. fokozatát.

Júniusban nyílt meg a XXXII. Velencei Biennálé, ahol Barcsay Jenővel és Segesdy György szobrászművésszel hárman képviselték a magyar képzőművészetet. Augusztusban még el kellett készíteni egy vázlatot az ajkai művelődési ház előcsarnokába egy 25 m²-es falfelület dekorálásának a megoldásához, amiben 6-8 m² figurális kompozíció elszórva helyezkedik el. Ennek is az anyaga vásárhelyi majolika.

Visszaemlékezés – 1965.

1965. február 3-án nyílt meg Kálmán első önálló kiállítása a Dürer Teremben. Supka Manna nyitotta meg.

Miskolc, 1966. aug. 10.

Újra Miskolcra írok. De most annyi keserűség van bennem, a pesti főntlet semmi örömet nem okozott. A kiállítás jól sikerült, azt nem bántam meg. Hanem másnap – hétfőn – szaladgáltam a dolgom után és semmi sem sikerült. Az első az, hogy a pénz

⁴ A salgótarjáni Karancs Szálló bájába tervezett faliképhez

még mindig nem érkezett meg, tehát a rézlemezeket nem tudtam kiváltani. Azután habkövet, alapozókúpot, salétromsavat egyáltalán nem lehet kapni. Kondor Bélával letalpaltuk a lábunkat –, teljesen eredménytelenül. Olyan elkésérítő az, hogy illetékesek tudnak hivatkozni és tetszelegni a magyar grafika sikereivel, de a legalapvetőbb anyagról, amivel a grafika létrejön, arról nem gondoskodnak. Akkor elmentem a rézkarcnyomdába, hogy leadjam a két megrendelt rézlemez, (júl. 28-án rendelték meg, és én aug. 9-én vittem el.) Ott legnagyobb csodálkozásomra közölték velem, hogy nem tudnak a megrendelésről, van-e róla papírom. Visszamentem az 5-össel a papírárt, és az orruk alá tettem. Erre bocsánatot kértek, de hogy ebből mikor lesz valami, az kérdés. Annyira megalázó és bosszantó, hogy ezek, akik belőlünk élnek, hogy húzzák-vonják a dolgokat és hogy kitolnak velünk.

1967. év főbb eseményei

1966. dec. 16-án meghalt Kohán György.

1967. aug. kiállítás Novák Lajossal Alfonsineban, novemberben Törökországban Tar István szobrászművésszel kiállításrendezés.

Decemberben nagydíj a IV. Miskolci Országos Grafikai Biennálén.

Április 28-án volt Örkény István Tóték című darabjának a bemutatója.

Év elején Dayka Margit felkérte Kálmánt, hogy a Tótékhoz készítsen rézkarcot, amit a színészek ajándékként Örkény Istvánnak a bemutatón átadnak. Három lemez készített:

1. Egy Örkény színdarab emlékére
2. Egy Örkény darab tiszteletére I.
3. Egy Örkény darab tiszteletére II.

Örkény István egy dedikált könyvvel nyugtázta.

Visszaemlékezés – 1968.

Ebből az évből levelet nem találtam. A főbb eseményeket megpróbálom visszaidézni. Ekkor rajzolta Illyés Gyula. Az éden elvesztése és Déry Tibor: Szembe nézni c. kötetéhez az illusztrációkat. Az egyik rajz egy fotelban ülő alakot ábrázolt, akinek a lába, az előtte lévő széken volt. Déry Tibor kérésére levette a lábát a székről.

Ebben az időben Krajcsovits Margitkával és Benkő Icával bérelt egy kerámiaműhelyt először az Andrássy úton, később a Munkácsy Mihály utcában, ahol nagy élvezettel korongozott, tálakat mázalt.

Rézkarcokat is készített, ekkor készült a „Régi képek” sorozat sok más mellett. Júliusban nyitotta meg Supka Manna Hódmezővásárhelyen a Tornyai János Múzeumban az önálló kiállítását.

Ősszel felkereste Nagy József, Pásztó tanácselnöke és felkérte, hogy a megnyíló új művelődési házban rendezzen önálló kiállítást. Novemberben Supka Manna azt is megnyitotta.

Visszaemlékezés – 1969.

1969 első napjaiban Kálmán lement Vásárhelyre az ajkai kerámiafalat elkészíteni.

Hódmezővásárhely, 1969. jan. 15.

„A majolikagyárban igen jó tempóban dolgozok. Holnapra, tehát csütörtökre azt hiszem az egész felület faragásával készen leszek. Jövő kedden már a mázat rakom fel

rá, és ha minden jól megy, január végére ezzel a munkával készen leszek. Csak el ne kiabáljam.”

Hódmezővásárhely, 1969. jan. 20.

„... a gyártásvezető felajánlotta, hogy az összes lapjaimat az elektromos kemencében égetik ki. Ez azt jelenti, hogy sokkal biztonságosabb és jobb, mint a csőkemence, ahol sok, váratlan dolognak van kitéve a kerámia. Ezt csak különleges vázák számára tartják fenn, és most az én lapjaimat is ebben égetik. (...) Amikor a soproni kerámiát égettem, addig törtek a lapjaim, míg a kemenceberakónak meg nem ígértem végzésre 20 liter bort. Attól kezdve rendben ment minden.

Más az, ami miatt el vagyok keseredve, ami miatt Te sem nyugtatsz meg. Az összes lapjaim megfaragva, megvésvé ki vannak égetve és már ezeknek a felét is felraktam mázzal. Tudod, hogy a terv szerint csak a motívumok, mázasok, körülötte a lap tanúr terrakottának volt tervezve. Az építész (Bozai) itt megbeszélte, hogy mivel nem szép a színe az agyagnak, piros engóbbal (máz nélküli földfesték) kell lekenni. Csakhogy a cserép leveti az engóbot, mint ahogy az eddigi próbaégetéseim bizonyítják. Csak a nyerslap veszi fel, az enyémekek pedig ki vannak égetve. Tehát az engem nem izgat, hogy ami nem sikerült azt újra meg kell csinálni. Eddig is megcsináltam kb. 20 db törött lapot újra. De hogy az egészet újra kezdjem, mikor már lassan túl lennék rajta napi 12-14 órai megállás nélküli munkával, az már az én idegeimnek is sok.

Miskolci Művésztelep, 1969. szept. 27.

„... előbbre került a zsűri. Engem is váratlanul ért, mert most vagyok a legteljesebb maratásban. Nem fogom abbahagyni, mert most jól megy a munka. Dolgozom addig, míg a zsűri jön, utána velük megyek haza. Visszajövök még, mert kb. okt. 10-ig szeretném befejezni az egész munkát. Úgy érzem, sikerülni fog. Eléggé szorítom az ujjamat, mert legalább 20 db új rézkarcot kell készítenem ahhoz, hogy lelkiismeretesen kiállítsak. Egyébként most érzem csak, hogy idegileg mennyire kikészített a három kerámiamunka – időnként úgy érzem magamat, hogy teljesen bénult vagyok, nem tudok dolgozni.

Visszaemlékezés – 1970.

1970. május önálló kiállítás Gyulán. Októberben a XII. Őszi Tárlaton Tornyai Plakett. Október 18.: székesfehérvári önálló kiállítás (Féja Géza nyitotta meg)

Budapest, 1970. júl. 17.

„Most jöttem le a Móra Ferenc Könyvkiadótól, – leadtam az anyagot. Egész éjszaka dolgoztam. Reggel 6-kor már az asztalnál ültem. HAT DARAB CÍMLAPOT CSINÁLTAM MEG. Azonkívül a rajzokat tegnap átnézve úgy tapasztaltam, hogy nem ütök meg a mértéket. Még rajzoltam sokat, úgyhogy kb. 40 db-ot adtam le, hogy válasszák ki a megfelelő 15-öt. Három órára lettem készen, s rohantam, hogy le tudjam adni.”

Visszaemlékezés – 1971.

Magyar Grafikai Kiállítás Dürer születésének 500. évfordulója alkalmából a Magyar Nemzeti Galériában és Gyulán.

I. Tavaszi Tárlaton Nógrád megye díja, és Munka-Művészet plakettje.

Miskolc, 1971. máj. 12.

„... voltam a városban vásárolni. Közben megnéztem a rajzkiállítást is, amelyik még nyitva van ezen a héten. Katalógust is kaptam. A kiállítás nagyon szép, – nekem jobban tetszik, mint a nagy reprezentatív kiállítások. Tudod, melyik ez? Nekem is van 5 tusrajzom kiállítva. A miskolci művészekon kívül Kondort, Reich Karcsit, Raszlert, Würtzöt és engem hívtak meg.”

Miskolc, 1971. máj. 15.

„Itt nagyon jól indult a munkám. Egyszerre kezdtem három különböző munkát. Két rézkarc-sorozatot, (egyik kb. 10 nagy lemez, másik kb. 10 kis lemez) és a bácsalmási tervet. Nagyon jól meg is találtam most magamat.”

Budapest, 1971. jún. 5. Csohány Kálmánné levele: – Cím: Miskolc

„A jún. 1-i Magyar Hírlapban Bojár Iván írt a kiállításról a Képzőművészeti Jegyzetekben. Felteszi a kérdést (az írás felében), hogy érdemes-e ilyen óriási kiállítást csinálni, aztán egy rövid felsorolásban Téged is megemlíti a tömör grafikai balladáiddal. – A jún. 2-i Magyar Nemzetben Horváth György nagyon részletes elemzése van „statikus állapot” jegyében. Kondor Bélát, Téged, na meg Kass Jánost emlegeti az elmélyben. Ha ott nem olvastad volna, itt várnak Téged az újságok haza.”

Miskolc, 1971. jún. 18.

„Képzeld el, a diósgyőri kerámiák be vannak építve! Ma megyek ki megnézni. Dézsi⁵ azt mondta, hogy lesz egy kis fegyelmi az ügyből, mert ő beszélt a vezérigazgatóval. De hát ez engem nem érdekel, fontos, hogy a munkám kifogástalan legyen minden szempontból. Most így nyugodt vagyok.”

Budapest, 1971. jún. 20. Csohány Kálmánné levele: – Cím: Miskolc

„Az Alaptól jött egy levél, hogy az Alap 2800 Ft-ért megvásárolta az I. II. VI. VIII. Dürer emlékére készült rajzaidat, és kéri, hogy írd meg, hozzájárulsz-e a megvételéhez, mert e nélkül ezt véglegesnek nem tekinthetik. Nyilatkozatodtól függetlenül a tiszteletdíj kifizetésére az intézkedést megteszik, amennyiben a válaszdod nemleges lenne, úgy kéri, hogy a tiszteletdíjat utald vissza.”

Debrecen, 1971. okt. 9.

„Kedden autóbusszal átmentem Miskolcra. Szerdán egész nap zsúriztuk a biennálé anyagát. Csak késő délután végeztünk. Manna nem jött le. Reich Karcsi volt Pestről meg Stettner Béla. Meg természetesen a Lektorátus. A zsűrin aztán Végvári Lajos regnált.”

Debrecen, Alkotóház, 1971. okt. 14.

„...vannak számomra meghatározó részei is az ittlétnek. Most volt itt kint egy helyi amatőr-festő, civilben tisztviselő, azelőtt nem ismertem, – és elmondta, hogy van egy hölgyismerőse, egy asszony, aki évek óta gyűjti újságokban megjelent rajzaimat, vagy rólam megjelent cikkeket. Arra gondoltam, hogy úgy, mint Kisfalvi néni. azt mondja ez a festő, hogy már egész komoly gyűjteménye van. Ki gondolna ilyesmit? És hányan lehetnek ilyenek?”

⁵ Dézsi János, építészmérnök

Debrecen, Alkotóház, 1971. okt. 19.

„Vasárnap Reich Karcsinak Hajdúszoboszlón nyílt kiállítása. A tanácsi autóval mi is lementünk.”

Debrecen, Alkotóház, 1971. okt. 22.

„Klárka! Arra kérlek, hogy hívd fel Mannát! Mondd meg neki, hogy szándékoztam bevinni vásárlásra grafikai lapokat (hiszen a pénz nagyon kell), de nem tudom, hogy vihetek-e, mert kineveztek a vásárlóbizottságba. Ő azt tudja, mert ő is benne van.”

1971. okt. 24. Csohány Kálmánné válasza: – Cím: Debrecen

„Tegnap este felhívtam Mannát. Azt mondta, hogy az természetes, hogy adj be, hiszen az nem maradhat háttérben, aki páratlanul, lelkiismeretesen a zsűriben van. Arra az időre kivonulsz a teremből.”

Visszaemlékezés – 1972.

A derékfájása és a köszvénye ellenére sok rajz és rézkarc készült. Közöttük a Dózsa, Csokonai, Kopernikusz sorozatok.

A Dózsa sorozatra az MNG I. díját kapta.

Decemberben meghalt Kondor Béla.

Visszaemlékezés – 1973.

Három nagy sorozata készült:

Fekete virág (barátok elvesztése – Dusi, M.J., Kohán, Kondor)

Fészek (nagy mama)

Csokonai

Rövid látogatást tett tavasszal a Zsenyeyi Művésztelepre, ősszel Miskolcra.

Nyáron elkészítette Keresztúry Sándor nyaralójába a kerámiát.

Budapest, 1973. szept. 17. Csohány Kálmánné levele

„Gusztai bácsi küldött 2 újságot: a Heves Megyei Népújság aug. 26-i és szept. 1-i számát, amiben a Te hatvani kiállításodról van írás. Az egyiket Moldvai Győző írta, a másik aláírás nélküli (aug. 26-i) és így fejeződik be: „Tíznapos nyitvatartás után megyénk székvárosába kerül a legfrissebb munkákból összeállított – a művészt méltóképpen reprezentáló – kiállítási anyag.”

Budapest, 1973. szept. 25. Csohány Kálmánné levele:

„Szabó Pista hívott fel tegnap. Hívott volna Téged pénteken Pásztóra. Egy szobrot fog oda csinálni, a helyszíntre hívott volna.”

1974. főbb eseményei

Két nagy sorozatot készített:

Pásztói népszokások

Falum eltűnt figurái

Művésztelepek: Bácska-Topolya, Zsenyey, Balmazújváros

Áprilisban érdemes művész kitüntetést kapott.

Bácska-Topolya, 1974. febr. 2.

„Rendben megérkeztünk. Szabadkáról Szilágyi Gábor felesége hozott ki autóval végig a csinált úton. De aztán még egy fél óra gyaloglás volt, amerre az autó nem tudott bejönni. Nagyon szép környezetben vagyunk. Ellátás, hangulat, minden nagyon jó.”

Bácska-Topolya, 1974. febr. 6.

„Holnap, csütörtökön megyünk Szabadkára a kiállítás rendezésére, és holnapután pénteken 6 órakor nyílik. Elég jól telik az idő, dolgozunk is és egyéb programunk is akad mindig. Főleg szerb művészek vannak, nagyon rendes emberek, nagyon jó velük a kapcsolat.”

Zsenye, 1974. márc. 24.

„Nagyon jól megérkeztünk pénteken. A helyünk is, az ellátás is kifogástalan. (...) Minden nap nagyokat járunk. Négy-öt órát is úton vagyunk, de csak úgy lassan szemlélődve. Bemegyünk kis falukba, nézegetjük a régi házacskákat. (...) Hármunkon⁶ kívül itt van Kádár György a feleségével, Gyertyán Ervin és Kartal Zsuzsa, – ők írók és újságírók. Itt van Bálint Bandi, Bolmányi a feleségével, Perczel Erzsébet a férjével, Koós Judit művészettörténész, meg egy idős grafikusnő, én nem ismerem.”

Zsenye, 1974. márc. 26.

„Mindennap szinte állandóan csavargunk, tegnap már elkezdtem akvarellezni is.”

Balmazújváros, Veres Péter Művelődési Központ, 1974. aug. 16.

„Tegnap délután kis utcákban jártunk és vázlatoztunk. Azt hitték, hogy mérnökök vagyunk, és reménykedve kérdezték, hogy talán utcakövezés lesz vagy vízvezeték? Mikor mondtuk, hogy festők vagyunk szótlanul legyintettek a kezükkel. Mondtam is Batárinak, hogy ilyenkor szégyellem, hogy milyen hasztalan a foglalkozásom.”

1975. főbb eseményei

Sorozatok: nádtollal tussal:

Falum eltűnt figurái
Pásztói népszokások
József Attila rajzok
Nibelungok
Madarak

Rézkarc: Újvárosi esték

Április végén kinevezték a Képzőművészeti Szakközépiskola tanárának.

1976. főbb eseményei

Rézkarcokat itthon készített, mellettük sorozatot a Berzsenyi versekhez.

Nádtollal és tussal három sorozat készült:

Falum eltűnt figurái
Berzsenyi versek
Agy versek

⁶ Csohány Kálmán, Scholz Erik, Imre István

Hajdúböszörmény, 1976. júl. 30.

„Mi itt nagy hajtásban voltunk. Tegnap volt a zsűri. Összesen 5 munkát adtam be. 3 akvarellt és 2 fekete temperarajzot.

Hajdúböszörmény, 1976. júl. 31.

„Az itteni vezetők különben felkértek, hogy a további években legyek a tábor művészeti vezetője. azt feleltem, hogy a munkában szívesen részt veszek, de nem vezetőként. Felnőtt művészeknek nincs szükségük művészeti vezetőre, legfeljebb kollégára. Azt mondták, hogy akkor nevezzem, aminek akarom, csak legyek itthon. Hát majd meglátjuk. Egyelőre addig van még egy esztendő.”

Hajdúböszörmény, 1976. aug. 2.

„Délután 6 órakor nyílik a kiállítás. Sokan ígérték, hogy eljönnek. Jönnek azt hiszem a Szövetségből is, lehet, hogy Aba Novák Judit, jönnek a balmazújvárosi művelődési központból is. Utána a város vezetői adnak fogadást a kiállítók tiszteletére. Csak megnyugtatóan írom, hogy ugyanaz fogalmazódott meg itt is a vezetőkben, mint a balmazújvárosiakban, hogy ez volt az első olyan művésztelep, ahol csak a munka volt a lényeges és semmiféle ivászat nem volt. Azt hiszem, hogy az itt dolgozó művészek teljes tiszteletet vívtak ki.

Ma különben délelőtt is, délután is kemény munka lesz, mert munkáinkat mi keretezzük, üvegezzük és aztán a művelődési központban meg is rendezzük. Hatra pedig puccban, parádében ott kell lennünk az ünnepségen.”

1977. főbb eseményei:

Tanított a Képzőművészeti Szakközépiskolában.

A Szövetség képzőművész alelnöke volt minden felelősségével és feladatával. Ha zsűribe hívták mindig elment, a bírálataival magas színvonalat képviselt, ugyanakkor erőt sugárzott a további munkához. Ha felkérték kiállításra, mindig tisztelettel eleget tett, gondosan felkészült és a nyitásokra elment. A látogatók érdeklődését felkeltette, a kiállítónak szárnyakat adott a további munkához. A nyitószövegei szinte irodalmi alkotások voltak.

Temetési búcsúbeszédet is mondott, Solymár Istvánt, Solymár Istvánnét, Ék Sándort ő búcsúztatta.

Ezek mellett itthon sokat rajzolt. Tussal, nádtollal készült sorozatok.

Ady versek
Október dalai
Cigánydalok
Pásztói népszokások
Rézkarcsorozatok:
Ady versek I-XI.
Hajdútörténetek

Hivatalos úton volt Bulgáriában, Lengyelországban, Csehszlovákiában.

Hajdúböszörmény, 1977. júl. 12.

„Teljesen rendben zajlott le minden. Feledy Gyuszi a nyitás⁷ előtt egy órával ott volt a feleségével és Zsuzsi lányával. Nagyon szép megnyitót tartott papír nélkül. Lent

⁷ Csohány Kálmán kiállítása

volt a Szövetségből Jutka,⁸ egy másik adminisztrátor és Somogyi János. Jött még egy kocsi, amelyikben Kelemen Pista, Domonkos Alajos és Bencsik Pista ültek. Nagyon jól és szépen sikerült az egész nap.

A telep még nem teljes. Hiányoznak a lengyelek, az olaszok és a norvég művész. Később jönnek. És nincs még itt Szurcsik Janó sem.”

Hajdúböszörmény, 1977. júl. 16.

„14-én nyílt Percz János kiállítása, amit dr. Koczogh Ákosnak kellett volna megnyitni, de ő nem jött le valami miatt, úgyhogy én ugrottam be, és nyitottam meg a kiállítást.”

Hajdúböszörmény, 1977. júl. 27.

„Délelőtt a Tanácsnál voltunk baráti beszélgetésre. A művészek közül Kurucz Pista meg én. Megbeszéltük a telep jövőjét, a Szövetséghez és a Minisztériumhoz való kapcsolódását. A tanácsvezetők közül négyen voltak ott, meg Szabó László a Művelődési Ház igazgatója. Ott tudtuk meg, hogy a zsűri csak aug. 2-án jön le, mert előbb nem tud. Ennek aztán a művészek közül sokan örültek, mert még nincsenek készen az anyaggal. A kiállítás 3-án délután 5 órakor nyílik. Ma délelőtt jön ki Debrecenből az Alföld szerkesztőségéből egy ember. Az itteni kiállításom rajzaiból fényképez le kb. 20-25 darabot. Már előzőleg megkért, hogy járuljak hozzá, hogy a legközelebbi számban az én munkáim szerepeljenek.

1978. főbb eseményei:

Sorozatok nádtollal és tussal: Üzenet a Bandula kocsmából, Hajdúböszörményi rajzok, akvarellek, rézkarcok: Cigánydalok I-X.

Féja Gézát, fia kérésére ő búcsúztatta el a család és a barátok nevében Farkasréten. Decemberben a Szövetség vezetőségével Moszkvába utazott.

Budapest, 1978. júl. 13. Csohány Kálmánné levele Hajdúböszörménybe

„Varsóból telefonált Hegedűs Bite Dániel, akinek a Piros sárkány c. könyvét illusztráltad. Nagy örömét akarta kifejezni Neked, hogy tulajdonképpen önéletrajzi regényét Te rajzoltad. Most telik le szeptemberben az öt éves varsói igazgatósága. (...)

Kedden itt volt Lovag Lászlóné. Átnéztük az anyagot, elvitte a debreceni jegyzőkönyvet, egyeztettük a benne felsorolt műveket. A megnyitó személyét várják, hogy nekem megírd, és velük tudassam. Tegnap este Manna telefonált, hogy párizsi kiállításra Bartók anyagot kérnek és Tőled nagyon szeretnének, nézzek körül. Kettőt találtam. Az egyikben egy Bartók alak feltartott kezekkel. Jobb kezében egy nagy fekete, balban egy fehér virág. Aláírva: Bartók 3/3 1972. A másikon fent hátul sötét ég alatt kicsi fenyők, elől jobb oldalon áhítatos öregasszonyok, bal oldalon sírokból kinőtt 2 nagy fehér virág. Aláírás: Bartók emlékére I. 5/5 1972. Ha beleegyezel szita nyomatot készítenek róla. Erre légy szíves hamar válaszolni, akkor én beviszem Kopik Jutkához. Ma reggel így beszéltem meg vele. A hónap végén lesz a zsűrizés.”

⁸ Aba Novák Judit

Hajdúböszörmény, 1978. júl. 15.

„A kiállítás szeptember közepén lenne.⁹ Ha telefonon el tudnád érni először Mannát, ha ő nem Raszler Karcsit vagy Gacs Gábort (neki már vagy hatszor nyitottam) Vízi Ottót a Múcsarnokból. Ez kb. a sorrend is. Bartók téma. Ha csak egy kell akkor az utóbbit az öregasszonyokkal és virágokkal.”

Budapest, 1978. júl. 21. Csohány Kálmánné írta Hajdúböszörménybe

„Mannával megbeszéltem a nyitást. Végig sem hagyta mondani a mondatot, rögtön határozott igennel közbevágott, mikor én kezdtem kérni, hogy lenne-e szíves elvállalni. Rögtön felírta a naptárba, és mondta, hogy szeretné megnézni az anyagot, sőt a rendezésben is résztvenni. Mondtam, hogy az anyag itt van együtt, és vállalta, hogy kijönne megnézni, hogy a gondolatait előre rendezze.”

Hajdúböszörmény, 1978. júl. 29.

„Egyre erősebb az ingerem, hogy dolgozni, de csak azt, ami az enyém. Rajzolni kellene – szinte kihagyás nélkül. Most itt – úgy érzem – összejött egy jó sorozat, amit itt hagyok ajándéku! Böszörményben. De azért mutatóba viszek haza valamit. A kiállítási anyaggal teljesen késznek érzem magamat, a továbbiakban már csak magamnak fogok passziózni. Különben ez jó érzés.”

Hajdúböszörmény, 1978. júl. 30.

„Vasárnap reggel van. Nekünk munkanap, mert paszpartúrázunk, keretezünk. Holnap 11 órára jön a zsűri, addigra készen kell lennünk. Utána az egész anyagot átszállítjuk a Művelődési Központba, ahol kedden megrendezzük. Szerdán délután 5 órakor nyílik.”

Hajdúböszörmény, 1978. aug. 1.

„Tegnap volt a jugoszláv nemzeti est, az egyetlen jugoszláv képviselő – Torok Sanyi – tiszteletére. Előtte meg volt a zsűri. Povázsai Livia volt lent, meg Kántor Lajos és Bakallár József. Rendben ment minden. Én nem voltam zsűritag – ami nagyon jó volt nekem, de tanácsadási joggal behívtak.

Mikor a díjak odaítélése volt, mint egy kifutófiút elküldtek borért. Később tudtam meg, hogy miért. Távollétemben nekem ítélték oda a fődíjat. Ezt csak akkor tudtam meg, mikor már a zsűri távozása után a város vezetése értékelte az egész alkotótábor működését. Én mint a telep művészeti vezetője részt kellett, hogy vegyek a tanácskozáson. Szabó Laci ismertette a zsűrizést és a díjakat. Engem – amellet, hogy az elismerés jól esett – kellemetlenül érintett. Azért, mert a telep vezetője vagyok, könnyen támadási felület, s úgy is éreztem, hogy etikátlan. Ezeket mind elmondtam, a vezetőségnek, de leszereltek. Mondták, hogyha a vezetőség nem így kapja a zsűri véleményét akkor is ők így döntöttek volna. Nem lehetett velük vitatkozn! Még az is nagyon jól esett, hogy ismételten nagyon megköszönve eddigi munkámat megkértek, hogy továbbra is vállaljam, amit eddig csináltam, mert nekik azóta van jó érzésük és nyugalomuk, mióta mi vagyunk itt a művésztelep szellemi és erkölcsi irányítói.

⁹ Lovag Lászlóné féle

1979. főbb eseményei

Tussal, nádtollal készült rajzok:

Gyermekrajzok

Böszörményi kopjafák

Emlékezés egy elhagyott kovácsműhelyre

akvarellek (Böszörményben)

rézkarcsorozat: Bajor emlékek I-X.

Július első hetét Münchenben töltötte. Engel Tevan Istvánnal és Kondor Lajossal. Bárdos-Feltoronyi András müncheni galériás a három magyar grafikussal albumot készített.

Júliust Hajdúböszörményben a művésztelepen töltötte.

Hajdúböszörmény, 1979. júl.10.

„Kevesebb az egész napot igénybevevő program, több idő jut alkotásra. Nekem itt most két, sőt háromféle munkát is el kellene végeznem, megoldanom. A Féltoronynak készülő anyagot itt kellene úgy megcsinálnom, hogy otthon egyenesen tehessem rézkarcra. Ezekkel legkésőbb augusztus közepéig meg kell lennem. Csinálom az itteni anyagot, amellet, hogy itt a vezetői feladatnak is eleget tehessek. Ez az utóbbi azonban nem annyira terhes és nem sok időt igénylő munka. De ugyanakkor lehoztam egy kéziratot is, hogyha még ezen kívül lenne időm, a gyermekmese-ilusztráció pályázatra is készülhetek.”

Hajdúböszörmény, 1979. júl. 26.

„Megy itt minden, csak az igazi munkámra nincs idő. De nekem is nagyon lassú az észjárásom, mert mindig arra készülök Pesten, hogy majd itt lesz egy hónapom, mikor nyugodtan dolgozhatom. Aztán meg írom Neked a kiábrándult, elkeseredett leveleket, mint ahogy most is tele vagyok kétségbeeséssel és elkeseredettséggel. Most érzem főleg, hogy ez a hét esztendei szövetségi munka tulajdonképpen kiütötte a kezemből a rajzszerszámaimat és tönkretett művészileg is, emberileg is. Mert a tiszteséges foglalkozásával és szaladgáláson, kapkodáson kívül nem tud már semmivel foglalkozni. Keservek, álmatlanok az éjszakáim, mert ezek a gondolatok gyötörnek és szedem a nyugtatót, hogy tompítsák valamennyire az ilyenfajta fájdalmaimat. Látom, hogy a többiek milyen szorgalmasan dolgoznak, s a munkáink ismeretében megint úgy tűnik, hogy jó kiállítás lesz, csak attól félek, hogy én fogok itt alaposan leszerepelni. (...) Nagyon várom, hogy hazamehessek, s ha még nem késő, megpróbáljuk átalakítani az életfelfogásomat s a munkáimat.”

Szeptemberben, októberben a betegség jelei egyre jobban mutatkoztak. Értetlenül figyeltük. November elsején került kórházba, ahol jobb oldala megbénult. 1980. ápr. 2-án agydaganatban meghalt.

POTENCIÁLIS KORAI ÉS KÖZÉPSŐ MIOCÉN ŐSGERINCES LELŐHELYEK ÉSZAK-MAGYARORSZÁGON

HÍR JÁNOS

Bevezetés

A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyvének 27-28. kötetében részletesen ismertettem azt a gyűjtési módszertant, mellyel miocén korú nemtengeri üledékekből gerinces maradványok nyerhetők (HÍR, 2004). Ebben csak általánosságban említettem, hogy a terepi munkákat megelőző szakirodalmi kutatómunka során mely szempontok szerint választom ki a lehetséges és alapos vizsgálatra érdemes lelőhelyeket. Ezúttal listaszerűen szeretném közölni a kigyűjtött lokalitásokat és az ezekhez kapcsolódó azon földtani adatokat, melyek gerinces őslénytani szempontból lényegesek. Az irodalmi utalásokat - ahol lehetett - saját terepi tapasztalataim rövid ismertetésével egészítettem ki. Ezek egybegyűjtését a T 029148, majd a T 046719 sz. OTKA -témák gyűjtési tervének megalapozása tette szükségessé. A listából ezúton kihagytam azokat a lelőhelyeket, melyek alapos megkutatása már megtörtént és amelyek gazdag faunát szolgáltatottak: Hasznos (KORDOS, 1986), Sámsonháza (HÍR & MÉSZÁROS, 2002) Mátraszőlős (HÍR & KÓKAY, 2004), Felsőtárkány 1 (HÍR, 2001), Felsőtárkány 3/2 (HÍR, 2003)

1. Korai Miocén: eggenburgi és ottnangi korszakok

Cserhát -hegység

Sóshartyán

A Kapcsás -tetőn a Zagyvapálfalvai Tarkaagyagból 1982-ben *Lagomeryx* sp. ? fogak kerültek elő (KORDOS, 1985).

Nemti

1958-ban a Klinkeragyag -bánya alsó tárójának 3. bal keresztvágata által feltárt Zagyvapálfalvai Tarkaagyagból *Gomphotherium* sp. agyartöréseket találtak (KORDOS, 1985).

Salgótarján

A Salgó -vár alatti egykori fogaskerekű vasút által feltárt Zagyvapálfalvai Tarkaagyagból ormányos leletek kerültek elő, melyeket *Prodinotherium hungaricum*, vagy *Mastodon* sp.-nek határoztak NOSZKY 1930, KORDOS 1985

Salgótarján, Zagyvapálfalva

1999-ben Salgótarjánban, Zagyvapálfalva városrész területén, a 21. sz. műút mentén *Steneofiber depereti* mandibula töredéket gyűjtött Jánossy Miklós, melyet HÍR (2000) preparált és dolgozott fel.

Salgótarjáni Barnakőszén Formáció alatt

A Salgótarjáni- szénmedencéből előkerült szórványos gerinces leletek KORDOS (1985) szerint két rétegcsoporthoz dúsultak: I. kőszéntelep alól *Mastodon turicensis*, *Deinotherium cf. bavaricum*, *Trilophodon angustidens*, *Gomphotherium sp.* A III. kőszéntelep alól („felső tarkaagyag”) *Prodinotherium hungaricum*, *Trilophodon angustidens f. praetypica*, *Rhinocerotidae* indet., *Aceratherium tetradactylum*.

Bükk -hegység és a Borsodi-szénmedence

Szarvaskő

A II. telep fedőjéből *Dicerorhinus „schleiermacheri”* metszőfog ismert (ALFÖLDI et al 1975, RADÓCZ 1982)

Királd

Cséptelegen a Péch Antal táró hányójáról 1947-ben *Cervidae* indet. állkapocspár, majd *Prodinotherium hungaricum* agyartöredékek, valamint p3 és m3 fog került elő (KORDOS 1985, GASPARIK 2001).

Farkaslyuk

Mastodon sp. és *Mastodon (Bunolophodon) angustidens* leletek ismertek a legalsó (III.) széntelep fekvőjéből (KORDOS 1985).

Putnok

Gomphotherium angustidens leletek (jobb oldali állkapocstöredék, m2, metszőfog-töredék kerültek a Magyar Állami Földtani Intézet Ősgerinces Gyűjteményébe az alsó (III.) telep meddő betelepüléséből (KORDOS 1985, GASPARIK 2001).

Radostyán

Mastodon sp. fogtöredékek kerültek elő 1923-ban az ún. „Wiesner-telep” fekvőjéből (VADÁSZ 1929, KORDOS 1985)

Sajókaza

Mastodon (Bunolophodon) angustidens m2 és *Deinotherium sp.* leletek ismertek a kőszéntelep rétegsorból (SCHLESINGER 1922, KORDOS 1985)

Sajóbábony

Palaeochoerus cf. meisneri maradványokról tudósít az alsó széntelep fekvőjéből SCRÉTER (1929) és *Mastodon (Bunolophodon) angustidens* fogtöredékeit találták a III. telep fekvőjéből RADÓCZ (1982).

Szuhakálló

Prodinothierium hungaricum fog került az V.telepből a Természettudományi Múzeum Gyűjteményébe (KORDOS, 1985).

Edelény

1878-ban *Rhinocerotidae* indet. került a Természettudományi Múzeum gyűjteményébe.

A szénbányászat virágkorában a mélyművelésből előkerült nagyemlős szórványleletek a jelenlegi gerinces paleontológiai kutatás szempontjából már nem jelentenek kiindulópontot. Ugyanakkor a széntelepes rétegcsoportok felszíni feltárásaiból még van elvi lehetőség mikrogerinces anyag begyűjtésére.

2. Középső Miocén: kárpáti, bádeni és szarmata korszakok

Cserhát -hegység

Litke

BARTKÓ (1952), valamint BALOGH (1966) említik, hogy Litkétől Délre, az ún. „Kretabánya – völgyében” vastag édesvizi mészkő települ, melyet zsúfolásig megtöltenek a *Planorbis cornu mantelli* és a *Lymnaea pachygaster nógrádensis* példányai. A mészkő iszapolási maradéka *Chara*-terméseket, valamint hal- és kétlélű csonttöredékeket tartalmaz.

CSEPREGHYNÉ-MEZNERICS (1954) szerint az innen gyűjtött édesvizi fauna tortónainál idősebb. BALOGH (1966) megállapítja, hogy az édesvizi összlet interciklikus képződmény a helvétai slir és a tortónai tengeri üledékek között. (A jelenleg elfogadott rétegtani nevezéktan szerint ez megfelel a kárpáti és a bádeni emeletek határának.)

HÁMOR (1985) az édesvizi faunaelemeket tartalmazó litkei üledékeket a Fóti Formáció zárótagjaként értelmezte és a kárpáti emeltbe sorolta.

2001 márciusában Szabó Tamás erdész és dr. Prakfalvi Péter geológus társaságában kerestem fel először a Kretabánya-völgyet. Ezután számos bejárás és próbamintázás eredményeként 2004 júliusában sikerült csontmaradványokat tartalmazó kompakt szürke diatomás iszapra bukkanni a volt bányatáró közelében. Ennek tonnás nagyságrendű mintázásán és iszapolásán éppen a kézirat készítésével egyidejűleg dolgozok. Az idézett szakirodalom által említett édesvizi mészkövet ugyannakkor már nem találtuk.

Kutasó

JÁMBOR et al (1966) szerint a falu DNY-i oldalához lefutó völgy középső részén csontmaradványok kerültek elő andezittufából. 1995 tavaszán végzett terepbejárásom során a lelőhelyet nem sikerült azonosítani.

Alsótold

A községtől ÉNY-ra, a Sástó-pusztá környékén fekvő lignitelfordulást VITÁLIS (1923), MEISEL (1948) és SZVIRCSEK (2000) említik. Közülük VITÁLIS (1923) ad egy szelvényt a két lignitszintről, valamint a közéjük települő mocsári üledékekről. Ugyancsak ő említi, hogy a lignittelep fekvőjében *Planorbis* héjak találhatók.

Többszöri terepbejárás után 2005 márciusában sikerült a Mogyorós-patak medrében kék színű szarmata agyagra bukkanni, mely jobbára főleg *Pirenella* fajokból álló „normal” csökkentsősvízi puhatestű-maradványokat tartalmaz. Egyetlen ponton sikerült szürke agyagból édesvízi jellegű csigamaradványokra lelni. Az innen vett 10 kg tömegű próbaminta *Hydrobia* sp. héjainak tömegét tartalmazta, de csontmaradványokat nem szolgáltatott.

Mátraszőlős, mészkőbánya

A már felhagyott impozáns méretű mátraszőlősi „Fehérkő-bánya” márgás rétegeiből *Aceratherium* sp. és *Palaeomeryx* sp. ismert (KORDOS, 1985)

Mátraalja -Bükkalja térsége

1. Szurdokpüspöki

Az újabban Szurdokpüspöki Formáció néven elkülönített diatomit-sorozat GYALOG & BUDAI (2004) gerinces maradványait KRETZOI & PÁLFALVY (1969), majd KORDOS (1985) és GASPARIK (2002) ismertették. A nagytestű gerincesektől származó maradványok három szintből kerültek elő:

- a fekéből *Palaeomeryx* sp., vagy *Eocerus* sp., *Brachypotherium* sp., *Rhinocerotidae* indet I. -II.,
- az ún. alsó diatomit alsó szintjéből *Rhinocerotidarum* gen. et sp. indet. I -II., *Macrotherium grande*
- az alsó diatomaföld felső részéből *Gomphotherium angustidens*, *Deinotherium aff. bavaricum*, *Macrotherium grande*, *Brachypotherium brachypus*, *Aceratherium tetradactylum* és *Rhinocerotidarum* gen. et sp. indet. került a MÁFI gyűjteményébe.

2. Gyöngyösszücsi

A falu északi végénél betorkoló mély vízmosásos árokban 30 m-t meghaladó vastagságú rétegsorban 11 édesvízi mészkőréteg váltakozik sárga, kékesszürke és zöldesszürke agyagokkal. VIGH (1939, p. 669) szerint a képződmény szarmata korú.

A szerző 1993 márciusában járt a lelőhelyen, az agyagrétegekből próbamintázást is vett, de ezek eredménytelenek voltak.

3. Feldebrő

VIGH (1939, p. 692) a falu határában három pontról is említ szárazulati ősmaradványokat.

A volt Szőláti csárda romjaitól Délre torkoló mellékvölgy 188 m-es gerinchomlokán riolituffára települ kemény homokos márgában sok levéllenymat és kovásodott fa található.

A Bilind-tető gerinc keleti lejtőjén a Bőty-tanyával szemben helcidák fordulnak elő.

A Bilind-tető gerinc nyugati lejtőjén az Alsószőláti-pusztától Nyugatra lefutó vízmosásban helcidák fordulnak elő.

4. Verpelét

VIGH (1939, p. 692-693) hat pontról tudósít szárazulati ősmaradványok jelenlétéről

A Pipis-hegyen István Béla szőlőjében kovásodott fa és levéllenymatok fordulnak elő.

Kanzsó igazgató szőlőjében helcidák fordulnak elő.

Verpelét és Tarnaszentmária között fekvő szőlőkben, a Bika-hegyen riolittufa felett igen kövületdús elegyesvizi rétegek települnek az alábbi faunával:

Miliolina (Quinqueloculina) seminulum L.

Polystomella picta L.

szivacstűk

Cardium sp. div. (*Latisulcatum*) Münst.

Solen subfragilis Eichw.

Abra reflexa

Mactra fragilis

Potamides (Pirenella) mitralis (Eichw.)

Occenebra sublavatus Bast.

Modiola sp.

Trochus sp.

Neritina picta Fér.

Natica sp.

Potamides (Pirenella) pauli R. Hörn

Kisszőlő (Hagyóka) lejtőin helcidákat és kovásodott fákat tartalmazó terresztrikumra riolittufa települ, majd arra elegyesvizi zöldesszürke márgás agyag következik rossz megtartású *Cardium*, *Abra*, *Neritina*, *Potamides* fajokkal.

Alsó-hegy. A pásztorkunyhótól DNY-ra *Cardium*, *Murex*, *Potamides* található. A pásztorkunyhótól DNY-ra összerosott *Melanopsis*ok fordulnak elő.

Gyalogút-bérc-tető. Az egyik déli vízmosás homokrétegében *Melanopsis impressa* fordul elő.

Szóláti-völgy. A völgy bal oldalán a 228 m-es ponttól É-ra lefutó völgyben homokos agyagból *Limnocardium* sp., *Melanopsis impressa* került elő.

5. Tarnaszentmária

VIGH (1939, p. 692.) a Torzom-völgyből említ helcidák és clausilidák előfordulását.

6. Egerszólát

VIGH (1939, p. 692–702) és SCHRÉTER (1948, p. 18.) a község határában hat helyről említ szárazföldi és elegyesvizi ősmaradványokat.

A Bagoly-völgy kút alatti szakaszának homokos agyagrégeiben *Lymnaea*, *Planorbis* fordul elő, felső szakaszán pedig a riolittufában és homokos agyagmárgában sok levéllenyomat található.

A Siroki-völgy jobb oldalán, a 267 m magas Nagygyepü-hegy keleti lejtőjén lefutó elágazó szakadékos völgyben helcidák találhatók. Ugyanitt a szárazföldi képződményekbe vékony elegyesvizi agyagrétegek települnek *Cerithium*, *Tapes*, *Cardium* fajokkal.

A Siroki-völgyet 1998 júniusában jártam be, de természetes feltárással és ősmaradványokra nem bukkantam.

A Kistó-völgyben, a 233 m magas domb lejtőjén helcidák és kovásodott fa található.

A falutól délre, a 223 m magas gerinc déli orrán levő kis homokfejtőben kovásodott fa található.

A Sasvár-hegyről lefutó számos vízmosásban szarmata terresztrikus lerakódások lassú átmenettel kapcsolódnak az alsó pannon *Melanopsis impressa*-s homokokhoz, zöld

agyaghoz és édesvizi mészkőhöz. A zöld agyag és az édesvizi mészkő határáról *Lymnaea* sp., *Melanopsis entzi* Brus., *Planorbis* cf. *lőczyi* Lőr., *Planorbis* sp. kerültek elő.

A környéket 2005 márciusában sikerült bejárni, de természetes feltárássra és ősmaradványokra nem sikerült bukkanni. Nehezíti a munkát, hogy az 1995 kiadású 1: 10 000 méretarányú topográfiai térképlapon (77 -124) Sasvár-hegy, mint földrajzi név nem fordul elő. A Magyar Állami Földtani Intézetben őrzött kéziratos térképlapokkal való összevetés alapján valószínű, hogy a korábbi Sasvár-hegy azonos a mai Gunyhó-tetővel (259,7 m).

Az Ádám-völgy alsó szakaszán édesvizi homokok és agyagok települnek egy lignitréteggel, melyben sok *Melanopsis entzi* Brus. fordul elő.

2005 áprilisában sikerült az Ádám-völgy középső szakaszán egy 2,6 m magas természetes feltárássra bukkanni, melynek szürkészöld agyaga több szintben a terepen szabad szemmel is látható módon tartalmazott szárazföldi csigákat (1. ábra). Az eddig begyűjtött - összesen 70 kg tömegű - mintaanyag feldolgozása azt igazolta, hogy a szelvényben két szintben csontmaradványok is találhatók a bőséges molluszkum-anyag mellett. Az egy tonnányi tömegű mintavétel 2005 júniusában történt. A minta válogatása jelenleg folyik. Ezidáig egyetlen *Eurolagus fontannesi* felső zápfog került elő.

Az Egerszólátról Egerszólókra vezető műút északi oldalán (a Kévéstanyától É-ra) egy impozáns méretű homokbánya található, melyet 1997-ben vizsgáltam és próbamintáztam. A 11 m magas részsű falán 12 réteget sikerült megkülönböztetni (2. ábra). Közülük az alsó homokréteget bányászták. Az e fölött közvetlenül települő 50 cm vastag szürke agyag tartalmazott szárazföldi puhatestű-héjtöredékeket és gyéren csontmaradványokat is. Közülük a legjelentősebb egy rovarrevő mandibulatöredék, mely közelebbi határozásra alkalmatlan. Tonnás nagyságrendű mintavételre a lelőhelyet nem tartottam érdemesnek.

7. Egerbakta

VIGH (1939, p. 692., 703) a község határában három helyről említ szárazulati és édesvizi ősmaradványokat.

A Csarnak-völgyben helcidák és sok levéllenyomat található.

A Debrő-völgyben ugyancsak helcidák és levéllenyomatok kerültek elő.

A Hideg-völgy bal oldalán *Melanopsis impressa* var. *bonelli* Sism. és *Lyrcaea martiniana* fordul elő.

A területet 2005 márciusában jártam be, de természetes feltárást és ősmaradványokat nem találtam.

8. Bogács

Id. Pentelényi László szóbeli tanácsára 2005 májusában kerestem fel a Bogácsi víztározótól D-re fekvő lejtőt, ahol fehér színű diatomás iszap található. Az eddig gyűjtött próbaminták alapján úgy tűnik, hogy nem sekélyvizi, hanem mélytavi képződményről van szó, mely gerinces őslénytani szempontból nem perspektivikus.

9. Tard

A községtől É-ra fekvő Nagy Bábaszék DK-i lejtőjén SCHRÉTER (1939) szerint fehér agyagmárga található az alábbi molluszkumokkal: *Cardium obsoletum* var. *vindobonensis* Eichw., *Cardium latisulcatum* Müntst., *Tapes gregaria* Partsch., *Potamides* (*Pirenella*) *mitralis* Eichw., *Potamides* (*Pirenella*) *disjunctatus* Sow., *Buccinum* (*Dorsanum*) *duplicatum* Sow.

10. Görömböly

SCHRÉTER (1939) szerint a településtől DNY-ra a Meleg -hegyen és a Csurgó -tetőn szarmata szárazföldi és elegyesvízi képződményeket találunk kövületekkel.

A Bükk-hegységtől ÉNY-ra fekvő terület (Bükkhát)

1. Egercsehi

A településtől K-re fekvő 455 m tszf. magasságú Magas-hegyről KORDOS (1985) *Ruminantia indet.* szórványelet előfordulását említi. A MAFI térképtárában őrzött kéziratok földtani térkép szerint a bérceen lajtamészkö fordul elő, míg a csúcs közvetlen környékén édesvízi mészkő található. A területet 2005 májusában vizsgáltam meg az 1991-es kiadású 1: 10 000 méretarányú topográfiai térkép (87 -322) segítségével. Ennek során sem lajtamészkövet, sem pedig édesvízi mészkövet nem észleltem. A Magas-hegytől Délre a völgyek talpszintjében riolittufa található, míg magasabb szintben rosszul feltárt kavicsok láthatók a felszínen.

2. Egerbocs

Az egri műút egerbocsi útágazásánál SZENTES (1959) említi egy kavicsbányát, melynek homokosabb szintjeiből édesvízi puhatestűek kerültek elő (3. ábra). Kókay Józseffel 2000-ben tanulmányoztuk a felhagyott és akáccal benőtt bányát. 500 kg homok iszapolása eredményeként az alábbi szórványnanyag került elő: *Palaeosciurus sp.*, *Forsythia gaudryi*, *Megacricetodon sp.*, *Democricetodon sp.* A *Palaeosciurus* faj jelenléte alapján nem valószínű, hogy MN6 zónánál (= középső és késő bádeni) az anyag fiatalabb lehetne.

3. Szilvásvárad

KORDOS (1985) *Rhinocerotoida indet.*, *Macrotherium v. Chalicotherium sp.* szórványeleitek előfordulását említi a település környékéről pontosabb helymeghatározás nélkül. 2005 májusában a településtől Északra fekvő Zarha-tető, Bikk-tető környékét vizsgáltam turisztatérkép segítségével. A Bikk-tetőn található felhagyott lajtamészkö -bánya legfelső szintjében átkovácsodott kavicsos iszapot találtam, mely édesvízi képződmény. Iszapolásra azonban alkalmatlannak tűnik.

4. Mikófalva

A község környékén JASKÓ (1951) említi szarmata szárazulati üledékeket. A 2005 májusában végzett terepbejárás során kavicsba települt *Helix*eket tartalmazó agyagot találtam a templomtól felvezető földúton, melyből 10 kg tömegű próbamintát is vettem. Az agyag azonban olyan erősen át van kovácsodva, hogy valószínűleg iszapolásra alkalmatlan.

5. Balaton

A község határából KORDOS (1985) említi *Ruminantia indet.* szórványeleitet.

Zempléni-hegység

1. Korlát

BOCZÁN et al (1966) szerint *Planorbis* kövületekben dús agyag fordul elő a Temető-dombon, mely késő szarmata, vagy korai pannon korú lehet.

2. Abaújalpár

A falutól ÉK -re fekvő vizmosásban tarka agyag felett települő enyhén kovásodott agyagkő növénymaradványokat és *Gastropoda* kőbelek tartalmaz, melyből KROLOPP (1963) az alábbi puhatestűfaunát határozta meg:

Anisus sp. (aff. *spirorbis*) L.
Anisus sp. (aff. *septemgyratus*) Bielz.
Carychium sp.
Gastrocopta sp.
Helicida sp.
Helicigona sp.
Helicodonta sp.
Physa sp.
Planorbis sp. (aff. *Planorbis*) L.
Punctum sp.
Radix sp.
Segmentina sp.
Succinea sp.
Testacella sp.
Vallonia sp. (aff. *costata*) Müll.
Valvata sp. (aff. *piscinalis*) Müll.
Vertigo sp. (*pygmaea* csoport)
Vertigo sp. (*antivertigo* csoport)
Vitrea sp.

BARTA & KROLOPP (1963) és PENTELENYI (1968) szerint a fauna szarmata korú és sekély állóvizben élt.

3. Gönc

A Nagy-patak jobb oldalán fekvő Henkina nevű lelőhelyen édesvízi puhatestűekről, *Helicidae*, *Planorbidae*, valamint *Bythinia* és *Galba* maradványokról tudósít PERLAKI (1967), aki az üledéket késő szarmata, vagy korai pannon korúnak tartja.

4. Abaújtár

A falutól kissé DNY -ra eső feltárás agyagos-homokos rétegeiből gazdag szárazföldi -édesvízi faunát sikerült begyűjteni, melyet BARTA & KROLOPP (1963) dolgozták fel:

Galactochylus aff. *sarmaticus* Gaál
Tropidomphalus sp. (*Procampylea*)
Helicodonta sp.
Monacha sp.
Pomatias aff. *szádeczkyi* Gaál
Pomatias sp.
Carychium *minimum* Müll.
Goniodiscus aff. *costatus* Gottsch.
Triptychia aff. *suturalis* Sandb.
Clausilia sp.
Strobilops aff. *tiarula* Sandb.
Limax aff. *crassus* Cless.

Limax sp.
Archeozonites sp.
Gastrocopta sp.

A leírók nem döntötték el, hogy késői szarmata, vagy korai pannon az együttes kora.

5. Abaújszántó

Id. Pentelényi László szóbeli közlése szerint a Patai Kastély mögött az ún. Cekeházi Nagy-árokban édesvizi üledék található, mely a „Fehérkő-bánya” néven ismert riolittufa feltárás fedőjében is előfordul.

6. Alsódobsza

A községtől ÉNY-ra a Hernád-part szelvényének korai pannon képződményeiben *Helicigona cf. orbis* Soós fordul elő (ROZLOZSNIK 1937, ALFÖLDI el al 1975).

Összefoglalás

Észak Magyarország korai- és középső miocén korú nemtengeri képződményei a gerinces őslénytani kutatás számára további lehetőségeket rejtenek. A Zagyvapálfalvi Tar-kaagyagból és a Salgótarjáni Barnakőszén Formációból inkább csak szórványleletek remélhetők. A kárpáti és bádeni korú tengeri képződmények között települő litkei mocsári rétegekből a közeljövőben Magyarország egyetlen kárpáti, vagy kora-bádeni korú gerinces faunája várható. A Mátraaljától a Zempléni-hegységig található édesvizi képződményekből olyan gerinces leletegyütteseket gyűjthetünk, melyek segítségével az irodalomban eddig számos helyen olvasható „szarmata, vagy korai pannon” korbesorolások pontosíthatók lesznek. Ennek realitását a Felsőtárkányi-medencében az utóbbi hat évben végzett feltárómunka eredményei bizonyítják (HÍR, 2003). A tanulmány a T 046719 sz. OTKA téma támogatásával készült.

IRODALOM:

- ALFÖLDI L., BALOGH K., RADÓCZ GY. & RÓNAI A. (1975): Magyarázó Magyarország 200 000-es földtani térképsorozatához, M-34-XXXIII. Miskolc.- Magyar Állami Földtani Intézet, p. 182.
- BALOGH K. (1966): Magyarázó Magyarország 200 000-es földtani térképsorozatához, M-34-XXXII. Salgótarján.- Magyar Állami Földtani Intézet: 1 -155.
- BARTA F. & KROLOPP E. (1963): Jelentés a Tokaji Kutatóosztály számára végzett faunahatározásról.- kézirat
- BARTKÓ L. (1952): A salgótarjáni barnakőszén -medence ÉNY -i részének földtani viszonyai.- A Magyar Állami Földtani Intézet Jelentése az 1948. évről: 101 -110.
- BOCZÁN B. et al (1966): Magyarázó Magyarország 200 000-es földtani térképsorozatához, M-34-XXXIV. Sátoraljújhely.- Magyar Állami Földtani Intézet: 92 -95.
- CSEPREGHYNÉ MEZNERICS I.(1954): A keletcserhádi helvét és tortónai fauna. - A Magyar Állami Földtani Intézet Évkönyve, 41 (4) : 1 -185.
- GASPARIK M. (2001): Neogene proboscidean remains from Hungary, an overview. - Fragmenta Paleontologica Hungarica, 19: 61 -77.
- GYALOG L. & BUDAI T. (2004): Javaslatok Magyarország földtani képződményeinek litosztratigráfiai tagolására.- A Magyar Állami Földtani Intézet Jelentése a 2002-es évről: 195 -232.
- HÁMOR G. (1985): A Nógrád -cserhádi kutatási terület földtani viszonyai.- Geologica Hungarica, Series Geologica, 22: 1-307.
- HÍR J. (2000): Korai miocén hód -Steneofiber depereti MAYET, 1908- előfordulása Zagyvapálfalván.- A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 24: 143 -151.
- HÍR J. (2001): New Middle miocene rodent faunas from northern Hungary.- Lynx, n.s. 32: 107 -122. Praha.
- HÍR J. (2003): The Middle Miocene (Late Astaracian, MN 7-8) Rodent Fauna of Felsőtárkány 3/2 (Hungary).- Acta Paleontologica Romaniae, 5 (4): 125 -136. Kolozsvár.
- HÍR J. (2004): Miocén korú gerinces maradványok gyűjtéstechnikája. - A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 27-28: 275 -289., Salgótarján.
- HÍR J. & KÓKAY J. (2004): Middle Miocene molluscs and rodents from Mátraszőlős (Mátra Mountains, Hungary).- Fragmenta Palaeontologica Hungarica, 22: 83 -97.

- HÍR J. & MÉSZÁROS L. (2002): Middle Miocene insectivores and Rodents (Mammalia) from Sámsonháza (Northern Hungary). - *Fragmenta Palaeontologica Hungarica*, 20: 9 -23.
- JASKÓ S. (1951): Felvételi jelentés Bükkmogyorósd, Balaton, Szilvásvár és Bélápátfalva környékének geológiai leírása.- Kézirat, Magyar Állami Földtani Intézet Adattára: T/ 218., p. 1-6.
- JÁMBOR Á., MOLDVAY L. & RÓNAI A. (1966): Magyarázó Magyarország 200 000-es földtani térképsorozathoz, L-34-II. Budapest.- Magyar Állami Földtani Intézet: 107.
- KORDOS L. (1985): A magyarországi eggenburgi -szarmata képződmények szárazföldi gerinces maradványai, biozonációja és rétegtani korrelációja.- *A Magyar Állami Földtani Intézet Jelentése az 1983. évről*: 157 -165.
- KORDOS L. (1986): Upper Miocene Hamsters (Cricetidae, Mammalia) of Hasznos and Szentendre: a taxonomic and stratigraphic study.- *A Magyar Állami Földtani Intézet Jelentése az 1984. évről*: 523 -553.
- MEISEL J. (1948): Jelentés Felsőtold -község (Nógrád M.) szénelőfordulásáról. - Kézirat, Magyar Állami Földtani Intézet Adattára, C./ I. 94.
- NOSZKY J. (1930): A Magyar -Középhegység ÉK-i részének oligocén -miocén rétegei. II. Miocén.- *Annales Musei Nationalis Hungarici*, 27: 159 -236.
- PENTELENYI L. (1968): A Tokaji -hegység földtani térképe. 25 000-es sorozat. Abaújszántó. - Magyar Állami Földtani Intézet. p. 31 -32.
- PERLAKI E. (1965): A Tokaji -hegység földtani térképe. 25 000 -es sorozat. Gönc. - Magyar Állami Földtani Intézet. p. 29.
- RADÓCZ GY. (1982): Adatok az északmagyarországi barnakőszénösszlet gerinces maradványaihoz.- kézirat.
- ROZLOZSNIK P. (1937): A Tokaj -Hegyalja DNY-i részének és a vele Dél felől határos sík terület földtani viszonyai.- *A Magyar Királyi Földtani Intézet Jelentése az 1929 -32 évekről*: 329.
- SCHLESINGER G. (1922): Die Mastodonten der Budapester Sammlungen.- *Geologica Hungarica Series Geologica*, 2 (1): 1 -284.
- SCHRÉTER Z. (1929): A borsod -hevesi szén- és lignitterületek bányaföldtani leírása. - *A Magyar Királyi Földtani Intézet Alkalmi Kiadványa*.
- SCHRÉTER Z. (1939): A Bükk -hegység délkeleti oldalának földtani viszonyai. - *A Magyar Királyi Földtani Intézet Jelentése az 1933 -35 évekről*, 2: 511 -532.

- SCHRÉTER Z. (1948): A Mátrától ÉK-re eső dombvidék földtani viszonyai. - Kézirat, Magyar Állami Földtani Intézet Adattára, Szén: 80
- SZVIRCSEK F. (2000): Bányászkönyv. A bányászati nyersanyagkutatás (barnakőszén és lignit) és bányaművelés története Nógrád Megyében a 19 -20. században.- Nógrád Megyei Múzeum, p. 202 -203. Salgótarján.
- VADÁSZ E. (1929): A Borsodi szénmedence bányaföldtani viszonyai. - A Magyar Állami Földtani Intézet Alkalmi Kiadványa, 393 -460.
- VÍGH GY. (1939): A Mátra déli aljának földtani viszonyai a Zagyva és a baktai Hidegvölgy között.- A Magyar Királyi Földtani Intézet Jelentése 1933 -35-ről, 2: 653 -708.
- VITÁLIS I. (1923): Jelentés Alsó- és Felsőtold községek szénterületeiről.- Kézirat, Magyar Állami Földtani Intézet Adattára, C/ I. 13.

Abstract

Potential Early and Middle Miocene paleovertebrate localities of northern Hungary

The author gives an overview of the potential paleovertebrate localities from the Eggenburgian up to the end of the Sarmatian in Northern Hungary. Rich faunas have not been produced by these localities, only sporadic finds, nonmarine molluscs or other indications of the freshwater -continental milieu were reported. The collection of these potential localities is important because the foundation of planning field investigations.

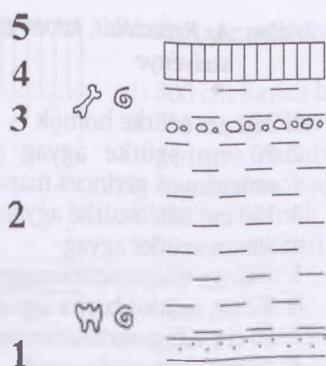
1. Early Miocene, Eggenburgian and Ottnangian ages

Only sporadic finds - mainly *Proboscidea* - are known from the Eggenburgian Zagyvapálfalva Formation and the Ottnangian Salgótarján Browncoal Formation. The possibility of collection microvertebrata seems to be limited.

2. Middle Miocene, Karpatian, Badenian and Sarmatian ages

In the Nógrád region the most interesting new locality is Litke, where large scale sampling is going on. The first microvertebrate finds are collected recently. In the Krétabánya -völgy = "Valley of Chalk Mine" travertine was described which is rich in freshwater molluscs. The sediment is bedded between typical Karpatian and Badenian marine series. The exact chronological position of the continental sediments was debated by the scholars in the 20 th century.

There is a great deal of localities in the foothill regions of the Mátra, Bükk and Zemplén Mountains. The biochronological position of these localities is not classified exactly, only "Sarmatian or Early Pannonian" determinations were given by the researchers. On the basis of a new collection campaign we can give more accurate classifications. In this theme we effected a fruitful activity in the Felsőtárkány Basin, where 5 new Late Sarmatian (MN 7/8) microvertebrate faunas were excavated during the last six years.

1. ábra: Az Egerszólát, Ádám -völgyi szelvény

5: 50 cm recens talaj

Fig. 1: The section of the Ádám Valley near to Egerszólát

1: 30 cm szürkészöld homok

2: 140 cm szürkészöld homokos iszap szárazföldi puhatestűekkel és gerinces maradványokkal

3: 5 cm diónyi mészkonkréciók

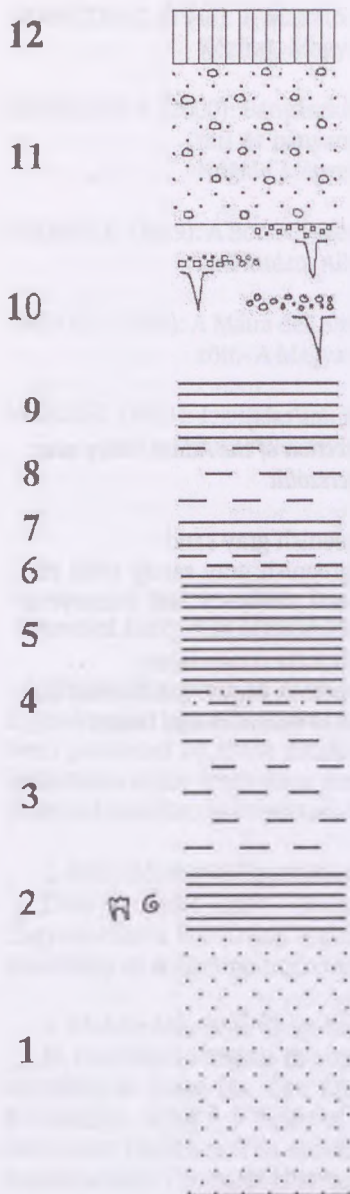
4: 40 cm szürkésbarna homokos iszap szárazföldi puhatestűekkel és csontmaradványokkal

1: 30 cm greenish gray sand

2: 140 cm greenish gray sandy mud containing land molluscs and microvertebrata

3: 5 cm carbonate concretions

4: 40 cm greenish brown sandy mud containing land molluscs and bones

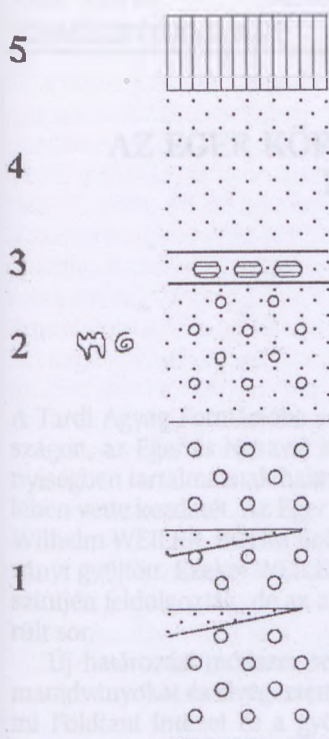

2. ábra: Az Egerszólát, Kévé-s-tanyai homokbánya szelvénye

- 1: 250 cm szürke homok
- 2: 50 cm szürke agyag puhatestűhéjakkal és szórványos gerinces maradványokkal
- 3: 150 cm sötétsszürke agyag
- 4: 30 cm szürke agyag
- 5: 100 cm világosszürke agyag
- 6: 30 cm szürkésbarna agyag
- 7: 20 cm világosszürke lemezes agyag
- 8: 80 cm sötétsszürke agyag
- 9: 50 cm szürke lemezes agyag
- 10: 150 cm szürke agyag fagyékekkel és kavics-betelepülésekkel
- 11: 150 cm aprókavicsos homok
- 12: 50 cm jelenkori talaj

Fig. 2: Section of the sand pit of Kévé-s-tanya near to Egerszólát

- 1: 250 cm gray sand
- 2: 50 cm gray clay containing land molluscs and sporadic microvertebrata
- 3: 150 cm dark gray clay
- 4: 30 cm gray clay
- 5: 100 cm light gray clay
- 6: 30 cm greenish brown clay
- 7: 20 cm light gray laminated clay
- 8: 80 cm dark gray clay
- 9: 50 cm gray laminated clay
- 10: 150 cm gray clay with frost wedges and pebbly intercalations
- 11: 150 cm sand with small pebbles
- 12: 50 cm recent soil

3. ábra: Az egerbocsi kavicsbánya szelvénye

- 1: 300 cm kavics homokbetelepülésekkel
- 2: 130 cm aprókavicsos homok puhatestűhéjakkal és gerinces maradványokkal
- 3: 30 cm homok agyaggal kitöltött gyökérlukakkal
- 4: 150 cm homok
- 5: 70 cm jelenkori talaj

Fig. 3: The section of the pebble pit at Egerbocs

- 1: 300 cm pebble with sandy intercalations
- 2: 130 cm sand with small pebbles containing molluscs and vertebrata
- 3: 30 cm sand containing root holes filled by clay
- 4: 150 cm sand
- 5: 70 cm recent soil

AZ EGER KÖRNYÉKI OLIGOCÉN TARDI AGYAG HALMARADVÁNYAI

PÁSZTI ANDREA ¹

Bevezetés

A Tardi Agyag Formációba sorolt képződmények jól megfigyelhetők Észak-Magyarországon, az Eger és Noszvaj közötti feltárásban. A formáció kőzetei igen jelentős mennyiségben tartalmaznak halmaradványokat, melyek feldolgozása a múlt század első felében vette kezdetét. Az Eger határában lévő kiségedi feltárásból az 1900-as évek elején Wilhelm WEILER, BÖHM Boleslaw és LEGÁNYI Ferenc jelentős mennyiségű halmaradványt gyűjtött. Ezeket WEILER (1933) és BÖHM (1942) munkáikban a kor tudományos szintjén feldolgozták, de az azóta eltelt mintegy 60-70 évben újabb vizsgálatra nem került sor.

Új határozási módszer segítségével megvizsgáltam a 2004 őszén általam gyűjtött maradványokat és elvégeztem a Magyar Természettudományi Múzeum, a Magyar Állami Földtani Intézet és a gyöngyösi Mátra Múzeum gyűjteményében található Eger, kiségedi feltárásból származó oligocén halmaradványok revízióját. Ezek alapján 14 faj jelentését tudtam bizonyítani a kiségedi feltárás képződményeiből.

Földtani viszonyok és földrajzi elhelyezkedés

A Tardi Agyag jelenlegi ismereteink alapján kizárólag a Budai-vonaltól keletre található meg, a Bükkalján és a budai Kiscelli-fennsíkon felszíni képződményként, egyéb területeken többnyire fúrásban (BÁLDI 1998). Az eocén és alsó-oligocén nyílttengeri képződmények az észak-magyarországi üledékgyűjtő déli határánál parti fáciesek megjelenése nélkül végződnek el (1. ábra). Ez a jelenség minden bizonnyal olyan tektonikai esemény hatásával magyarázható, mely a Balaton-vonal menti elmozdulással lehetett összefüggésben (NAGYMAROSY 1990). E szerint a Balaton-vonal, mint jobbos vető mentén az északi blokk eredeti helyétől mintegy 200 kilométerrel elmozdult, északkeleti mozgást végezve (KÁZMÉR & KOVÁCS 1985, NAGYMAROSY 1990, 1992, CSONTOS et. al. 1992). A modellt alátámasztja, hogy az észak-magyarországi paleogén rétegsor egyes formációinak jelenléte – mint a Tardi Agyag Formáció és a Kiscelli Agyag Formáció – a vonal szlovéniai folytatásában igazolt.

¹ Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet, Pásztói Múzeum 3060 Pásztó, Múzeum tér 5.
andreapaszti@freemail.hu

1. ábra: A Tardi-tenger ősföldrajzi képe (Báldi 1998)

A Tardi Agyag vastagsága általában 30-70 méter, csak ritkán haladja meg a 100 métert. A Tardi Agyag Formáció tulajdonképpen kitölti a magyarországi alsó-kiscelli alemeletet (NAGYMAROSY 1992). A Formáció a kiségedi feltárásban jellegzetesen ősmaradvány-szegény, főként csak levéllenymatokat (NOVÁK 1950, ANDREÁNSZKY 1965, HABLY 1979), halpikkelyeket és halmaradványokat tartalmaz (WEILER 1933, BÖHM 1942). A Tardi Agyagot három szintre lehet tagolni (BÁLDI 1983). Az alsó 10-20 méteres tengeri szint plankton foraminiferákban gazdag. A középső, molluszkás szintet a legalsó laminites közbetelepülés felett kb. 7 méterrel megjelenő 2 spiratellás szint valamint a felsőbb spiratellás szint felett 5-10 méterrel jelentkező bentosz molluszkákat tartalmazó szint alkotja. A legfelső 30-40 méter vastag csökkentsővízi szintben fordulnak elő a levéllenymatok, halpikkelyek és hallenyomatok. A Tardi Agyag nagyobb része anoxikus tengerfenéken rakódott le. A felső-eocén és az alsó-kiscelli alemelet képződményeinek ősföldrajzi kapcsolatát déli irányban a megszűnő Tethys felé kell keresnünk, minden bizonnyal a Szlovéniai-korridoron keresztül. Egyidejűleg a Lengyel-árkon keresztül feltételezhető hidrogeográfiai kapcsolat a boreális régió felé is. A tengeri víztömegek szabad áramlását lehetővé tevő ősföldrajzi-tektonikai kép az kora-kiscelliben megváltozott, és a Tardi-üledékgyűjtő részleges vagy teljes izolációját idézte elő (NAGYMAROSY 1992).

Az általam vizsgált feltárás Észak-Magyarországon, Heves-megyében, Eger környékén található, az Eger és Noszvaj közti műút északi oldalán, ahol a Kiséged-hegy oldalában több tíz méter vastagságban figyelhetők meg a formáció képződményei (NAGYMAROSY, é. n.) (2. ábra).

2. ábra: A lelőhely geológiai alapszelvényének vázlata (Nagymarosy, 1992)

A feltárásban a Budai Márga és a Tardi Agyag képződményei bukkannak felszínre. A Budai Márga sárgásfehér színű, vékonypados, kemény és laza márga-mészmárga padokból áll, vastagsága kb. 25 méter lehet (NAGYMAROSY é. n.).

A Budai Márga fedője a Tardi Agyag, melynek alsó tagozata nem, vagy nagyon enyhén mikrorétegzett. Ez az alsó rész világosszürke márga, agyagmárga, kb. 10 méter vastagságban jelenik meg. Felső részéből csökkentsővízi nannoplankton és molluszkafaunát írtak le. E felett kb. két méterrel települ a „halaspala”, mely a Tardi Agyag felső tagozatába tartozik. Ez a 1,5-2 méter vastag palásan elváló fehéresszürke, kemény, enyhén kovás agyagos aleurolit tartalmazza az általam is vizsgált hallenyomatokat és halpikkelyeket. A Tardi Agyag fedőjét képező Kiscelli Agyag szürke, vastagpados agyagmárga, márga, mely tartalmazhat mangán-oxid lencséket. Alsó részében nannoplankton, gazdag bentosz és plankton foraminifera faunát tartalmaz. A Budai Márga és a Tardi Agyag kora-kiscelli, míg a Kiscelli Agyag késő-kiscelli korú (NAGYMAROSY 1992).

Anyag és vizsgálati módszerek

Megvizsgáltam és újrachatózotam a különböző közgyűjteményekben található Eger, Kis-Egedről előkerült halmaradványokat és halpikkelyeket. Wilhelm WEILER és BÖHM Boleslaw által feldolgozott példányok nagy része a Magyar Természettudományi Múzeum (MTM) Föld- és Őslénytárában, míg kisebb része a Magyar Állami Földtani Intézet (MÁFI) Országos Földtani Múzeumában található. A LEGÁNYI Ferenc által gyűjtött fossziliák a gyöngyösi Mátra Múzeum tulajdonát képezik.

Vizsgálataim a három múzeumban fellelhető teljes anyagra kiterjedtek, így a MTM Őslénytárából 107, a MÁFI gyűjteményéből 13 és a gyöngyösi Mátra Múzeumból 26 példányt vizsgáltam meg. Mindezek mellett végeztem a területen saját gyűjtést is, 17 példányt gyűjtöttem be. Így a Kis-egedi feltárásból előkerült 163 halmaradvány részletes összehasonlító anatómiai vizsgálatára került sor, melyekből:

- ~ 146 példány a korábbi gyűjtések revíziója
- ~ 17 újonnan általam gyűjtött példány teljes anatómiai elemzése és rendszertani besorolása.

Munkámban a fosszilis halhatározás modern módszerét alkalmaztam, amelyek a korábbi teljes testfosszília vizsgálatokkal ellentétben az egyes csontos anatómiai bélyegeinek részletes leírásán alapul.

Rendszertani leírás

Részletes anatómiai vizsgálataim alapján a következő rendszertani besorolásokat tettem.

Classis (Osztály): Osteichthyes HUXLEY, 1880

Ordo (Rend): Clupeiformes BLEEKER, 1859

Familia (Család): Clupeidae CUVIER, 1817

Genus (Nem): Clupea LINNEAUS, 1758

Clupea sp. aff. *C. arcuata* KNER, 1863

1. TÁBLA, 1. ÁBRA

1863. *Clupea arcuata* KNER, p. 143, pl. III, fig. 2.

1933. *Clupea* aff. *arcuata* KNER, WEILER, p. 11, pl. I, fig. 6.

1965. *Clupea arcuata* KNER, RÜCKERT-ÜLKÜMEN, p. 325.

1984. *Clupea arcuata* KNER, ANĐELKOVIĆ, p. 196, pl. I, fig. 1.

Clupea longimana (HECKEL, 1850)

1932. *Clupea longimana* (HECKEL), WEILER, p. 318-319, text-fig. 11.

1933. *Clupea longimana* (HECKEL), WEILER, p. 10, text-fig. 2.

1934. *Clupea longimana* (HECKEL), PAUCA, p. 601-603, fig. 6, pl. I, fig. 4 A, B, pl. V, fig. 2, 5.

1942. *Clupea longimana* (HECKEL), BÖHM, p. 13, pl. I, fig. 5.

3. ábra: *Clupea* sp. aff. *C. arcuata* V.61. 208 sz. példány farkúszója.

Teljes testhossz: 7,7 cm.

4. ábra: *Clupea longimana* V.61. 290 sz. példány farkúszója. Teljes testhossz: 2,9 cm.

PU3: mellső szabad pleuralis centrum (utolsó előtti teljes csigolya), PU2: leghátsó szabad pleuralis centrum (utolsó teljes csigolya), US: komplex uro-terminal (leghátsó fél csigolyatest), N: komplex uro-teminalhoz kapcsolódó neurapophysis, PT: pleurostil nyúlvány, ST: steguralia lemez, U/UN: uroneurale, EP1-3: epuralia lemezek, HY1-6: hypuralia lemezek, PH: parhypuralia lemez, PH-C: parhypuralia-nyúlvány.

A *Clupea* sp. aff. *C. arcuata* (3. ábra) fajba egyetlen példányt soroltam, mely a *Clupea longimana* (4. ábra) fajtól az első hypuralia lemez anterior oldalának alakjával tér el.

Clupea sardinites (HECKEL, 1850)

1. TÁBLA, 2. ÁBRA

1850. *Meletta longimana* HECKEL, p. 231

1850. *Meletta crenata* HECKEL, p. 223, pl. XXVI.

1850. *Clupea sardinites* HECKEL, p. 227, pl. XXIII.

1880. *Meletta crenata* HECKEL, GORJANOVIĆ-KRAMBERGER, p. 560, pl. VIII, fig. 2.

1884. *Clupea sardinites* (HECKEL), GORJANOVIĆ-KRAMBERGER, p. 76, 82.

1933. *Clupea* aff. *sardinites* (HECKEL), WEILER, p. 29-30, text-fig. 19.

1934. *Clupea sardinites* (HECKEL), PAUCA, p. 11, pl. I, fig. 1.

1955. *Clupea sardinites* (HECKEL), HESS & WEILER, p. 431-432, pl. XVII, fig. 3.

1958. *Clupea sardinites* (HECKEL), JERZMANSKA, p. 11.

1964. *Clupea sardinites* (HECKEL), ANĐELKOVIĆ, p. 163, pl. I, fig. 3.

1968. *Clupea sardinites* (HECKEL), JERZMANSKA, p. 390-393, text-fig. 2 A, B.

1989. *Clupea sardinites* (HECKEL), ANĐELKOVIĆ, p. 67, pl. II, fig. 3.

1996. *Clupea sardinites* (HECKEL), MICKLICH & PARIN, p. 132, text-fig. 4

2003. *Clupea sardinites* (Heckel), GREGOROVÁ & POZÁR, p. 194-195, text-fig. 3.

5. ábra: *Clupea sardinites* V.61. 206 sz. példány farkúszója. Teljes testhossz: 7,4 cm.

PU3: mellső szabad pleuralis centrum (utolsó előtti teljes csigolya), PU2: leghátsó szabad pleuralis centrum (utolsó teljes csigolya), US: komplex uro-terminal (leghátsó fél csigolyatest), N: komplex uro-teminalhoz kapcsolódó neurapophysis, PT: pleurostil nyúlvány, ST: steguralia lemez, U/UN: uroneurale, EP1-3: epuralia lemezek, HY1-6: hypuralia lemezek, PH: parhypuralia lemez, PH-C: parhypuralia-nyúlvány.

A *Clupea sardinites* (5. ábra) negyedik hypuralia lemezének anterior oldala jól kerekített, valamint a csigolyatestek kevesebb bordát viselnek.

Genus (Nem): *Alosa* LINCK, 1790

Alosa sp.

1. TÁBLA, 3. ÁBRA

6. ábra: *Alosa* sp. V.61.209 sz. példány farkúszója. Teljes testhossz: 4,6 cm.

PU3: mellső szabad pleuralis centrum (utolsó előtti teljes csigolya), PU2: leghátsó szabad pleuralis centrum (utolsó teljes csigolya), US: komplex uro-terminal (leghátsó fél csigolyatest), N: komplex uro-teminalhoz kapcsolódó neurapophysis, PT: pleurostil nyúlvány, ST: steguralia lemez, U/UN: uroneurale, EP1-3: epuralia lemezek, HY1-6: hypuralia lemezek, PH: parhypuralia lemez, PH-C: parhypuralia-nyúlvány.

Az *Alosa* sp. (6. ábra) taxonra jellemző a hypuralia lemezek szoros egymáshoz illeszkedése, valamint a pleurostil nyúlvány erősen kivékonyodó, megnyúlt alakja.

Ordo (Rend): *Gasterosteiformes* GOODRICH, 1909

Familia (Család): *Aulostomidae* LATREILLE, 1825

Genus (Nem): *Aulostomus* LACÉPÈDE, 1803

Aulostoma medius WEILER, 1920

1. TÁBLA, 4. ÁBRA

1926. *Aulostoma media* WEILER, WEILER p. 45-48, pl. V, fig. 1.

1933. *Aulostoma aff. media* WEILER, WEILER p. 17-18, pl. I, fig. 2. text-fig. 6.

1996. *Aulostomus medius* (WEILER), MICKLICH & PARIN, p. 135, text-fig. 5

1996 b. *Aulostomus medius* (WEILER), PARIN & MICKLICH, p. 65-67, text-fig. 3, 4.

7. ábra: *Aulostomus media* V.61. 212 sz. példány koponyája. Teljes testhossz: 6,3 cm.

Fr.: frontale, La.: lacrimale, Mx.: maxillare, Pmx.: praemaxillare, Dn.: dentale, Oq.: ossa-gularia, Pop.: praeoperculum, Op.: operculum, Iop.: interoperculum, Sop.: suboperculum, Soc.: supraoccipitale, Hyom.: hyomandibulaire, Na.: nasale, Qu.: quadratum, Ptr.: pteroticum, Pf.: parasphenoideum.

Az *Aulostoma media* (7. ábra) faj esetében csak a koponya fosszilizálódott vizsgálható megtartási állapotban. A quadratum és a praeoperculum nyúltsága, alakja igen jellemző faji bélyeg.

Ordo (Rend): *Gadiformes* GOODRICH, 1909

Familia (Család): *Gadidae* RAFINESQUE, 1810

Genus (Nem): *Nemopteryx* AGASSIS

Nemopteryx pectoralis BÖHM, 1942

1942. *Nemopteryx pectoralis* n. sp. BÖHM, p. 26, pl. III, fig. 1, 2, text-fig. 4, 5.

Nemopteryx athanasini PAUCA, 1929

1. TÁBLA, 5. ÁBRA

1933. *Nemopteryx athanasini* PAUCA, WEILER, p. 20-21, pl. II, fig. 2, pl. III, fig. 6, text-fig. 9.

1934. *Nemopteryx athanasiui* PAUCA, PAUCA p. 639-642, pl. V, fig. 3, text-fig. 27, 28, 29.

8. ábra: *Nemopteryx pectoralis* Ob.3934a+b sz. példány farkúszója. Teljes testhossz: 8,9 cm.

9. ábra: *Nemopteryx athanasini* V. 61.214 sz. példány farkúszója. Teljes testhossz: 5,1 cm.

PU3: mellső szabad pleuralis centrum (utolsó előtti teljes csigolya), PU2: leghátsó szabad pleuralis centrum (utolsó teljes csigolya), US: komplex uro-terminal (leghátsó fél csigolyatest), N: komplex uro-terminalhoz kapcsolódó neurapophysis, PT: pleurostil nyúlvány, ST: steguralia lemez, U/UN: uroneurale, EP1-3: epuralia lemezek, HY1-6: hypuralia lemezek, PH: parhypuralia lemez, PH-C: parhypuralia-nyúlvány.

A *Nemopteryx pectoralis* (8. ábra) és *Nemopteryx athanasini* (9. ábra) fajok közti alapvető anatómiai eltérés a leghátsó szabad pleuralis centrum kevésbé fejlett neuralis ívének alakjában figyelhető meg, valamint a második taxon esetében a steguralia, a komplex uro-terminalhoz kapcsolódó neurapophysis, valamint a pleurostil nyúlvány összeforrt.

Ordo (Rend): *Perciformes* BLEEKER, 1859

Familia (Család): *Ammodytidae* BONAPARTE 1832

Genus (Nem): *Ammodytes* LINNEAUS, 1758

Ammodytes antipai PAUCA, 1929

1. TÁBLA, 6. ÁBRA

1929. *Ammodytes antipai* PAUCA, p. 112.

1933. *Ammodytes antipai* PAUCA, WEILER, p. 21-22, text-fig. 10.

1934. *Ammodytes antipai* PAUCA, p. 612, pl. I, fig. 4. text-fig. 13.

1968. *Ammodytes antipai* PAUCA, JERZMANSKA, p. 457-458, text-fig. 21.

10. ábra: *Ammodytes antipai* V.61. 224 sz. példány farkúszója. Teljes testhossz: 3,7 cm.

PU3: mellső szabad pleuralis centrum (utolsó előtti teljes csigolya), PU2: leghátsó szabad pleuralis centrum (utolsó teljes csigolya), US: komplex uro-terminal (leghátsó fél csigolyatest), N: komplex uro-teminalhoz kapcsolódó neurapophysis, PT: pleurostil nyúlvány, ST: steguralia lemez, U/UN: uroneurale, EP1-3: epuralia lemezek, HY1-6: hypuralia lemezek, PH: parhypuralia lemez, PH-C: parhypuralia-nyúlvány.

Az *Ammodytes antipai* (10. ábra) faj jellemző bélyege a visszafejlődött második hypuralia lemez, valamint a harmadik és negyedik hypuralia lemez összeforrt megjelenése.

Genus (Nem): *Scomber* LINNEAUS, 1758

Scomber voitestii PAUCĀ, 1929

1. TÁBLA, 7. ÁBRA

1929 *Scomber voitestii* n. sp. PAUCĀ, p. 35-39, pl. I, fig. 1-2.

1934. *Scomber voitestii* PAUCA, p. 613-615, pl. III, fig. 7, text-fig. 14.

Scomber priscus GORJANOVIĆ-KRAMBERGER, 1882

1. TÁBLA, 8. ÁBRA

1895. *Scomber aff. priscus* GORJANOVIĆ-KRAMBERGER, p. 65.

11. ábra: *Scomber voitestii* V. 61. 364 sz. példány farkúszója. Teljes testhossz: 7,4 cm.

12. ábra: *Scomber priscus* V. 61. 227 sz. példány farkúszója. Teljes testhossz: 5,7 cm.

PU3: mellső szabad pleuralis centrum (utolsó előtti teljes csigolya), PU2: leghátsó szabad pleuralis centrum (utolsó teljes csigolya), US: komplex uro-terminal (leghátsó fél csigolyatest), N: komplex uro-teminalhoz kapcsolódó neurapophysis, PT: pleurostil nyúlvány, ST: steguralia lemez, U/UN: uroneurale, EP1-3: epuralia lemezek, HY1-6: hypuralia lemezek, PH: parhypuralia lemez, PH-C: parhypuralia-nyúlvány.

A *Scomber voitestii* (11. ábra) és *Scomber priscus* (12. ábra) közti alapvető különbség a parhypuralia nyúlvány alakjában, valamint az első-második és harmadik-negyedik hypuralia lemezek érintkezési szegélyében van.

Genus (Nem): *Seriola* CUVIER, 1816

***Seriola gracilis* BÖHM, 1942**

1. TÁBLA, 9. ÁBRA

1933. *Seriola aff. stoppani* BASSANI, WEILER, p. 14-15, pl. II, fig. 2.
1942. *Seriola gracilis* n. sp., BÖHM, p. 23, pl. I, fig. 4, text-fig. 3.
1984. *Seriola gracilis* BÖHM, ANĐELKOVIĆ, p. 197, pl. I, fig. 3.
1989. *Seriola gracilis* BÖHM, ANĐELKOVIĆ, p. 84, pl. XVIII, fig. 6.

13. ábra: *Seriola gracilis* V.61. 228 sz. példány koponyája. Teljes testhossz: 5,3 cm.

Fr.: frontale, La.: lacrimale, Mx.: maxillare, Smx 1-2.: supramaxillare, Pmx.: prae-maxillare, Dn.: dentale, Oq.: ossa-gularia, Pop.: praeoperculum, Op.: operculum, Iop.: interoperculum, Sop.: suboperculum, Soc.: supraoccipitale, hyom.: hyomandibulaire, Na.: nasale, Qu.: quadratum, Pto.: pteroticum, Pas.: parasphenoideum, Temp. fen.: temporal fenestra, So2.: supraorbitalis lemez.

A *Seriola gracilis* (13. ábra) faj esetében a koponya megtartási állapota jobb volt, mint a farkúszóé. A koponyán a praeoperculum valamint a pteroticum többi csonthoz való illeszkedése a legjellemzőbb faji határozó bélyeg.

Genus (Nem): *Serranus* CUVIER, 1816

***Serranus budensis* HECKEL, 1856**

1856. *Smerdis budensis* HECKEL, p. 264, pl. 11, fig. 16.
1933. *Serranus budensis* (HECKEL), WEILER, p. 12-13, pl. I, fig. 4, pl. II, fig. 5, pl. III, fig. 4, text-fig. 3.
1934. *Serranus budensis* (HECKEL), PAUCA, p. 626, pl. IV, fig. 4, 8, text-fig. 21, 22.
1942. *Serranus budensis* (HECKEL), BÖHM, p. 19-20, pl. III, fig. 3, 4.
1963. *Serranus budensis* (HECKEL), WEILER, p. 12-13, pl. II, fig. 4, text-fig. 22.
1968. *Serranus budensis* PAUCA, JERZMANSKA, p. 449-452, pl. VII, fig. 3, text-fig. 19.
1998. *Serranus budensis* (HECKEL), MICKLICH, p. 171, pl. I, fig. 3, 4, 5.

***Serranus simionescui* PAUCA, 1929**

1933. *Serranus simionescui* PAUCA, WEILER, p. 13-14, pl. I, fig. 5.
1934. *Serranus simionescui* PAUCA, PAUCA p. 625-626, pl. IV, fig. 5, text-fig. 20.
1942. *Serranus simionescui* PAUCA, BÖHM, p. 20, pl. I, fig. 3.

Serranus validus, GORJANOVIĆ-KRAMBERGER 1895

1895. *Serranus validus* GORJANOVIĆ-KRAMBERGER, p. 59, pl. X, fig. 2.

1970. *Serranus validus* GORJANOVIĆ-KRAMBERGER, ANĐELKOVIĆ, p. 311, pl. XII, fig. 1.

1989. *Serranus validus* GORJANOVIĆ-KRAMBERGER, ANĐELKOVIĆ, p. 78, pl. VII, fig. 1.

14. ábra: *Serranus budensis* V.61. 234 sz. példány farkúszója. Teljes testhossz: 4,4 cm.

15. ábra: *Serranus simionescui* V.61. 188 sz. példány. Teljes testhossz: 5,6 cm.

16. ábra: *Serranus validus* V.61. 158 sz. példány. Teljes testhossz: 4,6 cm.

PU3: mellső szabad pleuralis centrum (utolsó előtti teljes csigolya), PU2: leghátsó szabad pleuralis centrum (utolsó teljes csigolya), US: komplex uro-terminal (leghátsó fél csigolyatest), N: komplex uro-teminalhoz kapcsolódó neurapophysis, PT: pleurostil nyúlvány, ST: steguralia lemez, U/UN: uroneurale, EP1-3: epuralia lemezek, HY1-6: hypuralia lemezek, PH: parhypuralia lemez, PH-C: parhypuralia-nyúlvány.

A *Serranus budensis* (14. ábra), *Serranus simionescui* (15. ábra) és *Serranus validus* (16. ábra) fajok elkülönítése a parhypuralia nyúlvány, valamint a komplex uro-terminalhoz kapcsolódó neurapophysis alapján történt.

Összefoglalás

A fauna értékelésénél figyelembe kell venni, hogy az általam meghatározott fajok ma nem élnek, illetve a taxonok döntő többsége igen tág tűrésű élőhely, életterület tekintetében. Morfológiai karakterelemzéseim alapján az említett WEILER és BÖHM által leírt fajok közül a *Alosa aff. sagorensis*-t a feltárásból már említett *Alosa* sp. taxonba soroltam át. Igazolni tudom az általuk is leírt *Ammodytes antipai*, *Clupea aff. arcuata*, *Clupea longimana*, *Nemopteryx athanasiui*, *Nemopteryx pectoralis* n. sp., *Scomber voitestii*, *Serranus budensis*, *Serranus simionescui* valamint *Aulostoma aff. media* fajok jelenlétét. A két szerző által leírt *Clupea* sp. taxon példányait faji szinten besoroltam, a *Seriola aff. stoppani* faj példányait pedig a területről eddig nem ismert *Seriola gracilis* fajba soroltam át. A *Serranus budensis*-ként leírt fajok közül szintén, a területről nem ismert *Serranus validus*-ba fajba soroltam át egyes maradványokat. Ehhez hasonlóan a *Scombridae*, illetve *Scomber voitestii* taxonba sorolt leletek egy részét, míg az utóbbi esetében csak néhány példányát a területről nem ismert *Scomber priscus* fajba soroltam. *Clupea* sp. valamint *Clupea aff. arcuata* és *Clupea longimana* fajok összes illetve egyes példányait is a területről eddig nem említett *Clupea sardinites* taxonba soroltam át. A Tardi Agyag halmaradványokat tartalmazó rétegei meleg-meleg mérsékelt övi litorális-pelágikus vízben rakódtak le, és az észak-magyarországi paleogén medence alsó-oligocén faunája igen nagy hasonlóságot mutat a középső-Paratethys területeivel.

Köszönetnyilvánítás

Mindenekelőtt szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek Dr. GALÁCZ Andrásnak, valamint két konzulensemnek, Dr. KORDOS Lászlónak (Magyar Állami Földtani Intézet) és Dr. Norbert MICKLICHnek (darmstadti Hessischen Landesmuseum).

Hálával tartozom hasznos tanácsaiért Dr. NAGYMAROSY Andrásnak, Dr. SZTANÓ Orsolyának, Dr. Ružena GREGOROVÁnak, Dr. Dirk NOLFnak és SZŰCS Zoltánnak.

Abstract

The Oligocene Tard Clay is a well known formation in the Northern part of Hungary. The studied section is in the road-cut between Eger and Noszvaj. These rocks contain numerous fish remains (body fossils, scales) and plant macrofossils and the investigation of these fish fossils goes back to the early 1900's. After Wilhelm Weiler and Boleslaw Böhm pioneering works nobody investigated them for a long time. In my work I re-examined the collections of Natural History Museum, Geological Institute of Hungary and Mátra Museum at Gyöngyös. In addition, I collected some other remains from the studied Kiseged section and all of these fossils are the part of my work.

On the basis of my examination I could be able to separate 14 species of Oligocene fishes. It seems that the fauna of Kiseged is closely related with to faunas in the Central-Paratethys.

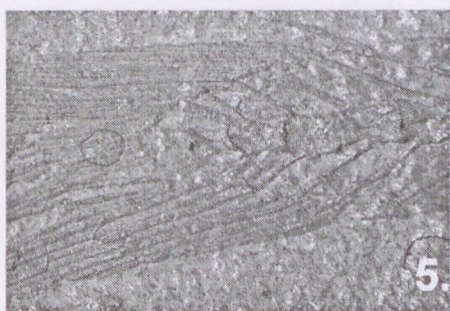
Irodalomjegyzék

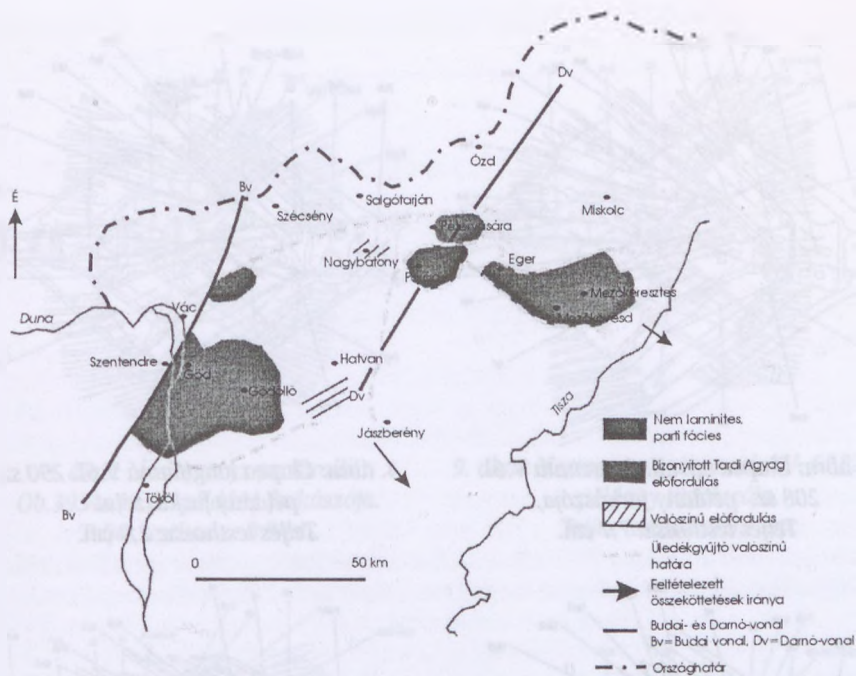
- ANDELKOVIĆ, J. S. (1964): Rod Clupea iz donjeg sarmata Beograda.- Geol. anali Balk. poluost., 31, 161-167.
- ANDELKOVIĆ, J. S. (1970): Tertijarne ribe Srbije.- Geol. anali. Balk. poluost., 35, 281-365.
- ANDELKOVIĆ, J. S. (1984): Prilog paleoihtiologiji teritorije Beograda.- Geol. anali Balk. poluost., 48, 193-200.
- ANDELKOVIĆ, J. S. (1989): Tertiary fishes of Yugoslavia.- Palaeontologia Jugoslavica, 38. pp. 121. Zagreb.
- ANDREÁNSZKY G. (1965): Középső oligocén növény maradványok Eger környékéről.- Hev. Megy. Múz. Közl., 3: 7-21.
- BÁLDI T. (1983): Magyarországi oligocén és alsómiocén formációk.- Akad. Kiadó, Budapest, 1-293.
- BÁLDI T. (1998): Magyarország epikontinentális oligocén képződményeinek rétegtana. In BÉRCZI I. & JÁMBOR Á. (eds.): Magyarország geológiai képződményeinek rétegtana pp. 517. MOL-MÁFI Budapest.
- BÖHM, B. (1942): Adatok a magyarországi harmadkori halfaunához.- Geol. Hung., Ser. Palaeont., 19. 1-36.
- CSONTOS, L., NAGYMAROSY, A., HORVÁTH, F., KOVAC, M. (1992): Tertiary evolution of the Intra-Carpathian area: a model.- Tectonophysics, 208: 221-241.
- GORJANOVIĆ-KRAMBERGER, D. (1880): Die fossilen Fische von Würzenegg bei Prassberg in Steiermark.- Jb. Geol. Reichsanst., 16, 297-300.
- GORJANOVIĆ-KRAMBERGER, D. (1884): Die jungtertiäre Fischfauna Croatiens.- Beiträge Pal. Öst. Ung. Orients, 3, 65-85.
- GORJANOVIĆ-KRAMBERGER, D. (1895): Fosilne ribe Komana, Mrzleki, Hvara i M. Libanona i dodatak o oligocenskim ribama Tüffera, Zagora i Trifalja.- Djela Jugosl. akad. 16, 1-67, Zagreb.
- GREGOROVÁ, R. & POZAR, M. (2003): Rybí fauna Menilitového souvrství (Střední oligocén) na nové lokalitě rysova hora.- Acta Mus. Moraviae, Sci. geol LXXXVIII: 191-206.
- HABLY, L. (1979): Some data to the Oligocene flora of the Kiscellien Tard Clay, Hungary.- Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici 71: 33-35.
- HESS, H. & WEILER W. (1955): Untersuchungen an Fischen aus dem Alttertiär der Umgebung von Basel.- Eclogae Geologicae Helvetiae, 48/2: 427-447.
- HECKEL, J. (1850): Meletta sardinites Heck. aus Radoboj.-Denkschr. Akad. Wiss., Mat. -nat. Kl., 1, 227-230.
- HECKEL, J. (1856): Beiträge zur Kenntnis der Fossilen Fische Österreich-Ungarns.- Denkschr. Akad. Wiss., Mat.-Nat. Kl., 11, 187-230.
- JERZMANSKA, A. (1958): Stan baden nad rybami trzeciorzędowymi w Polsce.- Kwartalnik Geologiczny 1, 177-186.
- JERZMANSKA, A. (1968): Ichtyofaune des cauches á ménilite (flysch des Karpathes).- Acta Palaeontologica Polonica, XIII/3. Warszawa.
- KÁZMÉR, M. & KOVÁCS, S. (1985): Permian-Paleogene paleogeography along the eastern part of the Insubric-Periadriatic lineament system: Evidence for continental escape of the Bakony-Drauzug unit.- Acta Geol. Acad. Sci. Hung., 28, 1-2, 69-82.

- KNER, R. (1863): Über einige fossile Fische aus den Kreide- Tertiärschichten von Comen und Podused.- Sitzb. Akad. Wiss., Nath. phys. Cl. 48, 126-148.
- MICKLICH, N. & PARIN, N. N. (1996): The fishfauna of Frauenweiler (Middle Oligocene, Rupelian; Germany): First results of a review.- Inst. Esp. Oceanogr 21: 129-148.
- MICKLICH, N. (1998): New information on the fishfauna of the Frauenweiler fossil site.- Ital. J. Zool 65:169-184.
- NAGYMAROSY A. (1990): Paleogeographical and paleotectonical outlines of some Intracarpthian Paleogene basins.- Geol. Zborn.- Geol. Carp., 41/3. Bratislava pp. 259-274.
- NAGYMAROSY A. (1992): Magyarország alsó oligocén nannoplanktonja.- Kandidátusi értekezés. Budapest.
- NAGYMAROSY A. (é. n.): Magyarország geológiai alapszelvényei. Bükk, Noszvaj, Kiséged, útbevágás.- Magyar Állami Földtani Intézet. Budapest.
- NOVÁK E. (1950): A kiségedi oligocén flóra fenyőféléi.-Bud. Tud.-egy. Biol. Int. Évk., 1 (1): 48-61.
- PARIN, N. N. & MICKLICH, N. (1996 b): Fossil Gasterosteiformes from the Lower Oligocene of Frauenweiler, I. New information on the morphology and systematics of the genus *Aeoliscus* JORDAN & STARKS 1902.- Paläont. Z. 70: 521-545.
- PAUCA, M. (1929): Fossile Fische aus dem rumänischen Tertiär.- Bull. Sect. Scien., 7/10. Bucuresti
- PAUCA, M. (1933): Die fossile Fauna und Flora aus dem Oligozän von Suslänesti-Muscel in Rumänien.- Sonderabdruck aus „Anuarul Institutului Geological Românien”, XVI. Bucuresti.
- PAUCA, M. (1934): Die fossile Fauna Flora aus dem Oligozän von Suslänesti-Muscel in Rumänien.-Anuarul Institutului Geologic al Romänien XVI. 574-668.
- RÜCKERT-ÜLKÜMEN, N., (1965): Fosile Fische aus dem Sarmat von Pinarhisar (Türkisch, Trakien). Senckenbergiana Lethaea 46 a, 315-346, Frankfurt a M.
- WEILER, W. (1926): Mitteilungen über die Wirbeltierreste aus dem Mittelplozän des Natrontales (Ägypten) 7. Selachii u. Acanthopterygii. Sitz.-Ber. Bayer. Ak. d. Wiss., mat. nat. Abt. München.
- WEILER, W. (1932): Die Fischfauna der unteren und oberen Meeresmolasse Oberbayern.- N. Jahrbu. Min. Geol. Pal., 68, 305-352.
- WEILER, W. (1933): Két magyarországi oligocén korú halfauna. - Geol. Hung., Ser. Palaeont., 11. 1-54.
- WEILER, W. (1963): Die Fischfauna des Tertiärs im oberrheinischen Graben, des Mainzer Beckens, des unteren Maintals und der Wetterau, unter besonderer Berücksichtigung des Untermiozäns.- Abhandlungen der Senckenbergischen Naturforschenden Gesellschaft 504, 1-75.

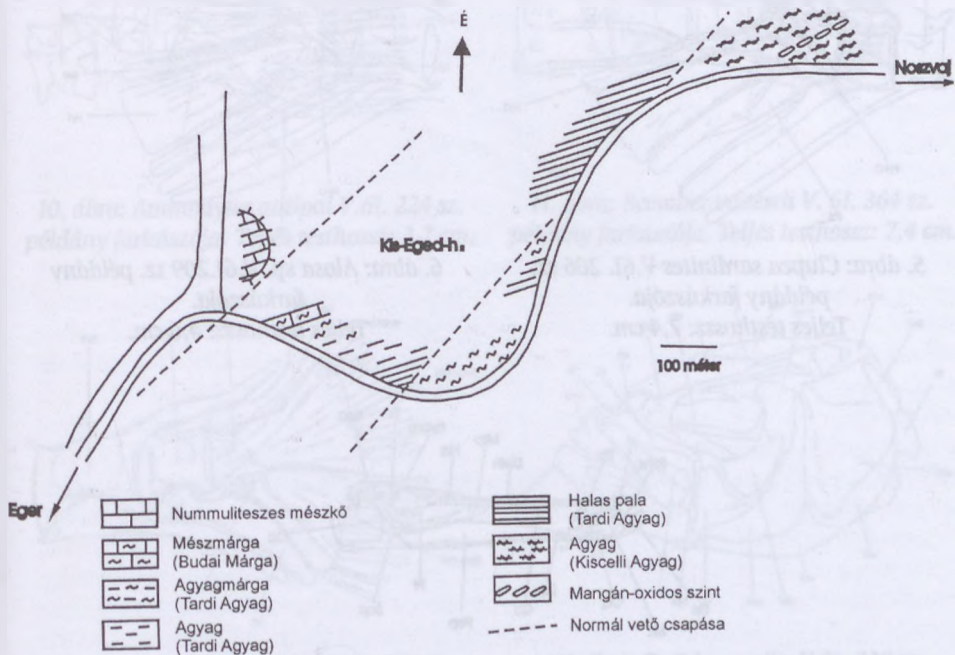
I. TÁBLA

1. *Clupea* sp. aff. *C. arcuata* KNER, 1863: V. 61. 208 sz. példány. Teljes testhossz: 7,7 cm.
2. *Clupea sardinites* (HECKEL, 1850): V. 61. 203 sz. példány farkúszója. Teljes testhossz: 7,4 cm.
3. *Alosa* sp.: V. 61. 211 sz. példány. Teljes testhossz: 8,7 cm.
4. *Aulostoma medius* WEILER, 1920: V. 61. 212 sz. példány koponyája. Teljes testhossz: 6,3 cm.
5. *Nemopteryx athanasini* PAUCA, 1929: V. 61. 215 sz. példány farkúszója. Teljes testhossz: 5,1 cm.
6. *Ammodytes antipai* PAUCA, 1929: V. 61. 223 sz. példány. Teljes testhossz: 3,7 cm.
7. *Scomber voitestii* PAUCA, 1929: V. 61. 364 sz. példány. Teljes testhossz: 7,4 cm.
8. *Scomber priscus* GORJANOVIC-KRAMBERGER, 1882.: V. 61. 195 sz. példány. Teljes testhossz: 7,6 cm.
9. *Seriola gracilis* BÖHM, 1942: V. 61. 307 sz. példány koponyája. Teljes testhossz: 9,7 cm.

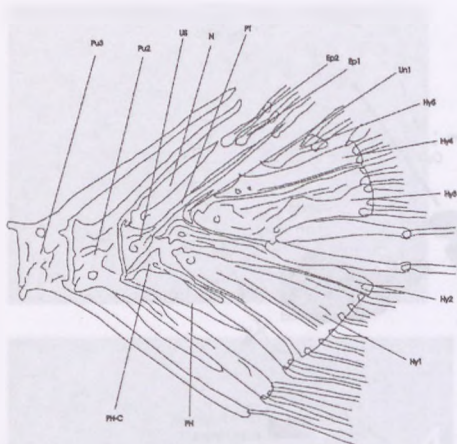

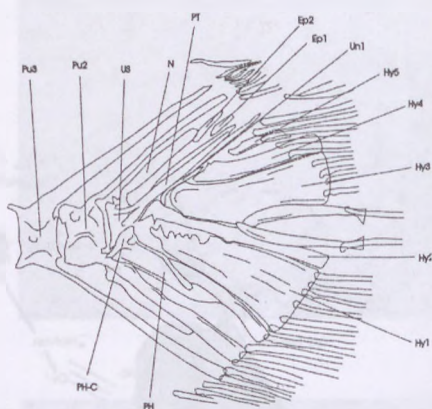
1. ábra: A Tardi-tenger ősföldrajzi képe (Báldi 1998)

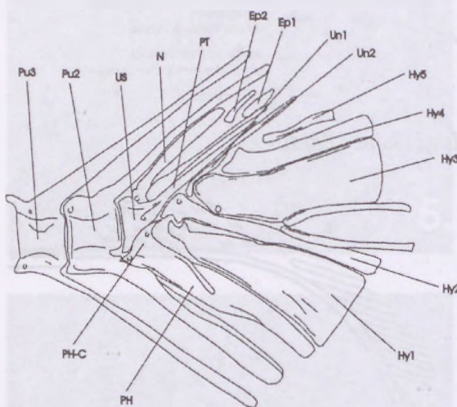
2. ábra: A lelőhely geológiai alapszelvényének vázlata (Nagymarosy 1992)

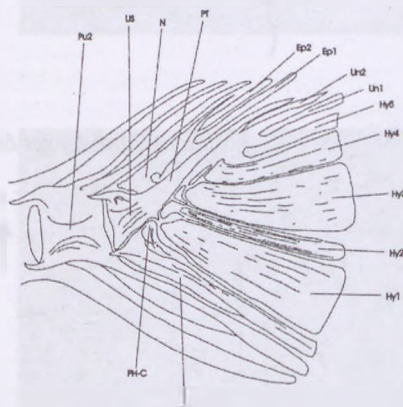
3. ábra: *Clupea* sp. aff. *C. arcuata* V.61. 208 sz. példány farkúszója.
Teljes testhossz: 7,7 cm.

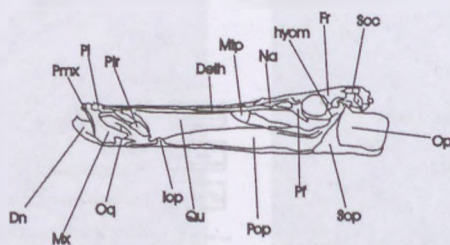
4. ábra: *Clupea longimana* V.61. 290 sz. példány farkúszója.
Teljes testhossz: 2,9 cm.

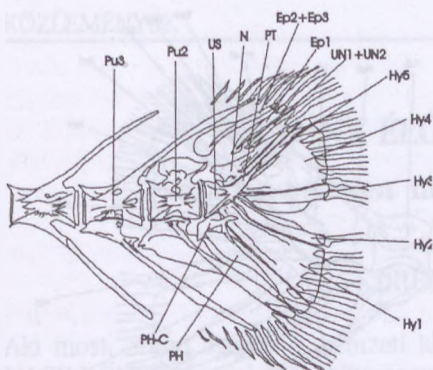
5. ábra: *Clupea sardinites* V.61. 206 sz. példány farkúszója.
Teljes testhossz: 7,4 cm.

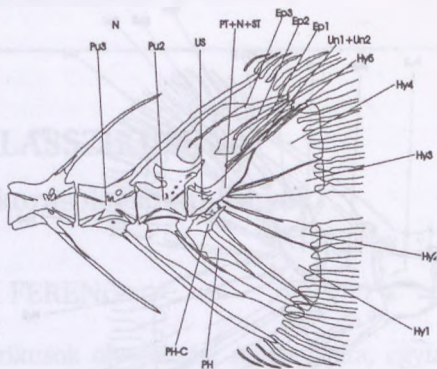
6. ábra: *Alosa* sp. V.61. 209 sz. példány farkúszója.
Teljes testhossz: 4,6 cm.

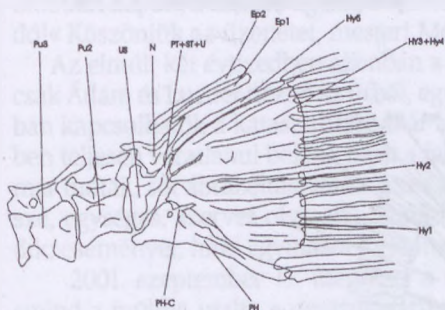
7. ábra: *Aulostomus media* V.61. 212 sz. példány koponyája. Teljes testhossz: 6,3 cm.

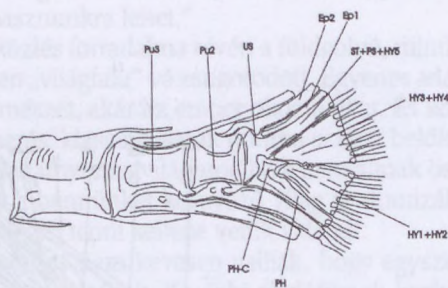
8. ábra: *Nemopteryx pectoralis*
Ob.3934a+b sz. példány farkúszója.
Teljes testhossz: 8,9 cm.

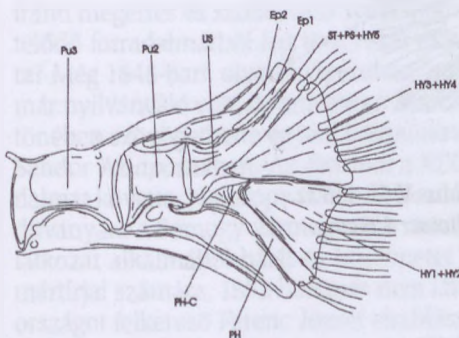
9. ábra: *Nemopteryx athanasini* V. 61.214 sz.
példány farkúszója.
Teljes testhossz: 5,1 cm.

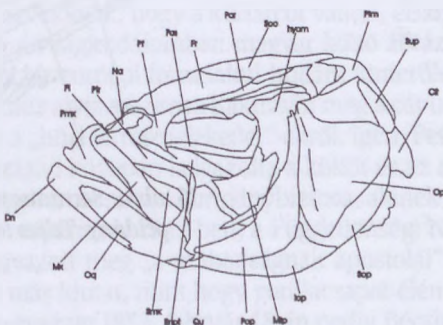
10. ábra: *Ammodytes antipai* V.61. 224 sz.
példány farkúszója. Teljes testhossz: 3,7 cm.

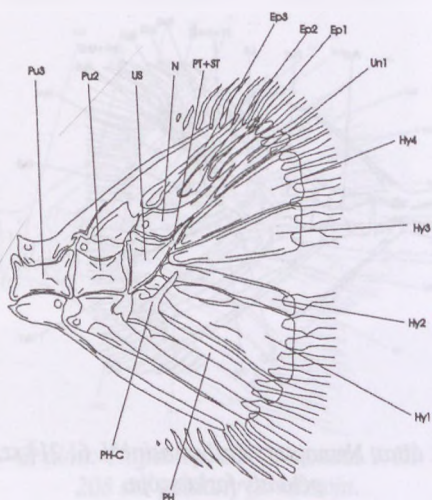
11. ábra: *Scomber voitestii* V. 61. 364 sz.
példány farkúszója. Teljes testhossz: 7,4 cm.

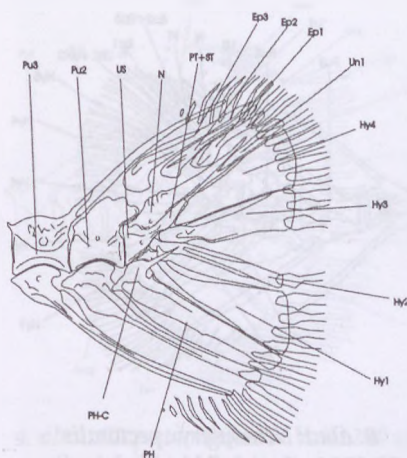
12. ábra: *Scomber priscus* V. 61. 227 sz.
példány farkúszója. Teljes testhossz: 5,7 cm.

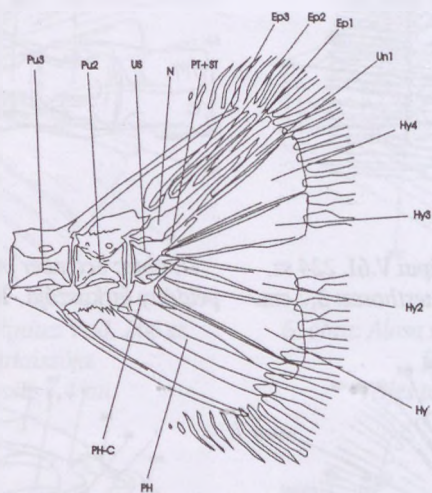
13. ábra: *Seriola gracilis* V.61. 228 sz.
példány koponyája. Teljes testhossz: 5,3 cm.

14. ábra: *Serranus budensis* V.61. 234 sz. példány farkúszója. Teljes testhossz: 4,4 cm.

15. ábra: *Serranus simionescui* V.61. 188 sz. példány. Teljes testhossz: 5,6 cm.

16. ábra: *Serranus validus* V.61. 158 sz. példány. Teljes testhossz: 4,6 cm.

VELÜNK ÉLŐ KLASSZIKUSOK? (Váratlan-véletlen találkozások és tanulságaik)

KERÉNYI FERENC

Aki most, a cím alapján a nemzeti klasszikusok olvasottsági statisztikáira, egyfajta NAGY KÖNYV-mozgalmi buzdításra vagy éppen a Gutenberg-galaxis fölötti gyászbeszédre számít az alábbiakban, annak bizony csalódnia kell. Még csak nem is arról a természetes, mindig megújuló folyamatról lesz szó, amelynek során a klasszikusok mai olvasatokkal gazdagodnak. Azon a módon, ahogyan azt *Az ember tragédiája* vonatkozásában kortársi érvénnyel Hubay Miklós tette meg a falanszterrel, az úrjelenettel és az eszkimó-színnel, *A dráma sorsa* című, 1983-as könyvében: „Mintha azon az 1864-beli, októberi napon, a halálos ágyán, a kéziratra még ráírta volna: »Száz év múlva felbontandó!« Köszönjük az üzenetet, mester! Még hasznunkra lehet.”

Az elmúlt két évtizedben azonban a hírközlés forradalma révén a földgolyó, mintha csak Ádám és Lucifer nézné az űrből, egyetlen „világfalu”-vá zsugorodott. Egyenes adásban kapcsolhatók a katasztrófák, akár a természet, akár az ember okozta őket. És közben teljesen váratlanul belénk hasít a felismerés: klasszikusaink mintha ezt-azt belőlük már tudták, sőt ábrázolták volna. Ezek a pillanatnyi megvilágosodások nem állnak össze, egységes, szerves olvasattá, aminthogy a bennünket környező világ is atomizálódik; eseményei, hírei egymásra torlódnak. Mégis, tenni kellene velük valamit.

2001. szeptember 11. megrázta a világot, és nem kevesen vallják, hogy egyszerűs mind a múltba utalta a posztmodern művészet játékait. Korábbi akciófilmek kockáit vallatják: várható, mi több, ábrázolható volt, ami történt, mégis megdöbbentő váratlansággal és simasággal zajlott. Kik ezek a terroristák? Honnan jöttek, mi hajtja őket? Mi játszódhat le bennük egy-egy bevetésük során? Ám gondolt-e valaki arra, még a mai ötven fölöttiek nemzedékéből is, akik pedig a harmadik világ nemzeti felszabadító mozgalmai iránti megértés és szolidaritás szellemében nevelődtek, hogy a kudarcot vallott, elszigetelődő forradalmárból lett terroristát először a világirodalomban magyar költő ábrázolta? Még 1848-ban; olyan időpontban, amikor az európai forradalmi hullám kimerülése már nyilvánvaló volt, de amikor az anarchizmus atyja, az orosz Bakunin még a cár börtönében szövögethette egyéni bosszúterveit a „hősi terrorcselekedet”-ekről. Igen, Petőfi Sándor *Az apostolban*. Az élet már a XIX. század közepén is igazolta a költőt és az irodalmat követte. Noszlopy Gáspár, Kossuth egykori somogyi kormánybiztosa, akinek indítványára a Somogy vármegyei forradalmi bizottmány 1849-ben, a Függelenségi Nyilatkozat alkalmából hálát és köszönetet szavazott meg „a szabadságnak apostolai” és mártírjai számára, 1852-ben már nem látott más kiutat, mint hogy gerillacsapat élén az országot felkereső Ferenc József elrablását tervezze; 1853. február 18-án pedig Bécsben Libényi János szabólegény követett el sikertelen merényletet a császár ellen. Mindketten életükkel fizettek. Libényi utolsó szavaival a magyar köztársaságot éltette. *Az apostol* azonban (mivel az még hosszú évekig nem jelenhetett meg) egyikük sem olvasta.

Szilveszter cselekedete – kivált, hogy Petőfi önéletrajzi vonásokkal is felruházta – mindig is megritkította az elbeszélő költemény körül a levegőt. A kiváló érzékenységgű, de mereven konzervatív irodalomtörténész, a Gyulai-tanítvány Horváth János előbb csupán „erkölcsi félszegség”-ről beszélt, elítélve Szilvesztert, hogy az nem a kispolgári családidiill szerint próbált meg beilleszkedni a társadalomba, utóbb azonban indulatosabb szavak jöttek elő tollából, amikor „a nagyvárosi söpredéktársadalomról”, a Szilveszterben munkáló „romantikus féreg”-ről értekezett Petőfi-könyve vonatkozó fejezetében. Horváth Jánost 1922-ben ugyanaz a megdöbbenet értetlenség mozgatta, mint napjaink – sajnos, már valós élelmények alapján ítélkező – amerikai (angol, francia, spanyol stb.) kispolgárát, aki csupán elszörnyedni képes a történeteken.

Másik könyv – másik klasszikus. Londonban 1990-ben jelent meg Desmond Morris könyve, a *The Animal Contract* (Magyarul 1995-ben: *Az állati jogok szerződése*.) A fordító, Szappanos Gábor jól ismerte *Az ember tragédiáját*, és anélkül, hogy eltért volna az eredetitől, finoman azt is érzékeltetni tudta a magyar olvasónak, hogy mintha már Madách falanszterében járnánk: „A gazdasági állatok immár nem egyebek, mint lábón járó hústömegek.” (152.) Vagy: „Néhány talán megmarad közülük, és élő múzeumi darabként azokra a régi időkre emlékeztet majd bennünket, amikor a gazdálkodás még életképes volt.” (176-177.) Emlékeztetőül Madách szövege a XII. színből, a drámai költemény 3256-3263. sora:

„ÁDÁM Mi állat él tehát még a világon?
TUDÓS Minő kérdés, hát nálatok nem így van?
Él, ami hasznos, és mit ekkorig
A tudomány pótolni nem tudott:
A disznó és a birka, de korántse
Olyan hiányosan már, mint minőnek
A kontár természet megalkotá:
Az élő zsír, ez hús- s gyapjútömeg.”

Pedig 1990-ben és 1995-ben az állat és az ember klónozása még nem volt a tudományetika napi kérdése...

Ismét más. Még a Harry Potter-könyvek népszerűségét is elhomályosította, főként a felnőtt olvasók körében, az az ádáz vita, amely Dan Brown regényeit, jelesül a *The Da Vinci Code* címűt (2003) kísérte és kíséri: lassan már az értelmezések, kommentárok és cáfolatok is megtöltenek egy kisebb könyvespolcot (A regény magyarul: *A da Vinci-kód*, 2004.) A nagy és gyors üzleti siker reménye arra készíti a kiadókat, hogy mindegyiket piacra dobják nálunk is, sebtében magyarítva, minél hamarabb. Szó sincs már olyan műves megoldásokról, mint amilyet egy évtizede még észlelhattünk és feljebb említettünk. Sőt, egy új jegyzettípus jelent meg a vitaíráskor magyar kiadásaiban, amelyekben a fordító az alapmű átültetésének nyelvi és értelmezési hibáit teszi szóvá, mintegy az érvelés kiegészítéseként. E kőkemény üzleti manőver közepette, amely viszont már a hazai könyvpiac harcainak szempontjait juttatja érvényre, „természetesen” nem jut erő és idő arra, hogy a magyar olvasó ismereteire utaljanak. Példának itt van Brownnak említett, szinte virtuóz módon összefércelt könyve, amelyben az egyik alaptétel, hogy a nicaei zsinat Kr. u. 325-ben döntő szerepet játszott abban, mely evangéliumok legyenek benne az Újszövetségben, és itt döntötték el azt a teológiai vitát is, hogy Jézus isteni lény volt-e. (És így értelemszerűen nem lehetett felesége és nem lehettek gyermekei.) A siker-

regényben magában és a beszédes című cáfolatokban (*A da Vinci-kód feltörése*, *A da Vinci-blöff*) azonban hiába keresünk akár egyetlen fordítói vagy szerkesztői „sub rosá”-t arról, hogy az olvasó magyar a nicaei zsinatról *Az ember tragédiája* VII. színében hallott, a homousion és a homoiusion vitájában: Jézus az Atyával egylényegű-e vagy csak hasonlányegű. (A zsinat ismertetésekor a *homouszion* szót, persze, a szóban forgó művek többször is leírják.)

Bizonyára lesznek, akik rálegyintenek az eddig olvasottakra: mi köze lehet a szellem embereinek a napi eseményekhez vagy divatáramlatokhoz? A klasszikusok éppen azért klasszikusok, mert rajtuk nem fog ki az idő. Megint mások talán erkölcsi kifogásokat is emelnek: nem illik más ember kárából akár eszmei hasznot is húzni. Nekik megint egy friss példával felelhetünk.

Amerikában – és nemcsak ott – napjainkban közkézen forog egy szlovén regény, Vladimir Bartol (1903-1968) *Alamut* című könyve – 1938-ból! (Ezidén magyarul is megjelent.) A címadó perzsiai várban történt évezrede, az iszlám síita és szunnita szárnyának szétválása után, az első öngyilkos merénylők kiképzése, akiket a hasis élvezetével és a rabszolgálynnyokkal berendezett földi paradicsom ígézetével vettek rá arra, hogy önmaguk sürgessék mielőbbi bevetésüket. A nem túl bonyolult szerkezettel és a XX. század vulgárpeszichológiájával dolgozott szerző, aki kétségkívül fogyasztható stílussal írt, posztumusz került furcsa, kettős helyzetbe: egyrészt az ő révén szereznek tudomást az Újvilágban sokan arról, hogy egyáltalán létezik szlovén irodalom, másrészt a szolid és olvasójától különösebb szellemi erőfeszítést nem kívánó mű (amely egy napon is alig említhető, értékeit tekintve, *Az apostollal*) a mindentudás illúzióját tudja nyújtani a kispolgári elszörnyedéshez. Az *Alamut* mindenestre igazi világsiker, és ennek fényében talán az sem véletlen, hogy a „hassasszin” (a kábítószer, eredetileg hasis hajtotta hivatásos bérgyilkos) alakja a siker elemeit patikamérlegen adagoló Dan Brown regényében is feltűnik.

Mi következik mindebből a magyar klasszikus kultúrával foglalkozók számára? Választás előtt állunk. Az Európai Uniónak nincs – úgymond – kultúrpolitikája, azaz a művelődés, a hagyományok kérdését (is) nemzeti hatáskörben hagyja. Egyrészt szerencsénkre: az esélyegyenlőség (legalábbis elvben) fennáll, a versenypálya szabad. Másrészt azonban: ezentúl nem hivatkozhatunk törökre, tatárra, németre, oroszra, legfeljebb Pató Pál-i tradícióinkra. Folytathatjuk – akár moralizálva is – az eddigi ráérős módszereket, hogy majd csak rájön a botor világ, mekkora értékeket rejtgetünk mi, magyarok, és csinálhatjuk – mint eddig – a rátukmálást is, ami azonban nem mindig célszerű egy olyan közönség körében, amelyik évszázados demokráciákban tanulta meg, hogy a minél szélesebb kínálatból ő maga választ.

Döntésünk másik iránya az lehet, hogy klasszikusaink kijánlása érdekében új, mozgékony, rugalmas módszereket keresünk és alkalmazunk. És persze, nem csak szavakban hirdetjük, hogy a kultúra igenis stratégiai ágazat.

NOGRADENKÖNIGTUM. XXX.